

D.A. Abdusamiyev BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASI

D.A. Abdusamiyev

BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASI

ISBN: 978-9910-633-49-2

O'QUV ADABIYOTINING NASHR RUXSATNOMASI

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va
innovatsiyalar vazirligining 20 24 yil "27" Dekabr
dagi "485"-sonli buyrug'iga asosan

D.A.ABDUSAMIYEV
(muallifning familiyasi, ismi-sharifi)

Boshlang'ich ta'lim
(ta'lim yo'nalishi (mutaxassisligi))

_____ ning
talabalari (o'quvchilari) uchun tavsiya etilgan

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi
(o'quv adabiyotining nomi va turi: darslik, o'quv qo'llanma)

_____ ga
O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi
tomonidan litsenziya berilgan nashriyotlarda nashr
etishga ruxsat berildi.

Vazir

K.Sharipov

№ 446355

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TURAN INTERNATIONAL UNIVERSITY**

D.A. Abdusamiyev

BOSHLANG‘ICH TA‘LIM PEDAGOGIKASI

*60110400 – Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun
darslik*

“MASHRAB” nashriyoti
2025

UO'K: 821.512.133-9

KBK: 84 (O'zb)7

A-44

D.A.Abdusamiyev. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi. [Darslik].
– Namangan: “MASHRAB” nashriyoti, 2025. – 480 b.

Mazkur darslik boshlang'ich ta'lim bakalavriat yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, u o'z ichiga ikkita – boshlang'ich ta'lim pedagogikasi nazariyasi va boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixi modullarini qamrab olgan. Darslik boshlang'ich ta'lim bakalavriat ta'lim yo'nalishi DTS, o'quv reja va o'quv dasturlari asosida yozilgan.

Shuningdek, darslikda boshlang'ich ta'lim pedagogikasi nazariyasi va tarixi fanining umumiy asoslari, predmeti, maqsad va vazifalari, ilmiy tadqiqot metodlari va manbalari, boshqa fanlar bilan aloqadorligi, shuningdek, qadimgi Yunoniston, Rim, Xitoy, Hindiston, Turon, Movarounnahr, Turkiston va mustaqillik yillarida O'zbekistonda ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar taraqqiyoti tarixi hamda jahonda rivojlangan mamlakatlar ta'lim-tarbiya tizimi bilan bog'liq pedagogik bilim asoslari batafsil yoritilgan.

Taqrizchilar:

O'M. Asqarova

pedagogika fanlari doktori, professor

Sh.K. Xo'jamberdiyeva

pedagogika fanlari doktori, professor

Mazkur darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar Vazirligining 2024-yil 27-dekabrda 485-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN: 978-9910-633-49-2

© **D.A.Abdusamiyev, 2025**

© «**MASHRAB**» nashriyoti, 2025

SO‘ZBOSHI

Bugungi zamonaviy jamiyat talablaridan kelib chiqib, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar rivojida inson aql-zakovati, ma'naviyati asosiy muvofiqlashtiruvchi omil va vosita ekanligini tobora namoyon qilib bormoqda. Shundan kelib chiqib, uzluksiz ta'lim tizimining asosiy bosqichlaridan biri hisoblangan boshlang'ich ta'lim jarayonini sifatli tashkil etish, o'quvchilar bilim, ko'nikma va malakalarini zamon talablariga mos ravishda shakllantirish, o'qituvchilarni sifatli ta'limni tashkil etishga tayyorlashning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

“Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi” nomli darslik pedagogikaning ikki mustaqil sohalarini o'zida mujassamlashtirgan: boshlang'ich ta'lim pedagogikasi nazariyasi va boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixi.

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi nazariyasi – a) pedagogika fanining umumiy va ilmiy-metodologik asoslari, pedagogika nazariyasining jamiyat va shaxs taraqqiyotidagi o'rni, didaktika ta'lim nazariyasi; b) ta'lim jarayonini tashkil etish shakllari va vositalari; c) zamonaviy ta'lim texnologiyalari; d) tarbiya jarayonining mohiyati, mazmuni, maqsadi, vazifalari, o'ziga xos xususiyatlari, qonuniyatlari, qoidalari, tamoyillari, tarbiyaning umumiy metodlari, tarbiya turlariga umumiy tasnif; e) tarbiya bilan o'zini-o'zi tarbiyalash va shaxsni qayta tarbiyalashning o'zaro bog'liqligini pedagogik-psixologik asoslariga oid mavzular yoritib berilgan. Har bir mavzudan so'ng takrorlash va munozara yuritish uchun nazorat savollari va testlar berilgan.

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixi – a) pedagogika tarixi fanining umumiy asoslari, predmeti, maqsad va vazifalari, ilmiy tadqiqot metodlari va manbalari, boshqa fanlar bilan aloqadorligi; b) qadimgi Yunoniston, Rim, Hindiston, Turon,

Movarounnahr, Turkiston va mustaqillik yillarida O'zbekistonda ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar taraqqiyoti tarixi; c) jahonda rivojlangan mamlakatlar ta'lim-tarbiya tizimi bilan bog'liq pedagogik bilim asoslari batafsil yoritilgan.

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fani yoshlarning ijtimoiy tafakkurida sodir bo'lgan yangilanishlarni, ta'limning ilg'or tajribalarini, zamonaviy ta'lim texnologiyalari asosida ta'lim jarayonini tashkil etish ko'nikmalarini shakllantirish, shuningdek, o'quvchilar ma'naviyatida ro'y bergan o'zgarishlarni ko'pchilikning xulq-atvoriga aylantiradigan, ya'ni jamiyatning aksariyat faol a'zolari hisoblangan yoshlarda ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal kabi axloqiy sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

I MODUL. BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASI NAZARIYASI

1-mavzu. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fani, uning predmeti, metodologiyasi, ilmiy-tadqiqot metodlari

Reja:

1. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining maqsadi va vazifalari.
2. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasining asosiy kategoriyalari.
3. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasining boshqa fanlar bilan bog'liqligi.

Tayanch so'zlar: *boshlang'ich ta'lim, ta'lim kategoriyalari, uzluksiz ta'lim, metod, ilmiy tadqiqot metodlari, metodologiya, shaxs, tarbiya, ta'lim (o'qitish, o'qish), bilim, ko'nikma, malaka, kompetensiya, ma'lumot, shakllantirish, rivojlantirish.*

1. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining maqsadi va vazifalari.

Pedagogika fanining nazariy asoslari inson kamolotiga qaratilgan, xalq yaratgan boy tajriba, ilmiy tadqiqotga doir nazariy va metodik manbalarga O'rta Osiyo va jahon ma'rifatparvar, mutafakkir olimlarining asarlariga suyanan holda fidoiy insonni tarbiyalash, o'qitishning qonun-qoida va tamoyillarining umumiy qonuniyatlariga asoslanadi. Pedagogikaning milliy asosi ta'lim-tarbiya muammolarini har bir millatning milliy merosi bilan birga umumbashariy, umuminsoniy qadriyatlar bilan bo'g'langan holda amalga oshirish, har bir millatning o'ziga xos meros va qadriyatlariga suyanan

holda tarbiyashunoslik masalalarini milliy asosda yosh avlodga yetkazish mazmuni, shakli, usul, metod va tamoyillarini milliyashtirishdir.

Zamonaviy ta'limni rivojlantirish, o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash va ta'lim berish vazifalarini hal etishda pedagogikaning ahamiyati kun sayin ortib bormoqda. Har qanday fan o'zining tarixiga ega bo'lib, tabiiy yoki jamiyatda yuz beradigan hodisalar, kechadigan turli jarayonlar mazmun-mohiyatini anglashga yo'naltirilgan bo'ladi. Bilimlarning pedagogik sohasi eng qadimgi sohalardan hisoblanib, jamiyat taraqqiyoti bilan bir xil tarzda rivojlanib kelgan.

Pedagogika atamasi Qadimgi Gretsiyada (er.av. V-VI) paydo bo'lib, "peydagog" (grekcha ***paidagogs***: pais (paidos) – bola, ***ago*** yetaklayman, tarbiyalayman) – bola yetaklovchi ma'nosini anglatadi.

Qadimgi Gretsiyada zodagon-quldorlarning farzandlarini maktabga, sayrga kuzatib boruvchi qullarni pedagog deb atashgan. Bu qullar boshqa tobe tabaqalardan farqli ravishda savodli bo'lib, o'qishni, yozishni bilganlar. Keyinchalik bolalarni o'qitish va tarbiyasi bilan maxsus shug'ullanadigan kishilarni pedagoglar deb atashgan. Shu atamadan inson ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanadigan fan pedagogika kelib chiqqan.

Inson tarbiyasi vazifalari va muammolari qadim zamonlardanoq ko'pgina mutafakkir va donishmandlarning aqli-xayolini band etib kelgan bo'lsada, XVII asrgacha pedagogika falsafa fani doirasida rivojlanib keldi.

Ilmiy-pedagogik bilimlarning tarixiy taraqqiyoti quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Falsafiy ta'limotlar negizida pedagogik g'oyalarning paydo bo'lishi.

2. Falsafiy-pedagogik asarlar ta'sirida pedagogik qarashlar va nazariyalarning shakllanishi.

3. Gipotetik hamda tasavvurdagi nazariyalardan pedagogik amaliyot va tajribada sinalgan konsepsiyalarga o'tish.

Qadimgi Grek, Rim, Vizantiya mutafakkirlari, shuningdek, sharq faylasuflari va donishmandlari (Suqrot, Aflotun, Arastu, Plutarx, Geraklit, Seneka, Kvintalian, Vaarlam, Ioan, Zardusht, Konfutsiy, Ibn Sino, Farobiy) asarlarida insonlar tarbiyasi hamda ta'lim to'g'risidagi qimmatli fikr va g'oyalarni ko'plab uchratish mumkin.

Demokrit: "yaxshi odamlar bo'lib tabiat ta'sirida emas, balki tinimsiz mashqlar yordamida tarbiyalaniladi" desa, Suqrot: "kimki, o'zini anglasa, o'ziga nima foydali ekanligini tushunadi va yaxshi yomonni farqlaydi" deb yozadi. Uning: "Men shuni bilamanki, hech nimani bilmayman" e'tirofi ko'pgina allomalar va donishmandlarning oltin qoidasiga aylangani ham bejiz emas.

Zardushtning: Ustoz-tarbiyachilar haqida: " – haqiqat nurlari ostida komronlik va shodmonlik manziliga eltuvchidir, sen bu yo'lni ezgulikdan ogoh zotlar uchun bino aylading¹" deb kuylashi tahsinga sazovordir.

Arastu tarbiyachining faoliyatini yuqori baholab: "tarbiyachilar ota-onalardan ko'ra yanada yuqoriroq tahsinga sazovorlar, e'tiborga loyiqlar, chunki tarbiyachilar o'z hayotlarini bag'ishlaydilar, ota-onalar farzandlariga esa ularga faqatgina munosib hayotni ta'minlaydilar" deydi.

Hozirgi kunga qadar Konfutsiyning "o'rganish va vaqti-vaqti bilan o'rganganni takrorlash" prinsipi o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q.

Seneka ta'lim mustaqil fikrli insonni shakllantirishi lozimligini uqtirgan holda: "uning (o'quvchining) o'zi gapirsin, xotirasi emas" deb ta'kidlaydi.

¹ "Авесто". Тарихий-адабий ёдгорлик. А. Маҳкам таржимаси –Т.: Шарқ нашриёти-матбаа концерни. 2001. 17-б.

Pedagogikaning mustaqil fan sifatida ajralib chiqishi buyuk chex mutafakkiri Yan Amos Komenskiy (1592-1670) nomi bilan bevosita bog'liq.

Komenskiyning 1633-1638 yillar orasida yozgan "Buyuk didaktika" asarida birinchi marta bolalarning o'quv faoliyatini tizimli tashkil etish nazariyasi ishlab chiqilgan bo'lib, klassik pedagogikaning asosiy tamoyillari yoritilganligi diqqatga sazovordir. Shuningdek, ta'lim nazariyasining muhim masalalari: ta'lim mazmuni, ta'limning ko'rgazmaliligi, ketma-ketligi, sinfdars tizimining asosiy qoidalari ko'rsatilganligi ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Asar mazmunidagi g'oyalar keyinchalik pedagogikaning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qildi.

Pedagogika atamasi bir vaqtning o'zida turli ma'nolarni anglatadi. Bular:

- tarbiya, ta'lim, ma'lumot mazmuni va maqsadiga qaratilgan turli g'oyalar, fikrlar, qarashlar tizimi;
- tarbiya, ta'lim, ma'lumot masalalari bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar sohasi;
- tarbiya, ta'lim, ma'lumot yo'nalishi bo'yicha amaliy faoliyat sohasi, mutaxassislik, ixtisoslik;
- o'quv predmeti;
- tarbiyalash san'ati, mahorati.

Yuqoridagi fikrlarlarni umumlashtirgan holda, shuni aytish mumkinki: **Pedagogika** – inson tarbiyasining umumiy qonuniyatlari, muayyan jamiyatning maqsadlaridan kelib chiqqan holda, barkamol shaxsni tarbiyalash hamda unga ta'lim berishning mazmun-mohiyati va muammolarini o'rganuvchi fan sohasi hisoblanadi.

Pedagogika fani shaxsni rivojlantirishning ikki muhim jihati – uni o'qitish va tarbiyalashga asosiy e'tiborni qaratganligi bois

didaktika (ta'lim nazariyasi) va tarbiya nazariyasi fanning muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Didaktika (ta'lim jarayonining nazariyasi, yunoncha **didaktikos** "o'rgatuvchi", **didasko** "o'rganuvchi") ta'limning nazariy jihatlarini, ta'lim mohiyati, qonun va qonuniyatlari, tamoyillari, o'qituvchi va o'quvchi faoliyati, ta'limning maqsadi, mazmuni, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta'lim jarayonini takomillashtirish yo'llari kabi masalalarni tadqiq etadi.

Tarbiya nazariyasi – pedagogikaning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, tarbiya jarayonining mazmuni, tarbiya turlari, shakl, metod, vosita va usullari, uni tashkil etish masalalarini o'rganadi.

Pedagogika fani berilgan bilim va malakalar maktab hayoti bilan bog'langan holda nazariy bilimni amaliyotda qo'llab o'z oldiga qo'yilgan maqsadga erishishni ta'minlaydi.

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining **obyekti** – yaxlit pedagogik jarayon.

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining **predmeti** – ta'lim-tarbiya jarayoni, mazmuni, qonuniyatlari, tamoyillari, shakl, metod va vositalari.

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining **maqsadi** – bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarning ongli faoliyatida o'z oldiga aniq maqsad qo'yib, uning o'z ustida ishlashi, intilishi, izlanishi, tanlagan vosita va usullarining qo'llanishi natijasini ko'ra bilish kabi tarbiyachilik san'atini o'rgatishga qaratiladi.

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fani o'quvchi shaxsini shakllantirishdek ijtimoiy buyurtmani bajarish asosida jamiyat taraqqiyotini ta'minlashga alohida hissa qo'shadi. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fani maqsadi va vazifalarining belgilanishida ijtimoiy munosabatlar mazmuni, davlat va jamiyat qurilishi, uning hayotida yetakchi o'rin tutuvchi g'oyalar mohiyati muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasida demokratik, insonparvar hamda huquqiy jamiyatni barpo etish sharoitida mazkur fan yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrni tarbiyalash tizimini ishlab chiqish, milliy istiqlool g'oyasi asosida ta'lim va tarbiya nazariyasini ijodiy rivojlantirish vazifasini hal etadi. Mazkur jarayonda quyidagi **vazifalarni** bajarishga e'tibor qaratiladi:

- yuksak ma'naviyatli, malakali kadrlarni tarbiyalashga yo'naltirilgan pedagogik jarayon mohiyatini o'rganish;
- rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimi tajribasi asosida uzluksiz ta'lim tizimini takomillashtirish;
- ilg'or pedagogik tajribalarni umumlashtirish va amaliyotga joriy etish;
- ta'lim-tarbiya birligi, ijtimoiy tarbiya yo'nalishlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni ta'minlashning pedagogik shart-sharoitlarini o'rganish;
- shaxsni har tomonlama kamol toptirish qonuniyatlarini aniqlash;
- ta'lim muassasalari hamda ularda faoliyat olib borayotgan pedagoglar faoliyati mazmunini asoslash;
- pedagoglarni pedagogik bilimlar hamda ta'lim-tarbiyaning ilg'or usullari bilan qurollantirish;
- o'qitish va tarbiyalash jarayonining samarali texnologiyalarini yaratish;
- ta'lim muassasalari hamda, ularda faoliyat olib borayotgan pedagoglar faoliyati mazmunini asoslash;
- oila tarbiyasini muvaffaqiyatli tashkil etish yuzasidan otalar uchun ilmiy-metodik tavsiyalarni ishlab chiqish.

Pedagogik bilimlar inson faoliyatining tarbiyalovchilik xususiyatini o'zida namoyon etib, yosh avlodni tom ma'noda hayotga tayyorlash vazifalarini bajaradi. Pedagogika atamasi

odatda tarbiya, insonni shakllantirish ma'nolari bilan qiyoslanadi. Tarbiyaning o'zi esa o'sib kelayotgan yosh avlodni hayotga tayyorlash vositasi sifatida insoniylik jamiyati paydo bo'lishi bilan bir vaqtda yuzaga keldi.

2. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining asosiy kategoriyalari.

Fanning mazmunini yoritib beruvchi eng muhim, asosiy tushuncha **kategoriya** deb ataladi.

Har bir fan o'z kategorial apparatida tayanch tushunchalar, qonuniyatlar, tamoyillar, qoidalar tizimiga ega. Aynan mana shu jihat uning mustaqil fan sifatida e'tirof etilishini kafolatlaydi.

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining asosiy kategoriyalari o'quvchi shaxs kamolotini ta'minlash, ta'lim va tarbiya samaradorligiga erishishga qaratilgan jarayonlarning umumiy mohiyatini yoritadi. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining eng muhim kategoriyalari tarkibiga quyidagilar kiradi: shaxs, tarbiya, ta'lim (o'qitish, o'qish), bilim, ko'nikma, malaka, kompetensiya, ma'lumot, shakllantirish, rivojlantirish.

Shaxs – ruhiy jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega o'lgan jamiyatning a'zosi tushuniladi.

Tarbiya – muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama o'stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni.

Ta'lim – o'quvchilarni nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish, ularning bilish qobiliyatlarini o'stirish va dunyoqarashlarini shakllantirishga yo'naltirilgan jarayon.

Bilim – shaxsning ongida tushunchalar, sxemalar, ma'lum obrazlar ko'rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma'lumotlar majmui.

Ko'nikma – shaxsning muayyan faoliyatni tashkil eta olish qobiliyati.

Malaka – muayyan harakat yoki faoliyatni bajarishning avtomatlashtirilgan shakli.

Ma'lumot – ta'lim-tarbiya natijasida o'zlashtirilgan va tizimlashtirilgan bilim, hosil qilingan ko'nikma va malakalar hamda tarkib topgan dunyoqarash majmui.

Rivojlanish – shaxsning fiziologik va intellektual o'sishida namoyon bo'ladigan miqdor va sifat o'zgarishlar mohiyatini ifoda etuvchi murakkab jarayon.

Kompetensiya – egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni kundalik va kasbiy faoliyatda qo'llay olish qobiliyati.

Shakllantirish – shaxsda barqaror xususiyat va sifatlarni belgilangan talab va me'yorlar asosida tarkib toptirish jarayoni.

3. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasining boshqa fanlar bilan bog'liqligi.

Pedagogika fanlari tizimi.

Shaxs kamolotini ta'minlash, uning intellektual, ma'naviy-axloqiy hamda jismoniy jihatdan rivojlanishiga erishishda turli yosh davrlari, har bir davrning o'ziga xos jihatlari, shuningdek, bolaning fiziologik, psixologik holatini inobatga olish maqsadga muvofiqdir. Shu bois yaxlit pedagogik jarayon muayyan turkumni tashkil etuvchi pedagogik fanlar tomonidan o'rganiladi. Ular quyidagilardir:

Umumiy pedagogika – pedagogikaning konseptual masalalari va amaliy jihatlarini tadqiq etadi.

Pedagogika nazariyasi – pedagogikaning umumnazariy masalalari, qonuniyatlari va tamoyillari hamda tasniflashga oid masalalarni o'rganadi.

Pedagogika tarixi – pedagogik fikrlarning taraqqiy etishi, maktab va ta'lim turlarining davriy xususiyatlari, o'ziga xos jihatlari va ahamiyatini tadqiq etadi.

Pedagogik mahorat – o‘qituvchilarni pedagogik faoliyatga samarali tayyorlash taktikasi, pedagogik qobiliyatlarni shakllantirish, pedagogik madaniyat va texnikani tarkib toptirish hamda nutq texnikasini egallash yo‘llarini o‘rganadi.

Maktabgacha ta’lim pedagogikasi – maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarni tarbiyalash, ularni intellektual, ma’naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga yetkazish masalalarini o‘rganadi.

Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi – boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tarbiyalash, ularga ta’lim berish, ularning o‘ziga xos psixologik hamda fiziologik xususiyatlarini tadqiq etish, shuningdek, ularni intellektual, ma’naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga yetkazish masalalarini o‘rganadi.

Korreksion (maxsus) pedagogika – jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarni tarbiyalash va o‘qitish bilan bog‘liq muammolarni o‘rganadi.

Metodika – xususiy fanlarni o‘qitish mazmuni, qonuniyatlari, tashkiliy shart-sharoitlarini tadqiq etadi.

Pedagogik texnologiya – ta’lim va tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash, texnologik yondashuv asosida ta’lim va tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish muammolarini o‘rganadi.

Ta’lim menejmenti – ta’lim muassasalarining faoliyatini tashkil etish, boshqarish, nazorat qilish hamda istiqbollari belgilash masalalarini o‘rganadi.

Ijtimoiy pedagogika – shaxs ijtimoiylashuvi, ijtimoiy me’yordan og‘ishishning pedagogik diagnostikasi, korreksiyasi va reabilitatsiyasi hamda ijtimoiy-pedagogik faoliyatni tashkil etish masalalarini tadqiq etadi.

Oila pedagogikasi – oilaviy ta’lim-tarbiya, oilada bolalarni yuksak ma’naviy-axloqiy sifatlar asosida tarbiyalash, ota-

onalarning pedagogik madaniyatini oshirish masalalarini o'rganadi.

Xalq pedagogikasi – xalq og'zaki ijodi, urf-odatlar, marosimlar, milliy va bolalar o'yinlari, o'yinchoqlari kabilarda saqlanib qolgan pedagogik ma'lumotlar va milliy tarbiyaga doir tajribalar majmuidir.

Qiyosiy pedagogika – qiyosiy aspektda turli davlat, hudud, umuman dunyo miqyosida, turli tarixiy davrlarda pedagogika nazariyasi va amaliyotining mavjud holati, rivojlanish tendensiyalari va qonuniyatlarini o'rganadigan pedagogik fan sohasi.

Pedagogik innovatika – pedagogik innovatsiyalarning yuzaga kelishi va rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganadigan, shuningdek, pedagogik an'analar bilan istiqboldagi ta'lim loyihalarining o'zaro aloqadorligini ta'minlaydigan fan.

Pedagogik aksiologiya – ta'lim oluvchi va ta'limni qadriyat deb e'tirof etgan holda, ta'limiy qadriyatlarni o'rganish hamda ta'lim tarbiyaga aksiologik yondashuvni qaror toptirishga xizmat qiluvchi pedagogik bilimlar sohasidir.

Neyropedagogika – bu bosh miya (o'ng va chap miya yarim sharlari) faoliyati va tuzilishidagi funksional tafovutlar to'g'risidagi bilimlar hamda mazkur bilimlarni ta'lim-tarbiya jarayonida qo'llay olish haqidagi amaliy fan sohasi.

Pedagogik antropologiya – falsafiy, ijtimoiy, psixologik antropologiya qonuniyatlariga asoslangan holda ta'lim oluvchi uchun qulay va individual shart-sharoitlarni yaratish hamda ta'limning antropologik modeli va texnologiyasini o'rganuvchi fan sohasi.

Pedagogik akmeologiya – barcha yosh davrlari psixologiyasi bilan bog'liqlikda jadal rivojlanayotgan shaxsnig yetuk rivojlanish cho'qqisi – “akme shaxs” darajasiga yetkazish qonuniyatlari, texnika va texnologiyasini tadqiq etadi.

Zamonaviy sharoitda boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi (pedagog) quyidagi amaliy ko'nikmalarni egallashi kerak:

- bilim (gnostik) ko'nikmalar;
- dizayn qobiliyatlari;
- ijodiy-amaliy (konstruktiv) ko'nikmalar;
- tadqiqot qobiliyatlari;
- aloqa mahorati;
- tashkilotchilik qobiliyati;
- izchillikni ta'minlovchi (protsessual) ko'nikmalar;
- texnik va texnologik ko'nikmalar.

Har qanday fanning asosiy xususiyatlaridan biri, uning boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi, aloqadorligi hisoblanadi. O'zaro bog'liqlik fan rivojlanishining muhim manbasi hisoblanib, quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi.

- muayyan fanlar boshqa fanlar uchun metodologik asos hisoblanib, dunyoqarash tizimini shakllantirish funksiyasini bajaradi;

- muayyan fanlar ilmiy bilimlar mazmuni boshqa fanlar uchun o'z tadqiqot predmetini chuqurroq anglashga yordam beradi;

- fanlarning o'zaro bog'liqlik jarayonida, ilmiy tadqiqot sohalarining kengayishi hamda boyishi kuzatiladi.

Turli pedagogik muammolar tadqiqoti inson haqidagi boshqa fanlarning manbalaridan foydalanishni taqozo etadi. Shuning uchun pedagogika fani o'z-o'zicha taraqqiy topmasdan, rivojlanmasdan insonshunoslikka doir fanlar bilan mustahkam, chambarchas bog'langan holda, ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimida o'zining doimiy, muqim o'rniga ega holda taraqqiy etadi.

Falsafa – pedagogika fani uchun metodologik asos hisoblanib, dunyoqarash tizimini shakllantirish vazifasini bajaradi. Falsafiy g'oyalar pedagogik konsepsiyalar, nazariyalarni yaratishga zamin yaratib, ta'lim va tarbiya jarayonining maqsadi

hamda vazifalarini anglash va tushunishga yordam beradi. Shuningdek, shaxsning rivojlanishi muammosini olamni anglash nuqtai nazaridan muhokama etib, jamiyatda qabul qilingan axloqiy me'yorlar, qoidalar tizimining inson kamolotiga ta'sirini o'rganadi.

Iqtisod – ta'lim muassasalarining faoliyatini yo'lga qo'yish, o'quv binolarini qurish, ta'lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etish va ularning moddiy-texnika va zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash kabi masalalarning iqtisodiy jihatlarini anglashga xizmat qiladi.

Sotsiologiya – ijtimoiy munosabatlar mazmuni, ularni tashkil etish shartlari xususida ma'lumotlarga ega bo'lish asosida ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining o'zaro munosabatlarini samarali tashkil etish uchun imkoniyat yaratadi.

Siyosatshunoslik – jamiyat siyosiy hayoti rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganish bilan birga siyosiy faoliyatning vatanparvarlik, axloqiy, estetik xususiyatlarini muhokama qilib, pedagogika fani uchun u yoki bu siyosatchilarni voyaga yetkazgan ta'lim muhiti shart-sharoitlarini tahlil qilishga yordam beradi.

Etika – shaxs ma'naviyatini shakllantirish, unda eng oliy insoniy sifatlar, axloqiy ong va ma'naviy-axloqiy madaniyatni tarbiyalashda muhim o'rin tutuvchi nazariy g'oyalarni pedagogik jarayonga tatbiq etishda alohida o'rin tutadi.

Estetika – shaxs tomonidan go'zallikning his etilishi, unga intilishi, shuningdek, unda estetik didni tarbiyalashda muhim yo'nalishlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Fiziologiya – o'quv-tarbiya jarayonida bolalarning fiziologik, anatomik xususiyatlarini inobatga olinishi uchun boshlang'ch asoslarni beradi.

Gigiyena – o'quvchilarning salomatligini muhofazalash, ularning jinsiy jihatdan to'g'ri shakllantirishda nazariy va amaliy g'oyalari bilan yordam beradi.

Psixologiya – shaxsda ma'naviy-axloqiy, ruhiy-intellektual, hissiy-irodaviy sifatlarni tarkib toptirish uchun zamin yaratadi. Pedagogika hamda psixologiya o'rtasidagi o'zaro aloqadorligining bir qancha muhim qirralari mavjud. Ularning asosiysi – bu fanlar bir xil tadqiqot predmetiga ega. Psixologiya – inson psixikasi rivojlanish qonuniyatlarini o'rgansa, pedagogika – shaxs rivojlanishi uchun zarur tarbiya metodlari, usullari, vositalarini yaratish, shakllantirish, ishlab chiqish bilan shug'ullanadi. Insonni tarbiyalash, ta'lim berish hamda ma'lumotli qilish tom ma'noda psixikani rivojlantirish deganidir.

O'zaro aloqadorlikning ikkinchi muhim tomoni – bu ikkala fanlar tadqiqot metodlarining (kuzatish, suhbat, eksperiment, tahlil) ham bir xil ekanligida. Ba'zi test, so'rov va boshqa empirik metodlarni pedagogika fani psixologiyadan o'zlashtirgan. Pedagogik hodisalarni aniqlash, tasvirlash, tushuntirish, tizimga solish maqsadida pedagogika, psixologik bilimlardan foydalanadi. Ko'pgina zamonaviy pedagogik ta'limotlar zahirida bixeviorizm, psixoanaliz, geshtalt psixologiya, kognitiv psixologiya kabi psixologik nazariyalar yotadi.

Tarix – pedagogika fani taraqqiyoti, ta'lim-tarbiya jarayonlarining dinamik, dialektik xususiyatlarini inobatga olish, shuningdek, xalq pedagogikasi g'oyalarini kelgusi avlodga uzatish uchun yo'naltiriladi. Pedagogikaning rivojlanishi uchun tarixga nazar tashlab, fanning rivojlanish va taraqqiy etish bosqichlari, pedagogik ta'limotlar, g'oyalar, qarashlar mazmunini o'rganish nihoyatda muhimdir.

Madaniyatshunoslik – o'quvchilarda insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy madaniyat asoslari haqidagi tasavvurni shakllantirish, ularda madaniy xulq-atvor xislatlarini tarkib toptirish uchun xizmat qiladi.

Tibbiy fanlar – shaxsning fiziologik-anatomik jihatidan to'g'ri rivojlanishini ta'minlash, uning organizmida namoyon

bo'layotgan ayrim nuqsonlarni bartaraf etishga amaliy yondashuv, shuningdek, nuqsonli bolalarni o'qitish hamda tarbiyalash muammolarini o'rganishda ko'maklashadi.

Fiziologiya, anatomiya, tibbiyot bilan ham chambarchas bog'liq. Ta'lim oluvchilarning jismoniy hamda ruhiy rivojlanishi mexanizmlarini tushunish uchun, inson organizmini bir butun holda o'rganish, alohida a'zolarining hayotchanlik qonuniyatlarini, shuningdek funksional tizimlarning faoliyatini bilish muhimdir.

Oliy nerv faoliyati qonuniyatlarini bilish, shaxsning mukammal rivojlanishi uchun zarur bo'ladigan rivojlantiruvchi, ta'lim beruvchi texnologiyalarni tuzish va qo'llash imkoniyatini beradi.

Pedagogik tadqiqotlarning ishonchliligini ta'minlash maqsadida matematik-statistik metodlardan foydalanishning ahamiyati beqiyosligi ma'lum. Ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, yuksak ma'naviy axloqiy salohiyat va yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashda o'qitishning axborot texnologiyalari muhim ijtimoiy-pedagogik ahamiyat kasb etadi. Zero, axborotlashtirish – fan-texnikaning muvaffaqiyatli rivojlanishini ta'minlash mutaxassislarning innovatsion-industrial kamoloti va intellektual faoliyatini axborotli malakaga aylantirishning asosidir.

Turli o'quv fanlarining xususiy metodikalari uchun boshlang'ich ta'lim pedagogikasi nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli fanlarning aniq, xususiy metodikalari pedagogika fani oldiga yangi nazariy va metodik vazifalarni qo'yib, ularning yechimidan o'z faoliyat sohasida foydalanadi.

Test topshiriqlari:

1. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi qanday fan?
 - a) Ta'lim-tarbiya haqidagi fan

- b) Shaxs haqidagi fan
- c) O'quvchilar haqidagi fan
- d) O'qitish haqidagi fan

2. Ta'lim nazariyasi...

a) Ta'lim jarayonini, ta'lim mazmunini, ta'lim metodlari, shakllari va vositalarini o'z ichiga oladi

- b) Ta'lim jarayonining mohiyatini o'z ichiga oladi
- c) Ta'lim metodlari, shakllari va vositalarini o'z ichiga oladi
- d) Ta'lim qonuniyatlari va tamoyillarini o'z ichiga oladi

3. Pedagogik tizimning maqsadi nima?

- a) Barkamol insonni tarbiyalash
- b) Insonni ma'rifatli va ma'lumotli qilish
- c) Bilimni oshirish
- d) Pedagogik faoliyatni o'stirish

4. Pedagogika fanining obyekti kim?

- a) Pedagogika fanining obyekti – shaxs.
- b) Talim-tarbiya beruvchi shaxs.
- c) Pedagogika fanining obyekti – ta'lim, darslik va sinf.
- d) O'qituvchi va o'quvchi.

5. Ta'lim bu - ...

a) Maxsus tayyorlangan kishilar rahbarligida o'tkaziladigan, o'quvchilarning bilish qobiliyatlarini o'stiradigan, ularning dunyoqarashini tarkib toptiradigan jarayondir

b) Ta'lim-tarbiya natijasida olingan va tizimlashtirilgan bilim, hosil qilingan ko'nikma va malakalar hamda shakllangan dunyoqarashlar majmuidir;

c) Ta'lim - bu o'qitishdir;

d) O'sib kelayotgan avlodda hosil qilingan bilimlar asosida aqliy komolot, dunyoqarashini, insoniy e'tiqod, burch va mas'uliyatini, jamiyatimiz kishilariga xos bo'lgan axloqiy fazilatlarni kamol toptirish maqsadini ifodalaydi.

Nazorat savollari:

1. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining maqsadi
2. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining vazifalari
2. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasining asosiy kategoriyalari
3. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasining boshqa fanlar bilan bog'liqligi

2-mavzu. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining tadqiqot metodlari

Reja:

1. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining ilmiy-pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi va tadqiqot metodlari.
2. "Ta'lim to'g'risida"gi qonun (2020-yil 23-sentabr) va uning mohiyati.

Tayanch so'zlar: metodologiya, ilmiy-pedagogik tadqiqot, deskriptiv, perskriptiv, metod, pedagogik kuzatish metodi, suhbat metodi, anketa metodi, intervyu metodi, ta'lim muassasasi hujjatlarini tahlil qilish metodi, test metodi, pedagogik tahlil metodi, bolalar ijodini o'rganish metodi, pedagogik tajriba metodi, matematik-statistik metod.

Pedagogika fani rivojining hozirgi bosqichida alohida dolzarb metodologik masalalarni hal etish bilan chegaralanmasdan xususiy bilimlar tizimi sifatida pedagogika fani metodologiyasini aniq belgilab olish zarur. Bu birinchidan, pedagogik nazariyalarning ishonchliligini ta'minlasa, boshqa tomondan metodologik bilimlarsiz pedagogik tadqiqotlarni samarli tashkil etish va o'tkazish mumkin emasligini uqtiradi.

Metodologiya alohida fan sifatida ikkita funksiyani bajaradi: deskriptiv (ifodalovchi) va perskriptiv (me'yorlovchi). Birinchisi – obyektning nazariy jihatdan ifodalashni ko'zlasa, keyingisi – tadqiqotchi uchun aniq mo'ljal olishga shart-sharoit yaratadi. Bu ikki vazifaning mavjudligi pedagogika metodologiyasini ham ikki guruhga ajratishni taqozo etadi – nazariy va me'yoriy.

Pedagogikaning nazariy metodologiyasiga quyidagilarni kiritish mumkin: "metodologiya" tushunchasi ta'rifi; fan

metodologiyasining umumiy tavsifi, uning darajalari; metodologik bilimlar va faoliyat tizim sifatida; pedagogika sohasidagi tadqiqiy faoliyatni metodologik ta'minlash manbalari; pedagogik tadqiqot obyekti va predmetining metodologik tahlili.

Me'yoriy asos quyidagi savollar doirasini qamrab oladi:

- pedagogikani obyektiv borliqni ma'naviy jihatdan o'zgartirishning boshqa shaklidan farqli tomonlarini ilmiy asoslash;

- pedagogika sohasidagi ishlarni fanning fundamental asoslariga muvofiqligini aniqlash;

- maqsadning aniqligi;

- maxsus tadqiqot obyektni ajratish;

- maxsus bilish metodlari va vositalarini qo'llash;

- atamalarning bir xil qo'llanilishi;

- pedagogik tadqiqotlarni tizimlashtirish;

- tadqiqot asosnomasi: muammo, mavzu, uning dolzarbligi, tadqiqot obyekti, predmeti, maqsad va vazifalari, farazi, himoya qilinadigan holatlar, ilmiy yangiligi, ilmiy-amaliy ahamiyati;

- pedagogik tadqiqotning tarkibi va mantiqiy ketma-ketligi;

- pedagogik fanlar tizimi, ularning o'zaro aloqasi.

Falsafiy nuqtai nazardan metodologiya nazariy va amaliy faoliyatni tashkil etish prinsiplari va usullari tizimi, shuningdek, bu tizim haqidagi ta'limot (nazariya) sifatida qabul qilinadi. Aniqrog'i, metodologiya predmeti – faoliyatni tashkil etish haqidagi nazariya demakdir.

Pedagogika metodologiyasi o'zida pedagogikaning nazariy asoslari va tuzilmasi haqidagi bilimlar tizimini, pedagogik hodisa va jarayonlarni tadqiq qilishga doir yondashuvlarini, pedagogik voqelikni haqqoniy ifoda etadigan axborotlarni olish usullarini, shuningdek, mazkur bilimlar tizimini qo'lga kiritishga doir faoliyat tizimini o'zida mujassamlashtiradi.

Ko‘rinib turibdiki, bu ta’rifda ilmiy bilishning ikki jihat – bilimlar tizimi va ilmiy-tadqiqiy faoliyat qamrab olingan. Yoki ikki faoliyat turi – metodologik tadqiqot va metodologik ta’minot hisobga olinyapti. Agar birinchisining vazifasi pedagogika fanlari rivojining qonuniyatlari va yo‘nalishlari, pedagogik tadqiqotlarning sifat va samaradorligini oshirish prinsiplari, ularning tushunchalari tarkibini aniqlashtirsa, ikkinchisi metodologik bilimlardan tadqiqot dasturlarini asoslashda va sifatini baholashda foydalanishni anglatadi.

Pedagogik metodologiya sohasida amalga oshirilgan ilmiy ishlar tahlili “metodologiya”, shuningdek, “pedagogik metodologiya” tushunchasiga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjudligini ko‘rsatadi. Pedagogika fanida metodologiya tushunchasining gnoseologik talqini ko‘proq ustuvorlik kasb etadi. Mazkur yondashuvga ko‘ra “metodologiya” tushunchasi, mazmunan “gnoseologiya” (bilish to‘g‘risidagi fan), “nazariy bilish” kabi tushunchalarga yaqin turadi. Ushbu yo‘nalish tarafdorlari masalaga bir tomonlama yondashib, metodologiyani faqat “bilish metodlari to‘g‘risidagi ta’limot” yoki hodisalarni bilish jarayoni sifatida talqin qiladilar. Shu o‘rinda, ushbu tushunchaning “borliqni o‘zgartirish metodlari to‘g‘risidagi ta’limot” ekanligini e’tibordan chetda qoldiradilar va metodologiyani gnoseologik qolip bilan cheklab qo‘yadilar.

Pedagogika fani rivoji muayyan pedagogik muammolarni tadqiq etish maqsadida olib borilgan tadqiqot ishlarining g‘oyasi, mazmuni hamda natijalari hisobiga ta’minlanadi. Ijtimoiy va ishlab chiqarish jarayonining keskin rivojlanishi shaxsni har tomonlama kamol toptirish imkonini beruvchi omil hamda pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash, jamiyat va shaxs ma’naviyatiga ziyon yetkazuvchi holatlarni bartaraf etishni taqozo qiladi. Tarbiya jarayonlarining mohiyatini anglash ularni keng yoki tor doirada o‘rganish, mavjud ko‘rsatkichlar vositasida

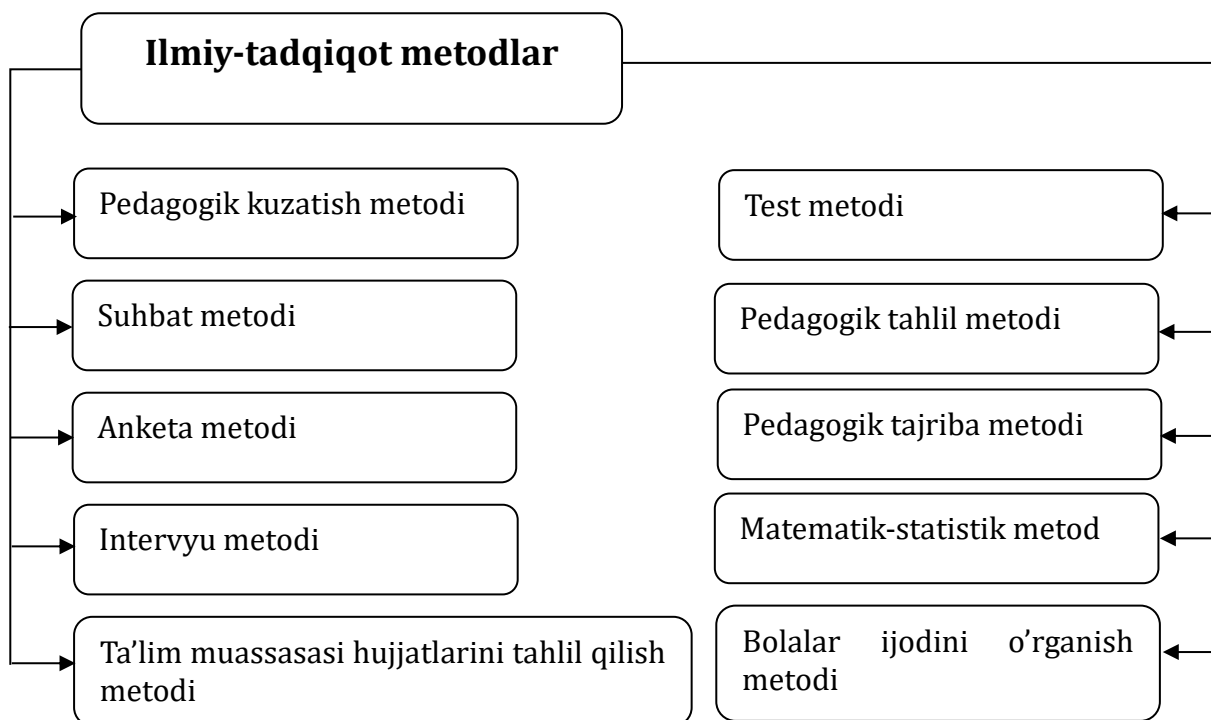
ularning sodir bo'lish sabablarini o'rganish, zarur chora-tadbirlarni belgilash ilmiy izlanishlarni tashkil etish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Pedagogik izlanishlarning samarali kechishi bir qator obyektiv va subyektiv omillarga bog'liq. Mazkur jarayonda maqsadga muvofiq keluvchi, maqbul, ayni vaqtda samarali bo'lgan metodlarni tanlay olish ham muhimdir.

Pedagogik ilmiy-tadqiqot metodlari shaxsni tarbiyalash, unga muayyan yo'nalishlarda chuqur, puxta ilmiy bilimlarni berish tamoyillari, obyektiv va subyektiv omillarini aniqlovchi pedagogik jarayonning ichki mohiyati, aloqa va qonuniyatlarini maxsus tekshirish va bilish usullaridir.

Pedagogik ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish murakkab, muayyan muddatni taqozo etuvchi, izchillik, uzluksizlik, tizimlilik hamda aniq maqsad kabi xususiyatlarga ega bo'lgan jarayon bo'lib, uning samarali bo'lishi uchun bir qator shartlarga rioya etish zarur. Ular quyidagilardir:

- muammoning dolzarbligi va mavzuning aniq belgilanganligi;
- ilmiy farazlarning to'g'ri shakllantirilganligi;
- vazifalarning tadqiqot maqsadi asosida to'g'ri belgilanganligi;
- tadqiqot metodlar tizimiga nisbatan obyektiv yondashuv;
- tajriba sinov ishlari jarayoniga jalb etiluvchi respondentlarning yosh, psixologik va shaxsiy xususiyatlari, shuningdek, shaxs rivojlanishi qonuniyatlarining to'g'ri hisobga olinganligi;
- tadqiqot natijalarini oldindan tashxislash va uning natijalarini aytib o'tish;
- tadqiqot natijalarining kafolatlanganligi.

Zamonaviy sharoitda, pedagogik yo'nalishda, tadqiqotlarni olib borishda quyidagi metodlardan foydalanilmoqda (1-rasm):

1-rasm. Pedagogika fanining ilmiy tadqiqot metodlari

Pedagogik kuzatish metodi. Uni qo'llash jarayonida, ta'lim muassasalarining o'quv-tarbiya ishlari jarayonini o'rganish asosida tadqiq etilayotgan muammo holat aniqlanadi, tajriba avvali va yakunida qo'lga kiritilgan ko'rsatkichlar o'rtasidagi farq to'g'risidagi ma'lumotga ega bo'linadi. Pedagogik kuzatish murakkab va o'ziga xos xususiyatlarga ega. Kuzatish aniq maqsad asosida, uzluksiz, izchil va tizimli amalga oshirilsa, kutilgan natijani qo'lga kiritish mumkin. Olib borilayotgan pedagogik kuzatish ta'lim-tarbiya sifatini oshirish, o'quvchi shaxsini shakllantirishga xizmat qilsa, mazkur metodning ahamiyati yanada oshadi.

Pedagogik kuzatuvni tashkil etishda xatoga yo'l qo'ymaslik muhimdir. Buning uchun tadqiqotchidan quyidagilar talab etiladi:

- 1) kuzatuv jarayonida aniq maqsadga egalik;
- 2) kuzatishni tizimli ravishda yo'lga qo'yish;
- 3) kuzatishning har bir bosqichida muayyan vazifalarni hal etish;

- 4) har bir holatning mohiyatini sinchiklab o'rganish;
- 5) xulosa chiqarishga shoshilmaslik.

Suhbat metodi. Bu metod pedagogik kuzatish jarayonida ega bo'lingan ma'lumotlarni boyitish, mavjud holatga to'g'ri baho berish, muammoning yechimini topishga imkon beruvchi pedagogik shart-sharoitlarni yaratish, tajriba-sinov ishlari subyektlari imkoniyatlarini muammo yechimiga jalb etishga yordam beradi. Suhbat maqsadga muvofiq holda indiviudal, guruhli hamda ommaviy shaklda o'tkaziladi. Suhbat jarayonida respondentlarning imkoniyatlari to'la-to'kis namoyon bo'lishga erishish muhimdir.

Uning samarali bo'lishi uchun quyidagilarga amal qilish maqsadga muvofiq:

- 1) maqsaddan kelib chiqqan holda suhbat uchun belgilanuvchi savollarning mazmunini aniqlash hamda savollar o'rtasidagi mantiqiylik va izchillikni ta'minlash;
- 2) suhbat joyi va vaqtini aniq belgilash;
- 3) suhbat ishtirokchilarining soni xususida ma'lum to'xtamga kelish;
- 4) suhbatdosh to'g'risida avvaldan muayyan ma'lumotlarga ega bo'lish;
- 5) suhbatdosh bilan samimiy munosabatda bo'lish;
- 6) suhbatdoshning o'z fikrlarini erkin va batafsil ayta olishi uchun sharoit yaratish;
- 7) savollarning aniq, qisqa va ravshan berilishiga erishish;
- 8) olingan ma'lumotlarni o'z vaqtida tahlil qilish.

Anketa metodi (fransuzcha – *tekshirish*). Ushbu metod yordamida pedagogik kuzatish va suhbat jarayonida to'plangan dalillar boyitiladi. Anketa metodi ham tizimlangan savollar asosida respondentlar bilan muloqotni tashkil etishga asoslanadi. Anketa savollariga javoblar, ko'p hollarda, yozma ravishda

olinadi. O'rganilayotgan jarayon mohiyatidan kelib chiqqan holda anketa savollari quyidagicha bo'ladi:

1) ochiq turdagi savollar (respondentlarning erkin, batafsil javob berishlari uchun imkon beruvchi savollar);

2) yopiq turdagi savollar (respondentlar "ha", "yo'q", "qisman" yoki "ijobiy", "qoniqarli", "salbiy" va hokazo tarzdagi javob variantlarini tanlash orqali savollarga javob beradilar).

Anketa metodini qo'llashda ham bir qator shartlarga amal qilish zarur. Ular quyidagilardir:

1) anketa savollari tadqiq etilayotgan muammo mohiyatini yoritishga xizmat qilishi lozim;

2) muammoning anketa savollari yirik hajmli va noaniq bo'lmasligi kerak;

3) anketa savollari o'quvchilarning dunyoqarashi, yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olish asosida tuzilishi zarur;

4) anketa savollari respondentlar tomonidan to'la javoblar berilishini ta'minlovchi vaqtni kafolatlay olishi zarur;

5) anketa o'quvchilarning pedagogik va psixologik tavsifnomalarini tuzish manbasiga aylantirib yuborilmasligi zarur;

6) anketa javoblari muayyan mezonlar asosida puxta tahlil etilishi shart.

Intervyu metodi respondent tomonidan tadqiq etilayotgan muammoning u yoki bu jihatini yorituvchi hodisaga nisbatan munosabat bildirilishini ta'minlaydi. Intervyu respondent e'tiboriga turkum savollarni havola etish asosida o'tkaziladi. Intervyu jarayonida olingan savollarga nisbatan tadqiqotchi tomonidan munosabat bildirilishi uning samarasini oshiradi.

Ta'lim muassasasi hujjatlarni tahlil qilish metodi. Pedagogik hodisa va dalillarni tekshirish maqsadida ta'lim muassasalari faoliyati mazmunini yorituvchi ma'lumotlarni tekshirish maqsadga muvofiqdir. Mazkur metod O'zbekiston

Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi qonuni talablarining ta’lim muassasalari amaliyotidagi bajarilish holatini o’rganish, bu boradagi faollik darajasi, erishilgan yutuq hamda yo’l qo’yilgan kamchiliklarni aniqlash, ilg’or tajribalarni ommalashtirish va ta’lim muassasasi pedagogik tajribasini oshirish maqsadida qo’llaniladi.

Ta’lim muassasasi faoliyati mohiyatini yorituvchi hujjatlar quyidagilardan iborat: O’quv mashg’ulotlarining jadvali, o’quv dasturi, guruh (yoki sinf) jurnallari, o’quvchilarning shaxsiy varaqalari, buyruqlar, Pedagogik Kengash yig’ilishi bayonnomalari yozilgan daftar, Pedagogik Kengash qarorlari, ta’lim muassasasi smetasi hamda pasporti, tarbiyaviy ishlar rejasi, o’quv-tarbiya ishlarini tashkil etish borasidagi hisobotlar, ta’lim muassasasi jihozlari (o’quv partalari, stol-stullar, yumshoq mebellar va h.k) qayd etilgan daftar va hokazolar.

Mazkur metod muayyan yo’nalishlarda o’quv-tarbiya ishlari samaradorligi darajasi, o’quvchilarda hosil bo’lgan bilim, ko’nikma va malakalar hajmi, ilg’or pedagogik tajribalar mazmunini o’rganishda muhim ahamiyatga ega.

Test metodi. Ushbu metod respondentlar tomonidan muayyan fan sohasi yoki faoliyat (shu jumladan, kasbiy faoliyat) bo’yicha o’zlashtirilgan nazariy bilim va amaliy ko’nikma, malakalar darajasini aniqlashga xizmat qiladi. Test o’z mohiyatiga ko’ra quyidagi savollardan iborat:

1) ochiq turdagi savollar (respondentlarning erkin, batafsil javob berishlari uchun imkon beruvchi savollar);

2) yopiq turdagi savollar (respondentlar “ha”, “yo’q”, “qisman” yoki “ijobiy”, “qoniqarli”, “salbiy” va hokazo tarzdagi javob variantlarini tanlash orqali savollarga javob beradilar).

3) to’g’ri javob variantlari qayd etilgan savollar (respondentlar o’z yondashuvlariga ko’ra to’g’ri deb topgan javob variantini belgilaydilar).

Test metodini qo'llashda aniqlanishi zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni turkum asosida berilishiga e'tibor berish maqsadga muvofiqdir. Ushbu metodning afzalligi respondentlar javoblarini aniq mezonlar bo'yicha tahlil etish imkoniyati mavjudligi hamda vaqtning tejaliishi bilan tavsiflanadi. Biroq, metod ayrim kamchilikdan ham holi emas. Chunonchi, aksariyat holatlarda javoblar yozma ravishda olinadi, shuningdek, respondent taklif etilayotgan javob variantlardan birini tanlashi zarur. Shu bois respondent o'z fikrini batafsil ifoda etish imkoniyatiga ega emas.

Pedagogik tahlil metodi. Tadqiqotni olib borish jarayonida ushbu metodni qo'llashdan ko'zlangan maqsad tanlangan muammoning falsafiy, psixologik hamda pedagogik yo'nalishlarda o'rganilganlik darajasini aniqlashdan iborat bo'lib, tadqiqotchi ilgari so'rayotgan g'oyaning nazariy jihatdan haqqoniyligini asoslashga xizmat qiladi.

Bolalar ijodini o'rganish metodi. Mazkur metod o'quvchilarning muayyan yo'nalishlardagi layoqati, qobiliyati, shuningdek, ma'lum fan sohalari bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalari darajasini aniqlash maqsadida qo'llaniladi. Uni qo'llashda o'quvchilarning ijodiy ishlari – kundaliklari, insholari, yozma ishlari, referatlari, hisobotlari muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Metodning afzalligi shundaki, u ma'lum o'quvchiga xos bo'lgan individual imkoniyatni ko'ra olish, baholash va uni rivojlantirish uchun zamin yaratadi.

Bolalar ijodini o'rganishning quyidagi shakllari mavjud:

- 1) bilimlar bellashuvi;
- 2) fan olimpiadalari;
- 3) turli mavzulardagi tanlovlar;
- 4) maktab ko'rgazmalari;
- 5) festivallar;
- 6) musobaqalar.

Pedagogik tajriba (eksperiment – lotincha “sinab ko‘rish”, “tajriba qilib ko‘rish”) **metodi**. Pedagogik tajriba metodidan muammo yechimini topish imkoniyatlarini o‘rganish, mavjud pedagogik sharoitlarning maqsadga erishishning kafolatlay olishi, ilgari surilayotgan tavsiyalarning amaliyotda o‘z in‘ikosiga ega bo‘la olishi hamda samaradorligini aniqlash maqsadida foydalaniladi. Muayyan muammo yechimini topishga yo‘naltirilgan pedagogik tajriba ma‘lum doirada, soni aniq belgilangan respondentlar ishtirokida amalga oshiriladi. Mazkur metoddan foydalanish tadqiqotchi tomonidan ilgari surilayotgan maxsus metodikaning samaradorligini aniqlashi hamda unga baho bera olishi zarur.

Pedagogik tajriba samaradorligini ta‘minlovchi shartlar:

- tajribaning maqbul loyiha (dastur) asosida uyushtirilishi;
- tadqiqot ilmiy farazining puxta asoslanishi;
- tadqiqot obyektlari va usullarining to‘g‘ri tanlanishi;
- tajriba o‘tkazilish vaqti hamda davomiyligining aniqlanishi;
- zarur pedagogik shart-sharoitlar (asbob-uskuna, jihozlar, vositalar)ning yaratilganligi;
- tajriba ma‘lumotlarini umumlashtirish, tahlil qilish va natijalarni qayta ishlash.

Pedagogik tajriba yakunida olingan natijalarga asoslanib umumiy xulosaga kelinadi va ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Matematik-statistik metodi tajriba-sinov ishlari, shuningdek, umumiy holda tadqiqotning samaradorlik darajasini aniqlash maqsadida qo‘llaniladi. Muammo holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar maxsus matematik formulalar yordamida qayta tahlil etiladi. Yakuniy qiymat tadqiqot samarasini ifodalovchi asosiy ko‘rsatkich hisoblanadi. Ayni vaqtda pedagogik

yo'nalishda tadqiqotlar olib borishda Styudent, Rokich, Persondan foydalanilmoqda.

Bugungi kundagi ta'lim islohotlari, bilimli va salohiyati kadrlar tayyorlash masalalariga e'tibor qaratish zarurligini namoyon etmoqda. 2020-yilning 23-sentabrida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan "Ta'lim to'g'risida"gi qonunning yangi tahriri imzolanganini mazkur yo'nalishdagi islohotlar uchun fundamental asos bo'lib xizmat qiladi. Mazkur qonun 11 ta bob 75 moddadan iborat.

Qonunning asosiy vazifalari:

Ta'lim tizimining ishlashi va rivojlanishi uchun huquqiy kafolatlar va mexanizmlarni yaratish;

Ta'lim olish jarayonida ta'lim oluvchilar uchun teng imkoniyatlar yaratish va shaffoflikni ta'minlash;

O'zbekiston respublikasi ta'lim tizimini xalqaro ta'lim standartlari darajasigacha takomillashtirish;

Ta'lim sohasida davlat hokimiyati va davlat boshqaruvi organlari hamda mahalliy davlat hokimiyati organlari vakolatlarini belgilash va ular o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish;

Ta'lim sohasida yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlari, majburiyatlari va javobgarligini hamda ularning o'zaro munosabatlarini huquqiy jihatdan tartibga solishdan iborat.

Davlat ta'lim olish huquqini quyidagilar orqali ta'minlaydi:

Ta'lim tashkilotlarini rivojlantirish;

Ta'lim tashkilotlarida innovatsion faoliyatni va ta'lim dasturlarini innovatsion texnologiyalar yordamida amalga oshirishni qo'llab-quvvatlash;

Yetakchi klassik oliy ta'lim muassasalari maqomini belgilash va ularni qo'llab-quvvatlash;

Ishlab chiqarishdan ajralgan (kunduzgi) va ajralmagan holda (sirtqi, kechki, masofaviy, dual) ta'lim olishni tashkil etish;

Kadrlar tayyorlash va ta'limga oid davlat dasturlari asosida o'qitish;

Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'limni bepul olish;

Oilada yoki o'zi mustaqil ravishda bilim olgan, shuningdek, majburiy umumiy o'rta ta'limni to'liq olmagan fuqarolarga akkreditatsiyadan o'tgan davlat ta'lim muassasalarida eksternat tartibida attestatsiyadan o'tish huquqini berish;

Ta'lim muassasalarida kadrlar tayyorlash bo'yicha davlat buyurtmalarini mehnat bozorining talablariga muvofiq shakllantirish.

Xorijiy mamlakatlarning fuqarolari O'zbekiston Respublikasida xalqaro shartnomalarga va qonun hujjatlariga muvofiq ta'lim olish huquqiga ega. O'zbekiston Respublikasida doimiy yashab turgan fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ta'lim olishda O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan teng huquqlarga ega.

Ta'lim to'g'risidagi qonunning 4-moddasida ta'limning quyidagi asosiy prinsplari belgilab berilgan:

- ta'lim ustuvorligining tan olinishi;
- ta'lim olish shaklini tanlash erkinligi;
- ta'lim sohasida kamsitishlarga yo'l qo'yilmasligi;
- ta'lim olishga doir teng imkoniyatlarning ta'minlanishi;
- ta'lim va singdirilganligi; tarbiyaga milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarning ta'lim va tarbiyaning insonparvarlik, demokratik xususiyati;
- ta'limning uzluksizligi va izchilligi;
- o'n bir yillik ta'limning hamda olti yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalarni bir yil davomida umumiy o'rta ta'limga tayyorlashning majburiyligi;
- davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;

- o‘quv dasturlarini tanlashga doir yondashuvning yagonaligi va tabaqalashtirilganligi;
- insonning butun hayoti davomida ta’lim olishi;
- jamiyatda pedagoglarni ijtimoiy himoya qilishning kafolatlanganligi;
- ta’lim tizimining dunyoviy xususiyatga egaligi;
- bilimlilik, qobiliyatlilik va iste’dodning rag‘batlantirilishi;
- ta’lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvining uyg‘unligi;
- ta’lim faoliyati sohasidagi ochiqlik va shaffoflik.

O‘zbekiston Respublikasida uzluksiz ta’lim Davlat ta’lim standartlari hamda o‘quv dasturlari talablariga muvofiq tashkil etiladi.

Qonunning 2-bob 7-moddasida O‘zbekiston Respublikasida amal qiluvchi ta’lim turlari keltirilgan bo‘lib ta’lim turlari quyidagilardan iborat:

1. Maktabgacha ta’lim va tarbiya;
2. Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’lim;
3. Professional ta’lim;
4. Oliy ta’lim;
5. Oliy ta’limdan keyingi ta’lim;
6. Kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;
7. Maktabdan tashqari ta’lim

8-modda. Maktabgacha ta’lim va tarbiya. Maktabgacha ta’lim va tarbiya bolalarni o‘qitish va tarbiyalashga, ularni intellektual, ma’naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga, shuningdek bolalarni umumiy o‘rta ta’limga tayyorlashga qaratilgan ta’lim turidir.

Maktabgacha ta’lim va tarbiya olti yoshdan yetti yoshgacha bo‘lgan bolalarni boshlang‘ich ta’limga bir yillik majburiy

tayyorlashni ham nazarda tutadi. Maktabgacha ta'lim va tarbiyani tashkil etish tartibi ushbu Qonun, shuningdek «Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bilan belgilanadi.

9-modda. Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim umumta'lim o'quv dasturlarini, zarur bilim, malaka hamda ko'nikmalarni o'zlashtirishga qaratilgan.

Umumiy o'rta ta'lim (I — XI sinflar) bosqichlari quyidagilardan iborat:

- boshlang'ich ta'lim (I — IV sinflar);
- tayanch o'rta ta'lim (V — IX sinflar);
- o'rta ta'lim (X — XI sinflar).

Umumiy o'rta ta'lim tashkilotining birinchi sinfiga bolalar ular yetti yoshga to'ladigan yilda qabul qilinadi.

Boshlang'ich ta'lim ta'lim oluvchilarda umumiy o'rta ta'limni davom ettirish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko'nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan.

Tayanch o'rta ta'lim o'quv dasturiga muvofiq ta'lim oluvchilarga bilim, malaka va ko'nikmalarning zaruriy hajmini beradi, ularda mustaqil fikrlash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Tayanch o'rta ta'lim doirasida (VII sinfdan so'ng) ta'lim oluvchilarda kasblar bo'yicha birlamchi bilim va ko'nikmalarni shakllantirish uchun ularni professional tashxislash va kasb-hunarga yo'naltirish bo'yicha choralar amalga oshiriladi.

O'rta ta'lim o'quv dasturiga muvofiq ta'lim oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko'nikmalar o'zlashtirilishini, shuningdek ta'limning keyingi turi tanlanishini hamda yuqori malaka talab qilinmaydigan kasblar egallanishini ta'minlaydi.

Professional tashxislash va kasb-hunarga yo'naltirish, shuningdek ta'lim oluvchilarni yuqori malaka talab

qilinmaydigan kasblarga tayyorlash tartibi qonun hujjatlarida belgilanadi.

Umumiy o'rta ta'lim umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida uzluksiz tarzda, majburiy bo'lgan o'n bir yil davomida amalga oshiriladi.

O'rta maxsus ta'lim akademik litseylarda to'qqiz yillik tayanch o'rta ta'lim asosida ikki yil mobaynida amalga oshiriladi va ta'lim oluvchilarning intellektual qobiliyatlarining jadal rivojlanishini, shuningdek chuqur, tabaqalashtirilgan, kasb xunarga va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim olishini ta'minlaydi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlarida umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim to'lov shartnoma asosida amalga oshirilishi mumkin.

Iqtidorli va iste'dodli bolalarning qobiliyatini rivojlantirish uchun Prezident, ijod va boshqa ixtisoslashtirilgan maktablar, shuningdek maktab-internatlar tashkil etilishi mumkin.

Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar, shuningdek uzoq vaqt davolanishga muhtoj bo'lgan bolalar davlat ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida, umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim tashkilotlarida inklyuziv shaklda yoki uy sharoitlarida yakka tartibda ta'lim oladi.

10-modda. Professional ta'lim. Professional ta'lim egallanadigan kasb va mutaxassislik bo'yicha quyidagi darajalarni o'z ichiga oladi:

- boshlang'ich professional ta'lim;
- o'rta professional ta'lim;
- o'rta maxsus professional ta'lim.

Boshlang'ich professional ta'lim kasb-hunar maktablarida IX sinf bitiruvchilari negizida bepul asosda kunduzgi ta'lim shakli bo'yicha umumta'lim fanlarining va mutaxassislik fanlarining ikki yillik integratsiyalashgan dasturlari asosida amalga oshiriladi.

O'rta professional ta'lim kollejlarda davlat buyurtmasi yoki to'lov-shartnoma asosida kasblar hamda mutaxassisliklarning

murakkabligidan kelib chiqqan holda, davomiyligi ikki yilgacha bo'lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta'lim shakllari bo'yicha umumiy o'rta, o'rta maxsus ta'lim hamda boshlang'ich professional ta'lim negizida amalga oshiriladi.

O'rta maxsus professional ta'lim texnikumlarda umumiy o'rta, o'rta maxsus, boshlang'ich professional va o'rta professional ta'lim negizida davlat buyurtmasi yoki to'lov-shartnoma asosida kasblar hamda mutaxassisliklarning murakkabligidan kelib chiqqan holda, davomiyligi kamida ikki yil bo'lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta'lim shakllari bo'yicha amalga oshiriladi.

Ushbu Qonun kuchga kirguniga qadar o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi (to'qqiz yillik umumiy o'rta va uch yillik o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi) olgan fuqarolar ham o'rta professional va o'rta maxsus professional ta'lim olish huquqiga ega.

Kasb-hunar maktablari, kollejlari va texnikumlar ta'lim oluvchilarning o'zi tanlagan kasbga va mutaxassislikka ega bo'lishini ta'minlaydi.

11-modda. Oliy ta'lim. Oliy ta'lim bakalavriat ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklari bo'yicha yuqori malakali kadrlar tayyorlanishini ta'minlaydi.

Oliy ma'lumotli kadrlarni tayyorlash oliy ta'lim tashkilotlarida (universitetlar, akademiyalar, institutlar, oliy maktablar) amalga oshiriladi. Umumiy o'rta (o'n bir yillik ta'lim), o'rta maxsus (to'qqiz yillik tayanch o'rta va ikki yillik o'rta maxsus ta'lim), boshlang'ich professional ta'lim (to'qqiz yillik tayanch o'rta va ikki yillik boshlang'ich professional ta'lim) olgan shaxslar, shuningdek ushbu Qonun kuchga kirguniga qadar o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi (to'qqiz yillik umumiy o'rta va uch yillik o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi) olgan shaxslar oliy ma'lumot olish huquqiga ega.

Oliy ta'lim ikki bosqichga — bakalavriat va magistratura bosqichiga ega.

Bakalavriat oliy ta'lim yo'nalishlaridan biri bo'yicha chuqurlashtirilgan bilim, malaka va ko'nikmalar beradigan, o'qish davomiyligi kamida uch yil bo'lgan tayanch oliy ta'limdir.

Magistratura tegishli bakalavriat negizidagi aniq mutaxassislik bo'yicha o'qish davomiyligi kamida bir yil bo'lgan oliy ta'limdir. Magistratura mutaxassisliklarining va ularga muvofiq bo'lgan bakalavriat ta'lim yo'nalishlarining ro'yxati ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organi tomonidan belgilanadi.

Fuqarolar shartnoma asosida ikkinchi va undan keyingi oliy ma'lumotni olish huquqiga ega.

12-modda. Oliy ta'limdan keyingi ta'lim. Oliy ta'limdan keyingi ta'limni oliy ta'lim va ilmiy tashkilotlarda olish mumkin. Oliy ta'limdan keyingi ta'lim doktorlik dissertatsiyasini tayyorlash va himoya qilish maqsadida mutaxassislikni chuqur o'rganishni va ilmiy izlanishlar olib borishni nazarda tutadigan tayanch doktorantura, doktorantura va mustaqil izlanuvchanlik asosida ilmiy darajaga ega ilmiy va ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlashni ta'minlaydi.

Tayanch doktorantura falsafa doktori (Doctor of Philosophy (PhD)) ilmiy darajasiga da'vogar izlanuvchilar uchun ishlab chiqarishdan ajralgan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar ixtisosligi bo'yicha oliy ta'limdan keyingi ta'lim shakli hisoblanadi.

Doktorantura fan doktori (Doctor of Science (DSc)) ilmiy darajasiga da'vogar izlanuvchilar uchun ishlab chiqarishdan ajralgan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar ixtisosligi bo'yicha oliy ta'limdan keyingi ta'lim shakli hisoblanadi.

Mustaqil izlanuvchilik falsafa doktori (Doctor of Philosophy (PhD)) yoki fan doktori (Doctor of Science (DSc)) ilmiy darajalariga

da'vogar izlanuvchilar uchun ishlab chiqarishdan ajralmagan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar ixtisosligi bo'yicha oliy ta'limdan keyingi ta'lim shakli hisoblanadi.

Ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash, ilmiy darajalar va ilmiy unvonlar berish tartibi, shuningdek harbiy, tibbiyot va boshqa ta'lim tashkilotlarida oliy ta'limdan keyingi ta'lim olish xususiyatlari qonun hujjatlarida belgilanadi.

Oliy ta'limdan keyingi ta'limning davom etish muddati qonun hujjatlarida belgilanadi.

13-modda. Kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish. Kadrlarni qayta tayyorlash tayanch mutaxassisliklar va kasblarga muvofiq bo'lgan yo'nalishlar bo'yicha faoliyatni amalga oshirish uchun qo'shimcha kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalarning zarur hajmi egallanishini ta'minlaydi.

Kadrlar malakasini oshirish kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalarning chuqurlashtirilishi hamda yangilab borilishini ta'minlaydi, kadrlarning toifasi, darajasi, razryadi va lavozimi oshishiga xizmat qiladi.

Kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish shakllari va muddatlari tegishli davlat ta'lim talablari bilan belgilanadi.

14-modda. Maktabdan tashqari ta'lim. Bolalarning ehtiyojlarini qanoatlantirish, bo'sh vaqti va dam olishini tashkil etish uchun davlat organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari, shuningdek tijorat tashkilotlari madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport yo'nalishidagi maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlarini tashkil etishi mumkin.

Maktabdan tashqari ta'lim bolalarga uzluksiz ta'lim berishning tarkibiy qismi sifatida ularning iste'dodi va qobiliyatini rivojlantirishga, ma'naviy ehtiyojlarini qanoatlantirishga qaratilgan.

Maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlari jumlasiga bolalar, o'smirlar ijodiyoti saroylari, uylari, klublari va markazlari, «Barkamol avlod» bolalar maktablari, bolalar-o'smirlar sport maktablari, bolalar musiqa va san'at maktablari, studiyalar, axborot-kutubxona hamda sog'lomlashtirish muassasalari kiradi.

Maktabdan tashqari ta'lim berish tartibi ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organi tomonidan belgilanadi.

Qonunga ko'ra, davlat oliy ta'lim, o'rta maxsus, professional ta'lim muassasalari va ularning filiallari, shuningdek, davlat ishtirokidagi oliy, o'rta maxsus, professional ta'lim tashkilotlari va ularning filiallari Prezident yoki hukumat qarorlari bilan tashkil etiladi.

Nodavlat ta'lim muassasalarini tashkil etish ularning ta'sischi tomonidan amalga oshiriladi. Nodavlat ta'lim tashkilotlariga litsenziya Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tomonidan beriladi.

20-modda Inklyuziv ta'lim. "Inklyuziv ta'lim alohida ta'lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta'lim oluvchilar uchun ta'lim tashkilotlarida ta'lim olishga bo'lgan teng imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgan. Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar (shaxslar) uchun ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'lim tashkil etiladi. Inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi"¹.

Test topshiriqlari:

1. Ta'limning amaliy metodlariga nimalar kirishini ko'rsating.

a) Mashq qilish, laboratoriya va amaliy ishlar

b) Ilyustratsiya, namoyish qilib ko'rsatish (demonstratsiya)

¹ "Ta'lim to'g'risida" Qonun. 2020-yil 19-mayda qabul qilingan Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma'qullangan

- c) Hikoya, tushuntirish, suhbat, ma'ruza
- d) Test, algoritmlash, qisman izlanish, induksiya

2. Ko'nikma va malakalarni shakllantirishda asosiy sanaluvchi metod, bu -....

- a) Mashq
- b) Namoyish
- c) Didaktik o'yin
- d) Muammoli

3. Ta'limning quyidagi metodlaridan qaysi biri ko'rsatmalilik metodining asosiy tarkibini tashkil etadi?

- a) Kuzatish, namoyish qilib ko'rsatish (demonstratsiya) va illyustratsiya, darslik va kitob bilan ishash
- b) Mashq qilish, laboratoriya va grafik ishlash
- c) Sxema va chizmalar tayyorlash, tablitsalar, grafiklar va diagrammalar tuzish
- d) Namoyish etish, tasvirlash ekskursiya

4. Maqsadga, kutilayotgan natijaga borish yo'li, usuli degan ma'noni anglatuvchi tushuncha, bu:

- a) Metod
- b) Texnologiya
- c) Uslub
- d) Metodika

5. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risidagi qonunning asosiy maqsadi?

- a) Ta'limni uzluksizligini ta'minlash
- b) Mustaqil fikrga o'rgatish
- c) Milliy model yaratish
- d) Ta'limni kompleks olib borish

Nazorat savollari:

1. O'zbekiston Respublikasi ta'limga oid davlat siyosati tamoyillari?
2. Kadrlar tayyorlash milliy modelining asosiy tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
3. Uzluksiz ta'lim tizimining mohiyatini yoritib bering.
4. Pedagogika fan sifatida shakllanish tarixi.
5. Pedagogikaning ilmiy-tadqiqot metodlarini izohlab bering.
6. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim mazmunini izohlab bering.

3-mavzu. Boshlang'ich sinf o'quvchisi rivojlanishining asosiy qonuniyatlari

Reja:

1. "Shaxs" tushunchasi va shaxs rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Shaxs rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar.
3. Rivojlanishning yosh va o'ziga xos xususiyatlari.
4. Boshlang'ich sinf o'quvchisining ijtimoiylashuvi.

Tayanch so'zlar: *shaxs, shaxsning rivojlanishi, shaxsning ijtimoiylashuvi, yosh davrlari, biologik va ijtimoiy omillar, individ, shaxs, individuallik, shaxs faoliyati.*

"Individ" va "shaxs" tushunchasi. Dunyoga kelgan go'dak ma'lum yoshga qadar individ hisoblanadi. "Individ" lotincha "individuum" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "bo'linmas", "alohida", "yagona" ma'nolarini anglatadi. Individ biologik turga kiruvchi alohida tirik mavjudotdir.

Shaxsning shakllanishida harakat o'ziga xos omil sanaladi. Go'dak (chaqaloq) ham turli harakatlarni bajaradi. Biroq, bu harakatlar keyinchalik reflekslar bo'lib, ongli ravishda emas, balki shartsiz va shartli qo'zg'atuvchilarga javob tarzida yuz beradi. Go'dakda nutqning hosil bo'lishi, shuningdek, uning tomonidan tashkil etilayotgan harakatlar ongli ravishda sodir bo'la boshlashi va albatta, ijtimoiy munosabatlar jarayonidagi ishtirokining ro'y berishi shaxs shakllanishining dastlabki bosqichi hisoblanadi.

Shaxs tushunchasi insonga taalluqli bo'lib, psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo'lgan jamiyatning a'zosini ifodalashga

xizmat qiladi. Odam shaxs bo'lishi uchun psixik jihatdan rivojlanishi, o'zini yaxlit inson sifatida his etishi, o'z xususiyatlari va sifatlari bilan boshqalardan farq qilmog'i kerak.

Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma'naviy axlohiy jihatdan tarbiyalash, uning har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida namoyon bo'lishiga erishishni nazarda tutadi. Mazkur ijtimoiy talabning amalga oshirilishi har bir fuqaroning bilim olish, ijodiy qobiliyatini namoyon etish, intellektual jihatdan rivojlanishi hamda muayyan kasb yo'nalishi bo'yicha mehnat qilish huquqini kafolatlaydi.

Shaxs psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo'lgan ijtimoiy mavjudot.

Odam bolasining shaxs sifatida rivojlanishini, uning har tomonlama kamolga yetishi uchun pedagogika fani shaxs rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini, unga ta'sir etadigan omillarni, rivojlanish jarayoniga aloqador bosqichlarni aniqlashi kerak. Shuningdek, bola shaxsining rivojlanishida faoliyatning o'рни va ahamiyatini ham o'rganishi lozim. Biz yuqorida "rivojlanish" tushunchasini ishlatdik. Endi ushbu tushunchaga atroflicha yondashib, ta'rif berishga harakat qilaylik.

Rivojlanish – shaxsning jismoniy, aqliy va boshqa xislatlarining takomillashuvini namoyon etadigan jarayon bo'lib, bunday xislatlar tug'ma, ba'zilar keyinchalik erishilgan bo'ladi. Odam biologik mavjudot sanaladi, tabiiy, biologik va ijtimoiy qonuniyatlarga bevosita bo'ysinadi. Boshqacha qilib aytganda, shaxs tirik organizmdir, shu sababli uning hayoti biologiyaning umumiy qonunlariga, yoshlar anatomiyasi fiziologiyasining maxsus qonunlariga bo'ysinadi. Bulardan tashqari odamning barkamol inson bo'lib shakllanishida aniq maqsad asosida tashkil

etilgan xatti-harakat, iroda sifatlarining kamol topishi asoslarida ayrim nuqsonlarning bartaraf etilishi, qiyinchiliklarni yengib o'tishga bo'lgan ishonch ham muhim ahamiyatga egadir.

Rivojlanish shaxsning fiziologik va intellektual o'sishida namoyon bo'ladigan miqdor va sifat o'zgarishlari mohiyatini ifoda etuvchi murakkab jarayondir. Rivojlanish mohiyatan oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga, eski sifatlardan yangi holatlarga o'tish, yangilanish, yangining paydo bo'lishi, eskining yo'qolib borishi, miqdor o'zgarishining sifat o'zgarishiga o'tishini ifodalaydi. Rivojlanishining manbai qarama-qarshiliklarni o'rtasidagi kurashdan iboratdir.

Bola shaxsining rivojlanishi inson ijtimoiy mavjudotdir degan falsafiy ta'limotga asoslanadi. Ayni vaqtda inson tirik, biologik mavjudot hamdir. Demak, uning rivojlanishida tabiat rivojlanishining qonuniyatlari ham muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, shaxs bir butun mavjudot sifatida baholanar ekan, uning rivojlanishiga biologik va ijtimoiy qonuniyatlar birgalikda ta'sir etadi, ularni bir biridan ajratib bo'lmaydi.

Chunki shaxsning faoliyati, hayot tarziga yoshi, bilimi, turmush tajribasi bilan birga boshqa fojiali holatlar, kasalliklar ham ta'sir etadi.

Inson butun umri davomida o'zgarib boradi. U ham ijtimoiy, ham psixik jihatdan kamolga yetadi, bunda bolaga berilayotgan tarbiya maqsadga muvofiq bo'lsa, u jamiyat a'zosi sifatida kamol topib, murakkab ijtimoiy munosabatlar tizimida o'ziga munosib o'rin egallaydi. Chunki rivojlanish tarbiya ta'siri ostida boradi.

Shaxsning fazilatlarini to'g'ri ko'rish va bexato baholash uchun uni turli munosabatlar jarayonida kuzatish lozim. Demak, shaxsni rivojlantirish vazifasini to'g'ri hal etish uchun uning xulqiga ta'sir etuvchi omillar hamda shaxs xususiyatlarini yaxshi bilish zarur.

Tarbiya bolaga samarali ta'sir etishi uchun o'sish va rivojlanish qonuniyatlarini bilish va hisobga olish maqsadga muvofiq. Shunday qilib, rivojlanish va tarbiya o'rtasida ikki tomonlama aloqa mavjud.

Shaxs rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar. Fanda odamning shaxs sifatida rivojlanishiga biologik va ijtimoiy omillarning ta'siri o'rtasidagi munosabatni belgilashga oid munozara ko'pdan buyon davom etmoqda.

Shaxs rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar. Fanda, odamning shaxs sifatida rivojlanishiga biologik va ijtimoiy omillarning ta'siri o'rtasidagi munosabatni belgilashga oid munozara ko'pdan buyon davom etmoqda.

Barkamol avlodni tarbiyalash uchun avvalo insonning o'sib, rivojlanib borishi, shaxs bo'lib shakllanishi bilan bog'lik bo'lgan ma'lumotlar haqida fikr yuritish lozim. Shuni e'tirof etish joizki, shaxsni shakllantirish, rivojlantirish va tarbiyalash xar bir ijtimoiy-iqtisodiy jarayonning obyektiv va subyektiv qonunlari bilan bog'lik. Shaxsning shakllanishi va rivojlanishi murakkab jarayon hisoblanib, u ko'plab ichki va tashqi ta'sirlar, omillar orqali ro'yobga chiqadi.

Insonning shaxs sifatida shakllanishi, rivojlanishini aniqlashdan avval "odam", "inson", "shaxs" tushunchalarini ko'rib chiqaylik.

Odam – tirik mavjudot sifatida fikrlash, so'zlash va mehnat qilish qobiliyatiga ega. Mabodo shu xislatlar "odam"da bo'lmasa, u individligicha qoladi.

Fanda biologik yo'nalish deb nomlangan nuqtai nazar yetakchi o'rinlardan birini egallab, uning vakillari Aristotel, Platonlar tabiiy biologik omillarni yuqori qo'yadi. Ular tug'ma imkoniyatlar, taqdir, tole har kimning hayotdagi o'rnini belgilab bergan, deydilar.

XVI asr falsafasida vujudga kelgan preformizm oqimi namoyandalari esa shaxs rivojlanishidagi naslning roliga katta baho berib, ijtimoiy muhit va tarbiyaning rolini inkor etadi.

Xorij psixologiyasidagi yana bir oqim – bixeviorizm XX asr boshlarida yuzaga kelgan bo'lib, uning namoyandalari, ong va aqliy qobiliyat nasldan-naslga o'tib, insonga u tabiatan berilgan, deyiladi. Mazkur ta'limot vakili amerikalik olim E.Torndaykdir.

Pragmatizm oqimi va uning vakillari D.Dyui, A.Kombe ham shaxs rivojlanishini biologik nuqtai nazarda asoslaydilar. Ular rivojlanishni faqat miqdoriy o'zgarishdan iborat, deb qaraydilar. Naslning rolini absolyutlashtirib, uni inson taqdirida hal qiluvchi ahamiyatga ega deb biladilar. Demak, bir guruh xorijiy olimlar rivojlanishni biologik (nasliy) omilga bog'laydilar.

Biologik oqimga qarshi falsafiy oqim vakillari rivojlanishni ijtimoiy omil bilan belgilaydilar. Bu oqim vakillari bola shaxsining jismoniy, psixik rivojlanishi u yashaydigan muhitga bog'liq deb ko'rsatadilar.

Muhit deganda odam yashaydigan sharoitdagi barcha tashqi ta'sir tushuniladi. Shu nuqtai nazardan tarbiya tufayli bolani o'zi yashaydigan ijtimoiy sharoitga moslashtirish mumkin, degan xulosa kelib chiqadi.

Ular ijtimoiy muhitning rolini hal qiluvchi omil deb hisoblaydilar. Demak, odam bolasining shaxs sifatida rivojlanib, taraqqiy etib borishi, uning shaxs bo'lib kamolga yetishida nasl (biologik omil), ijtimoiy muhit (bola yashaydigan sharoit), shuningdek, maqsadga muvofiq amalga oshadigan tarbiya ham birdek ahamiyatga ega. Bu omillarning ta'sirini aniqlashda ilg'or pedagogik olimlar, psixolog va faylasuflar ta'limotiga tayaniladi.

Tabiiy iste'dod nishonalarining rivojlanishi uchun tegishli sharoit (ijtimoiy - siyosiy, iqtisodiy va hokazo) va muayyan tarbiya zarur.

Ijtimoiy muhit kishiga ta'sir etadigan tashqi voqealarning yig'indisidir. Ijtimoiy muhit ko'p jihatdan sotsial shart-sharoitlariga bevosita bog'liq. Bola tug'ilishi bilan ijtimoiy hayot sharoitlari, tayyor ijtimoiy ong shakllariga duch keladi. U mehnat sharoiti ta'sirida o'sadi, ulg'ayadi. Kishilarning o'zaro muloqotlari natijasida nutq shakllanadi, o'sadi, layoqat rivojlanib boradi. Boladagi irsiy belgilarning o'sishi, kamol topishi, insonlar muhiti, yashash sharoiti va tarbiyasiga bog'lik desak xato bo'lmaydi. Zero, Alisher Navoiy – shoir, Eynshteyn – fizik, Ulug'bek – astronom, Ibn Sino – tabib bo'lib tug'ilmagan ulardagi layoqat kurtaklarining rivojlanishi, iste'dodiga aylanishida ijtimoiy muhit, ta'lim-tarbiya muhim rol o'ynagan.

Shuni alohida e'tirof etish joizki, shaxsning barcha ruhiy sifatlari odob axloqi, xulqiy fazilatlarini, aqliy salohiyati muhit va tarbiyaning o'zaro ta'siri asosida vujudga keladi. Shuning uchun irsiyat rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi, ammo hal qiluvchi omil bo'la olmaydi.

Qayd qilib o'tganimizdek, shaxs sifatlarining rivojlanishida tashqi atrof, ijtimoiy muhit bilan birga shaxsni maqsadli shakllanishiga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya muhim ahamiyat kasb etadi. Bolani o'rab turgan muhit, odamlar, mehnat va til oqibat natijada tarbiya vositasiga aylanadi.

Ta'lim tarbiya jarayonida irsiyat va muhit bera olmagan narsalar, hodisalar o'zlashtiriladi. Tug'ma qobiliyatlari rivojlanadi, kerakli tomonga o'zgartiriladi, muhitning salbiy ta'siri natijasida yuz bergan nuqson kamchiliklar, ham tugatilishi mumkin. Ta'lim jarayonida bilimlar, ko'nikma va malakalar hosil bo'libgina qolmay, ilmiy dunyoqarash shakllanib, kamolotga erishish ro'yobga keladi. Bilimlarni egallanishi bolani ham jismoniy, ham ma'naviy yetuklikka erishishi uchun imkon tug'iladi. Ma'lumki, rivojlanishda mustaqillik va faollik ham mavjud. Insoning kamol

topish jarayonida faqat irsiyat, ijtimoiy muhit va ta'lim-tarbiya muhim ahamiyat kasb etmay, shaxs faolligi, mustaqilligi ham katta rol o'ynaydi. Zero, shaxsning o'zi ta'lim-tarbiya jarayoniga faol ishtirok etsagina tug'ma layoqatni uyg'otadi. Iste'dod, qobiliyatlarni o'stira oladi; qobiliyat, iste'dodning ro'yobga chiqishga insonning mustaqil fikrlashi, bilim olishi, ta'lim-tarbiyada faol ishtirok etishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Mehnat, bilim, mahorat, ijod inson hayotining bosh mezon. Mezon faoliyat orqali amalga oshiriladi mehnat qilish, izlanish jarayonida, ya'ni faoliyat jarayonida yutuqlar qo'lga kiritiladi, mahoratga erishiladi.

Katta o'zbek ensiklopediyasida qayd qilinishicha, "faoliyat – atrofga, olamga nisbatan insonning o'ziga xos aktiv munosabat shakli. Har qanday faoliyat, maqsad, usul natijasida va jarayonlardan iborat".

Faoliyat tarbiyalanuvchilarning ijtimoiy munosabat va ijtimoiy xulq-atvor tajribasi bilan boyituvchi muhim manba bo'lib hisoblanadi. Buning uchun faoliyatga pedagogik rahbarlik metodlarini shart qilib qo'yuvchi quyidagi qonuniyatlarga amal qilish zarur.

a) Xilma-xil faoliyat turlaridan kompleks foydalanish, zero ularning har biri muayyan tarbiyalovchi xarakterga ega.

b) Hatto ijtimoiy qimmatli faoliyat ham "o'z ma'no mazmunicha" bo'lmasa, tarbiyalanuvchiga ta'sir ko'rsatmasligi mumkin.

v) Faoliyat jarayonida maqsadga qarab usullarni aniq tanlash lozim.

g) Tarbiyaning turli usul va metodlarini birga qo'shib olib borishda ularning bir-biriga yaqin ekanligini hisobga olish kerak.

Har qanday ijtimoiy-foydali faoliyatning vazifasi ochib berilgan taqdirda, tarbiyalanuvchilarga ijobiy ta'sir qilish

mumkin. Bunda faoliyatning jozibadorligi ijtimoiy ahamiyati, uning bola, maktab, davlat uchun zarurligi aniq ko'rsatilishi lozim.

Qobiliyat va iste'dodning ro'yobga chiqishida insonning muayyan faoliyatga qiziqishi, mehnat qilishi katta rol o'ynaydi. Shuning uchun maktab o'quvchilarini yoshlikdan boshlab o'qish mehnatni to'g'ri yo'lga qo'yish, mustaqillikka o'rgatish muhimdir. Chunki hayotda shunday voqealar uchraydiki, ayrim kishilarda bolalik va maktabda o'qib yurgan vaqtlarida qulay muhit va ta'lim-tarbiya to'g'ri yo'lga qo'yilishiga qaramay tug'ma iste'dod va qobiliyat namunalari to'la namoyon bo'lmaydi. Biroq, keyinchalik qunt bilan va mustaqil ishlash, g'ayrat va qat'iyatlik ko'rsatib mehnat qilish natijasida ular katta qobiliyat egalari sifatida maydonga chiqishadi.

Chunki, har bir insonda yashirin iste'dod va qobiliyat mavjud bo'ladi, uni ro'yobga chiqarish o'qituvchi mahoratiga, o'quvchilarni mustaqil ishlashga o'rgatishga bog'liq. Bu tezkor faoliyat natijasidir.

Falsafada shaxsni jamiyat bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy hayotdagi murakkab voqelik deb qaraladi. Ular individning ma'naviy boyligi uning munosabatlariga bog'liq, deb hisoblaydilar.

Falsafiy-antropologik yondashuv o'zining tadqiqotchilik va tarbiyaviy funksiyasiga ko'ra o'quvchining ma'naviy dunyosiga yo'naltirilgandir. Ana shu sababli mazkur yondashuv pedagogikadagi mavjud boshqa ilmiy yoki gnoseologik yondashuvlardan farqli ravishda muloqot va o'zaro bir-birini tushunish asosida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishni talab etadi.

Mazkur yondashuvning o'ziga xosligi ta'lim-tarbiya jarayonining barcha subyektlariga nafaqat dunyoqarash ko'rinishida, balki mavjudlik usuli tarzida qarashni talab etadi.

Mazkur mavjudlik usulini birinchi navbatda borliqni anglab yetish sifatida tushunish lozim. Ikkinchidan, mazkur mavjudlik usulini uzluksiz ravishda o'zini-o'zi, boshqalar va boshqa madaniyatlar bilan muloqot tarzi sifatida aniqlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Shaxsga ijtimoiy muhitning ta'siri ham muhim. Bu tarbiya orqali amalga oshiriladi.

*Birinchi*dan, tarbiya ta'sirida muhit bera olmagan bilim, ma'lumot egallanadi, mehnat va texnik faoliyat bilan bog'liq ko'nikma va malakalar hosil bo'ladi.

*Ikkinchi*dan, tarbiya tufayli tug'ma kamchiliklar ham o'zgartirilib, shaxs kamolga yetadi.

*Uchinchi*dan, tarbiya yordamida muhitning salbiy ta'sirini ham yo'qotish mumkin.

*To'rtinchi*dan, tarbiya kelajakka qaratilgan maqsadni belgilaydi.

Demak, tarbiya bilan rivojlanish bir-biriga ta'sir etadi, bu tarbiya doimiy va uzluksizdir.

Shunday qilib, bola shaxsining rivojlanishida tarbiya ham yetakchi o'ringa ega bo'lib, tarbiya tufayli nasl-nasabi, oila muhiti, ijtimoiy muhit ta'sirida har tomonlama rivojlanishga qodir, degan xulosani chiqarish mumkin.

Zamonaviy pedagogikada shaxs shakllanishiga doir to'rt yondashuv qaror topgan:

1. *Biologik yondashuv* – inson tabiiy mavjudot bo'lib, uning butun xatti-harakatlari tug'ma instinkt va ehtiyojlar natijasidir. Inson jamiyat talablariga bo'ysunishga majbur, shu bilan birga tabiiy ehtiyojlarini ham namoyon qilib boradi.

2. *Ijtimoiy yondashuv* – inson biologik mavjudot sifatida tug'iladi, faqat hayotiy faoliyati davomida boshqalar bilan doimiy muloqot va ijtimoiy guruhlarining ta'siri ostida ijtimoiylashadi.

3. *Psixologik yondashuv* – insondagi psixik jarayonlar (sezgi, idrok, fikrlash kabilar) tabiiy tavsifga ega, insonning yo‘nalganligi – qiziqishlari, qobiliyatlari ijtimoiy hodisa sanaladi.

4. *Yaxlit yondashuv* – shaxs yaxlit tavsifga ega bo‘lib, uning rivojiga nafaqat uning faoliyatidagi o‘ziga xosliklar, balki turmush tarzi ham ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga ijtimoiy hayot natijalari – motiv, maqsad, qiziqish kabilar ham uning rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi.

Shaxs rivojlanishining yosh va psixologik xususiyatlari.

Muayyan bir yosh davriga xos bo‘lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlar yosh xususiyatlari deb ataladi. Ana shu yosh xususiyatlarni hisobga olgan holda ta’lim va tarbiya ishi tashkil etiladi. Shunda bola rivojlanishiga tarbiya ta’siri kuchli bo‘ladi. Bolalarning tarbiyasiga to‘g‘ri yondashish, uni muvaffaqiyatli o‘qitish uchun bola rivojlanishidagi turli yoshdagi davrlariga xos xususiyatlarni bilish va uni hisobga olish muhimdir.

Muayyan bir yosh davriga xos bo‘lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlar **yosh xususiyatlari** deb ataladi. Ana shu yosh xususiyatlarni hisobga olgan holda ta’lim va tarbiya ishi tashkil etiladi. Shunda bola rivojlanishiga tarbiya ta’siri kuchli bo‘ladi.

Bolalarning tarbiyasiga to‘g‘ri yondashish, uni muvaffaqiyatli o‘qitish uchun bola rivojlanishidagi turli yoshdagi davrlariga xos xususiyatlarni bilish va uni hisobga olish muhimdir. Chunki bola orginizmining o‘sishi ham, rivojlanishi ham, psixik taraqqiy etishi ham turli yosh davrlarida turlicha bo‘ladi. Abu Ali Ibn Sino, Yan Amos Komenskiy, Abdulla Avloniylar ham bolani tarbiyalashda yosh xususiyatlarini inobatga olish zarurligini uqtirib o‘tganlar.

Bolaning o‘ziga xos xususiyatini hisobga olish juda murakkab. Chunki bir xil yoshdagi bolalar ham psixik jihatdan turlicha bo‘lishi mumkin.

Masalan, ko'rish va eshitish qobiliyati, faolligi, tez anglash, sust fikr yuritishi, hovliqma yoki vazminligi, sergap yoki kamgapligi, serg'ayrat yoki g'ayratsizligi, yalqov yoki tirishqoqligi, palapartish va chala ishlaydigan, yig'inchoqligi yoki ishga tez kirishib ketishi kabilar nerv faoliyati tizimining ta'siri bo'lib, o'qituvchi yoki tarbiyachi ularni bilishi zarur.

Bolaning individual – o'ziga xos xususiyatini bilish uchun temperamentning umumiy tiplari va bolaning o'ziga xos xususiyatini o'rganish, metodikasini bilish muhim. Temperament (lot. "*temperamentum*" "qismlarning bir-biriga munosabati" ma'nosini anglatib, shaxsning individual psixologik xususiyatlari majmuidir.

Shuningdek, turli yosh davrlarining o'ziga xos rivojlanish qonuniyatlari ham mavjud. Bolaning jismoniy va psixik kamoloti quyidagi davrlarga bo'linadi:

1. Go'daklik davri – chaqaloqlik (1 oy) davri tugagandan to bir yoshgacha bo'lgan davr.
2. Ilk bolalik davri – 1 yoshdan 3 yoshgacha.
3. Bolalik davri – 3 yoshdan 5 yoshgacha.
4. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar – 6-11 yoshgacha.
5. O'rta maktab yoshidagi o'quvchilar (o'smirlar) 12-15 yosh.
6. Katta yoshdagi maktab o'quvchilari (o'spirinlar) – 16-18 yosh.

Maktabgacha yoshdagi bolaning jismoniy va psixik kamoloti shartli ravishda quyidagi davrlarga bo'linadi:

- go'daklik (1 yoshgacha);
- ilk yosh (1-2 yosh);
- ilk yosh guruhi (2-3 yosh);
- kichik yosh (3-4 yosh);
- o'rta yosh (4-5 yosh);
- katta yosh (5-6 yosh);

– maktabga tayyorlov davri (7 yosh, majburiy ta'lim).

Kichik maktab yoshida o'yin faoliyatining o'rnini endi o'qish faoliyati egallaydi. Bu juda qiyin o'tish davri bo'lib, bolaning bo'yi, og'irligi jihatdan uning tashqi ko'rinishi kam farq qiladi. Suyaklari qotmagani tufayli tez shikastlanadi. Muskullari tez o'sishi tufayli serharakat bo'ladi. Bosh miyasi tez rivojlanadi. Jismoniy o'sishiga xos bu xususiyatlar tarbiyachidan ehtiyotkorlikni talab etadi. Bu yoshda bola bilim olish va o'rganishga qiziquvchan bo'ladi. Bolalar qiziqishini qanoatlantiruvchi qiziqarli uchrashuv, sayr va tomosha va ekskursiyalarni tashkil etish zarur.

O'rta maktab yoshi (o'smirlik 12-15 yosh). O'smirlikning murakkabligi anotomik-fiziologik va psixologik xususiyatdagi kuchli o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Bolaning o'sishi tezlashadi. Bu davrni o'tish davri ham deyiladi. Bu davrda jinsiy yetilish davri boshlanadi. Bu bolaning fe'l-atvoriga ta'sir etadi. O'smir hayotida mehnat, o'yin, sport va jamoat ishlari katta rol o'ynaydi. Ba'zilarining o'zlashtirishi pasayadi, intizomi bo'shashadi.

Katta maktab yoshi – kollej, litsey o'quvchilari (o'spirinlik davri 15-18 yosh). Bu davr o'spirinlarning ilk balog'atga yetgan davridir. Mazkur davrda jinsiy yetilish tugaydi. Ularda mustaqillik sezila boshlaydi. O'spirin yoshlar hayotga kelajak nuqtai nazaridan qaray boshlaydilar. Madaniy darajasini orttirishga intilish kuchaya boradi, his-tuyg'ularida ham o'zgarish yuz beradi. O'z-o'zlarini tarbiyalashga kirishadilar. Ideal tanlash va unga ergashish kuchayadi. Bu davrda ular o'rtasida munozaralar o'tkazish yaxshi natija beradi.

O'spirinlar o'z guruhiga intiladi. Shuning uchun ham o'spirinning barcha intilishlari ma'lum maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Ularda o'quv fanlarini tanlashga nisbatan ehtiyoj kuchaya boradi. O'spirinlik bu aqliy faoliyatning ham rivojlanish

davri sanaladi. Ular o'z fikrlarini mustaqil ifodalashga harakat qilib, shaxslik xislatlarini namoyish eta boshlaydilar. Shunda o'qituvchilar va katta yoshlilar ularning hali g'o'r fikrlari va dunyoqarashlarini to'g'ri yo'naltirishlari muhim.

Zero, bu davrda o'z-o'zini anglash, ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy xislatlari tez shakllanadi. Bunga uning faoliyati, jamoada va jamoat joylarida o'zini tutishi, odamlar bilan tez muloqotga kirishishi ham turtki bo'ladi. O'zini kattalardek his etish, o'ziga xosligini namoyon etish, boshqalarning diqqatini o'ziga qaratishga harakat qiladi. Axloqiy muammolarni o'z qarashlari nuqtai nazaridan hal eta boshlaydi. Hayot mohiyati, baxt, burch, shaxs erkinligini o'z qiziqishlari bilan o'lchaydilar. Shu bois ularga katta yoshlilarning beg'araz, to'g'ri yo'nalish berishlari o'ta muhim.

Mazkur davrda yoshlar xulqi ham tarkib topa boshlaydi. Bunda shaxsning jamoadagi mavqei, jamoa shaxslari bilan muomala muloqoti muhimdir. Albatta, bu borada, ta'lim muassasasida faoliyat ko'rsatayotgan yoshlar ijtimoiy harakati ta'siri katta ahamiyatga ega.

Chunki, o'spirin-yoshlar mustaqil hayot ostonasida bo'lib, ularning bu hayotga to'g'ri qadam qo'yishi uning jamiyatning faol fuqarosi bo'lishining muhim shartidir.

Shaxs rivojlanishining gender xususiyatlari. "Gender" atamasi 1968-yilda amerikalik psixolog olim Stoller tomonidan ilmiy iste'molga kiritilgan bo'lib, "jins" ma'nosini bildiradi. Jinsiy munosabatlar ilgari ham psixologiyada faol o'rganilgan bo'lsa-da, yangi atamaning paydo bo'lishi ijtimoiy fanlarda yangi oqimlarni yuzaga keltirdi. "Gender tarixi", "Gender psixologiyasi", "Falsafaning gender tomonlari", "Gender antropologiyasi", "Gender sotsiologiyasi", keyinchalik esa "Gender pedagogikasi" kabi fan tarmoqlari shakllandi. "Gender" tushunchasi, avvalo,

erkak va ayol, o'g'il va qiz bolalar munosabatlarining ijtimoiy-psixologik hamda pedagogik tomonlarini qamrab oladi.

Adabiyotlarda gender tushunchasining bir necha xil talqini mavjud. Jumladan, faylasuflar uni quyidagicha tavsiflaydilar: "Gender" inglizcha so'z bo'lib, jinsga mansublikning ijtimoiy jihatlari ma'nosini anglatadi. Bu tushuncha erkaklar va ayollar o'rtasida nafaqat biologik farqni, balki jamiyatning jinsiy taqsimotida ijtimoiy va madaniy tavsiflarning butun majmuini hisobga oladi. Erkaklar va ayollarga tegishli ijtimoiy bog'liqlik, xulq-atvor va kutilgan natijalarni ifodalaydi.

Psixologlar ham gender tushunchasiga o'ziga xos tarzda yondashganlar: psixikaning gender asoslari jins va u bilan bog'liq ijtimoiy stereotiplar, shaxsning psixologik ko'rinishidir. Olimlar orasida bu xususiyatlarning qaysi biri tug'ma, qaysi biri esa ta'lim va tarbiya jarayonida rivojlanganligi to'g'risida keskin munozaralar bormoqda.

O'g'il va qiz bolalarning har bir xalq madaniyatida har xil tarbiyalanishi tufayli, ular maktabga kelgan davrdan boshlab jinslarning psixologik farqlari ma'lum bo'ladi. Bu farqlar orasida psixologlar (A.E.Taras) qizlar o'g'il bolalardan matematik va vizual qobiliyatlari bilan ustunroq deb ta'kidlashadi. O'g'il bolalarda qizlarga qaraganda o'ziga ishonch hissi kuchliroqdir. Qiz bolalar bir xillikka asoslangan qiziqarsiz faoliyatni yengilroq qabul qilishadi. O'zgaruvchan muhitga tez moslashishadi. O'g'il bolalar har bir holatni umumiy tarzda baholashsa, qizlar yaxshilab tekshirib, o'rganib, keyin unga baho berishadi.

Bugungi kunda o'g'il va qiz bolalarning rivojlanishidagi fiziologik, axloqiy, emotsional, xulq-atvorga oid farqlar to'liq o'rganilgan. Ana shu asosdan kelib chiqib, o'quvchilarning rivojlanishida hisobga olish lozim bo'lgan quyidagi gender xususiyatlarni sanab o'tish mumkin:

– qiz bolalar o'g'il bolalarga qaraganda ikki marta ko'proq savol berishadi;

– qizlar to'g'ridan-to'g'ri o'zining istaklari haqida gapirmaydi, lekin tezda kelishib ketadi;

– o'g'il bolalar esa, hal qiluvchi fikrni ayta olishadi va o'z nuqtai nazarida qolishni afzal ko'rishadi;

– mustaqil hal etish bilan bog'liq vazifalarni bajarishda o'g'il bolalar sifati, qiz bolalar esa hajmini hisobga olishadi;

– o'g'il bolalar ko'proq falsafiy fikr yuritadi, fikrning mantig'iga e'tibor berishadi;

– qizlarga ko'proq psixologiya, adabiyot yoqadi;

– o'g'il bolalar dialog, munozarani afzal ko'rishadi;

– qiz bolalar monologlikka moyil, eshitishni va o'zida aks ettirishni yoqtiradi;

– o'g'il bolalar ko'proq virtual (mo'jiza)likka, xayolotga qiziqishadi;

– qiz bolalar o'g'il bolalarga qaraganda ratsional va pragmatik. Ular o'z tanlovlarini foydalilik nuqtai nazaridan, ya'ni tanlanayotgan narsa qanchalik maqsadga erishishga imkon berishiga qarab amalga oshirishadi;

– o'g'il bolalar o'z tuyg'ularini ochiq bayon etishadi;

– qiz bolalar o'z xohish va istaklarini yashirishadi, aytish uchun uzoq vaqt kutishadi.

Pedagogik ma'noda gender – o'g'il va qiz bolalarning murakkab ta'limiy sotsiomadaniy birligi bo'lib, ularning xatti-harakati, mentaliteti va emotsional xususiyatlari, o'quv faoliyatidagi o'zaro teng va farqli jihatlarini o'z ichiga oladi.

Shaxs ijtimoiylashuvi. Ijtimoiylashuv insonning madaniyat, kommunikatsiya ta'siri ostida shakllanish jarayoni, bir-birlari bilan muloqotda bo'lishlarini ifodalasa, ijtimoiylashtirish tushunchasi esa, jamiyatning muvafaqqiyatli rivojlanishi uchun zarur bo'lgan namunali xulq, psixologik mexanizm, ijtimoiy me'yor va qadriyatlarni o'zlashtirish jarayonidir.

Ijtimoiy-falsafiy, psixologik va pedagogik tadqiqotlar jarayonida shaxs ijtimoiylashuviga xos bo'lgan quyidagi holatlar aniqlangan:

a) shaxsning ijtimoiylashuvida ayrim davrlarning va bir davrdan ikkinchi davrga o'tish jarayonida ro'y beruvchi ijtimoiy omillar (mega omillar, makro omillar, mezo omillar, mikro omillar), voqeliklar hamda ularning ta'siri yetakchi o'rin tutadi;

b) bolaning kamol topishi, shaxs bo'lib shakllanishida ijtimoiy, xususan, ota-onalar va bola o'rtasidagi munosabatlar, ularning o'zaro hissiy birligi muhim ahamiyatga ega; shaxs muayyan sxemalar hamda kognitiv tuzilmalar yordamida boshqariladi;

c) shu sababli uning ana shu sxema va kognitiv tuzilmalarga moslashuvi ijtimoiylashuv mohiyatini anglatadi;

d) shaxs ijtimoiy ta'sirlar yordamida ilmiy bilimlar hamda kishilik madaniyati unsurlarini o'zlashtiradi, ularning negizida esa u aqliy jihatdan kamol topadi va axloqiy sifatlarga ega bo'ladi – mazkur holat shaxs ijtimoiylashuvining ustuvor jihati hisoblanadi;

e) shaxsning ijtimoiylashuvi turli ijtimoiy tuzumlar, jamiyat rivojining muayyan davrlarida bir xil kechmaydi;

f) har bir davri shaxsning ijtimoiylashuvida o'ziga xos ko'rinishda namoyon bo'ladi;

g) ijtimoiylashuv bolalikkagina xos xususiyat bo'lmay, shaxs hayotining barcha davrlarini qamrab oladi.

Ma'lumki, ijtimoiylashuv shaxsning jamiyatdagi qadriyatlarni qabul qilishi va zaruriy darajada ijtimoiy, fuqaroviy va shaxsiy yetuklikka erishishi asosida jamiyatga kirib borishidir. Shaxsning ijtimoiylashuvi esa, inson o'zini jamiyatda shaxs sifatida anglab borishi jarayonidir. Bu tarbiya, ta'lim, o'z-o'zini tarbiyalash jarayonida yuzaga kelib, inson qachonki, o'z

maqsadlarini mustaqil aniqlay olsa va ularga erishish yo'llarini belgilay olganida, o'z qadr qimmatini anglab yetganida, jamiyatdagi o'z o'rniga ishonch hosil qilgan taqdirda amalga oshadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari ijtimoiylashuv jarayoni bolaning shaxsiyati shakllanishining muhim bosqichlaridan biridir. Ushbu bosqichda bola ilk bor maktab muhitiga kiradi, yangi ijtimoiy rollarni egallaydi va ijtimoiy me'yorlar bilan tanishadi. Quyida boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijtimoiylashuvi, uning omillari va ahamiyati, shuningdek, ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish usullari yoritiladi.

Ijtimoiylashuv bu – shaxsning jamiyat me'yorlari, qadriyatlari va xulq-atvor qoidalarini o'zlashtirish jarayonidir. Boshlang'ich ta'lim davrida bola nafaqat bilim oladi, balki shaxsiy munosabatlarni shakllantirib, jamoada o'z o'rnini topishga harakat qiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijtimoiylashuvi quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Oilaviy bosqich – bola ilk ijtimoiylashuv ko'nikmalarini oilada oladi.
2. Maktab muhitidagi moslashuv – maktabga kirgach, bola yangi me'yorlar va qoidalarga o'rganadi.
3. Guruhiy muloqot bosqichi – sinfdoshlari bilan o'zaro hamkorlik qilish orqali muloqot va jamoaviy ish ko'nikmalari shakllanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari ijtimoiylashuviga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- a. Oila. Ijtimoiylashuvning ilk manbai bo'lib, ota-onalarning tarbiyaviy yondashuvlari bola dunyoqarashini shakllantiradi.
- b. Maktab. O'qituvchilar va sinfdoshlar o'quvchining yangi ijtimoiy muhitga moslashuvini ta'minlaydi.

c. O'yin faoliyati. O'yinlar bolalarni jamoaviy hamkorlik va o'zaro hurmatga o'rgatadi.

Boshlang'ich ta'lim davrida quyidagi usullar orqali ijtimoiylashuvga ko'mak berish mumkin:

1. Guruhiy ishlarga jalb qilish. Maktabda guruhiy loyihalar va muhokamalar tashkil etish bolalarning hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi.

2. O'yin va rolli mashg'ulotlar. Ular bolalarni turli ijtimoiy rollarni o'zlashtirishga o'rgatadi.

3. Muloqotni rivojlantiruvchi mashqlar. O'zaro suhbat, jamoaviy muhokamalar va vaziyatli topshiriqlar muloqot ko'nikmalarini kuchaytiradi.

Ba'zi bolalar ijtimoiylashuvda qiyinchiliklarga duch keladi. Bunga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin:

a. Uyatchanlik yoki ishonchsizlik: Bunday bolalar o'z fikrlarini bildirishda qiyinchilik sezadi.

b. Moslashuv muammolari: Yangi muhitga o'rganishda qiyinchilikka duch kelish.

c. Tajovuzkorlik yoki boshqa xulq-atvor muammolari: Bunday holatlar ijtimoiylashuv jarayonini murakkablashtiradi.

Boshlang'ich sinf davrida ijtimoiylashuv jarayonining muvaffaqiyatli kechishi bolaning kelajakdagi shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga asos yaratadi. O'qituvchilar va ota-onalar bu jarayonda muhim rol o'ynaydi. Ularning hamkorligi bola ijtimoiylashuvining samarali bo'lishiga yordam beradi.

Ijtimoiylashuvning quyidagi umumiy mexanizmlari mavjud:

ana'naviy – oila va yaqin muhit orqali o'quvchilarni ijtimoiy faollikka jalb etish, faoliyat va muloqotda maqbul shar-sharoitlarni yaratish;

institutsional – ijtimoiy institutlar va ta'lim muassasalari tomonidan o'quvchilarning rivojlanishi uchun zaruriy shart-sharoit va imkoniyatlarni yaratish;

shaxslararo – o‘quvchilarni ijtimoiy aloqalar tizimiga jalb etish, ularda muloqotmandlik malakalarini rivojlantirish;

refleksiv – o‘z-o‘zini anglash, o‘z-o‘zini baholash, o‘z-o‘zini loyihalashni pedagogik qo‘llab-quvvatlash orqali individual ongni taraqqiy ettirish.

O‘quvchilarni ijtimoiylashtirishning muhim sharti ularda ijtimoiy kompetentlikni qaror toptirishdir. Ijtimoiy kompetentlik insondan ijtimoiy vaziyatlarga yo‘nalganlik va boshqarish qobiliyatini talab etuvchi boshqa kishilar bilan kommunikatsiyani yo‘lga qo‘yishda o‘z ifodasini topadi. Ijtimoiy kompetentlikning asosiy funksiyalariga moslashuv, ijtimoiy oriyentatsiya, shaxs integratsiyasi va umumijtimoiy tajriba kabilar kiradi.

Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv nuqtai nazaridan ijtimoiy tajriba o‘quvchining boshqa kishilar, atrof-muhit bilan o‘zaro harakati natijasida yuzaga keluvchi ma‘naviy-axloqiy qadriyatlar va ustanovkalar yig‘indisini o‘zida aks ettiradi. Ana shu sababli shaxsda o‘z-o‘zini tashkillashtirish va o‘z-o‘zini korreksiyalash madaniyatini shakllantirishga yo‘naltirilgan “o‘z-o‘zini boshqarish tajribasi”ni ijtimoiy tajribaning komponenti sifatida qarash maqsadga muvofiqdir. O‘z-o‘zini boshqarish tajribasini shakllantirishning asosiy ijtimoiy sohalari sifatida individni subyekt-subyekt munosabatlariga jalb etish; subyektda tashabbuskorlikni shakllantirish; hayotiy faoliyat jarayonida o‘z-o‘zini tashkillashning universal namunalarini qabul qilish kabilarni kiritish mumkin.

Aksiologik yondashuv nuqtai nazaridan shaxsda ijtimoiy tajribani shakllantirish ikkita o‘zaro aloqador yo‘nalishda amalga oshadi. Birinchidan, inson hayotining mazmuni, shaxslararo munosabatda ma‘naviy-axloqiy me‘yor va qoidalar sifatida individda qadriyatga yo‘naltirilgan orientatsiyani shakllantirish, ikkinchi tomondan shaxsiy nuqtai nazardan yuqori mavqega ega o‘z-o‘zini boshqarishda aks etuvchi o‘zaro birgalikdagi faoliyat

jarayonidagi xatti-harakatlar, ijtimoiy va hayotiy ahamiyat kasb etuvchi xulq atvor me'yorlarini o'zlashtirish bilan bog'liqlikni o'zida aks ettiradi.

O'quvchilarni o'z-o'zini boshqarishga yo'naltirish pedagogik hodisa sifatida shaxs salohiyatini rivojlantirish bilan bog'liq intellektual, emotsional-hissiy va faoliyatga yo'naltirilgan sohalar uyg'unligini talab etadi hamda o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini yuqori darajada rivojlantirish asosida ijtimoiy faolligini oshirishga xizmat qiladi.

O'quvchilarning ijtimoiy tajribani o'zlashtirishi quyidagi bosqichlarda amalga oshirilishi lozim:

ijtimoiy moslashuv: ijtimoiy vaziyatlarda o'zining rolini aniqlay olish, vaziyatga moslashuvchanlik va safarbarlik;

loyihaviy: ijtimoiy faoliyat jarayonida o'z-o'zini anglash, individual xulq-atvor strategiyalarini tanlay olish;

interiorizatsiya: ijtimoiy faoliyatning asosiy me'yorlarini qabul qilish va faoliyatda namoyon etish.

Test topshiriqlari:

1. Shaxsning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar ...

- a) Biologik omil, muhit, ta'lim-tarbiya
- b) Inson faoliyatini boshqarish
- c) Tarbiya va ijtimoiy muhit
- d) Biologik omil, muhit

2. Bolalarning 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan davri qanday davr deb ataladi?

- a) Maktabgacha tarbiya davri
- b) Bolalik davri
- c) O'smirlik davri
- d) Balog'at davr

3. «Individ» soʻzining maʼnosi...

- a) Boʻlinmas
- b) Yagona, boʻlinmas, yarim shaxs
- c) Shaxs
- d) Yagona goʻdak

4. Irsiyat, muhit, taʼlim-tarbiya qanday omillar sirasiga kiradi?

- a) Shaxsni shakllantirishga taʼsir etuvchi omillar
- b) Jamoatni rivojlantirishga taʼsir etuvchi omillar
- c) Shaxsni rivojlantirishga taʼsir etuvchi omillar
- d) Bilim, koʻnikma va malakalarni shakllantiruvchi omillar

5. Shaxsning shakllantirishda hal qiluvchi omil qaysi?

- a) Taʼlim-tarbiya
- b) Aqliy qobiliyat
- c) Ijtimoiy muxit
- d) Irsiyat

Nazorat savollari:

1. “Individ” tushunchasi nimani ifoda etadi?
2. Odamning shaxs sifatida shakllanishining asosini nima tashkil etadi?
3. Shaxsning rivojlanishi tushunchasiga izoh bering.
4. Boshlangʻich sinf oʻquvchisi shaxsi rivojlanishiga qanday omillar taʼsir koʻrsatadi?
5. Shaxs rivojlanishining yosh davrlariga tavsib bering.
6. Shaxs rivojlanishining gender xususiyatlari deganda nima tushuniladi?
7. Boshlangʻich sinf oʻquvchisi ijtimoiylashuvining mazmun-mohiyatini yoritib bering.

II MODUL. BOSHLANG'ICH TA'LIMDA DIDAKTIKA

4-mavzu. Boshlang'ich ta'limda ta'lim nazariyasi

Reja:

1. Ta'lim mazmuni. Ta'lim mazmuni tushunchasining umumiy xususiyatlari.
2. Ta'lim mazmunini loyihalash tamoyillari va mezonlari.
3. Ta'lim mazmunini belgilab beruvchi me'yoriy hujjatlar.

Pedagogika – insonning butun hayoti davomida rivojlanish vositasi va faktori sifatidagi pedagogik jarayonni tashkil etish va amalga oshirishning qonuniyatlari, prinsiplari, metodlari, vositalari, shakllarini o'rganuvchi fan hisoblanadi.

Pedagoglik kasbining paydo bo'lishiga e'tibor qaratilsa, shu narsa ko'rinadiki, dastlab uning doirasida differensiallashuv va integratsiyalashuv jarayoni chegaralangan bo'lsa, keyinchalik ta'lim va tarbiya bir-biriga qarama-qarshi qo'yila boshladi: o'qituvchi o'qitadi, tarbiyachi esa tarbiyalaydi. Lekin XIX asrga kelib, taraqqiyparvar pedagoglarning ishlarida argumentlarni asoslashda obyektiv nuqtai nazardan ta'lim va tarbiyaga bir butun, yaxlit hodisa sifatida qarala boshladi. I.F.Gerbartning fikricha, tarbiyasiz ta'limda vosita bor, lekin maqsad yo'q, ta'limsiz esa maqsad bor, vosita yetishmaydi.

Umuman olganda, Pedagogika fani ham boshqa fanlar qatorida o'zi o'rganadigan faoliyat sohasidagi hodisalarni tasvirlash, tushuntirish, bashorat qilish funksiyalarini amalga oshiradi. Ammo pedagogika ilmi ijtimoiy-gumanitar sohani o'rganish asnosida o'z alohida xususiyatlariga ham ega. U

o'rganilayotgan sohani faqatgina obektiv namoyon qilish bilan chegaralanib qolmaydi. Undan pedagogik voqe'likka ta'sir ko'rsatish, uni o'zgartirish, takomillashtirish talab qilinadi. Shu sababli, pedagogika ilmida ikkita funksiya birlashadi. Ya'ni ilmiy-nazariy (pedagogik voqe'likni o'z boricha qabul qilish), hamda konstruktiv-texnik (pedagogik voqe'lik aslida qanday bo'lishi kerak).

Didaktika pedagogika nazariyasining nisbatan mustaqil qismi bo'lib, unda o'qitish jarayonining umumiy qonuniyatlari ochib beriladi.

Didaktika (yun. **didaktikos** – o'rgatuvchi, ta'lim beruvchi) – pedagogikaning ta'lim nazariyasi qismi bo'lib hisoblanadi. Didaktika atamasi dastlab nemis pedagogi Wolfgang Ratke (Ratixiya) (1571-1635) tomonidan o'qitish san'atini ifodalovchi tushuncha sifatida ishlatilgan.

Chex pedagogi Ya.A. Komenskiy o'zining "Buyuk didaktika" asari (1657)da bolalar va o'smirlarni ma'lumotli qilish va ularga ta'lim berishning didaktik jihatlarini ishlab chiqdi. Nemis pedagogi A. Disterveg o'zining "Nemis o'qituvchilarini ma'lumotli qilishga rahbarlik" (1834-1835) asarida didaktikaning pedagogikada ta'lim nazariyasini bayon etuvchi alohida qism ekanligini ta'kidlagan. Shundan keyin didaktikaga ta'lim nazariyasi haqidagi fan sifatida qarash keng yoyildi.

Ta'lim mazmunini aniqlash, ta'lim jarayoni qonuniyatlarini ochish hamda o'qitishning eng samarador usul va yo'llarini topish didaktikaning asosiy muammolaridir.

Didaktika – ta'lim jarayoni, mazmuni, qonuniyat va tamoyillari, shakl, metod va vositalarini ilmiy asoslab beruvchi ta'lim nazariyasi, pedagogikaning alohida sohasi.

Didaktikada ta'limni tashkil etishning umumiy masalalari, o'qitish jarayonining mohiyati, ta'limning mazmuni, o'qitish

qonuniyatlari, o'qitish tamoyillari, metodlari, uning tashkiliy shakllari yoritiladi.

**Didaktikaning
obyekti**

– o'sib kelayotgan avlodga ijtimoiy tajribalarni, milliy va umuminsoniy madaniyatni tarkib toptirishga yo'naltirilgan faoliyatning asosiy turi hisoblangan ta'lim berishdir.

– o'rgatish (o'qituvchi faoliyati) va o'rganish (o'quvchilarning bilish faoliyati), ularning o'zaro harakati aks etadi.

**Didaktikaning
predmeti**

O'qitish jarayoni pedagogning o'rgatuvchilik faoliyatini va o'quvchilarning maxsus tashkil etilgan bilish faoliyatini o'z ichiga oladi. Shu o'rinda bu jarayonlarning tahliliga e'tibor qarataylik. Ta'limda o'qituvchining boshqaruvchilik roli o'z kasbining ijtimoiy asoslaridan kelib chiqib, ajdodlarining boy tajribasini, insoniyatning asrlar davomidagi bilish, mehnat, muloqot, umumiy aloqalar, estetik hamda axloqiy qarashlar jarayonida qo'lga kiritgan yutuqlarni egallashni shart qilib qo'yadi.

Bularning barchasi o'qituvchining ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi vazifalarini amalga oshirishida o'z aksini topmog'i lozim. Ana shu asosdan kelib chiqib aytish mumkinki, ta'lim jarayonida o'qituvchi o'quvchilariga qo'lga kiritilgan bilimlarni o'rgatadi. O'quv faoliyatida ularni ko'nikma va malakalar bilan qurollantiradi. Shu bilan bir paytda u o'quvchilarda dunyoqarash va axloq normalarini hosil qiladi, qiziqish va qobiliyatlarni shakllantiradi, ularning bilish faolligini oshiradi.

O'qituvchining faoliyati o'quvchi shaxsining maqsadga muvofiq shakllanishiga katta imkoniyatlar ochib beradi. Yanada aniq qilib aytsak, butun o'quv jarayonini rejalashtiradi, ushbu jarayonda o'quvchilar bilan birgalikdagi faoliyatni tashkil etadi. O'quvchilarga qiyinchiliklarni yengib o'tishda yordam beradi

hamda ularning bilimlarini va butun ta'lim jarayonini tashxis qiladi. O'z navbatida o'quvchilarning faoliyati o'quv jarayonida o'rganishga, bilim, ko'nikma hamda malakalarni egallashga, o'zini jamiyatga foydali faoliyatga tayyorlashga yo'naltiradi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning faoliyati ko'p qirrali yo'nalgan harakatni ifodalaydi va bu harakat bilishga doir vazifalarni hal qilishda ularga katta yordam beradi.

Didaktik kategoriyalar. Didaktikaning ayrim muhim tushunchalari didaktikaning kategoriyalari deb ataladi. Ma'lumot ta'lim va tarbiya jarayonida o'zlashtirilgan va tizimlashtirilgan ilmiy bilimlar, bilim olish ko'nikma va malakalari, hamda ular asosida tarkib topgan dunyoqarashlar, axloqiy fazilatlar, shuningdek, shaxsning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish yig'indisidir.

O'rgatish – o'qitish maqsadini amalga oshirish bo'yicha pedagogning tartiblangan faoliyati.

O'rganish – anglash, mashq qilish, va egallangan tajribalar asosida xulq-atvor va faoliyatning yangi shakllarini egallash jarayoni, oldin egallanganlari o'zgaradi.

O'qitish – qo'yilgan maqsadga erishishga yo'naltirilgan pedagog bilan o'quvchilarning tartiblangan o'zaro harakati.

Ta'lim – ma'lum maqsadga qaratilgan o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantiradigan, o'qituvchi va o'quvchining birgalikdagi faolliklariga asoslangan jarayon. O'qitish o'qituvchining faoliyatini, o'qish esa o'quvchining bilim olish faoliyati jarayonini anglatadi.

Bilimlar – insoniyatning asrlar davomida ijtimoiy-tarixiy amaliyot jarayonida to'plagan umumlashgan tajribasidir. Ta'lim jarayonida biror fan sohasida insoniyat tomonidan o'rganilgan va egallangan bilimlarni barchasini o'rgatishning imkoniyati yo'q. Shuning uchun o'quv jarayonida fanlarning poydevori, asoslari eng asosiy, muhim narsalar o'rganiladi.

Ko'nikma – olingan bilimlarga asoslanib qo'yilgan vazifa va shartlarga binoan bajariladigan harakatlarning yig'indisidir. Ko'nikma hosil qilish uchun aqliy va jismoniy mehnat qilish usullarini bilib olish, hosil qilingan bilimlarni amalda qo'llay bilish kerak bo'ladi.

Malaka – ongli xatti-harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismi. Malaka qanchalik puxta bo'lsa, odam ishni shunchalik tez va to'g'ri bajaradi.

Kompetensiya – egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni kundalik va kasbiy faoliyatda qo'llay olish layoqati.

Maqsad – o'qitishning nimaga qaratilganligi, uning kuchlari kelgusida qay yo'sinda safarbar etilishi.

Mazmun – o'qitish jarayonida egallanishi lozim bo'lgan ilmiy bilim, amaliy ko'nikma va malakalar, faoliyat, fikrlash usullari tizimi.

Tashkil etish – qo'yilgan maqsadni samarali amalga oshirish uchun unga zaruriy shaklni taqdim etadigan, aniq mezonlar bo'yicha tartiblangan didaktik jarayon.

Shakl – o'quv jarayonining tashqi ifodasi, uning ichki mohiyati, mantig'i, mazmuni uchun qobiq.

Metod – o'qitishning maqsad va vazifalariga erishish (amalga oshirish) yo'li.

Vosita – o'quv jarayonining predmetli qo'llab-quvvatlanishi, yangi materialni o'zlashtirish jarayonida o'qituvchi va talabalar tomonidan foydalaniladigan obyekt.

Natija – o'quv jarayonining so'nggi mahsuli, belgilangan maqsadlarning amalga oshganlik darajasi.

Insoniyat tomonidan asrlar davomida to'plangan ma'lumot va bilimlar har bir yangi avlod tomonidan o'zlashtirilib, boyitilib borilishi va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilishi lozim. To'plangan ma'lumot va bilimlarni o'zlashtirish o'ta murakkab jarayon bo'lib,

u faqat ilmiy jihatdan asoslangan holda maxsus tashkil etilishi lozim. Lekin, har bir jarayon ijtimoiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi, Shuning uchun o'z qonun-qoidalariga, xususiyatlariga ega.

Ta'lim jarayonini qonun qoidalarini o'rganish, tahlil etish va yangi bilimlar yo'nalishlarini izlab topish, ularni o'zlashtirishning samarali metodlarini ishlab chiqish masalalari bilan pedagogikaning didaktika bo'limi shug'ullanadi. Ta'lim jarayonini, insonning bilish qobiliyati va tafakkuri hodisalarini falsafa, psixologiya, fiziologiya fanlari ham o'rganadi. Ammo, didaktika bu masalalarga maxsus fan sifatida yondashadi va izlanish ishlarini olib boradi. Didaktika ta'lim, uni tashkil etish, bilimlarni o'zlashtirilishi, ta'lim mazmunini aniqlash, ta'lim usullari, qoidalari kabi barcha masalalar bilan shug'ullanadi.

Xususiy didaktika umumiy didaktika bo'yicha o'rganilgan bilimlarni, masalan, ta'lim qoidalari, ma'lumot mazmuni bo'yicha hosil qilingan tasavvurlarni inkor etmaydi. Aksincha, xususiy didaktika bo'yicha o'rganiladigan bilimlar umumiy didaktikada hosil qilingan tushunchalarni to'ldiradi, ularni yanada oydinlashtirishga ko'maklashadi. Binobarin, umumiy va xususiy didaktika o'zaro uzviy bog'liq pedagogik jarayonidir:

- ta'lim individual xarakterga ega. Ta'lim manbalarida (darslik, ko'rsatma-qurol, o'qituvchi nutqi) berilgan bilimlar sinfdagi barcha o'quvchilar uchun bir xil bo'lsada, ularni o'quvchilar turlicha o'zlashtiradi;

- ta'lim chegaralangan. Unda kishilar tomonidan kashf etilgan bilimlar o'zlashtiriladi. Bilish jarayoni esa cheksizdir. Unda tabiat, jamiyat va inson tafakkuri qonuniyatlarining hali o'rganilmagan sohalari kashf etiladi.

Maktabda bilim va malakani o'zlashtirish uzviy xarakterga ega. Bugungi o'rganiladigan bilim oldin o'zlashtirilgan bilimlarni

taqozo qilsa, kelajakda o'zlashtiriladigan bilimlar uchun asos bo'lib hisoblanadi.

Didaktika ta'lim bilan bog'liq barcha muammolar bilan shug'ullanar ekan, shu bilan birga ta'lim dialektikasiga ham o'z e'tiborini qaratadi.

Ta'lim dialektikasi deganda ta'limning obyektiv holatda rivojlanishi tushuniladi. Ta'lim shunday bir jarayonki, u doimiy holatda o'zgarib boradi. Jamiyat taraqqiy etib borgan sari ta'lim ham jamiyat maqsadlarini ko'zlagan holda o'zgarib boradi. Fan va texnika olamida insoniyat tomonidan erishilayotgan yutuqlar ham ta'limning yangilanib borishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Masalan, Respublika ta'limi hozirgi kunda katta o'zgarishlarni boshidan kechirmoqda. Didaktik maqsadlar o'zgarib bormoqda, qolaversa, ta'limga oxirgi yillarda yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etilishi ham fikrimizga dalil sifatida xizmat qila oladi. Ta'limning rivojlanishi qonun-qoidalarini o'rganish to'g'ridan-to'g'ri didaktikaning vazifasini tashkil etadi.

Ta'lim jarayonining mohiyati. Ta'lim berish g'oyatda murakkab va mas'uliyatli vazifasi bo'lib, uning dalili sifatida shuni aytish mumkinki, pedagogning ta'lim jarayonidagi rahbarlik rolini ta'minlashga urinish va harakatlarini saqlashga intilishi o'rtasidagi ta'limga xos dialektik ziddiyat aslida yuksalishning manbaidir.

Ta'lim maqsad, mazmun, o'qituvchining shaxsi, talabalardagi dastlabki bilimlarning xarakteri, o'qitishning moddiy – texnik bazasi va boshqa omillar bilan belgilanadi. Bunda o'qituvchi talabalar ishining borishini kuzatish va ular erishgan natijalarni baholash asosida o'zining ko'rsatmalari, yo'naltiruvchi savollari, tegishli tushuntirishlari va hokazolar bilan ularning o'quv faoliyati jarayoniga tuzatishlar kiritadi. Shunga ko'ra, ta'lim *birinchidan*, o'qitish, *ikkinchidan*, o'qitishni, ya'ni o'qishni va shu

bilan birga uni nazorat qilish hamda tuzatish tadbirlarini o'z ichiga oladi.

Ta'lim ma'lum qonuniyatlarga bo'ysinadi va umumfalsafiy metodologiyaga muvofiq bu qonunlar ta'lim jarayoni bilan ancha kengroq ijtimoiy jarayonlar o'rtasidagi umumiy, barqaror aloqalardan, shuningdek, ta'limning alohida komponentlari, ya'ni uning maqsadi, mazmuni, shakli, usullari va uslublari o'rtasidagi ichki bog'lanishlardan iborat. Aniqlangan didaktik qonuniyatlardan qator asosiy talablar kelib chiqadi, ularga rioya qilish o'qituvchining sifatli va samarali amalga oshiruvini ta'minlaydi.

Ta'lim natijasida shaxs zaruriy bilimlar bilan ta'minlanib, kelgusida turli darajadagi maxsus ma'lumotni olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ta'lim jarayoni ma'lum darajada kuchli motivlashtirishdan vujudga keladi va u shaxsning qarashlari, e'tiqodi xatti – harakatlari, umumiy kamolotiga, pirovardida esa uning xulqiga ta'sir etadigan bilimlar, ko'nikmalar va malakalar majmuasining shakllanishiga bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Zamonaviy ta'lim paradigmalari.

Paradigma

Paradigma (grekcha, paradeigma) so'zining o'zi keng ma'noda turmush va fikrlashining biror sohasining fundamental asoslarini aniqlab beruvchi o'ziga xos tuzilishga ega nazariya deb izohlanadi.

– aniq vaqt doirasida ilmiy jamoatchilikka muammolarni aniqlash va ularni hal etish modeli sifatida taqdim etiladigan barcha ilmiy yutuqlarga tegishli tadqiqot vazifalarini hal etish namunasi sifatida qabul qilingan nazariya.

Ta'limning yangi paradigmasining paydo bo'lishi faqat ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lmasdan, u butun madaniy rivojlanish jarayonida yuzaga kelgan. Uning shakllanishida insonparvarlik falsafasi va psixologiyasi asosiy

o'rin egallaydi. Mazkur konsepsiyaning asosiy nuqtai nazari – har bir alohida inson hayotining o'ziga xosligi, har bir shaxs noyob, individual, shartsiz qadriyat ekanligini e'tirof etish.

Insonparvar falsafa va psixologiya o'z-o'zini realizatsiyalash, o'z-o'zini rivojlantirish ehtiyojini insonning yuksak ehtiyoji deya e'tirof etib, insonning o'z noyobligini asrash va rivojlantirish, insonning erkinlikka erishish mexanizmi sifatida individual shaxsiy tanlovni amalga oshirishni o'zida namoyon etish, qilingan tanlov uchun javobgarlikni bo'yniga olishda ularni amalga oshirishning muhim shartini ko'radi. Shuning uchun shaxsning rivojlanishi va insonning shakllanishi boshqalar bilan hamjihatlikda, ishonch, oshkoralik, sevgiga asoslangan insonparvar munosabatlarni o'rnatish jarayonida sodir bo'ladi.

Ta'limga yangicha yondashuv yotadigan g'oyalarning rivojlanishida psixologlar ham muhim hissa qo'shishgan: yaqin zonadan rivojlanish va inson rivojlanishida birgalikdagi faoliyatni roli haqidagi ta'limot, shaxsning hayotiy faoliyatdagi vazifalari, fikriy soha, insonning reflektiv imkoniyatlarining rivojlanishi, o'quv faoliyati jarayonida uning psixik rivojlanish qonuniyatlari haqidagi tadqiqotlar, shular jumlasidandir.

Zamonaviy pedagogik fanlardagi maqsadiga (ta'limiy, tarbiyaviy), ta'limning bosh maqsadi – madaniyatga yondashuvga, o'quv-tarbiya jarayoni doirasida hal etiladigan vazifalariga, pedagog va talabalar orasidagi o'zaro ta'sir etish tavsifiga ko'ra paradigmalar farqlanadi.

Ta'limning keng tarqalgan beshta paradigmasi mavjud: an'anaviy (bilimga yo'naltirilgan paradigma); fenomenologik (insonparvarlik paradigmasi); ratsionalistik (bixevioristik, xulq atvorga doir); texnokratik; ezoterik.

**An'anaviy (bilimga
yo'naltirilgan)
paradigma**

Bilimga yo'naltirilgan paradigmada ta'limning bosh maqsadi: «Istalgan qiymatdagi bilim, bilim va yana

bilimdir». Shuning uchun ta'lim muassasasining roli insoniyat sivilizatsiyasi madaniy merosining ko'proq mavjud unsurlari – ham individual, xuddi shunday ijtimoiy tartibni saqlab qoluvchi, individual rivojlanishga imkon beradigan zaruriy, xilma-xil, muhim bilim, ko'nikma va malakalar, bundan tashqari ideal va qadriyatlarni uzatish va saqlashda namoyon bo'ladi. Shuning uchun o'quv dasturlari mazmuni tayanch, asosiy, bilim, ko'nikma va malakalarni egallash vaqtida sinovdan o'tuvchi, shaxsning funksional savodxonligi va ijtimoiyligini ta'minlashga asoslanadi.

**Bixevioristik
(ratsionalistik)
paradigma**

Ratsionalistik paradigma an'anaviy paradigmaga qarama-qarshi o'laroq, o'zining diqqat markazida mazmunni emas, o'quvchilarning turli turdagi bilimlarni o'zlashtirishining samarali usullarini qo'yadi. Ratsionalistik ta'lim paradigmasi asosida ijtimoiy injeneriya bixevioristik konsepsiyasi turadi. Ta'lim muassasasining maqsadi – ta'lim oluvchilarda ijtimoiy me'yorlar, milliy madaniyat talablari va natijalariga muvofiq, moslashuvli «xulq-atvor majmui»ni shakllantiradi. Shuning uchun «xulq-atvor» atamasi “barcha turdagi reaksiyalar, insoniy xususiyatlar – uning fikrlashi, his-tuyg'usi va harakati»ni bildiradi. Mazkur paradigma ta'lim muassasasiga ta'lim oluvchilarning maqbul xulq-atvorini shakllantirish maqsadida bilimlarni o'zlashtirish yo'li sifatida qaraydi, ya'ni har qanday ta'lim muassasasi – bu yashash muhitiga moslashtirishning ta'limiy mexanizmi. Bunday o'qitishning asosiy metodlariga o'rgatish, trening, test nazorati, individual o'qitish, korreksiyalash kiradi.

**Insonparvarlik
(fenomenologik)
paradigma**

Ushbu paradigmaning diqqat markazida o'z-o'zini rivojlantirish ehtiyojiga ega bo'lgan, hayot subyekti, shaxs erkinligi va ma'naviyati sifatidagi

ta'lim oluvchi turadi. U bolaning ichki dunyosini rivojlantirish, shaxslararo muloqot, ijod, dialog, shaxs o'sishi uchun yordamga yo'naltirilgan. Insonparvarlik paradigmasi vakillari yagona qarash bilan ajralib turmaydi. Uning doirasida ta'limning xilma-xil modeli amalga oshadi. Ularni bola va inson hayotining tengsiz davri sifatida bolalikka qadriyatli munosabat, ya'ni ta'lim muassasasining bosh vazifasi bolani rivojlantirish (aqliy, axloqiy, jismoniy, estetik) ekanligini e'tirof etish yagona yo'nalishda birlashtiriladi. Insonparvarlik paradigmasi doirasida harakatlanuvchi har bir ta'lim tizimi ijodiy izlanishga asoslanib, ta'lim va tarbiyaning sof mazmuni, metod va vositalaridan joy oladi. Insonparvarlik paradigmasi ham o'qituvchi, ham o'quvchilarning erkinligi va ijodkorligini talab etadi.

Pedagogik faoliyatning insonparvarlik tamoyiliga asoslanuvchi paradigmasi quyidagi mezonlarga tayanadi:

- ta'limning ijtimoiylashuvi – o'qituvchilarni tayyorlash jarayoniga nisbatan texnokratik yondashuvdan voz kechish, ular tomonidan nisbatan o'zlashtiriladigan bilimlar majmuasining pedagogik hamda psixologik xususiyat kasb etishini ta'minlash, o'qituvchilarda umuminsoniy, umummadaniy mazmunida ilgari surilgan g'oyalarga asoslangan tafakkurni shakllantirish;

- qadriyatlar ijtimoiy - milliy hamda jahon madaniyati asoslari va ularning mohiyatidan xabardor bo'lish;

- ta'lim va tarbiya jarayonini tashkil etishda milliy istiqlol g'oyalariga asoslanish;

- shaxsning o'z-o'zini rivojlantirish hamda mustaqil ta'lim olishga bo'lgan layoqatiga tayanish va uni takomillashtirish;

- o'qituvchilarning kasbiy jihatdan shakllantirish jarayonida o'qituvchi hamda talabalarning o'zaro hamkorlikda faoliyat olib borishlariga erishish;

– ta’lim (xususan, kasbiy ta’limi) jarayonida o’quv dasturlarining talabalar qobiliyati hamda qiziqishlariga ko’ra tanlab olinishi borasidagi imkoniyatning mavjudligi;

– pedagogik ta’limning fundamental xususiyat kasb etishi, ya’ni, talabalar tomonidan o’zgaruvchan sharoitlarda shaxs ijodiy rivoji asosini ta’minlovchi invariant bilimlarning o’zlashtirilishiga erishish;

– mehnat bozori hamda ijtimoiy jarayonlarda yuzaga keluvchi hamda doimiy ravishda o’zgarib turuvchi ehtiyojlarga to’laqonli javob bera oladigan ta’limni shakllantirish shu asosda kasbiy moslashuvchan mutaxassislarni tarbiyalash;

– ta’limning uzluksizligi, ta’limning har bir jarayon bosqichining natijalanishini ta’minlovchi kasbiy ta’lim (kadrlar malakasini oshirish hamda ularni qayta tayyorlash) dasturlarining tizimining yaratish va rivojlantirish, muayyan dasturni ta’limning u yoki bu bosqichida o’qitilishi yoki o’qishni boshqa tipdagi o’quv muassasida davom ettira olish imkoniyatini bera olishi;

– ta’limning ekvivalentligi, ya’ni uning davlat ta’lim standarti, milliy madaniyati va mentalitet, shuningdek, xalqaro me’yorlarga muvofiq darajasi.

**Ilmiy-texnik,
texnokratik
paradigma**

Ushbu paradigmaning bosh maqsadi amaliy takomillashtirish uchun zarur «aniq» ilmiy bilimlarni uzatish va o’zlashtirishdan kelib chiqadi. «Bilim – kuch», shuning uchun inson qadr-qimmatini uning bilish imkoniyatlari aniqlab beradi. Inson o’zini o’zicha emas, faqat aniq belgilangan etalon (o’rtacha namuna, standartlashgan)dagi bilish yoki xulq-atvor sohibi sifatidagina baholaydi. Texnokratik paradigma sharoitida o’quv-tarbiya jarayonining istalgan natijasi «ha – yo’q», «biladi – bilmaydi», «tarbiyali – tarbiyasiz»,

«egallagan – egallamagan» tizimida baholanishi mumkin. Bu yerda tayyorgarlik, ma'lumotlilik, tarbiyalanganlik darajasi tekshirib aniqlanadigan qandaydir etalon, ideal mavjud bo'ladi.

Ezoterik paradigma

Bu bizning sayyoramizdagi eng qadimiy ta'limiy paradigmalardan biri. Mazkur so'zning yunonchadan so'zma-so'z tarjimasi «sirli», «yashirin» ma'nolarini bildiradi. Uning mohiyatini abadiy va o'zgarmas haqiqatga munosabat tashkil etadi. Ushbu paradigma tarafdorlarining fikricha, haqiqatni shunchaki bilish mumkin emas, unga vijdon pokligi orqali erishish mumkin. Pedagogik faoliyatning oliy maqsadi o'quvchining tabiiy kuch va imkoniyatlarini yuqori darajadagi ongga ega bo'lish, Kosmos bilan muloqot uchun sarf etish va rivojlantirishda namoyon bo'ladi. Shuning uchun, o'qituvchining muhim muhofaza qiluvchi funksiyasi ta'lim oluvchilarning axloqiy, jismoniy, psixik tayyorgarligini amalga rivojlantirishdir.

O'qitish va o'rganish jarayonlari tavsifi, o'quv jarayonida ularning o'zaro bog'liqligi. O'qish ta'lim oluvchilarning o'zlashtirish, o'qitish qobiliyati, fikrlash hamda muayyan harakatlarni hosil qilish jarayoni sanaladi. O'qish jarayonida ta'lim oluvchilar ma'lum bo'lmagan, o'zlashtirmagan ma'lumotlarni o'zlashtira boradilar.

Inson faoliyatining hamma asosiy turlari (mehnat, fan, san'at, o'yin, sport) uning tevarak-atrof olamni va o'z-o'zini bilish bilan bog'langan. O'qish tevarak-atrofdagi olamni bilishning maxsus tashkil etilgan va o'qituvchi rahbarlik qiladigan alohida turidir. Bu jarayonning mohiyati – bilim, ko'nikma malaka va kompetensiyalarni hosil qilish, o'quv fanlari mazmunini o'zlashtirib olish va bilish kuchlarini rivojlantirishdir.

O'rgatuvchilik faoliyati yoki o'qitish, o'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarishdan iborat bo'ladi va ularni mashg'ulotlar

uchun uyushtirishda, ularning diqqati, tafakkuri, xatti-harakati va hokazolariga rahbarlik qilishda, ular oldiga ularning faoliyatini tobora murakkablashtirilgan vazifalarni izchillik bilan qo'yib borishda, ularni tekshirib borish kabilarda o'z ifodasini topadi.

O'quv faoliyati yoki o'qish bilim, ko'nikma va malakalarni egallab olishning murakkab jarayoni bo'lib, o'quvchilarning intellektual, irodaviy va jismoniy kuch-g'ayratini talab etadi hamda ularning rivojlanishini rag'batlantiradi. O'qituvchining oqilona biror maqsadga qaratilgan rahbarligi va o'quvchilarning esa faol ongli ishtirokisiz, ta'lim jarayonida ijobiy natijalar bo'lishi mumkin emas. Ta'lim jarayonining bu ikki tomoni (o'qitish va o'qish) bir maqsad: ta'limning xilma-xil vositalari va metodlaridan foydalangan holda o'quv materialni egallab olish maqsadi bilan birlashgandir.

O'qitish tushunchasi – insonlar orasida yashash, hayotda turmush kechirish va faoliyat ko'rsatish uchun zarur bilim, ko'nikma va malakalar yig'indisini o'zlashtirishga qaratilgan ongli faoliyat ifodasidir.

O'qitish – ijtimoiy xulq – atvorni odatiy shaklga aylantirish maqsadida ta'lim oluvchilar bilan rejali va tizimli tarzda tashkil etiladigan turli harakatlar, tashkiliy va amaliy ishlarga undovchi faoliyatdir. O'qitish ta'lim oluvchilarni tarbiyalash va rivojlantirishning barcha bosqichlarida samarali vosita sanaladi.

O'qitish jarayoni – bu ta'lim jarayonida ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi faoliyatining qanday bo'lishi, o'qitish jarayonining qanday tashkil etishi va olib borish kerakligini hamda shu jarayonda ta'lim oluvchilar qanday ish harakatlarini bajarish kerakligini belgilab beruvchi jarayondir.

Pedagogik ta'lim mazmuni – mohiyatni baholash va uning sifati hamda samaradorligini oshirish ta'lim jarayoniga tegishli bo'lgan har bir komponentlarga (jihatlariga, omillarga,

ko'rsatkichlarga) uzviy ravishda bog'liq bo'ladi va shu sababli ham pedagogik ta'lim tizimini yagona dinamik tizim deb qaraladi.

O'qitish jarayoni uchta vazifani bajaradi: ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi.

O'qitish jarayonining **ta'limiy** vazifasi o'quvchilarda bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat. O'qitish natijasi sifatida, bilimlarining to'liqligi, chuqurligi, tizimlilik, anglanganligi, mustahkamligi va amaliy xususiyat kasb etishi muhimdir. Bu kabi holatlar ta'lim jarayonining metodik jihatdan to'g'ri tashkil etilganligini ifodalaydi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarda ular tomonidan o'zlashtirilgan nazariy bilimlar asosida hosil qilingan amaliy ko'nikma va malakalar hamda kompetensiyaning shakllanishi ham alohida ahamiyatga ega.

O'qitishning **tarbiyaviy** vazifasi ta'lim jarayonida shaxsning ma'naviy-axloqiy va estetik tasavvurlari, xulq-atvori va dunyoqarashi shakllantirilishida o'z ifodasini topadi. Ta'limning tarbiyaviy xususiyati, eng avvalo, ta'lim mazmunida aks etadi. O'qitish jarayonida tarbiyaning ikkinchi omili o'qituvchi va o'quvchilarning munosabatlari, sinfdagi psixologik muhit, o'qish jarayoni ishtirokchilarining o'zaro munosabatlari, o'quvchilarning idrok etish faoliyatlariga o'qituvchining rahbarligi hisoblanadi.

O'qitishning **rivojlantiruvchi** vazifasi o'quvchi nutqining, fikrlashi, shaxsning sensorli va harakatlanish sohalari, emotsional irodaviy, intellektual sohasini rivojlantirishda o'z aksini topadi. O'qitish jarayonida o'quvchini aqliy rivojlantirish, aqliy faoliyat usullari, analiz qilish, taqqoslash, tasniflash, kuzatish, xulosa chiqarish, obyektlarning muhim belgilarini ajrata bilish, faoliyat maqsadi va usullarini aniqlashni bilishga o'rgatish, uning natijalarini tekshirishni malakasini rivojlantirishga erishiladi.

O'qitish jarayonining bosqichlari. O'qitish o'qituvchi rahbarligida o'quvchining o'quv materiallarini rejali ravishda

bilib olish jarayonidir. Bu jarayonni bilish bosqichidan iborat bo'lgan tarkibiy qismlarga (yoki komponentlarga) ajratish mumkin. O'quvchi bilmaslikdan bilish, uddasidan chiqa olmaslikdan uddulay olish, malakalar hosil qilish yo'lidan borib, ushbu bosqichlardan o'tishi kerak.

O'qitish jarayoni 4 ta asosiy bosqichdan iborat:

- 1) o'zlashtirilishi lozim bo'lgan materialni idrok etish;
- 2) uni fahmlab olish, tushunchalarning hosil bo'lishi;
- 3) bilimlarni mustahkamlash va takomillashtirish, ko'nikma va malakalarning hosil bo'lishi;
- 4) hosil qilingan ko'nikma va malakalarni amaliyotda qo'llash (kompetensiyalarni tarkib toptirish).

Har bir bosqich uchun o'quvchilarning muayyan xarakterdagi bilish faoliyati xarakterlidir. Bu faoliyat o'qituvchi tomonidan alohida rahbarlikni talab etadi.

O'rganilayotgan materialni idrok qilish. O'quvchilarning o'rganilayotgan (yoki o'rganilishi lozim bo'lgan) materialni idrok qilishini tashkil etar ekan, o'qituvchi ularning hayotiy tajribasi va tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda material to'g'risida umumiy tasavvur hosil qilib, oldindan uni butunligicha tushuntiradi va ko'rsatadi.

O'rganilayotgan materialni fahmlab olish. O'rganilayotgan obyekt haqidagi umumiy tasavvur asosida uni tushunishni ta'minlovchi, asta-sekin chuqurlashib boruvchi anglash jarayoni davom etadi. O'qitishning bu bosqichining maqsadi ilmiy tushunchalarni tarkib toptirishdir.

Bilimlarni mustahkamlanishi, ko'nikma va malakalarning hosil bo'lishi. O'quv materialini idrok etish va fahmlab olish jarayonida o'zlashtirish keyinchalik uni mustahkamlash va takomillashtirishni talab etadi. Bilim, ko'nikma va malakalarni amalda qo'llay olish (kompetensiyalarni shakllantirish).

Bilim, ko'nikma va malakalarni amalda qo'llash jarayoni ta'limning yakuniy mustaqilligini asta-sekin va izchillik bilan oshirib borish.

O'quvchilarning bilish faoliyati va uning tuzilishi. Ma'lumki, bilish faoliyatining subyekti o'quvchi sanaladi. Shu bois, ijtimoiy pedagogik asoslarga ega ta'lim markazida uning shaxsi, ongi, ham o'rganilayotgan olamga, ham bilish faoliyatidagi hamkorlariga: o'quvchilar va uning ta'lim olishini tashkil etuvchi va yo'naltiruvchi o'qituvchilar munosabati yotadi. Bu masala barcha davrlarda birdek ahamiyat kasb etib kelgan.

Insoniyat tarixiga nazar tashlar ekanmiz, ta'lim jarayonida bilish faoliyatining bosqichlari tarixi juda qadimiydir. Sharq Uyg'onish davrining mutafakkir olimlaridan biri **Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy** (780-850) "Al kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr val-muqobala" asari bilan bilish nazariyasiga ulkan hissa qo'shdi.

Al-Xorazmiy bilim berishda o'quvchining shaxsiy kuzatishlariga hamda olgan bilimlaridan foydalanishiga bunda u ta'lim oluvchilarni, ya'ni bilim izlovchilarning tadqiqot manbalarini to'plash, ulardan foydalanish va kuzatishlarini tushuntira olish, ko'nikma va malakalarni hosil qilishlariga katta ahamiyat beradi.

Al-Xorazmiy bilim berishning ko'rgazmali tajriba usullari, savol-javob, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda bilimlarni sinash usulidan foydalangan.

Al-Xorazmiy ta'lim jarayonida bilimni sezgidan mantiqiy tasavvur orqali farq qilishini ta'kislaydi: "Sezgi orqali bilim qisman bilim bo'lsa, mantiqiy bilim esa haqiqiy bilimning muhim tomonini namoyon etadi. Insonning xulq-atvori, xatti-harakati mantiqiy fikrlashga asoslangandagina mukammal shakllanishi mumkin"¹.

¹ S. Hasanov. Xorazm ma'naviyati darg'alari – T.: "Adolat", 2001, 103-bet.

Abu Nasr Farobiy ham bilishda inson aql-tafakkurini roliga katta baho berdi: "Narsalar bizdan, hislarimizdan tashqari turib, bizning sezgi a'zolarimizga ta'sir etadi, ta'sir etadigan narsalar cheksizdir. Inson o'zining aqlini, xayolini ishga soladi va shular vositasida bilmagan narsalarni bilib oladi, ularga asoslanib bilim manbai bo'lgan olam va uning mohiyati haqida chuqurroq, atroflicha bilim va ma'lumotga ega bo'ladi.

... avval bilish zarur bo'lgan ilm o'rganiladi, bu – olam asoslari haqidagi ilmdir. Uni o'rgangach, tabiiy ilmlarni, tabiiy jismlar tuzilishini, shaklini osmon haqidagi bilimlarni o'rganish lozim. Undan so'ng umuman, shakli tabiat-o'simlik va hayvonlar haqidagi ilm o'rganiladi"¹.

Farobiyning bilish ta'limoti, insonning besh sezgi a'zosi besh turli vazifani bajarishga muvofiqlashgan bo'lib, ular tashqi muhitdan olingan xabarlarini bir yagona markazga to'playdi va bu birinchi markazda barcha xabarlar obrazlar umumlashadi. Odam a'zolarining yurak, tana va uning a'zolarini qon bilan ta'minlaydi, qon yurak orqali butun a'zolarga tarqaladi. Ikkinchi markaz – miya qon bilan tirik bo'lganligi sababli, yurakka bo'ysunadi, lekin shu bilan birga u butun a'zolarga rahbarlik qiladi, o'z buyrug'iga bo'ysundiradi, ularni ma'lum mo'tadillikda ushlab turadi.

Farobiyning fikricha, birinchidan, insondagi ruhiy jarayonlar bilan fiziologik-anatomik jarayonlar ruhiy a'zo bilan bog'liq, ikkinchidan, yurak insonning biologik hayotini, miya esa, ruhiy-ma'naviy hayotini boshqarib turadi.

Abu Rayhon Beruniy dunyoni bilish jarayonida bilimlarimizning manbai sezgi a'zolarimiz va ular orqali qabul qilingan hissiy bilimimiz tashkil etishini ta'kidlaydi: "Agar sezgi a'zolarimiz bo'lmaganda olam haqida bilimga ega bo'lmagan bo'lardik va undan tashqari olam haqida tasavvurga ega

¹ Abu Nasr Forobiy. Risolalar. – T.: "Fan", 1975, 71-72-bet.

bo'lmasdik"¹. Olim "Hindiston" asarida o'z fikrini davom ettirib: "... faqatgina sezgi organlari yordamida o'zlashtirilgan bilimlar turli xatolarga olib kelishi mumkin, shuning uchun doimo aqlning kuchiga suyanish zarur.

Beruniyning tashqi olamni bilishda inson, asosan, aqlga tayanadi va aql hodisalarning sir-sinoatini anglashga yordam beradi. Inson aqlga muvofiq bilish orqali olamning mohiyati haqida bilimlarni o'zlashtiradi. Lekin bilimning cheki yo'q va hamma bilimlarni birdan inson o'zi bilib olgan narsalar bilan kifoyalanib qolmay, doimo yangi bilimlarni o'rganishga intilishi kerak.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonida bilish faoliyati ikki bosqichga – nazariya va amaliyotga bo'linadi. Nazariya deb, tafakkurning barcha bosqichlaridan o'tgan va amaliyotda sinalib, ko'rilib maromiga yetgan bilimlar majmuiga aytiladi. Nazariya har xil shakllarda ifodalanadi: aksioma, teorema, qonun, formula, grafik, raqam va boshqalar. Nazariyada g'oya shakllanadi. Amaliyot bilimlarning haqiqiyligini ko'rsatuvchi mezondir. Kuzatish, tajriba o'zgartirish, yaratish bular amaliyot shakllariga kiradi.

Ta'lim – inson bilish faoliyatining eng murakkab turlaridan biri bo'lib, individual psixik rivojlanish va bilimlarni o'zlashtirishni ancha tezlashtiradi. O'qituvchi ta'lim jarayonida faqat bilim berish bilan chegaralanmaydi, bu jarayonda u ta'lim oluvchiga ta'sir ko'rsatadi, bu esa bilim olishlarini yanada faollashtiradi, natijada ta'lim oluvchi ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. Ta'lim jarayonida ta'lim oluvchilar ongiga singdirilayotgan nazariy bilimlar amaliy faoliyat yordamida yanada mustahkamlanadi.

Inson tevarak – atrofdagi voqealik, narsa va hodisalarning mohiyatini amaliy hayotda ularga to'qnash kelish yo'li bilan bilib

¹ Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar 2-jild. – T.: "Fan". 1966.

oladi, ularni o'zlashtiradi. Inson amaliy faoliyat tufayligina ijtimoiy ishlab chiqarish faoliyati jarayonini tashkil etuvchi munosabatlar, shuningdek, tabiat hodisalari sirini o'zlashtirib oladi. Narsalar, buyumlar bilan amaliy muomalada bo'lish natijasida buyumlar sezgi organlariga ta'sir qiladi, sezgilar idrokni keltirib chiqaradi. Amaliyotda insonning faol fikrlash faoliyati yuzaga keladi. Fikrlash yordamida u real voqealikni chuqur tushunadi.

Ta'limda o'quvchilarning faoliyati haqida gap borganda o'quvchining bilish faolligi tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi. O'quvchining bilish faolligi uning bilish jarayonidagi intellektual mulohazasida, umumiy va alohida topshiriqlarni bajarishida namoyon bo'ladi. Bu xususiyatlar o'quvchilarning faqatgina yuqori darajadagi bilim olishini kafolatlab qolmay, balki uning hayotiy faoliyati, ya'ni o'quvchi shaxsining shakllanishi, uning amaliyotga, hayotga bo'lgan faol munosabati uchun xarakterlidir. Shu sababli, bilish faolligini oshirish insonning faol hayotiy qarashlarini shakllantirish deb bermalol aytish mumkin.

O'quvchining bilish faoliyatining yana bir farqli xususiyati uning kechish xarakteridir. O'quvchining bilish faoliyati maqsadi ham, mazmuni ham, usullari ham dasturga kiritilganligi bois, o'quvchi jalb etilayotgan ta'lim jarayoni turlicha kechishi; subyekt (o'quvchi) kuchi faolligi, mustaqilligi, turlicha sarf etilishi bilan borishi mumkin. Ayrim hollarda uning jarayoni taqlidiy reproduktiv, boshqalarda izlanishli, uchinchisida ijodiy xarakterga ega bo'lishi mumkin. Aynan faoliyat jarayonining kechish xarakteri – uning oxirgi natijasi egallangan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalari xarakteriga ta'sir etadi.

O'quvchining bilishi xuddi yetuk ilmiy bilish yo'li kabi haqiqat o'qituvchi tomonidan fandagi faktlar, ilmiy kashfiyotlarni o'rganish ularning tarixiy yo'lini o'zlashtirish yordamida kechadi.

Insonning asl ijtimoiy mulki sifatida faoliyatining muhim belgisi faoliyat subyektining atrof-muhit bilan o'zaro ta'siri va muhim boyliklar yaratuvchi faoliyatining qayta yaratuvchi xarakteridir. O'quvchilarning ta'lim muassasasidagi bilish faoliyatining xarakteri shundaki, uning natijasi hamma vaqt ham moddiylashgan mahsulga ega emas va o'quvchining o'zi hamma vaqt ham his etmaydi – javobi uchun yomon baho olgan o'quvchining xafa bo'lib, «men o'qidim, o'rgandim! Adolatdan emas» degan fikrni qat'iy takrorlashi bejiz emas.

Bilishga qiziqish o'qishning eng muhim va eng qimmatli motivi sifatida bolani maktabga, darslarga, o'z bilish faoliyatiga nisbatan ijodiy munosabatiga ko'maklashadi.

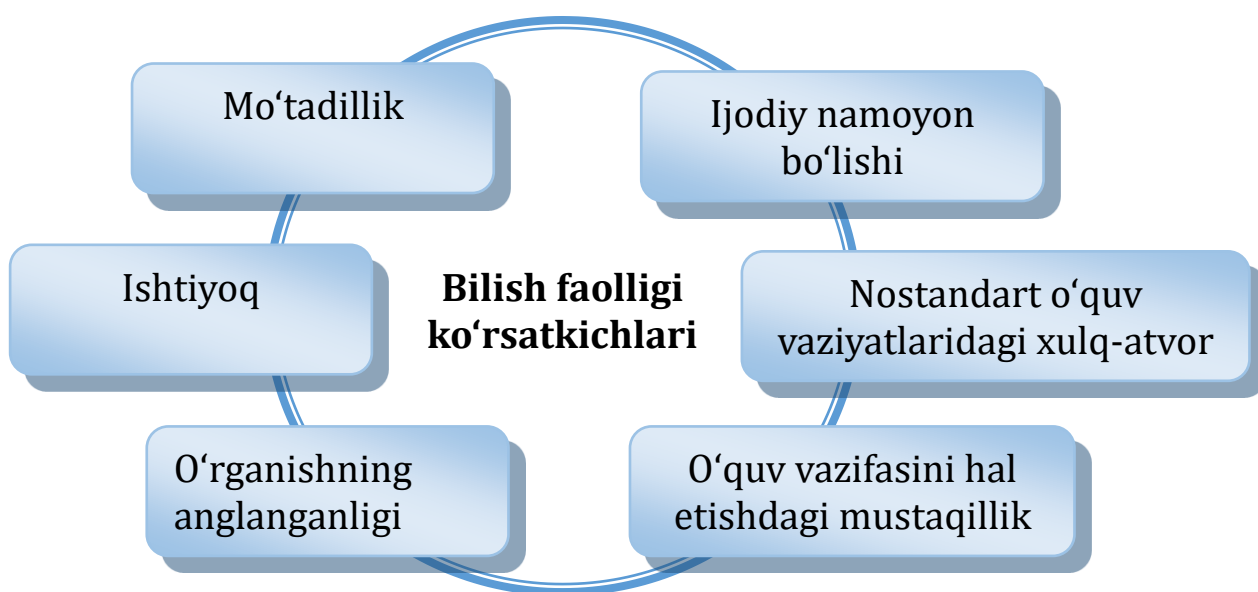
O'quvchilarning bilishga qiziqishi motiv sifatida rivojlanishi o'ziga xos uzoq yo'lga ega bo'lishi mumkin. Ayrim o'quv harakatlari ta'sirchisidan to butun faoliyatning ustuvor motivigacha. Hatto o'qishning yetakchi motivlaridan biriga aylanib, qiziqish shaxsning ma'naviy boyishiga ko'maklashuvchi umumiy yo'nalganligining ahamiyatli qismiga aylanishi mumkin. Har qanday motiv singari bilishga qiziqish ajralgan holda rivojlanmaydi, uning tiklanishi boshqa motivlar (axloqiy, ijtimoiy, o'quv va h.k.) bilan birga kechadiki, qiziqish ular bilan boyiydi va ularga ijobiy ta'sir etadi.

Ma'lumki, o'quv jarayoni modeli o'zida uch tarkibiy qismni aks ettiradi: o'qituvchi faoliyati, o'quvchi faoliyati hamda o'qituvchi va ta'lim oluvchilarning jadal o'zaro faoliyati. O'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro harakatini konstruktiv pedagogika nuqtai nazaridan qator belgilariga ko'ra tasnif etish mumkin: yo'nalganligiga ko'ra (qayta aloqalar bilan yoki qayta aloqalarsiz); axborot jarayonining turiga ko'ra (o'zaro harakatni tashkil etishda axborot jarayonining yo'nalganlik darajasi); boshqarish va axborotlarni uzatish vositalari turiga ko'ra.

O'quvchilar bilimlarni o'zlashtirish jarayonida turli darajadagi faollikni namoyon etishadi. Ana shu sababli, o'quvchilarga bilimlarni sust ravishda qabul qiladi kabi nuqtai nazardan qarash to'g'ri bo'lmaydi. Shu sababli bilish faoliyatiga quyidagicha yondashish zarur: o'quv faoliyatining inkor etilmagan tavsifi asosida unga munosabat o'zgaradigan bilishning quyi darajasi; quyidan mo'tadillashgan bosqichga o'tish sifatidagi vaziyatli faoliyat; o'quv jarayonida ijro etuvchilik faoliyati; o'quvchining subyektiv nuqtai nazarini maksimal darajada ochishga imkon beruvchi ijodiylik.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganlarni umumlashtirib, mo'tadillik, ishtiyoq, bilish faolligi o'rganishning anglanganligi, ijodiy namoyon bo'lishi, nostandart o'quv vaziyatlaridagi xulq-atvor, o'quv vazifasini hal etishdagi mustaqillik va boshqalarni aytib o'tish mumkin (2-rasm).

O'quvchilarning o'quv jarayonidagi ishtiroki va faolligining namoyon bo'lishi – bu rivojlanib boruvchi, o'zgaruvchan jarayon. O'qituvchi yordamida o'quvchilarning bilish faolligi quyi darajadan vaziyatli-faollikka, undan faol ijrochilikka o'tib boradi. Ko'p jihatdan o'quvchining bilish faolligi ijodiylik darajasiga ko'tarilishi yoki ko'tarilmasdan qolishi o'qituvchiga bog'liq.

2-rasm. O'quvchilarning bilish faoliyati ko'rsatkichlari

O'quv jarayonida o'qituvchi va o'quvchilar orasidagi munosabat subyekt subyekt tavsifiga ega bo'lishi zarur. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, ta'lim – bu keng tarzda sotsiumning bo'lajak a'zosini umumiy mehnat, hamkorlikka o'rgatish uchun zarur bo'lgan birgalikdagi faoliyat.

Bilish sezishdan boshlanadi. Sezish tevarak-atrofdagi voqelik, narsa va hodisalarni sezgi organlarimizga ta'sir etuvchi ayrim sifatlarning ongimizda aks etishidir. Sezgilar – olam haqidagi barcha bilimlarimizning manbaidir. Ammo ilmiy asosda bo'lishda, masalan, olim yoki o'qituvchining bilishi bilan o'quvchi-talabalarning bilish faoliyati o'rtasida umumiylik bo'lsa ham, lekin ular bir-biridan farq qiladi.

O'quvchilarda bilim olish darajalari mavjud bo'lib, ular quyidagicha ketma-ketlikni tashkil etadi.

1. Olingan bilimni yodda saqlash;
2. Tushunish;
3. Qo'llash;
4. Tahlil qilish;
5. Analiz-sintez;
6. Baholash.

Shunday qilib, bilimlarni o'zlashtirish jarayonida o'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish uchun tadqiqiy amaliy ishlarni bajarish metodlaridan foydalanish zarur. Ijod, qo'shiq va boshqa adabiy shakldagi topshiriqlarni bajarish esse, insho, bayon yozish, tasvirlash, musiqiy ijodiyotdan foydalanish samarali natijalar beradi.

Ta'lim jarayoni qonuniyatlari. Pedagogikada qonuniyatlar – bu qonunlarning aniq sharoitlaridagi harakat ifodasi. Ularning asosiy xususiyati qonuniyatlar pedagogikada ehtimoliy-statistik xarakter berishida aks etadi, qonunlarni esa ta'lim jarayonida amalga oshirishni hamma holatlarda ham aniq ko'rib bo'lmaydi.

Ta'lim qoidalarining vujudga kelishi, rivojlanishi pedagogika fani tarixi bilan bog'liqdir. Ilk bor ta'lim qoidalarini O'rta Osiyoda yashab ijod etgan buyuk allomalarimiz Abu Nasr Farobiy, ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy asarlarida uchratish mumkin. Maktab tarixida shakllangan ta'lim qoidalarini izohlash, tizimga solish va pedagogik talablar sifatida asoslash esa buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiy nomi bilan bog'liqdir. U o'zining mashhur «Buyuk didaktika» asarida pedagogik amaliyotdagi qoidalarning ko'pchiligini chuqur o'rganib, tajribadan o'tkazib izohlab berdi.

Qonuniyat – bizning ixtiyorimizdan tashqari obyektiv mavjud bo'lgan narsa va hodisalar o'rtasidagi, ularning tadrijiy rivoji (evolyutsiyasi) zaruriyatidan kelib chiqqan bog'lanish. Tabiiy fanlarda uni qonun deb ham nomlaydilar.

Ta'lim-tarbiya jarayonining qonuniyatlarini tushuntiradigan bo'lsak, ular ta'lim-tarbiya jarayonining tadrijiy rivoji zaruriyatidan kelib chiquvchi ta'lim-tarbiyani bir butun qilib turgan qismlari orasidagi zaruriy bog'liqlikdir. Chunonchi, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi orasidagi zaruriy bog'liqlik yoki ta'lim beruvchi bilan o'quv dasturi orasidagi zaruriy bog'liqlik va boshqalar.

Tamoyil – bu obyektiv mavjud qonuniyatlardan, ya'ni butunni butun qilib turuvchi qismlari orasidagi zaruriy bog'liqliklardan kelib chiqib amal qilinishi lozim bo'lgan harakatlar moyilligidir.

"Psinsip" so'zining ma'nosi xulqning, xatti-harakatning asosiy qoidasi, yetakchi g'oya demakdir. Ta'lim qonuniyatlari (prinsiplari) bu o'qitish jarayoniga qo'yiladigan talablar yig'indisidir.

Ta'lim-tarbiyaning tamoyillari o'qish va o'qitish jarayonida obyektiv mavjud bo'lgan va uni butun qilib turgan qismlari orasidagi zaruriy bog'liqliklardan kelib chiqib odamlar

tomonidan ishlab chiqilgan va ta'lim-tarbiya jarayonida amal qilishlikka tavsiya etilgan harakatlar tartibining moyilligidir.

Qoida – bu inson harakat tartibining oxirgi bosqichi bo'lib, obyektiv qonuniyatlar asosida ishlab chiqilgan tamoyillarning u yoki bu harakatlarini chuqurlashtirib, konkretlashtirib beruvchi harakat tartibidir. Qoidalar nazariya bilan amaliyot orasini bog'lab turuvchi vositadir.

Pedagogik adabiyotlarda pedagogik qoidalarga ikki xildagi qarash mavjud. Birinchisi, amaliyotchi o'qituvchilarga didaktika qonuniyatlari va tamoyillarini bilish shart emas, ular olimlar tomonidan ishlab chiqilgan dars o'tish qoidalarini o'zlashtirib olsalar, shuning o'zi yetarli deydlar. Ikkichisi, amaliyotchi o'qituvchilarni faqat tayyor o'qitish qoidalariga bog'lab qo'ysak, ularning tashabbuskorligini cheklab qo'ygan bo'ladi. Bularning ikkalasida ham mantiq bor. Haqiqat har doimgidek, ikkalasining o'rtasida yotadi. O'qituvchilarni pedagogik qoidalarga qattiq bog'lab qo'yib, ularning erkini yomon bo'lgani kabi, amaliyotdan uzilgan va juda ham nazariylashgan pedagogik tamoyillarni va qonuniyatlarni pedagoglardan talab qilish va pedagogik jarayonni erkin harakatlarga aylantirib qo'yish ham noo'rin.

Ta'lim-tarbiyada boshqa mehnat turlaridagidek standart holatlar juda ko'p. Bu holda o'qituvchi uchun ko'p ham tashabbus ko'rsatishi shart emas, aks hollarda, o'qituvchining tashabbuskorligi darsni muvaffaqiyatli o'tishiga xalal beradi. Bu holda, dars o'tganda aynan pedagogik qoidalarga rioya qilish talab qilinadi.

Ta'limning **umumiy qonuniyatlari**ga quyidagilar kiradi:

- ta'limning maqsadi jamiyatning rivojlanish sur'ati va darajasi; jamiyatning talablari va imkoniyatlari; pedagogika fani va amaliyotining rivojlanganligi va imkoniyatlari bilan bog'liqlikda aniqlashtiriladi;

- ta'lim mazmunini belgilashda ta'limning ijtimoiy ehtiyojlari va maqsadlari; ijtimoiy va ilmiy-texnik taraqqiyot

sur'ati; o'quvchilarning yoshi imkoniyatlari; ta'lim nazariyasi va amaliyotining rivojlanish darajasiga asoslaniladi;

– ta'limning sifati avvalgi bosqich mahsuldorligi va hozirgi bosqichda erishilgan natijalar; o'rganilayotgan material xususiyati va hajmi; o'quvchilarga tashkiliy-pedagogik ta'sir ko'rsatish: o'quvchilarning bilim olishga qobiliyatlari va ta'lim vaqtiga bog'liq;

– ta'lim metodlari samaradorligi ta'lim maqsadiga; o'quvchilarning yoshi, ta'lim olish imkoniyatlariga; ta'lim muassasasining moddiy-texnik ta'minotiga bog'liq;

– ta'limni boshqarish samaradorligi ta'lim tizimida qayta aloqalarning intensivligi va korrektsiyaga, ta'sir ko'rsatishning asoslanganligiga bog'liq;

– ta'limda rag'batlantirish samaradorligi ichki va tashqi stimullarning o'zaro uyg'unligiga bog'liq.

Shuningdek, pedagogikada ta'limning **xususiy qonuniyatlari** ham mavjud:

gnoseologik: ta'lim natijalari o'quvchilarning o'zlashtirish ko'nikmalariga; ta'lim samaradorligi o'quvchilarning o'quv faoliyati hajmiga; bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish samaradorligi ularning amalda qo'llanilishiga; o'quvchilarning aqliy rivojlanishi o'zaro aloqador bilim, ko'nikma va malakalarning o'zlashtirilish hajmiga to'g'ridan to'g'ri bog'liq;

psixologik: ta'lim samaradorligi o'quvchilarning o'quv faoliyatiga qiziqishiga; fikrlash darajasi, kuchi, jadalligi va o'ziga xosligiga; xotiraning rivojlanganlik darajasiga; bilish faolligi darajasiga bevosita bog'liq;

kibernetik: ta'lim samaradorligi qayta aloqalarning tezligi va hajmiga; bilimlarning sifati nazoratning to'g'ri olib borilishiga; ta'lim sifati o'quv jarayonini boshqarish sifatiga; boshqaruvning samaradorligi boshqaruvga doir axborotlarning soni va sifatiga bevosita bog'liq;

sotsiologik: individning rivojlanishi u bevosita va bilvosita muloqotda bo'ladigan individlarning rivojlanishiga; ta'lim samaradorligi "intellektual muhit"ning mavjud holatiga, o'zaro bir biriga o'rgatishning jadalligiga; o'qituvchi va o'quvchilar muloqotining sifatiga bevosita bog'liq;

tashkiliy: ta'lim natijasi o'quvchining o'quv mehnatiga, o'zining o'quv majburiyatlariga munosabatiga; o'quvchining ishchanlik qobiliyatiga; o'quvchilarning aqliy faolligini oshirish o'quv mashg'uloti jadvalining tuzilishi, unda jismoniy tarbiya va mehnat mashg'ulotlarining joylashtirilishiga bevosita bog'liq.

Ta'lim qonunlari borasida fikr yuritilganda, turli davlatlarda ta'lim tamoyillarini ham, ta'lim qoidalarini ham qonun deb yuritilishi kuzatiladi. Shuning uchun, qonun deb aniq aytilgan Amerikalik olim Torndayk maktabi bo'yicha quyidagi qonunlarni qayt etamiz.

1. O'zaro bog'liqlik qonuni – ta'lim-tarbiya jarayonida ikkita ruhiy harakatning o'zaro bog'liqlikdagi rivojlanish qonuni. Bu qonun bo'yicha ta'lim-tarbiya jarayoni ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi ruhiyatining bir yo'nalishdagi harakatini taqozo etadi. Bu qonunga binoan, agar ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qiluvchi ikki shaxsning birining ruh harakati ikkinchisining bilan mos tushmasa, ta'lim-tarbiya jarayoni sodir bo'lmaydi. Bilim berish jarayoni sodir bo'lishi mumkin, tazyiq yo'li bilan, ammo haqiqiy ta'lim-tarbiya jarayoni amalga oshmaydi. Bu qonunga binoan, darsni tashkil qilish va uni amalga oshirish uchun pedagog sinfda yoki auditoriyada bir xildagi ruhiy holatni, ya'ni bilim berish va bilim olish holatini shakllantirishi kerak.

2. Mashq qonuni – bu qonun bo'yicha, egallangan bilimni ko'nikmadan so'ng malakaga aylantirish uchun, mashq qanchalik tez faol bo'lsa, qaytar reaksiya ham shunchalik tez bo'lib, bilim o'zlashtirilishi ham tez o'tadi, u bilimni xotirada uzoq muddatga saqlanishini ta'minlaydi. Bu qonun bo'yicha, bilim egallanganda

har bir kishi o'zining qabul qilish tezligi qobiliyatiga binoan egallasa ham, uni ko'nikma va malakaga aylantirishda, mashqni iloji boricha tez amalga oshirishni taqozo etadi.

3. Intensivlik qonuni – bu qonun bo'yicha ham mashqlar javobi qanchalik intensiv ravishda bo'lsa, u shunchalik tez o'zlashtiriladi.

4. Assimilyatsiya qonuni – har bir yangi turtki qaytar reaksiyani vujudga keltiradi, deyiladi. Shuning uchun egallangan bilimni qaytarish yo'li bilan turtib turish kerak deyiladi.

5. Natijaviy qonun – reaksiya ijobiy bo'lsa bilim mustahkamlanadi, agar salbiy bo'lsa xotira uni o'chirib tashlaydi, deyiladi.

Bu qonunlar hayotdan olingan bo'lib, amaliyotda munglab marotaba sinalib ko'rilgan. Shuning uchun pedagogik amaliyotda bulardan kelib chiqishlik pedagogik jarayonning samaradorligini oshiradi¹.

Ta'lim tamoyillari. Ta'lim qonuniyatlaridan uni samarali tashkil qilishga nisbatan muayyan muhim talablar kelib chiqadi.

Ta'lim tamoyillari o'quv jarayonining umumiy maqsadlari va qonuniyatlariga binoan uning mazmuni, tashkiliy shakl va metodlarini belgilab beruvchi boshlang'ich qoidalaridir.

Ta'lim tamoyillarining tarixi shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilar dars oldidan ko'zlagan maqsadlariga ko'p kuch va vaqt sarflamay aniq etishlari uchun, bir necha avlod olimlari tinimsiz izlanishlar olib borib ta'lim tamoyillari majmui yaratilishiga sababchi bo'lganlar.

X – XII asrning qomusiy olimlari ilmiy bilishning asosiy qonuniyatlari va ta'lim tamoyillariga faqat o'qitishning emas, balki axloqiy tarbiyaning asosi sifatida qaraganlar.

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy o'zining bilish nazariyasida moddiy olamdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi

¹ Bo'ri Ziyomuhhammadov. Pedagogika. O'quv qo'llanma – T.: 2006, 91-101-betlar.
~ 90 ~

obyektiv munosabatlarni, tabiiy jarayonlarni "... sezgi orqali bilish, bu qisman bilim bo'lsa, mantiqiy bayon, aqliy bilish esa haqiqiy bilishning muhim tomonini namoyon etadi", deb hisoblaydi. Olimning fikricha, "insonning xulq-atvori, xatti-harakati mantiqiy fikrlashga asoslangandagina mukammal shakllanishi mumkin".

Abu Rayhon Beruniy o'quv jarayonida pedagog quyidagi didaktik tamoyillarga qat'iy amal qilishi lozimligini ta'kidlaydi:

- ta'lim oluvchini zeriktirmasligi;
- bilim berishda turlilikka asoslanishi;
- uzviylikka, tizimlilikka, izchillikka va mantiqiylikka rioya qilishi;
- yangi mavzularni qiziqarli, asosan, ko'rgazmali bayon etishi va boshqalar.

Abu Ali ibn Sino didaktikaning tamoyillariga, xususan, ko'rsatmali o'qitishga zo'r qiziqish bilan qarab, inson dastlabki o'quv mashg'ulotlarida buyumning tashqi xossasini o'rgansa, o'sha buyumni va uning tasvirini ko'rib chiqsa, o'zi mustaqil holda bilimlarni o'zlashtira oladi, deb hisoblaydi. Olim inson haqiqatan mavjud narsalarni yoki ularning tasvirini idrok etish tufayli unda obyektiv voqelikni to'g'ri aks ettiradigan tasavvur shakllanishini ta'kidlaydi.

Shuningdek, ibn Sinoning ilmiy bilimlarni egallash usullari va yo'llari, ta'lim oluvchilarni sinf-dars shaklida o'qitish haqidagi didaktik tamoyillari muhim ahamiyatga egadir:

- ta'lim oluvchini bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik;
- o'qitishda jamoa (sinf) bo'lib o'qitishga e'tibor berish;
- bilim berishda ilm o'rganuvchilarning qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish;
- o'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish¹.

¹ S. Hasanov. Xorazm ma'naviyati darg'alari. – T.: "Adolat", 2001, 103-119-bet.

Yaqin vaqtlargacha pedagogikada qonun, qonuniyat va tamoyil degan tushunchalar sinonim sifatida ishlatilib, bularning bittasi qonun, qonuniyat yoki tamoyilga ustuvorlik berilib kelingan.

Ko'p yillik tajribalar va bu sohadagi izlanishlar shuni ko'rsatadiki, qonuniyat turg'un bo'lib, ular asosida yaratilgan.

Yaratilgan qonun va tamoyillar o'zgarib ham turishlari mumkin ekan. Ba'zi eski tamoyillar, masalan, tabiatga mos ravishda rivojlantirish tamoyili yo'q bo'lib, o'rni yangi tamoyillar kiritilgan.

Tamoyillar to'g'risida didaktikada shunday qoida o'rnashib qolganki, tamoyillar tarixiy vaziyatdan kelib chiqib konkret jamiyatning ehtiyojlarini ifoda etar ekan. Ijtimoiy taraqqiyot va ilm-fanni rivojlanishi hamda ta'lim-tarbiya jarayonida yangi qonuniyatlarni aniqlanishi, shuningdek, ilg'or pedagogik tajribalar natijasida pedagogik tajribalar natijasida pedagogik tamoyillar tizimi boyib boraverar ekan.

Bugungi kunda pedagogika nazariyasida quyidagi ta'lim mazmuniga aloqador tamoyillarga quyidagilar kiradi:

1.Onglilik va faollik tamoyili – bilimni talabalar tomonidan ongli ravishda va faol qatnashib egallash.

2.Ko'rgazmalilik tamoyili – bilim berishda turli ko'rgazmali qurollardan samarali foydalanish.

3.Tizimlilik va muntazamlilik tamoyili – bilimni ma'lum bir tizimda va uzluksiz ravishda berib borish.

4.Mustahkamlilik tamoyili – bilimni tushunarli tilda qayta-qayta takrorlash yo'li bilan berish.

5.Tushunarlilik tamoyili – bilimni hammaga tushunarli va hammabop qilib berish.

6.Ilmiylik tamoyili – bilimni ta'lim oluvchilarda avvaldan nazariy bilimlarni amaliyotda ishlashini, ya'ni uni hayot bilan, amaliyot bilan bog'liqligini ko'rsatib berish.

7. Nazariya va amaliyot birligi tamoyili – bilim berishda nazariy bilimlarni amaliyotda ishlashini, ya'ni uni hayot bilan, amaliyot bilan bog'liqligini ko'rsatib berish.

1. Onglililik va faollik tamoyili. Bu tamoyil asosida ilm tomonidan aniqlangan, insonni haqiqiy bilim egallashi uchun bilimlarni chuqur anglab yetgan holda aqliy imkoniyatini intensiv ishlatishi natijasida yetishi mumkin, degan qonuniyat yotadi. Bilimlarni anglanganlik holati quyidagi omillardan kelib chiqadi: o'qishning sababiga; o'quvchi va talabalarning bilish faolligining darajasiga; ularning bilish faolligini boshqarilishiga va bilim berishni tashkil qilishga hamda boshqa omillarga. O'quvchilarning shaxsiy qiziquvchanliklari faolligi bilib olishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Onglililik tamoyilini amaliyotda ishlashi quyidagi qoidalarga rioya qilishni taqozo etadi:

- bu bilimni hayotdagi zarurligi va ahamiyatini o'quvchilarga tushuntirib, uning istiqbolini ravshan qilib ko'rsatib berish yo'li bilan ta'lim oluvchilarda aniq maqsad va vazifalarni shakllantirish qoidasi;

- o'quvchilarga qanday yo'l bilan bilim olishni tushuntirib, ularda shunday ishonch hosil qilingki, ular hech qachon olinadigan bilimni chuqur anglab yetmay mexanik holda egallamasinlar;

- o'qitishda barcha bilish shakllaridan: analiz va sintez, deduktiv va induktiv, taqqoslash, qarama-qarshi qo'yish va boshqalardan foydalanish qoidasi;

- o'quvchilardagi mavjud bilim va ko'nikmalariga tayanib, obrazli taqqoslash usulidan foydalanib, har bir so'z va gapning tom ma'nosini ochib berish qoidasi;

- ta'lim-tarbiya jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi ichki va tashqi omillarni doimo bartaraf etib borish qoidasi;

– haqiqiy bilimga ega bo'lgan deb, uni qaytarib aytib berganga emas, balki bu bilimni amaliyotda qo'llay olganga aytiladi, mazmunidagi qoida;

– o'quvchilarni faollashtirish va rag'batlantirish uchun doimo savollar berib, ularning javobini chidam bilan tinglash qoidasi.

2. Ko'rgazmalilik tamoyili. Ko'rgazmalilik (oshkoralik) tamoyili avvalo barcha ta'lim oluvchilar-ni aynan bir xil mezonlar bo'yicha ochiq sinovdan o'tkazishni anglatadi. Tashxis jarayonida belgilanadigan har bir o'quvchi reytingi ko'rgazmali, qiyosiy xarakterga ega. Oshkoralik tamoyili, shuningdek, baholarni e'lon qilish va motivatsiyalashni talab etadi. Baho mo'ljal (oriyentir) bo'lib, ta'lim oluvchilar unga muvofiq o'zlariga qo'yiladigan talablar va pedagogning xolisligi haqida fikr yuritadi. Tamoyilni amalga oshirishning zarur sharti tashxislash natijalarini e'lon qilish, ularni manfaatdor shaxslar ishtirokida muhokama va tahlil qilish, nuqsonlarni tugatishning istiqbolli rejalarini tuzish hisoblanadi.

Ko'rgazmalilik-ta'limda onglilikni ta'minlash vositasidir. K.D.Ushinskiy «ko'rgazmali o'qitish haqida» nomli maqolasida «ko'rgazmali o'qitishning o'zi nima?» degan so'roqa shunday javob beradi: «Bu shunday o'qituvchi, u mavhum tasavvur va so'zlarga emas, balki bolalar bevosita idrok qilgan yaxlit obrazlarga asoslanadi, bu obrazlarni bolalar muallimning rahbarligi ostida o'qish jarayonining o'zida bilib olishganmi, yoxud ilgari mustaqil kuzatish natijasida bilib olishganmi, baribir. Xullas, murabbiy bolaning qalbidan tayyor obrazlar topib, o'z ta'limini ana shu obrazlar bilan asoslaydi».

Endi ko'rgazmalilik qoidasini onglilik qoidasi bilan yonma-yon qo'yib o'rganishga ehtiyoj bormi, degan savolning tug'ilishi tabiiydir.

Ta'limda ko'rgazmali qurollardan foydalanish, o'quvchining tafakkur darajasiga ko'ra belgilanadi. Kichik maktab yoshidagi (7-11 yosh) bolalarda yaxlit fikrlash ustun bo'lib, ular rasm, jadvallar asosida narsa-voqealarning mohiyatini chuqurroq anglaydi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda aniq-obrazli, harakatchan-obrazli fikrlash shakllarini taraqqiy etganligi ta'limda ko'rgazmali qurollardan ko'proq foydalanishni taqozo etadi.

Bolaning yoshi ulg'ayib, ijtimoiy tajribasi osha borgan sari, unda tafakkurning abstraksiyalash, umumlashtirish, ajratish kabi sifatlari rivojlanadi, bola induktiv va diduktiv xulosalar chiqarishni o'rganib oladi. Katta maktab yoshidagi (11 va undan yuqori yosh) bolalar bilimlarni ta'riflar, aksiomalar, xulosalar, farazlar shaklida qabul qila oladi. Bu yoshdagi bolalarda ratsional, nazariy fikrlashning o'sganligi ko'rgazmali qurollar turini o'zgartirishni taqozo etadi. endi ko'rgazmali qurol sifatida turli chizmalar, simvolli belgilar, diagrammalardan foydalanish imkoniyati tug'iladi. Ana shularni barchasi ko'rgazmalilik qoidasi onglilik qoidasi bilan uzviy «bog'liqligini isbotlaydi va ularni yonma-yon tavsiflashni talab etadi.

Ko'rgazmalilik qoidasiga ko'ra narsa, hodisalarni o'rganish, ularni kuzatish, sezishdan boshlanadi. Kuzatish, sezish, ongda ma'lumotlarni to'plash, narsa-hodisalar to'g'risidagi hissiy yaxlit tasavvurlarni shakllantirishga olib keladi. Ta'lim jarayonida bilish hissiy yaxlit tasavvur hosil qilish bilan chegaralanmaydi. O'qituvchi bolalarni qonun-qoida, ta'rif, aniqliklarni sezishdan ularning mohiyatini aniqlashga, tasavvurlardan tashqari tushuncha darajasida o'zlashtirishga olib boradi. Demak, ta'lim jarayonida ham hissiy bilishdan ratsional bilishga va aksincha ratsional bilishdan hissiy bilishga-omillar to'plash, tajribalar o'tkazish orqali olib boriladi.

Didaktik adabiyotlarda onglilik deganda, o'rganilayotgan mavzuga oid qonuniyat, ta'rif va omillarni asosli egallash, xulosa

va umumlashmalarni chuqur, atroflicha faxmlash, mavzu yuzasidan bilimlarni izchil va to'g'ri bayon qilish, bilimlarning ishonch va e'tiqodga aylanishi, o'rgatilgan bilimlardan turmushda mustaqil foydalanish, bilish kabilar tushuniladi. Bulardan ko'rinadiki, onglilik ko'p qamrovli qoida bo'lib, u ta'limda ilmiylik va tushunarlik, mustaqillik va faollik kabi kategoriyalar bilan bog'liq bo'lish bilan bir qatorda o'quv-tarbiya jarayonining maqsadi, vositalari, natijalariga ham aloqadordir.

Onglilik bilimlarni ongli o'zlashtirishga yo'nalgan qoidadir. Bilim va malakalarni ongli o'zlashtirish quyidagicha xususiyatlarga ega: ta'limning maqsadi, hayot uchun zarurligini anglash; materiallarni ongli egallash va ularni o'zaro farqlay bilish, bilimlarning o'zaro uzviy bog'liqligi.

Bu qoidalarni pedagogik amaliyotga tadbiiq etishda quyidagi talablarga rioya qilinadi:

- ta'limda bolalarning hissiy bilishdan ratsional va aksincha, ratsional bilishdan hissiy bilishga o'tishlarini ta'minlash;
- ta'lim jarayoni uning bosqichlari, bo'g'inlari, omillari, ketma ketligini, bolalarni sezishi va anglashiga erishish;
- o'zlashtirilgan bilim, shakllangan malakalarni bolalarga o'z so'zlari bilan aytib berishni o'rgatish;
- bilimlarni o'rganilgan mavzuga doir omillarga, hayotga, ishlab chiqarishga joriy eta bilish qobiliyatini o'stirish;
- mexanik yodlab olishni chegaralash;
- bolalarda o'quv fanlariga munosabatini tarbiyalash va nihoyat;
- ta'lim manbalari-ko'rgazmali qurol, nutqini uyg'unlashtirish.

3. Tizimlilik va muntazamlilik tamoyili. Maktab ta'lim-tarbiya jarayonining hamma sohasida muntazamlilik va izchillik prinsipi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Maktab o'quv

predmetlarining muntazamliligi ustida gap borar ekan, uni fan va fanni o'rganish tizimidan farq qilish lozim. Fan va uning o'rganish tizimi o'ziga xos qirrali, chuqur va murakkab hodisalarni o'z ichiga oladi. Uni o'quv fanlari va predmetlariga o'rganish tizimiga tadbiq etib bo'lmaydi, bu mumkin emas. Shunday bo'lishiga qaramay, bu ikki tizim o'rtasida umumiylik, birlik va muayyan ichki bog'lanishlar mavjuddir. Shunga ko'ra, maktab o'quv predmetlarini muntazam bayon qilish bir qator didaktik qoidalarga amal qiladi, ya'ni bir tomondan umumtalim maktablarda o'qitilayotgan fanlar ma'lum fan tizimi bilan o'zaro mustahkam, ilmiy va mantiqiy bog'lanishlarga ega bo'lishi nazarda tutilsa, ikkinchi tomondan, izchil muntazam o'qitilayotgan fanlar orqali o'quvchilarning bilish qobiliyati, o'zlashtirish darajasi va ularning ijodiy kuchlarini rivojlantirib borish nazarda tutiladi. Buning uchun maktab ta'limi jarayoni muntazamlilik prinsipining quyidagi qoidalarga rioya qilish lozim. Ya'ni o'qitilayotgan fan yoki bayon qilinayotgan yangi materialning o'quvchilarning oldindan o'zlashtirgan bilimlari, ko'nikma va malakalari bilan izchil va uzviy bog'lanishi, shu bilan bir vaqtda o'qitilayotgan fan yoki o'quv materiallarini o'zlashtirish orqali kelajakda yangi fan yoki yangi bilimlarni o'zlashtirishga, shuningdek, navbatdagi ta'lim bosqichiga o'tish uchun zamin yaratilishi nazarda tutmog'i lozim.

O'qituvchi kundalik o'quv materiallarini bayon qilishda muntazamlilik prinsipiga muvofiq dars o'tadi. Bunda:

1) Yangidan bayon qilinayotgan o'quv materiallarining oldindan o'zlashtirilgan materiallar bilan izchil bog'lanishini ta'minlash va shu orqali o'quvchilarda hosil qilingan tasavvur va tushunchalarni hamda chuqurlashtirish;

2) Bayon qilinayotgan o'quv materiallarining hajmiga muvofiq sur'atda qisimlarga bo'lish, undagi yetakchi va bosh

masalalarni ajratish qisimlardan kelib chiqadigan umumiy tushunchalarni aniq va ravshan qilib o'qitish;

3) Yangi materiallarni bayon qilish jarayonida o'quvchilarni mustaqil mantiqiy fikr qilishga da'vat etish, shuningdek ijodiy urinishlarni tarbiyalash kabilar nazarda tutilmog'i lozim. Shu bilan birga, ta'limning muntazamlilik prinsipi bayon qilinayotgan o'quv materiallarini mustahkamlash va ilgari o'tilgan materiallarini to'ldirishga xizmat qilishi; o'quvchilarning o'zlashtirgan bilim va hosil qilgan ko'nikma va malakalarni hisobga olib borishni ham o'z ichiga oladi.

Ta'limning muntazamliligi uning izchilligi bilan bog'liqdir. Izchillikka asoslangan ta'limning xarakterli belgisi shundaki, u o'quvchilarning oldindan o'zlashtirgan bilim va malakalari zahirida yangi bilim, ko'nikma va malakalar hosil qilish, ularning o'zaro bog'lanishlarini takomillashtirish va aksincha, yangi bilimlarni hosil qilish jarayonida oldin o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalar yana ham chuqurlashtirish, kengaytirish va mustahkamlashni ta'minlashga qaratilgandir.

4. Mustahkamlik tamoyili. Ushbu tamoyil nazariy va amaliy qoidalar, o'quvchilarning bilish jarayoni kuchi va ta'limni tashkil etish qoidalari, o'quvchilarning shu fanga munosabati, qiziqishi, tashkil etish metodikasi, olib borish usuli va uslublariga bog'liq. Bilimlarni o'zlashtirish jarayonning mustahkamligi juda murakkab bo'lib, olimlarning oxirgi ilmiy izlanishlari natijasi shuni ko'rsatdiki, ixtiyoriy yodda saqlashdan ko'ra ixtiyorsiz yodda saqlash mustahkamroq bo'lishi asoslangan. Bu esa o'z navbatida yangi qoidalarni keltirib chiqaradi, chunki ixtiyoriy yodda saqlash lozimligi asosidagi qoidalar o'z kuchini yo'qotadi va quyidagilarga e'tibor qaratish lozim bo'ladi:

– zamonaviy ta'limda xotira asosiy rol o'ynab, kerak bo'lmagan bilimlarni yodda saqlab turish va xotirani charchatib, tafakkurni pasaytirmaslik lozim;

– o‘quvchilar xotirasida yaxshi tushunmagan narsalarni qoldirmaslikka, faqat tushungan, yaxshi bilgan narsani qoldirishga harakat qiling;

– o‘quvchilar tushunib yetmagan yoki noto‘g‘ri tushunib qolgan narsalarni eslab qolishlariga e‘tibor berish lozim. O‘quvchilar faqat yaxshi tushunib yetib, uni to‘g‘riligiga ishonch hosil qilgan narsasini xotirasida saqlashi kerak;

– o‘quvchilar xotirasini kam e‘tiborli axborotlarni eslab qolishdan holi qilish maqsadida, ularni turli lug‘at va ensiklopediyalardan foydalanishga o‘rgatish;

– "Takrorlash – bilimning onasi", ammo tez-tez takrorlash esa zerikarli va tez unitish garovi ekanligini unutmang;

– har bir o‘quvchining imkoniyat darajasida, ammo to‘liq kuch bilan ishlashini yo‘lga qo‘yish;

– qiziqishni va darsga ijobiy munosabatni shakllantirmay (psixologik ijobiy iqlim yaratmay) turib darsni boshlamang;

– bilimni mantiqan bir butun qilib berish;

– mashqlar o‘tkazishdan oldin ularning bajarilish tartibi va natijasi to‘g‘risida ma‘lumot berish;

– o‘quvchilarni o‘z mehnatini nazorat qilish va baholashga o‘rgatish.

5. Tushunarlilik tamoyili. O‘quvchilarning mavjud imkoniyatlarini hisobga olish, jismoniy va psixik sog‘lig‘iga yomon ta’sir etuvchi intellektual va emotsional qiyinchiliklardan voz kechishni talab etadi. Ta’limning tushunarli bo‘lishi o‘quvchilarning yoshi, bilish imkoniyatlarini hisobga olib o‘qishning mazmunini to‘g‘ri aniqlash demakdir, ya’ni, har bir o‘quv fani bo‘yicha o‘quvchilar egallab olishi zarur bo‘lgan bilim, amaliy ko‘nikma va malakalari hajmini to‘g‘ri aniqlashdir. Bu tamoyil o‘quv jarayonini o‘quvchilarda qiyinchiliklarni yengish istagini hosil qiluvchi va shaxsiy muvaffaqiyatlarining

natijalaridan quvonish tuyg'usini yuzaga keltirishga yo'naltirilganligini ifodalaydi. Bu bolalarda ko'zga tashlanuvchi qattiq hayajonlanish, shuningdek, o'quv masalalarini yechishdagi ishonchsizlikni yo'qotishga yordam beradi.

Bu tamoyil zaminida tezaurus qonuni yotadi. Bu qonun bo'yicha kishiga bilim faqat uning tezaurusiga mos kelganda tushunarli bo'ladi. "Tezaurus" lotinchada "xazina" ma'nosini bildiradi. Ma'nosi kishining to'plagan bilimi, ko'nikma va fikrlash uslubi uning "tezaurusi"ni tashkil qiladi.

Boshqa qonuniyatlarni ham ko'rsatish mumkin: a) beriladigan bilimning tushunarligi, uni egallayotgan o'quvchilarning yoshi individual xususiyatlariga bog'liqdir; b) tushunarlik bilim berishni tashkil qilishga unda qo'llaniladigan bilim berish usul va uslublariga bog'liq; d) bilimni tushunarligi uni berilish sur'atiga bog'liqligi; e) bilimni tushunarligi uni egallayotganning bilim hajmiga va sifatiga bog'liqligi.

Ya.A. Komenskiy shakllantirgan quyidagi qoidalar mavjud: osondan qiyinga, ma'lumdan noma'lumga va oddiydan murakkabga. Hozirgi zamon pedagogik nazariyasi va amaliyoti tushunarlik tamoyilini qo'llanish qoidalarini quyidagicha tasniflaydi:

- bilimni ta'lim oluvchining yoshiga qarab berish;
- o'quvchilar tafakkuri berilayotgan bilimga tayyorlangan bo'lishi shart;
- o'qitayotganda o'quvchilarning tayyorgarlik va rivojlanganlik darajasiga qarab bilim berish;
- o'quvchilarni individual qobiliyatidan kelib chiqib bilim berish;
- bilim berish sur'ati o'rtacha olib borilishi shart.

6. Ilmiylik tamoyili. Ta'limning ilmiyligi va bolalar uchun tushunarligi qoidalar o'zaro bog'liq, bir-birini to'ldiradigan

didaktik tamoyildir. Fan va o'quv-fani o'rtasidagi aloqadorlik hamda ularning farqlarini sharhlamasdan turib, bu qoidaning mohiyatini to'g'ri tushunish mumkin emas.

Ta'lim muassasalarda o'qitiladigan har bir o'quv fanida o'ziga oid fanning umumiy asoslari bayon etiladi. Fan va o'quv fanlari o'zaro tubdan farq qiladi. Fan o'zini o'rganuvchi barcha kishilar uchun umumiy hisoblanadi. Haqiqiy fanda sinfiy, irqiy chegaralar bo'lmaydi. O'quv fani esa o'quvchilarning yosh xususiyatlari, aniq bilish imkoniyatlari, qiziqishlarini hisobga olish asosida yaratiladi. Ma'lum yoshdagi o'quvchilarga mo'ljallab tuzilgan o'quv fani, masalan, boshlang'ich sinflarda o'zlashtiriladigan fizika elementlarini, 8-sinflarda o'tish bolalar uchun zerikarlidir. Bulardan ko'rinadiki, ilmiylik qoidasi amalga oshirish tushunarliklik qoidasidan kelib chiqadigan talablarga rioya qilishni taqozo qiladi.

Ta'limning ilmiyligi va tushunarlikligi qoidalarining o'zaro aloqadorlikligi asosida quyidagi tadbirlar amalga oshiriladi: o'quv rejalari, dasturlari, darsliklarini hozirgi zamon fan-texnikasi, san'at va adabiyoti yutuqlari bilan uzluksiz boyitib, yangilab turish: o'quv fanlari, ularga oid o'quv materiallarini o'quv yillariga ratsional bo'lish; o'quv dasturlari darsliklardagi ortiqcha, ikkinchi darajali narsalarni bartaraf etish.

Ilmiylik qoidasi o'quv fanlarini hozirgi fan yutuqlari zaminida bayon qilishni talab etsa, tushunarliklik qoidasi o'quv predmetlarini bolalarning yosh, individual xususiyatlari, hayotiy tajribalari, tayyorgarlik darajasiga moslashtirishni taqozo qiladi.

O'quv fanlarini o'rgatishda bolalarning real bilish imkoniyatlarini hisobga olish maqsadida qator qoidalarga rioya qilinadi: yaqindan uzoqqa, oddiydan murakkabga, osondan qiyinga qarab borish. Bu qoidalarning birinchisi-yaqindan uzoqa qarab borish-vaqt xarakteristikasiga, oddiydan murakkabga

qarab borish-obyektiv, osondan qiyinga-subyektiv ahamiyatga ega.

7. Ta'limning o'quvchilarga mos bo'lish tamoyili deganda o'quv materiallarining mazmuni uning hajmi, xarakteri, u yoki bu sinf o'quvchilarining jismoniy rivojiga, umumiy tayyorgarligiga – saviyasi va imkoniyatlariga loyiq bo'lishi tushuniladi. Yoshiga muvofiq yondashish o'quvchilarning psixik xususiyatlari, shaxsiy rivojlanganlik darajasi, ma'naviy-axloqiy sifatlari, ijtimoiy yetukligini baholay olishni nazarda tutadi. Agarda qo'yilayotgan talablar yoki ta'limning tashkiliy tuzilishi o'quvchilarning yoshi imkoniyatlaridan ortda qolsa yoki ilgarilab ketsa, o'quv faoliyatining samarasi pasayadi. Individual yondashish o'quvchilarning murakkab ichki dunyosini o'rganish, yuzaga kelgan munosabatlar tizimini tahlil qilish va shaxs shakllanishi sodir bo'ladigan ko'p turdagi sharoitlarni aniqlashni talab etadi.

8. Ta'lim va tarbiyaning uyg'unligi tamoyili yaxlit pedagogik jarayonda ta'lim va tarbiyaning birligi qonuniyatlariga tayanadi. Bu tamoyil ta'lim jarayonida barkamol rivojlangan shaxsni shakllantirishni ko'zda tutadi. Ta'lim jarayonida tarbiyalashning samarali kechishi shaxsning intellektual rivojlanishi, birinchi navbatda, o'quvchilarning qiziqishlari, idrok etish hamda individual qobiliyatlarining hisobga olinishi bilan bog'liq.

9. Ta'limning fundamentalligi va amaliy yo'nalganligi tamoyilining ahamiyati shundaki, umumiy o'rta ta'lim maktablaridayoq o'quvchilar chuqur nazariy va amaliy tayyorlikdan o'tadilar. Mazkur holat an'anaviy didaktikada ta'limning hayot bilan, nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi tamoyili sifatida ifoda etiladi. O'qishda fundamentallik bilimlarning ilmiyligi, to'liq va chuqur bo'lishini ko'zda tutadi. U yuksak intellektual salohiyat, fikrlash layoqatining tadqiqotchilik

ko'inishda bo'lishi, bilimlarini doimiy ravishda to'ldirib borish istagi va malakalarini talab etuvchi zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyotga asoslanganlik bilan tavsifalanadi. Fundamental bilimlar aniq bilimlariga qaraganda sekin eskiradi, shuningdek, inson va xotirasiga emas, ko'proq uning fikrlash layoqatiga bog'liq bo'ladi. Ta'limning fundamentalligi bilimlar mazmunining muntazamligi, nazariy va amaliy jihatdan o'zaro nisbatda bo'lishni talab etadi.

10. Ta'limning madaniyat bilan uyg'unlik tamoyili.

Ta'limni azaldan mazmuni inson ongida nafaqat olam manzarasini, balki insondagi rivojlanish, yuksaklikka harakat va o'sish holatida bo'lgan o'zining shaxs sifatidagi qiyofasini shakllantirishdan iborat. Ta'lim butun umr davom etadi va ta'lim olish chegaralanmaydi. U insonga o'z dunyosi va boshqa madaniyatlarni anglash, mazkur madaniyat vakillari fikrini eshita olish, ularni qadrlash, ularning dunyosini tushunish, o'zining shaxsiy fikriga tayanish, o'zining bu yorug' olamdagi mavjudligini anglash va o'zining hayotdagi, madaniyatdagi o'rnini aniqlash imkonini beradi. Ta'limning bugungi kundagi ma'no-mantig'i ham ana shundadir.

Ta'lim o'zini madaniyatlar dunyosida faraz qilish orqali insonda olam manzarasini yaratish, insonning tabiat, boshqa odamlarga, jamiyat, o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlar tizimini shakllantirish sifatida qaraladi. Inson o'zining ongi, irodasi, his-tuyg'usi, bilish imkoniyatlari orqali madaniy qadriyatlarni o'zlashtiradi, buning natijasida individual ijodiylik shakllanadi. Bunday individuallikning namoyon bo'lishining o'ziyoq nafaqat madaniyatning merosiyligi, iste'mol qilinishi, balki rivojlanishini ham anglatadi. Bunday tushunish pedagogikadagi yangi paradigma – shaxsga yo'naltirilgan ta'lim asosini tashkil etuvchi jamiyatdagi yangicha qadriyatlar – shaxsning o'zini-o'zini

rivojlantirishi, o'ziga-o'ziga ta'lim berish va o'zini-o'zi loyihalashning namoyon bo'lishini aks ettiruvchi madaniyat bilan uyg'unlik tamoyilini shakllanishiga olib keladi.

Barcha predmet o'qituvchilari ana shu ta'lim tamoyillariga rioya qilishlari kerak. Aniq predmetlarning mazmuniga, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga, ko'rsatmali qo'llanmalar mavjudligiga bog'liq holda prinsiplarning nisbati hamda mazmuni o'zgartirilishi lozim. Masalan: ko'rsatmalilik tamoyilini tabiiy fanlarni o'qitish jarayonida tajribalarni namoyish etish bo'lsa, tilni o'qitishda grammatika jadvallarini ko'rsatish, doskaga yozish, sxemalarni chizish va boshqalardan iborat bo'ladi.

Lekin har qanday fanni o'qitishda jonli mushohada, ya'ni narsa va hodisalarni muayyan idrok etish, fikrlash tamoyillariga amal qilish, boshqacha aytganda nazariy xulosalarni tushunish va bilish, ularni hayotda qo'llay olish zarur.

Umuman, ta'limning har xil tamoyillari tavsiya etilayotgan bo'lsa ham, lekin barcha tadqiqotchi-didaktik olimlar uchun bir qator umumiy ta'lim tamoyillari mavjud.

Test topshiriqlari:

1. Didaktika deb nimaga aytiladi?
 - a) Didaktika - bu o'qitish nazariyasi
 - b) Didaktika - bu shaxsning rivojlantirilishi
 - c) Didaktika - bu bola shaxsini shakllantirish
 - d) Didaktika-tarbiyalovchi o'qitish
2. Didaktikaning asosiy kategoriyalari...
 - a) Shaxs, ta'lim, tarbiya, metod
 - b) Rivojlantirish, mustahkamlash, takrorlash
 - c) Idrok qilish, fahmlab (anglab) olish, mustahkamlash,
 - d) ko'nikma va malakalar

3. Malaka – bu...

- a) Ongli xatti-harakatning avtomatlashtirilgan, bexato bajariladigan harakati
- b) Bilimlarni amalda bir necha bor qo'llanilishi orqali sodir bo'ladi
- c) Mehnat qilish jarayonida hosil bo'lgan ko'nikmalar natijasi hisoblanadi
- d) Insonni uzoq yillar davomida o'zlashtira olgan bilimlar majmuasi

4. Didaktikaning mavzu bahsi:

- a) Ta'limning mazmuni, vazifalari, ta'limni tashkil etish shakllari, metodlari, bilimlarni tekshirish, bilish nazariyasi, o'quvchilarning ijodiy ishlarini tashkil qilish
- b) Ta'limning mohiyati, ziddiyatlar, prinsiplari, metodlari, vazifalari, shakllari, bilimlarni tekshirish
- c) Kimni o'qitish, nimani o'qitish, qanday qilib o'qitishni o'rganadi
- d) Kimni qachon o'qitish

5. Bilim bu —

- a) Tabiat va jamiyatdagi voqea-hodisalarning bosh miyada aks etishi, yillar jarayonidagi yig'ilgan ma'lumotlar
- b) Tevarak atrofdagi voqea-hodisalarni bilib olinishi.
- c) O'quv fanlarining o'rganilgan qismidir.
- d) O'rganilgan barcha tushunchalar.

Nazorat savollari:

- 1. Didaktika nimani o'rganadi? Mazkur sohaning obykti va predmetini izohlang.
- 2. Didaktikaning asosiy kategoriyalarini sanab bering.

3. Zamonaviy ta'lim paradigmalariga nimalar kiradi?
4. O'qitish jarayonining asosiy vazifalariga izoh bering.
5. O'qitish jarayonining bosqichlariga ta'rib bering.
6. O'quvchilarning bilish faoliyatining tuzilishi va o'ziga xosliklarini izohlang.
7. Ta'lim qonuniyatlari deganda nimani tushunasiz?
8. Ta'limning qanday umumiy qonuniyatlari mavjud?
9. Ta'limning xususiy qonuniyatlariga nimalar kiradi?

5-mavzu. Ta'lim metodlari haqida umumiy tushuncha

Reja:

1. Ta'lim metodlari va usullari.
2. Ta'lim vositalari.
3. O'qitishni takomillashtiruvchi dasturiy vositalar.

Ta'lim jarayonining muvaffaqiyati uning shakligagina emas, balki qo'llanilayotgan metodlar samaradorligiga bog'liq bo'lib, u ta'lim nazariyasida asosiy o'rinlardan birini egallaydi.

Pedagogik adabiyotlarda, ensiklopedik lug'atlarda va ta'lim jarayonida "**metod**", "**metodika**", "**usul**", "**uslub**" atamalari tartibga keltirilmasdan ba'zi o'rinlarda "ta'lim metodlari", "o'qitish metodlari", "o'qitish usullari", "o'qitish uslublari" tarzida turlicha talqin qilinmoqda. Shu bois ta'lim metodlari mazmun-mohiyatini batafsilroq ta'riflashga va izohlashga qaror qildik.

"**Metod**" – yunoncha "metodos" – bilish yoki tadqiqot yo'li, nazariya, ta'limot – voqelikni amaliy va nazariy egallash, o'zlashtirish, bilish uchun yo'l-yo'riqlar majmuasini bildirdi, ya'ni "maqsadga erishish usuli yoki yo'li" demakdir, muayyan ma'noda esa "tartibga solingan faoliyatdir".

Ta'lim metodlari o'qitishning o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishish usullarini hamda o'quv materialini nazariy va amaliy yo'naltirish yo'llarini anglatadi.

O'qitish metodlari ta'lim jarayonida ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi faoliyatining qanday bo'lishi, o'qitish jarayonini qanday tashkil etish va olib borish kerakligini hamda shu jarayonda ta'lim oluvchilar qanday ish harakatlarini bajarishlari kerakligini belgilab beradi. Shuningdek, ta'lim metodi o'qituvchi va ta'lim oluvchilarning o'qish vazifalarini bajarishga qaratilgan nazariy va amaliy bilish faoliyati yo'lidir.

Didaktikada, shuningdek, ta'lim usullari atamasi ham keng qo'llanadi. **Ta'lim usuli** – ta'lim metodining tarkibiy qismi yoki alohida tomoni. Metodlar bilan usullar munosabati o'zaro bir-biriga bog'langan. Usul va metod butun va qism sifatida bir-biriga bog'lanadi. Usullar yordamida faqat pedagogik yoki o'quv vazifasining bir qismi hal qilinadi. Xuddi shu metodik usullar turli metodlarda foydalanilgan bo'lishi mumkin. Va aksincha, xuddi shu metod turli o'qituvchilar tomonidan turli usullarda ochib berilishi mumkin.

Ta'lim jarayoni va uning natijalari ta'lim beruvchining ta'lim oluvchilar bilish faoliyati harakatini belgilovchi ish usullariga bog'liq. Shu sababli doimo pedagogikada ta'lim metodlariga ta'lim beruvchining ish usullari va ta'lim oluvchilarning bilish faoliyati usullari deb qaraladiki, bu usullarning har ikkalasi ham o'quv vazifalarini bajarishga qaratilgandir.

Ta'lim metodlari ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchilar faoliyatining xususiyatini belgilaydi. Ular ta'limning maqsad – vazifalariga bog'liq bo'ladi.

Ta'lim metodlari tevarak-atrofdagi dunyoni bilishning umumiy qonuniyatlarini tushunishga bog'liqdir, ya'ni ular falsafiy metodologik asosga egadir va ta'lim jarayonidagi qarama – qarshiliklarni, ta'lim jarayonining mohiyatini va tamoyillarini to'g'ri anglash natijasidir.

Ta'lim materiali ta'lim mazmunida ifodalangan ilmiy fikr mantig'iga bog'liqdir. O'quv materialining mazmuni tobora chuqurlashib, murakkablashib, takomillashib va ilmiy tus olib bormoqda, shuning uchun ta'lim metodlari ilmiy bilishning mantig'i va metodlariga tobora ko'proq bog'liq bo'lib bormoqda.

Zamonaviy ilm – fan va texnika – texnologiyalarning rivojlanishi bilan ta'lim metodlariga bo'lgan munosabat ham o'zgarib, takomillashib, zamonaviylashib boradi va ular hozirgi

zamon didaktikasi hamda xususiy metodikalardagi ta'lim metodlari bilan uyg'un holda shakllantirilib boriladi. Shu sababli ham unga turlicha yondashuvlar bo'lishi ham tabiiydir. Bunda, ayniqsa, didaktik xarakterga ega bo'lganlari muhim ahamiyat kasb etadi va ular pedagogik nazariya doirasida amalga oshirilmog'i lozim. Bu borada ta'lim metodlari nazariy jihatdan yaxshi asoslangan bo'lishi va pedagogik nazariyadan kelib chiqqan bo'lishi kerak hamda uning amaliy ahamiyatiga albatta e'tibor qaratiladi, chunki ta'lim metodlari amalda qo'llanilmasa u foydasiz bir narsaga aylanadi.

Ma'lumki, ta'limning amaliy yo'nalganligi ta'lim metodlarining eng muhim talablaridan biridir va u doimo zamon talabidagi dolzarb yo'nalishdir.

Demak, ta'lim metodlarida pedagogik nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligini ta'minlashga qaratilgan yondashuv har doim zarur va kerak. Nazariya qancha chuqur va ilmiy bo'lsa, ta'lim metodlari o'shancha samarali bo'ladi. Pedagogik qarashlarda nazariya qancha kam ifodalangan bo'lsa, ta'lim metodlari bu nazariyaga shuncha kam bog'liq bo'ladi.

Pedagogika fani maktablar va ta'lim beruvchilarning ilg'or ish tajribalarni umumlashtiradi, an'anaviy ta'limning ilmiy asoslarini ko'rsatib beradi, o'qitishning zamonaviy, samarali metodlarini ijodiy ravishda izlab topishga yordam beradi. Shu sababli ham ta'lim metodlari oldiga quyidagi asosiy talablar qo'yiladi:

1) O'quv materialini o'rganish yo'li fikr yuritishning didaktik, materialistik usullarini, milliy mafkuraga hamda milliy qadriyatlarga asoslangan axloq, xulq – atvorning irodaviy sifatlarini shakllantirishga olib kelish kerak. Shu talab nuqtai nazaridan qaraganda, ta'lim metodi tarbiyalovchi xarakterda bo'lishi, ya'ni bilimlarni o'zlashtirishgagina emas, balki ta'limning

tarbiyalovchilik imkoniyatlarini ishga solishga ham yordam berishi kerak.

2) Ta'lim metodi ilmiy dalillar bilan ravshan va aniq asoslangan bo'lishi lozim. Ana shunda ta'lim beruvchisi, bu metod bilan ishlashda qanday vazifalarni qo'yib, hal qilish mumkinligini va qanday vazifalarni amalga oshirib bo'lmasligini ko'ra oladi. Metodning ilmiyligi ta'lim oluvchilarning ravshan va aniq fikr yuritishini hamda o'quv materiallarni o'zlashtirish jarayonidagi dalil – isbot va muhokamalarning maqsadi, vositalari, usullarini, shuningdek, asosiy va ikkinchi darajali natijalarni ham bildiradi.

3) Ta'lim metodlarining tizimlilik ularning samaradorlik darajasini belgilaydi. O'quv materialini o'rganishning har qanday alohida olingan usuli, garchi, shu darsda qo'llanish uchun juda qulay bo'lsa ham, o'qitishning boshqa metodlari bilan birga qo'llanilmaganda ta'lim oluvchilar aqliy faoliyatning o'qishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmasligi mumkin.

4) Ta'lim metodlari oldiga muqarrar sur'atda qo'yiladigan yana bir talab – ularning tushunarli bo'lishidir. O'qitish yo'li ta'lim oluvchiga tushunarli va maqbul bo'lishi, o'quv materialini o'rganish usullari esa uning bilimlarni o'zlashtirishdagi yosh imkoniyatlariga muvofiq kelishi lozim.

5) Bolani sezgi organlari orqali bilishga o'rgatish va o'quv jarayonida ko'rsatmali qurollardan iloji boricha ko'proq foydalanish zarurligi ta'lim metodlari oldiga qo'yiladigan muhim talabdir. Ta'lim metodlarini ta'limni ongli va faol shaklda olib borish tamoyili nuqtai nazaridan asoslash zarurligi ham muhim talablardan biridir. Bolaning o'quv mashg'ulotlariga ongli munosabatda bo'lishi, o'quv materili mazmunini ongli ravishda tushunishi, undagi bilish faolligi va qiziqishining darajasi ta'lim beruvchining tushuntirish metodlariga va ta'lim oluvchilarning bilimlarni o'zlashtirish usullariga bog'liq.

6) Ta'lim metodlari oldiga qo'yiladigan talablardan yana biri – bu bilimlarning asosli va puxta bo'lishidir. Ta'lim metodlari samarali natija beradigan bo'lishi lozim. Ta'lim beruvchining tushuntirish va ta'lim oluvchilarning o'zlashtirish usuli rejalashtirilgan yoki mo'ljallangan natijani berishi kerak.

Metodlar bir qancha asosiy guruhlardan iborat bo'lib, ularning har biri o'z navbatida kichik guruhlar va ularga kiruvchi alohida metodlarga bo'linadi. O'quv – biluv faoliyatini tashkil qilish va amalga oshirish jarayonining o'zi esa axborot uzatish, qabul qilish, anglash va o'quv axborotlarini esda saqlashni hamda olinadigan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llay olishni nazarda tutishni hisobga olsak:

birinchi guruh metodlariga so'z orqali axborotni uzatish va eshitish orqali qabul qilish metodlari og'zaki metodlar; hikoya, ma'ruza, suhbat va boshqalar;

ikkinchi guruh metodlariga o'quv axborotlarini ko'rgazmali uzatish va ko'rish orqali qabul qilish metodlari – ko'rgazmali metodlar: tasviriy, namoyish qilish va boshqalar;

uchinchi guruh metodlariga o'quv axborotini amaliy mehnat harakatlari orqali berish (amaliy metodlar, mashqlar, laboratoriya tajribalari, mehnat harakatlari va boshqalar) kiradi.

Zamonaviy didaktikada ta'lim metodlari tasnifiga turlicha yondashuvlar. Didaktik tadqiqotlar ko'rsatadiki, ta'lim metodlari nomenklaturasi (nomlanishi) va tasnifi ularni ishlab chiqishda tanlangan yondashuvga bog'liq holda juda xilma-xil ekanligi bilan xarakterli. Ulardan eng muhimlariga to'xtalamiz.

Ta'lim metodlari tasnifi:

1. An'anaviy (manbasiga ko'ra) ta'lim metodlari
(E.I.Golant, N.M.Verzilin va bosh.)

Og'zaki: hikoya, suhbat, tushuntirish, ma'ruza, munozara.

Ko'rgazmali: illyustratsiya, demonstratsiya.

Amaliy: mashq, amaliy, laboratoriya, didaktik o'yin.

Kitob bilan ishlash: o'qish, o'rganish, reja tuzish, konspekt qilish.

Video metod: ko'rish, o'rganish, nazorat qilish.

2. O'quvchilarning bilish faoliyati tavsifiga ko'ra ta'lim metodlari tasnifi (I.Ya.Lerner va M.N.Skatkin).

Ta'lim metodining nomlanishi	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati
Axboriy retseptiv	O'quv axborotini uzatish, o'rganilayotgan obyekt bilan o'quvchi harakatini tashkil etish	Bilimlarni idrok etish, anglash va yodda saqlash.
Reproduktiv	Bilimlar hamda aqliy va faoliyat usullarini hosil qilishga doir topshiriqlarni tuzish va taqdim etish	Namuna asosida bilimlarni hamda aqliy va faoliyat usullarini egallash.
Muammoli bayon etish	Muammoni qo'yish va uni hal etish usullarini ochib berish	Topshiriqni idrok etish va uni qismlarga ajratish. Topshiriq qismlarini mustaqil hal etish va o'z o'zini nazorat qilish
Evristik (qisman-izlanish)	Muammoni qo'yish va uni hal etishga doir qadamlar ketma ketligini rejalatirish. O'quvchilar faoliyatini boshqarish	Qo'yilgan vazifa bilan bog'liqlikda muammoni hal etish yo'llarini mustaqil izlash va o'qituvchining qisman ko'magi yordamida muammoni hal etish
Tadqiqotchilikka doir	Mustaqil hal etishga doir muammoli vazifalarni shakllantirish. Muammoni hal etilish jarayonini nazorat qilish	Muammoni mustaqil hal etish.

3. Asosiy didaktik maqsadlariga ko'ra ta'lim metodlari tasnifi (M.A. Danilov va B.P. Esipov):

- ❖ Yangi bilimlarni egallash metodlari;
- ❖ Ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodlari;
- ❖ Bilimlarni amaliyotda qo'llash metodlari.

Ta'limning binar metodlari (M.I. Maxmutov).

O'rgatish metodlari	O'rganish metodlari
Axboriy-ma'lumotli	Ijro etish (bajarish)
Tushuntirishli	Reproduktiv
Ko'rgazmali-amaliy	Ijodiy-amaliy
Tushuntirishli-undovchi	Qisman izlanishli
Undovchi	Izlanishli

4. Yaxlit yondashuv bo'yicha ta'lim metodlari tasnifi (Yu.K. Babanskiy):

- ❖ Bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash va nazorat qilish metodlari.
- ❖ O'quv-bilish faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish metodlari.
- ❖ O'quv-bilish faoliyatini motivatsiyalash va rag'batlantirish metodlari.
- ❖ O'quv-bilish faoliyatini nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish metodlari.

Interfaol metodlar va grafik organayzerlar.

O'rganilayotganlarini o'zlashtirishga da'vat qilish metodlari	Yangi materialni anglash metodlari	O'rganilganlarini fikrlashga imkon beruvchi metodlar
Erkin yozish. Klaster. Aqliy hujum. B-B-B chizmasi. Chalkashtirilgan mantiqiy zanjirlar ketma-ketligi. Semantik xususiyatlar tahlili.	Semantik xususiyatlar tahlili. B-B-B chizmasi. O'qitish bo'yicha qo'llanma. Bir-biriga o'rgatish. Bir-biridan so'rash. Ikki qismli kundaliklar.	Eng asosiy tushunchalar, takrorlash. T-chizma. Kontseptual jadval. Venn diagrammasi. Nilufar guli. Besh minutlik esse. O'n minutlik esse.

Ta'lim metodlarining mohiyati va mazmuni.

Hikoya – o'qituvchi tomonidan mavzuga oid dalil, hodisa va voqealarning yaxlit yoki qismlarga bo'lib, tasviriy vositalar yordamida obrazli tasvirlash yo'li bilan ixcham, qisqa va izchil bayon qilinishi. Metodning samarasi ko'p jihatdan o'qituvchining nuqt mahorati, so'zlarni o'z o'rnida, ifodali bayon qilishi, shuningdek, o'quvchilarning yoshi, rivojlanish darajasini inobatga olgan holda yondashuviga bog'liq. Shu bois hikoya mazmuni o'quvchilarning mavjud bilimlariga tayanishi, ularni kengaytirishga xizmat qilishi zarur. Hikoyaning axborotlar bilan boyitilishi maqsadga muvofiqdir.

Hikoya qilinayotgan materialni samaralash maxsus reja asosida amalga oshiriladi. O'qituvchi har bir darsda uning maqsadini aniq belgilab oladi, undagi asosiy tushunchalarga alohida urg'u berishga e'tiborni qaratadi.

Suhbat – savol va javob shaklidagi dialogik ta'lim metodi bo'lib, u fanga qadimdan ma'lum, xatto undan o'z faoliyatida Suqrot ham mohirona foydalangan. Suhbat ta'lim jarayonida ko'p funktsiyalar (aqliy fikrlash, hozirjavoblik, muloqot madaniyati va boshqa sifatlarni shakllantiradi) bajaradi, ammo asosiysi o'quvchida faollikni yuzaga keltiradi. Suhbat o'qituvchi fikriga mos harakat qilish, natijada yangi bilimlarni bosqichma-bosqich egallashga imkon beradi.

Suhbat – faoliyatni endigina boshlagan o'qituvchi uchun murakkab ta'lim metodi hisoblanadi, binobarin, savollarni tayyorlash, ularning ketma-ketligini ta'minlash ko'p vaqt talab etadi, uni tashkil etishda esa barcha o'quvchilarning diqqatini jalb etish talab qilinadi. O'qituvchi oddiy savollar berishi, o'quvchilarga ular yuzasidan batafsil o'ylash uchun vaqt ajratishi, o'quvchilarning javoblarini esa diqqat bilan tinglashi, zarur o'rinlarda ularni sharhlashi lozim. Shu bois suhbatda bilish

deduktiv yoki induktiv yo'l bilan amalga oshadi. Deduktiv suhbat o'quvchilarga oldindan ma'lum bo'lgan qoidalar, tushunchalar, hodisalar, jarayonlar asosida tashkil etilib, o'quvchilar tahlil yordamida xususiy xulosalarga keladilar. Suhbatning induktiv shaklida alohida dalillar, tushunchalarning tahlil asosida umumiy xulosaga kelinadi.

Suhbat ko'proq o'quvchilarni yangi bilimlar bilan tanishtirish, bilimlarni tizimlashtirish va mustahkamlash, nazoratni tashkil etish hamda o'zlashtirilgan bilimlarni tashxislashda ijobiy natijalarni beradi. Suhbat turli ko'rinishlarda, ya'ni, kirish, yakuniy, individual va guruhli suhbat tarzida tashkil etiladi.

Tushuntirish o'quv materialini mazmunini isbot, tahlil, umumlashma, taqqoslash asosida bayon qilishdir. Bu metod hikoyaga nisbatan birmuncha keng qo'llaniladi. Undan odatda, nazariy materiallar hamda murakkab masalalarni o'rganishda foydalaniladi. Tushuntirish jarayonida o'quv materialining bir qadar qiyin unsurlari ko'zga tashlanadi va shu asosda materialning mohiyati ochib beriladi. Tushuntirish samarasi ko'p hollarda o'qituvchining ko'rgazmali vositalardan oqilona foydalanishiga bog'liq bo'ladi.

Ma'ruza – yirik hajmdagi o'quv materialini og'zaki bayon qilish metodi sanalib, uning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat: qat'iy mantiqiy ketma-ketlik, uzatilayotgan axborotlarning ko'pligi, bilimlar bayonining tizimlilik. Maktab ma'ruzasi mazmunini murakkab tizimlar, hodisalar, obyektlar, jarayonlar, ularning sababli-oqibatli bog'lanishlari, qonun va qoidalar tashkil etadi. Shu bois ma'ruza maktab sharoitida yuqori sinflardagina qo'llaniladi. Chunki u butun dars jarayonini qamrab olishi mumkin. Ma'ruza metodi tushuntirish va suhbatning asta-sekin kengayib borishidan

vujudga keladi va bir vaqida o'quvchilarni qisqacha yozib olish (konspektlash)ga o'rgata boradi.

Ta'lim sifati va samaradorligini ta'minlashda ko'rgazmali metodlar ham alohida ahamiyatga ega.

Tasvir (illyustratsiya) metodi namoyish metodiga chambarchas bog'liq bo'lsada, didaktikada alohida o'rganiladi. Iillyustratsiya narsa, hodisalar va jarayonlarni ularning ramziy ko'rinishlari – chizma, port, rasm, fotosurat, yassi modellar va boshqalar yordamida ko'rsatishni taqozo etadi.

Namoyish (demonstratsiya) metodi o'rganilayotgan obyekt harakat dinamikasini ochib berishda qo'l keladi va ayni chog'da predmetning tashqi ko'rinishi va ichki tuzilishi haqida to'laqonli ma'lumot berishda keng qo'llaniladi. Tabiiy obyektlarni namoyish qilishda odatda uning tashqi ko'rinishi (shakli, hajmi, miqdori, rangi, qismlari, ularning o'zaro munosabatlari)ga e'tibor qaratiladi, so'ngra ichki tuzilishi yoki alohida xususiyatlarini o'rganishga o'tiladi. Ko'rsatish ko'p holatlarda o'rganilayotgan obyektlarning subyekti yoki chizmasi yordamida kuzatiladi.

Amaliy metod – o'zlashtirilgan bilimlarni amaliy masalalar yechimini topishga yo'naltirilgan jarayonda qo'llashni taqozo etadi. Bunda nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash ko'nikmasi hosil qilinadi. Amaliy ishlar sinfda yoki tabiiy sharoitlar – maktab yer maydoni, issiqxona, geografik maydonlarda amalga oshiriladi. Ularni amalga oshirishda sodir etiladigan harakatlar o'qituvchi tomonidan nazorat qilinadi va zarur hollarda yo'riqnoma yoki maxsus ko'rsatmani o'quvchilar e'tiboriga havola etadi.

Mashq – aqliy yoki amaliy (jismoniy) harakatlarni bajarish ko'nikmalarini egallash yo'lidagi ko'p marta takrorlanishlar bo'lib, mashqsiz ko'nikma hamda malakalarni shakllantirish mumkin emas. Mashqlar og'zaki, yozma, gradikaviy (texnik jarayonlar mohiyatini ifodalash), ijtimoiy-foydali, jismoniy va boshqa turlarga bo'linadi.

Laboratoriya ishlari o'quvchilarning jihoz, maxsus uskuna, qurol hamda turli texnikaviy qoliplardan foydalangan holda tajribalarni o'tkazish metodlari bo'lib, ular ko'proq tabiiy fanlar asoslarini o'rganishda qo'llaniladi. Bu metod o'quvchilarning asbob-uskunalar bilan ish ko'rish, o'lchash ishlarini amalga oshirish va ularning natijalariga ishlov berish kabi ko'nikmalarini tezkor shakllantirishga imkon beradi. Laboratoriya ishlarini bajarish maxsus qurilma va jihozlar, shuningdek, materiallar hamda vaqtni sarflash, ularni ishga tayyor holatga keltirishni talab etadi. Biroq bu harakatlar o'quvchilarning yuqori darajadagi faolligi asosida mustaqil ravishda tajriba va o'lchash ishlarini tashkil etish bilan takomillashtirilib boriladi.

Didaktik o'yin o'rganilayotgan obyekt, hodisa va jarayonlarni modellashtirish asosida o'quvchining bilishga bo'lgan qiziqishi va faollik darajasini rag'batlantiruvchi o'quv faoliyati turi. Ayni vaqtda o'yin ham ijtimoiy faoliyat ko'rinishi sanaladi.

Ta'lim metodlarini tanlash. Pedagogika fanida, o'qituvchilarning amaliy tajribasini o'rganish va umumlashtirish asosida ta'lim metodlarini tanlashga o'quvtarbiya jarayoni kechayotgan shart-sharoitlar va aniq holatlarga bog'liq muayyan yondashuvlar vujudga keladi. Ta'lim metodlarini tanlashda quyidagi holatlar inobatga olinishi lozim:

- ✓ Ta'limning umumiy maqsadlari.
- ✓ Fanning va o'rganilayotgan mavzuning mazmuni hamda o'ziga xosliklari.
- ✓ Biror fanni o'qitish metodikasining o'ziga xosliklari.
- ✓ Materialni o'rganishga ajratilgan vaqt.
- ✓ O'quv mashg'ulotining maqsadi, vazifalari va mazmuni.
- ✓ O'quvchilarning yoshi va bilish imkoniyatlari.
- ✓ O'quvchilarning tayyorgarlik darajasi.
- ✓ Ta'lim muassasasining moddiy ta'minlanganligi.

✓ O'qituvchining nazariy, amaliy va metodik tayyorgarligi, pedagogik mahoratni egallaganlik darajasi.

Ta'lim vositalari. Ta'lim metodlari ta'lim vositalari bilan birgalikda qo'llaniladi. Ta'lim vositalari – bu yangi bilimlarni o'zlashtirish uchun o'qituvchi va o'quvchilar tomonidan foydalaniladigan obyekt. Ta'lim vositalari katta ahamiyatga ega. Ta'limning barcha vositalari ta'lim maqsadlarini muvaffaqiyatli amalga oshiradi.

Ta'lim vositalari o'zida o'quv-tarbiyaviy maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan moddiy yoki ma'naviy qadriyatlarni aks ettiradi. Odatda ular ta'lim metodlariga mos holatda foydalaniladi. Biroq agar metodlar «qanday o'qitish» savoliga javob bersa, vositalar esa, «uning yordamida nimani o'qitish» savoliga javob beradi.

An'anaviy ravishda qo'llaniladigan ta'lim vositalariga darslik, rasmlar, jadvallar, nutq, o'quv-ustaxonasi jihozlari, laboratoriyalar, axborot vositalari, o'quv jarayonini tashkil etish boshqarish vositalari kiradi.

Didaktik vositalar metodlar singari ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi funksiyalarni bajaradi. Bundan tashqari o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini hosil qilish, boshqarish va nazorat qilish vazifalarini bajaradi.

Didaktik vositalar audiovizuallik tafsilotida motivatsion, axborot, ta'lim jarayonini boshqarish, optimallashtirish funksiyalarini bajaradi.

Fanni o'qitish bilan bog'liq holda ta'lim vositasi tanlanadi. O'qituvchi o'zining ixtiyori bo'yicha ko'rgazmali material, o'quv qo'llanmadan foydalanishi mumkin. Ta'lim vositasini qo'llashning yana bir jihatida albatta ta'lim jarayonining tarkibiy qismi sifatida aks ettirishidir.

Ta'lim vositasini tanlab olish ta'lim metodini tanlab olish bilan bog'liq. Agar ta'limning faol metodi (kitob bilan ishlash,

mashqlar) foydalanilsa, u holda o'quv qo'llanmalari, darsliklar va ta'limning texnik vositalaridan foydalaniladi. Aynan ta'limning aktiv-texnik vositalari amaliy metodlarda foydalaniladi.

Ta'limning faollikni nisbatan kam talab etadigan metodlari (o'quvchilar eshitadi, ya'ni hikoya, ma'ruza, tushuntirish, ekskursiya) ta'limning ko'rgazmali vositalaridan foydalaniladi. Ta'limning ko'rgazmali vositalari pedagogning o'zi tomonidan tuzilgan bo'lishi mumkin.

Vositalarning istalgan turidan foydalanishda o'lchov va mutanosiblikka e'tibor berish kerak. Masalan, ko'rgazmali vositalarning soni yetarli bo'lmasligi bilimlarning sifatiga ta'sir ko'rsatadi, bilishga qiziqishni pasaytiradi, obrazli idrok etishni rivojlantirmaydi. Ulardan haddan tashqari foydalanish o'quvchilarning o'rganilayotgan fanga yengil-yelpi qarashiga olib keladi. Murakkab mavzularni o'rganishda 4-5 demonstratsiya optimal hisoblanadi.

Ta'lim vositalari tasnifi aniq va yagona bo'lishi mumkin emas. Ta'lim vositasining ahamiyatli tomoni ularning birgalikda qo'llanilishidir va hech qachon bir-birini inkor etmaydi.

O'qituvchining vazifasi – dars jarayonini faollishtirish uchun ta'limning samarali vositasini tanlab olishdir.

Ta'lim vositalarini tasniflashda turli asoslarga ko'ra yondashish mumkin:

- faoliyat subyektiga ko'ra;
- faoliyat obyektiga ko'ra;
- o'quv axborotiga munosabatiga ko'ra;
- o'quv jarayonidagi vazifasiga ko'ra.

Faoliyat subyekti bo'yicha ta'lim vositalari o'rgatish va o'rganishga bo'linadi.

O'rgatish vositalari. Masalan, namoyishli-tajriba qurollari. Bunday qurollar o'qituvchi tomonidan mavzuni tushuntirish va mustahkamlash uchun qo'llaniladi.

O'rganish vositalari. Masalan, laboratoriya-praktikum qurollari. Bunday vositalar o'quvchilar tomonidan yangi bilimlarni egallash uchun qo'llaniladi.

Didaktik vositalar o'qituvchi va o'quvchi uchun xosligiga qarab, ikkiga bo'linadi. Birinchisiga ko'ra, narsalar o'qituvchi tomonidan ta'limning maqsadlarini samarali realizatsiyalash uchun qo'llanilsa, ikkinchisi – bu o'quvchilarning individual vositalari, darsliklar, daftarlar. Bundan tashqari didaktik vositalar o'qituvchi va o'quvchilar faoliyat turiga ko'ra sport qurollari, botanika va geografiya maydonchasi, kompyuterlarga ham bo'linadi.

Faoliyat obyektlari bo'yicha ham ta'lim vositalari ikkiga bo'linadi:

Material ta'lim vositalari. Bu o'quv qo'llanmalari, darsliklar, jadvallar, maketlar, modellar, o'quv-texnik vositalar, mebel, o'quv laboratoriya qurilmalari, ko'rgazmali vositalar bo'lishi mumkin.

Ideal ta'lim vositalari – bular pedagog va o'quvchilar yangi bilimlarni egallashda qo'llaydigan vositalar: chizmalar, sxemalar, diagrammalar, tasviriy, san'at, nutq, xat va boshqalar. Ideal vositalar – bu «fikrlar haqidagi fikrlar»: o'qituvchi ularni o'rgatish uchun belgilangan shaklda ko'rsatishi zarur. Masalan, materializatsiya – abstrakt simvollar tarzida ko'rsatiladigan vosita(grafiklar, jadvallar, chizmalar), verbalizatsiya – nutq bayoni tarzida ko'rsatiladigan vosita(tahlil, muhokama qilish, dalil keltirish).

Material va ideal vosita bir-birini to'ldiradi. Material vosita qiziqish va diqqatni uyg'otish, amaliy harakatlarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lsa, ideal vositalar – mantiqiy muhokama. Materialni tushuntirish, nutq madaniyati, yod olish bilan bog'liq.

Test topshiriqlari:

1. Faoliyatga undovchi metodlar.

- a) Mashq qilish, topshiriq berish, o'yin, o'rgatish
- b) O'qish, mashq qilish
- c) O'yin, sport, dars, darsliklardan foydalanish
- d) Mashq, o'yin, topshiriq berish

2. Ko'rgazmali qurollar turlarini ko'rsating:

- a) Tabiiy, tasviriy.
- b) Tabiiy, jadvalli, tasviriy, ilmiy.
- c) Tasviriy, chizmal.
- d) Ilmiy, jadvalli.

3. Ta'limning og'zaki metodlariga nimalar kirishini ko'rsating.

- a) Hikoya, tushuntirish, suhbat, ma'ruza
- b) Ilyustratsiya, namoyish qilib ko'rsatish (demonstratsiya)
- c) Mashq qilish, laboratoriya va amaliy ishlar
- d) Test algoritmlash qisman izlanish, induksiya

4. Ta'limning amaliy metodlariga nimalar kirishini ko'rsating.

- a) Mashq qilish, laboratoriya va amaliy ishlar
- b) Ilyustratsiya, namoyish qilib ko'rsatish (demonstratsiya)
- c) Hikoya, tushuntirish, suhbat, ma'ruza
- d) Test, algoritmlash, qisman izlanish, induksiya

5. Ko'nikma va malakalarni shakllantirishda asosiy sanaluvchi metod, bu - ...

- a) Mashq
- b) Namoyish
- c) Didaktik o'yin
- d) Muammoli

Nazorat savollari:

1. Ta'lim metodlari va usullari haqida tushuncha.
2. Ta'lim vositalari nechta guruhga bo'linadi?
3. O'qitishni takomillashtiruvchi dasturiy vositalarga misol keltiring.
4. Ta'lim metodlarini guruhlarga bo'lish tartibi qanday?

6-mavzu. Ta'limni tashkil etish shakllari va turlari

Reja:

1. Ta'limni tashkil etish shakllari tushunchasi va ta'lim turlari.
2. Boshlang'ich ta'limda darsning turlari va tuzilishi.
3. Boshlang'ich ta'limda ta'limni tashkil etishning yordamchi shakllari.
4. Darslarni tashkil etishga nisbatan qo'yiladigan didaktik talablar.

1. Ta'limni tashkil etish shakllari tushunchasi va ta'lim turlari.

O'quv tarbiyaviy ishlarni samaradorligi ta'lim shakllarini to'g'ri tanlashga bog'liq. Ilmiy-pedagogik tadqiqotlarda ta'limni tashkil etish shakli tushunchasi turlicha talqin etilgan.

Shakl (lotincha forma) – tashqi ko'rinish degan ma'noni anglatadi. Predmetni, jarayonni, hodisani shakli mazmun bilan aloqa qiladi va mazmunga ta'sir etadi. Ta'lim shakli didaktik kategoriya sifatida o'quv jarayonini tashkil etishning tashqi tomonini ifodalaydi. U ta'lim maqsadi, mazmuni, metod va vositalariga va ta'lim jarayoni ishtirokchilarining miqdoriga, moddiy shart- sharoitlarga bog'liq.

Ta'limni tashkil etish shakli – bu ta'lim jarayonini alohida bosqichini konstruksiyasi, mashg'ulotning aniq turi. (dars, ma'ruza, seminar, ekskursiya, fakultativ mashg'ulot).

Uzluksiz rivojlangan jamiyatda ta'limning mukammal jamoa shakli ya'ni dars necha yillardan beri takomillashib, unga qo'yilgan talablar murakkablashib va zamonaviylashib bormoqda. XVI asrning oxiri va XVII asrning boshlarida buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiy (1592-1670) tarixda birinchi bo'lib maktab ta'limida sinf dars tizimini yaratdi.

Y.A.Komesnkiyning ta'limni tashkil qilish haqidagi qarashlari bir qator jiddiy qarshiliklarga uchragan bo'lsa ham g'arb mamlakatlariga juda tez tarqaldi va ta'limni tashkil qilishning birdan-bir shakli deb e'tirof etildi. Sinf-dars tizimi sharq mamlakatlariga, jumladan, Markaziy Osiyodagi eski musulmon mamlakatlariga tadbiq etilmadi. Ularda 1917-yilga qadar o'rta asr maktablariga xos ta'lim tizimi (shakli) davom etib keldi. Ushbu maktablarda 6 yoshdan 15-16 yoshgacha bo'lgan bolalarga bir xonada bir vaqt mobaynida mashg'ulot olib borilardi. Shu boisdan bolalarning bilim darajalari va o'zlashtirishi ham turlicha bo'lar edi.

Sinf – yoshi va bilimi jihatdan bir xil bo'lgan ma'lum miqdordagi o'quvchilar guruhidir.

Sinf-dars tizimining xarakterli belgilariga quyidagilar kiradi:

- sinflar, asosan, bir xil yoshdagi o'quvchilardan tuziladi;
- sinf yagona yillik reja va dastur asosida ishlaydi;
- sinf-dars tizimida mashg'ulotning asosiy turi darsdir;
- har bir dars yagona o'quv predmetiga bag'ishlanadi;
- dars jarayonida o'quvchilar faoliyatini o'qituvchi boshqaradi va u o'zlashtirish natijalarini baholaydi.

Sinf-dars tizimining belgilariga o'quv yili, o'quv kuni, dars jadvali, o'quv ta'tili, tanaffus kabilar kiradi.

Sinf-dars tizimining ijobiy tomonlari: aniq tashkiliy tuzilishi, oddiy boshqaruv, o'quvchilarning hamkorligi uchun imkoniyat borligi, o'qituvchi shaxsini o'quvchilarga emotsional ta'sir etishi, ta'limni tejamkorligi, o'zlashtirish tizimli va ketma-ket amalga oshirilishi.

Sinf-dars tizimining kamchiliklari: sinf-dars tizimi asosan o'rtacha o'quvchiga tayanadi, bu kimgadir og'ir bo'lsa, kimgadir yengillik qiladi, o'quvchilarni individual xususiyatlarini hisobga olishda o'qituvchiga qiyinlik tug'diradi, kattalar va kichiklar o'rtasidagi o'zaro muloqot ta'minlanmaydi.

Dars deb bevosita o'qituvchining rahbarligida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim mashg'ulotiga aytiladi. Dars – o'quv ishlarining asosiy tashkiliy shaklidir. Dars – o'quv ishlarining markaziy qismidir. Dars bevosita o'qituvchining rahbarligida jamoa va yakka shaklda olib boriladi. Dars o'tilayotgan materialning mazmuniga qarab xilma xil usul bilan olib boriladi, ta'lim tizimining bir qismi sifatida, albatta, tugallangan bilim beradi va navbatdagi bilimlarni o'zlashtirish uchun zamin yaratadigan qilib uyushtiriladi.

Dars turlari – darsning maqsadi va mazmuni, o'quvchining yosh xususiyatiga qarab, darsning tuzilishi har xil bo'ladi.

1. Darslarning asosiy maqsad va mazmuniga qarab turlariga bo'lish.

2. Darslarni o'qitish jarayonining analiziga qarab turlarga bo'lish.

3. Darslarni tuzilishiga qarab turlarga bo'lish.

Dars tipologiyasi – ta'lim nazariyasining murakkab didaktik vazifalaridan biridir. M.A.Danilov, B.P.Yesipov, B.A.Onishuklar dars tiplarini didaktik maqsadga ko'ra asoslaganlar va quyidagi dars tiplarini tasviya etganlar:

- kirish darslari;
- o'quv materiali bilan tanishtirish darslari;
- qonun, qoida, tushunchalarni o'zlashtirish darslari;
- o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotda qo'llash darslari;
- malakalarni shakllantirish darslari;
- takrorlash va umumlashtirish darslari;
- nazorat darslari;
- aralash darslar.

Darslarni turlarga ajratishda birinchi qoida eng obyektiv va ma'quldir. Darsning mazmuni dasturda ko'rsatilgan bo'ladi. Ta'lim tizimida tajribadan o'tgan dars turlari quyidagilardan iborat.

1. Yangi bilimlarni bayon qilish darsi.
2. O'quv materiallarini mustahkamlash.
3. Takrorlash va bilimlarni umumlashtirish darslari.
4. O'quvchilarning o'zlashtirishini nazorat qilish va baholash darslari.
5. (Aralash)darslar.(Kombinatsiyalashgan)

Yangi mavzuni o'tish darsida yangi mavzuni o'tish kerak ekan deb mashq qildirish yoki o'tgan mavzularni qaytarish mumkin emas deganlari noto'g'ri. O'quvchilarga biron nazariy mavzuni amaliyotga tatbiqini o'rgatganimizda, shu ishni qanday bajarilishini o'quvchilarning o'zlariga taklif etamiz. Bu ishlarni bir necha bor o'zlari sekin-asta shu ishni bajarishga ko'nikma hosil qiladilar. Shunday qilib oxirgi tegishli natijaga erishamiz.

O'tilgan mavzuni qaytarish mashq qildirish darsi o'qitilgan bilimlarnigina emas o'rgatilgan ishni qaytarish, mehnat malakalarini beradigan malakalarni o'tkazishdan iborat bo'lmog'i lozim.

O'quvchining bilimi, malaka va ko'nikmalarini tekshirish va ularga baho berish darsi bunda o'quvchilarning olgan bilimi tekshirilib ular qanchalik o'zlashtirilganligiga qarab baho qo'yiladi.

Yuqoridagi asosiy turlardan boshqa yana qo'shimcha darslar turi ham mavjud. Bu dars turida yuqoridagi saralash nuqtai nazaridan olinganda, o'quvchilarni o'zlashtirishini tekshirish, yangi mavzuni o'tish va uni pishiqtirish uchun qaytarish kabi turli ishlar qo'shilsa ham lekin qo'shimcha darslarning asosini bu ishlarning bittasi, qo'shimcha darslarning maqsadga to'laroq javob bera oladigani tashkil qilib, darsdagi boshqa ishlar esa shu asosiy ishga yordamchilik vazifasini bajaradi.

Ta'lim tizimida takrorlash va bilimlarni mustahkamlash darslari ham ko'p qo'llaniladi. O'qituvchi darsning ma'lum bir

qismi, yirik mavzularni o'tib bo'lganidan so'ng bunday darslar uyushtiriladi. Bu darslar oraliq nazorat baholashda ham xizmat qiladi. Har bir darsning muvaffaqiyati ko'p jihatdan mashg'ulotni to'g'ri tashkil qilishga bog'liqdir. Bu davrda sinfning tayyorgarligini sinchiklab kuzatish, bolalarni darsni tinglashga ruhiy jihatdan tayyor ekanliklarini o'rganish darkor. Shundan so'ng mahoratli pedagog fursatni qo'ldan boy bermay, shogirdlarini diqqatini chalg'itmay darsning asosiy qismini boshlab yuboradilar, chunki sinf o'quvchilarini tezlik bilan mashg'ulotga faol kirishishlarini ta'minlash lozim.

Dars o'qituvchi va o'quvchining ijodiy hamkorligiga asoslanishi lozim. Shundagina o'quvchilarda mustaqil fikrlay olish, iroda tarbiyalanadi. Nutq madaniyati rivojlanadi. Muammoli vaziyat orqali o'z yo'lini topa oladilar.

O'quv mashg'ulotlarining sinfdagi shakli darsdan tashqari yana qo'shimcha qator ta'lim shakllari mavjud bo'lib, bular amaliy - tajriba mashg'ulotlari, qo'shimcha darslar, fakultativlar, ekskursiya kabilardir. Bular darsda berilgan bilimlarni to'ldirish, mustahkamlash, amaliyot bilan mashg'ulotlardir. bog'lash uchun uyushtirilgan qo'shimcha Bulardan tashqari o'quv yurtlari tajribasida fan tugaraklari, ishlab chiqarish amaliyoti, o'yin shaklidagi mashg'ulotlardan ham foydalanmoqda.

Laboratoriya mashg'ulotlarida o'quvchilar turli o'quv predmetlari bo'yicha tajribalar, turli qurilmalar yordamida sinov ishlari o'tkazishadi. Laboratoriya mashg'ulotlari amaliy dars ham deb yuritiladi. Amaliy darslarda o'quvchilar guruhlariga ajralib, turli eksperimental topshiriqlarni bajarishadi.

Seminar mashg'ulotlari nazariy muammolarni faol o'rganish shakli hisoblanadi. O'rta umumta'lim maktablarida seminarlar quyidagicha o'tkaziladi: seminar uchun mavzu tanlanadi; mavzu buyicha reja, ko'rsatmalar beriladi; tayyorganrlik uchun yetarli

vaqt ajratiladi; asosiy manbalar, ularning betlari aytiladi; maslahatlar beriladi. Seminarga barcha o'quvchilar tayyorgarlik ko'rishadi. Seminarning oxirida o'qituvchi yakunlovchi suhbat o'tkazib, kelgusi seminarda qilinadigan ishlarni belgilaydi.

Seminar mashg'ulotlarining samarali natijalar berishi:

- talaba va o'qituvchining tayyorlanishiga;
- seminar mashg'ulotlarini o'tkazish mahoratiga;
- seminarda barcha talabalar qatnashishini ta'minlash;
- har bir talabaning javobi baholanishi;
- seminar mashg'ulotida interaktiv usullardan foydalanish.

Seminar mashg'ulotlarining vazifasi - darslarda bayon qilingan nazariy fikrlarni konkretlashtirish, chuqurlashtirishdan, o'quvchilar bilimini tekshirish va mustahkamlashdan, adabiyotni o'rganish ko'nikmasini hosil qilish, uni konspekt qilish, suhbatlar, dokladlar, ota-onalar uchun konsultatsiyalarning reja va konspektlarini tuzishdan, kursning aniq temasini og'zaki bayon qilish qobiliyatiga ega bo'lishdan iboratdir. Seminar mashg'ulotlari uchun kursning eng muhim va murakkab masalalari shuningdek, adabiyotlarda yetarli darajada to'liq yoritilgan va o'quvchilarning o'zlari mustaqil ravishda o'rgana olishlari mumkin bo'lgan masalalar tanlab olinadi.

Seminarning har bir temasi bo'yicha o'quvchilarga adabiyotlar ro'yxatini berish, topshiriqning xarakterini belgilash, uni bajarish rejasi va hisobot formasini ko'rsatish kerak. Adabiyotlarni o'rganayotganda o'quvchilar konspekt yoki ota-onalar uchun konsultatsiyalarning mavzularini tuzadilar. Seminar mashg'ulotlarini quyidagicha tashkil etish mumkin: avvalo o'qituvchi seminarning vazifasi va uni o'tkazish tartibini belgilaydi. So'ngra nutq so'zlash uchun o'quvchilarga so'z beradi. Shundan keyin ishtirok etuvchilar nutq so'zlaganlarga savollar beradi, ular javob qaytarishadi. Keyin boshqa o'quvchilar nutq

mazmuniga xarakteristika berib, uni to'ldiradilar (yutuq va kamchiliklar ko'rsatiladi). O'qituvchi seminarni yakunlar ekan, asosiy nutqni baholaydi.

Darsning samaradorligi uning puxta tayyorlanganligi va samarali tashkil etilganligi bilan bog'liq. Yaxshi rejalashtirilmagan, yetarlicha o'ylab chiqilmagan, shoshilinch tuzilgan va o'quvchilar imkoniyatlariga moslashtirilmagan dars sifatli bo'la olmaydi. Darsga tayyorgarlik aniq sharoitlarda eng yuqori yakuniy natijaga erishishni ta'minlovchi o'quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil etilishini ta'minlash, kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqishdir.

O'qituvchining darsga tayyorgarligida quyidagi uchta bosqich ko'zga tashlanadi: diagnostika (tashxislash), prognoz (bashorat) qilish, loyihalashtirish (rejalashtirish). Shu bilan birga o'qituvchi amaliy materiallarni yaxshi bilishi, o'z fanini erkin olib borishga erishishi lozim.

Darsga tayyorgarlik asosini bo'lajak mashg'ulotning algoritmlari, samaradorligi bog'liq bo'lgan omillar va holatlarni hisobga olishni ta'minlovchi qadamlarni ketma-ket tartib bilan bajarish tashkil etadi. Algoritmni amalga oshirish aniq sharoitlarni diagnostika qilish bilan boshlanadi.

Diagnostika – bu darsni tashkil etishning barcha vaziyatlarini “oydinlashtirib” olishdir. Unda o'quvchilarning imkoniyatlari, ularning faoliyatlari va xulqlari, motivlari, talab va layoqatlari, qiziqish va qobiliyatlari, bilimdonlik darajasi, o'quv materialining xususiyati, uning amaliy ahamiyati, dars tuzilishi, yangi axborotni o'zlashtirish, mustahkamlash va tizimlashtirish, bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish hamda tuzatish kabi holatlar namoyon bo'ladi.

Prognoz (bashorat) qilish bo'lajak darsni o'tkazishning turli varianlarini baholash va ulardan qabul qilingan kriteriy bo'yicha eng ma'qulini tanlab olishga qaratiladi.

Loyihalashtirish (rejalashtirish) darsga tayyorlanishning yakuniy bosqichidir. Uning natijasi o'quvchilar idrok etish faoliyatini boshqarish dasturining yaratilishi hisoblanadi. Boshqarish dasturi qisqa va aniq, erkin tuzilgan, pedagog o'zi uchun boshqarish jarayoni muhim vaziyatlari (kimdan va qachon so'rash, qayerda mavzuni kiritish, mashg'ulot keyingi bosqichiga qanday o'tish, oldindan ko'zda tutilmagan qiyinchiliklar yuzaga kelganida jarayonni qaysi sxema bo'yicha qayta o'zgartirishni belgilab olishga imkon beruvchi hujjatdir. Boshqarish dasturi darsning an'anaviy rejasidan boshqarish ta'sir ko'rsatishlarini aniq va tushunarli belgilab olish bilan farq qiladi.

Ta'lim turlari. Ta'lim muassasalari amaliyotida qator belgi va xususiyatlarga ko'ra farqlanuvchi ta'lim turlari mavjud.

Ta'lim turi – bu ta'lim tizimida o'qitish va o'qish faoliyatlari xususiyatlarini umumlashgan xarakteristikasini, ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchining o'zaro aloqalari xarakterini, ta'lim vositalari, metodlari, shakllarini qo'llash vazifalarini ifodalaydi. Ta'lim turi pedagogik texnologiyalar orqali aniqlanadi. Ta'lim turlari quyidagilarga bo'linadi: izohli tushuntirish, dogmatik, muammoli, dasturlashtirilgan, rivojlantiruvchi, evristik, shaxsga yo'naltirilgan, kompyuterli, modulli, masofali, predmetlararo.

Izohli-tushuntirish (an'anaviy, oddiy) ta'lim – bu ta'limning shunday turiki, bunda bilim beruvchi bilimlarni tayyor holda so'z orqali tushuntirish va ko'rsatish orqali uzatishi bilan xarakterlanadi, o'quvchilar qabul qiladilar va o'zlashtiradilar.

Dogmatik ta'lim – bu ta'lim turida qabul qilinayotgan ma'lumotlar isbotsiz qabul qilinadi.

Muammoli ta'lim – ta'limni ushbu turida o'qituvchi tomonidan o'quvchilar oldiga muammoli vaziyatlarni hosil qilib, o'quvchilar tomonidan muammolarni hal etish orqali yangi bilim,

ko'nikma va malakalarini shakllanishiga, qobiliyatlarini, faolligini, ijodiy tafakkurini rivojlanishiga erishiladi

Rivojlantiruvchi ta'lim – o'quvchilarni rivojlanishini ta'minlovchi ta'lim turi hisoblanib, bunda asosiy e'tibor nazariy bilimlarga qaratilgan holda, ta'lim tez va yuqori darajada qurilib, o'quvchilarni o'qitishda materialni ongli anglashni, maqsadga yo'nalganlikni, samaradorlikni, tizimlilikni ta'minlaydi.

Evristik ta'lim – muammoli va rivojlantiruvchi ta'lim prinsiplariga asoslanib, ta'limni o'quvchilarni o'qish faoliyatlarini ijodiy tadqiqotchilik izlanuvchanlik asosida tashkil etilishini ifodalaydi. Bunda o'quvchilarga o'zlarini namoyish qilish uchun imkoniyatlar yaratiladi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim – bu ta'lim turida ta'lim dasturlari va o'quv jarayoni har bir o'quvchining bilish qobiliyatlariga yo'naltirilishi bilan xarakterlanadi.

Dasturlashtirilgan ta'lim – bu o'qitish va o'qish faoliyatlarini dasturlashtirishga asoslanganligi bilan xarakterlanib, bunda ta'lim mazmunini sifatli o'zlashtirilishini, nazorat qiliishini ta'minlovchi dasturlar asosida ta'limni tashkil etishni ifodalaydi.

Modul ta'lim – ta'lim mazmunini to'liq o'zlashtirilishini ta'minlovchi o'quv ma'lumotlarni modul orqali o'rganishni taqozo etadi.

Masofali ta'lim – ta'lim maqsadiga minimal vaqt sarflab, maksimal darajada ta'lim mazmunini o'zlashtirishni individual tarzda informatsion ta'lim jarayoni sharoitida o'zlashtirishga erishishni ta'minlaydi.

Predmetlararo ta'lim – bu ta'lim turi integratsiyalashgan o'quv predmetlarini o'zlashtirishga asoslangani bilan xarakterlanadi.

STEAM ta'limi. STEAM an'anaviy o'qitishga muqobil yondashuv hisoblanadi. Bunda bolalar Science (tabiiy fanlar), Technology (texnologiya), Engineering (muhandislik), Art

(san'at) va Mathematics (matematika)ni fanlararo bog'lanishlar va amaliy yondashuvga asoslangan holda o'rganadilar. STEAM o'quvchilarning loyiha va o'quv-tadqiqot faoliyatini maktabda va maktabdan tashqarida amalga oshirilishi imkonini beradi.

STEAM ta'limi Amerikada ishlab chiqilgan. Ayrim maktablar o'z bitiruvchilarining keyingi faoliyatini kuzatib, tabiiy fanlar, texnologiya, muhandislik mahorati, matematika fanlarini integratsiyalashga qaror qilishdi, shunday qilib, STEM (Science, Technique, Engineering and Math) tizimi yuzaga keldi. Keyinchalik unga san'at (Art) qo'shildi, endilikda STEAM oxirigacha shakllandi. O'qituvchilarning fikricha, bu fanlardan egallangan bilimlar o'quvchilarning kelajakda yuqori malakali mutaxassislar bo'lib yetishishlariga yordam beradi.

STEAM yondashuvining asosiy g'oyasi quyidagicha: amaliyot nazariy bilimlar kabi muhimdir. Bunda o'quvchilar ta'lim jarayonida nafaqat o'z aqlini, balki qo'llarini ham ishlatishga majburdirlar. Sinf xonasidagi ta'lim olish jarayoni jadal rivojlanayotgan olam o'zgarishlaridan ortda qolmoqda. STEAM yondashuvining asosiy xususiyati shundaki, bunda o'quvchilar ko'pchilik fanlarni samarali o'rganishda aqli hamda qo'llaridan foydalanishadi, bilimlarni mustaqil "egallashadi". O'quvchilar o'quv mashg'ulotlarida tajribalar o'tkazishadi, modellarni konstruksiyalaydi, musiqa va filmlarni mustaqil yaratishadi, robotlarni yasashadi, ya'ni o'z g'oyalarini amalga oshiradilar va mahsulot yaratishadi.

STEAM ta'lim muhitida o'quvchilar egallagan bilimlaridan o'sha zahotiyiq amalda foydalanishlari sababli ular ulg'ayib, voyaga yetgach, real hayotda uchraydigan turli muammolarga duch kelishganida, masalan, atrof-muhit ifloslanishi bo'ladimi, iqlim o'zgarishimi, shu kabi murakkab muammmolarni yechish uchun faqatgina turli fan sohalari bo'yicha egallagan o'z

bilimlariga suyanishlari va hamkorlikda ishlashlari zarurligini tushunishadi. Bunda bitta fan doirasidagi bilimlarga tayanish yetarli bo'lmaydi. Shunga ko'ra, STEAM yondashuvi fikrlash uslubi hamdir.

STEAM ta'limida o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga katta e'tibor berilishi natijasida ularning hamkorlikda ishlash, ijodiy qobiliyati rivojlanadi, irodasi mustahkamlanadi. Aynan shunday bilim va ko'nikmalar o'qitishning asosiy vazifasi bo'lib, butun o'qitish tizimi shunga intiladi.

Ko'pgina mamlakatlarda STEAM-ta'limi quyidagi sabablarga ko'ra yuqori baholanadi:

- yaqin yillarda dunyoda IT-mutaxassislari, dasturchilar, muhandislar, yuqori texnologik ishlab chiqarish mutaxassislari va boshqa shunga o'xshash yetishmovchiligi yuzaga keladi;

- mutaxassisliklarning keskin kelajakda hozir tasavvur ham qilish qiyin bo'lgan kasblar yuzaga keladiki, ularning barchasi tabiiy fanlar bilan bog'liq holda texnologiya hamda yuqori texnologik ishlab chiqarishga oiddir. Ayniqsa, bio- va nanotexnologiya mutaxassislari ehtiyoj ortadi;

- kelajak mutaxassislari har tomonlama tayyorgarlikka ega bo'lgan va ta'limning turli sohalari:

- tabiiy fanlar, muhandislik va texnologiyadan bilimlarga ega bo'lishlari talab qilinadi.

STEAM ta'limi egallangan bilimlarni real ko'nikmalar bilan chog'ishtirishga o'rgatadi. U o'quvchilarning qandaydir fikrlarni o'ylab topishlarinigina emas, asosiysi fikrlarini haqiqatda amalga oshirishga imkon beradi. Massachuset texnologik instituti (MIT) STEAM yondashuvga yorqin misol bo'ladi. Bu universitetning shiori «Mens et Manus» («Tafakkur va qo'l») bo'lib, STEAM kurslari va bolalarning STEAM konsepsiyasi bilan oldindan

tanishishlari uchun ba'zi o'quv muassasalarida STEAM mashq markazlarini ochgan.

O'qishning yordamchi shakllari. O'qishning yordamchi shakllari: to'garak, praktikum, seminar, konferensiya va konsultatsiya, fakultativ mashg'ulot, o'quv ekskursiyalari, o'quvchilarning mustaqil uy ishlari va boshqalar sanaladi. Maktabdan tashqari mashg'ulotlarning asosiy va barqaror turlariga o'qish jarayonining tarkibiy qismi sifatida qaraladigan, o'quvchilarning mustaqil uy ishlari kiradi. Uning asosiy maqsadi – darsda o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarini kengaytirish, chuqurlashtirish, ularni esdan chiqarishning oldini olish, o'quvchilarning individual layoqati, iste'dod va qobiliyatini rivojlantirishdan iborat. Bu ishlar o'quv dasturi talablari, o'quvchilarning qiziqish va ehtiyojlari hamda ularning rivojlanish darajalarini hisobga olib quriladi. O'quvchilarning mustaqil uy ishlari ma'lum didaktik vazifalarni bajaradi.

Chunonchi, darsda o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash, sinfda ishlab chiqilgan o'quv materialini kengaytirish va chuqurlashtirish, mashqlarni mustaqil bajarish ko'nikmalarini shakllantirish, dasturli material doirasiga kiruvchi hajmda individual topshiriqlarni bajarish asosida mustaqil fikrlashini rivojlantirish, individual kuzatishlar, tajribalar, gerbariy, tabiiy namunalar, otkritkalar, rasmlar, gazeta va jurnal lavhalari statistik ma'lumotlar kabi o'quv qo'llanmalarini to'plash va tayyorlash va boshqalar.

Darslarda pedagogning o'quvchilar tomonidan uy vazifalarining halol bajarishlariga kam e'tibor berayotganliklari, ularni sinfda tekshirishga uninmasliklari, yaxshi o'zlashtirayotgan o'quvchilarni rag'batlantirib bormasliklari ta'lim amaliyotda keng tarqalgan kamchilik hisoblanadi.

Uy vazifalarini tushuntirib berishga ko'pincha vaqt etmaydi, ular shoshilinch beriladi. Pedagoglar kamdan-kam hollarda

o'quvchilar uy vazifasini bajarayotganda duch keladigan qiyinchiliklarini ko'rsatib beradilar, ularni bartaraf etish yo'lini esa ko'rsatmaydilar. Natijasida mustaqil uy vazifalarining bajarilishi samarasiz bo'lib qoldi. Ta'limning yordamchi shakllariga ekskursiyalar ham kiradi. Ular frontal, guruhli va kichik guruhli bo'lishi mumkin.

O'quv ekskursiyalari alohida fanlar hamda bir qancha fanlar bo'yicha ham rejalashtiriladi. Ekskursiyani muvaffaqiyatli o'tkazish uchun o'qituvchi unga puxta tayyorlanishi: obyekt va mashrut bilan oldindan tanishib chiqishi, to'la rejani ishlab chiqishi, o'quvchilarni bo'lajak topshiriqlarni bajarishga jalb eta olishi kerak. Ekskursiya rejasida mavzu va maqsad, obyekt, u bilan tanishish tartibi, o'quvchilar idrok etish faoliyatlarini tashkil etish, topshiriqni bajarish uchun zarur bo'lgan vositalar va uskunalar, yakun yasash ko'rsatiladi. Ekskursiyani o'tkazish metodikasi mavzu, didaktik maqsad, o'quvchilarning yoshi, ularning rivojlanishi hamda ekskursiya obyektiga bog'liq bo'ladi. Maktab o'quv rejasi turli fakultativ va tanlov asosida bo'yicha kurslarni tashkil etishni ko'zda tutadi. Ular o'quvchilar, ularning ota-onalari istak va qiziqishlarini hisobga olish bilan ishlab chiqiladi.

Amaliyotda fermerlik, iqtisod, elektron va radiotexnika, elektronika, polimerlar kimyosi, astrofizika, psixologiya, etika, antik tarix, botanikaning ba'zi sohalari, ikkinchi chet tili, etnografiya, stenografiya, kutubxona ishi, rassomchilik, musiqa kabi kurslarni fakultativ sifatida o'rganiladi. Fakultativ va fanlarni ro'yxatini aniqlashda faqat o'quvchilar istaklari emas, balki ijtimoiy talablar va maktab imkoniyatidan kelib chiqiladi. Fakultativ va tanlovi bo'yicha mashg'ulotlar majburiy va umumiy o'rta ta'lim fanlari bilan uzviy bog'liqlikda o'tkazilishi kerak.

Didaktik talablar – bu mashg'ulot o'rinli rejalashtirilgan, puxta tayyorlangan, tashkil etilgan, yaxshi jihozlangan bo'lishi va qulay sharoitlarda o'tkazilishi kerak.

Mashg'ulotni tuzishga aniq maqsadni ko'zlab, ilmiy asoslangan holda yondoshish – bunda pedagog va talabalar birga ishlaydigan aniq sharoitning eng yaxshi varianti tanlanadi va quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- mashg'ulot vaqtidan to'g'ri va ratsional foydalanish;
- mashg'ulotning maqsad va vazifalarini belgilash, asosiy va ikkinchi darajali vazifalarni ajratib olish;
- umuman va har bir struktura elementi uchun o'quv materialini belgilab olish, oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi o'quv materialini tanlashda mashg'ulotning maqsadi, dars xususiyati, taraqqiyotning yutuqlarini hisobga oladi;
- asosiy didaktik tamoyillari va hozirgi zamon ishlab chiqarishi talablarini hisobga olish;
- ta'limning maqbul metod va usullarini tanlash, metodlar o'rganiladigan predmetning maqsadi, spetsifikasi, ta'limning optimal sharoitlarini hisobga olib tanlanadi;
- zarur ko'rgazmali qurollar va ta'limning o'qitish vositalarini tanlash.

Mashg'ulotda talabalarning jamoaviy va individual ish shakllarini birga to'g'ri qo'shib olib borish zarur. Oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi talabalarga tayyor bilimlarnigina berib qolmay, balki ularni mustaqil ravishda bilimlarini to'ldirish va chuqurlashtirishga o'rgatish, mashg'ulotning barcha bosqichlarida bilish faoliyati va faollikni shaxsiy va yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda rivojlantirishi kerak.

Psixologik talablar quyidagilardan iborat: pedagoglar talabalarning individual, yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olishlari kerak. Masalan, oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi pastki guruhlarda odatda ta'limning asosiy shakli sifatida suhbat, hikoya qilish va yuqori guruhlarda esa seminar mashg'ulotlari, muammoli xarakterga ega bo'lgan topshiriqlarni tanlaydi. Ta'limda alohida yondashish tamoyili xotira, fikrlash,

qiziqishlar kabi psixologik va fiziologik xususiyatlarni hisobga olishni talab etadi.

Ma'naviy-axloqiy talablar – eng avvalo pedagogning shaxsiyatiga taalluqlidir. Oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi axloqiy jihatdan qat'iyatli, siyosiy jihatdan savodli, g'oyaviy e'tiqodli, xush muomalali bo'lishi, o'z kasbini, fanini, talabalarni sevishi lozim; o'z nutqi, ko'rinishiga e'tibor berishi darkor, bunday sifatlarga ega bo'lgan oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi talabalarni o'z shaxsiy ibratini, namunali yurish-turishi bilan tarbiyalaydi.

Gigiyenik talablarga harorat rejimiga, yoritish normalariga rioya qilish, o'quv auditoriyalari, kabinet, laboratoriya, ko'rgazmali qurollar (plakat, diopozitiv va kinofilmlar)ning estetik jihatdan yaxshi jihozlanishi kiradi.

Mashg'ulotga bo'lgan texnik talablar – bu xavfsizlik texnikasi, yong'inga qarshi texnika, mehnatni muhofaza qilish bo'yicha talablar. Har bir laboratoriya, o'quv-ustaxonalarida poligonda xavfsizlik texnikasi va yong'inga qarshi texnika bo'yicha instruksiya ega bo'lishi kerak.

Shuningdek, zamonaviy ta'lim texnologiyasida darsni tashkil etishga doir qator umumpedagogik – didaktik talablar qo'yiladi. Bular:

- har bir dars texnologik jihatdan mukammal darajada loyihalashtirilishi;
- dars maqsad va vazifalarining aniq belgilanishi;
- darsda ta'lim vazifalarining tarbiya vazifalari bilan bog'liq bo'lishi;
- darsni o'quv dasturi, o'quv rejasi talabiga muvofiq tashkil etish;
- dars uchun ajratilgan vaqtdan unumli foydalanish;
- darsning tashkiliy jihatdan puxta belgilangan bo'lishi;
- darsning jonli, samarali va ta'lim oluvchilarga emotsional ta'sirli bo'lishi uchun ta'lim beruvchining turli xil zamonaviy va

ilg'or ta'lim usullari, vositalari va ko'rgazmali qurollardan, texnika vositalaridan mohirlik bilan foydalana olishi;

- ta'lim beruvchining rahbarlik roli bilan ta'lim oluvchilarning faol bilish faoliyatini birga olib borish;

- darslarning o'zaro uzviy va dialektik xususiyatga ega bo'lishiga erishish;

- ta'lim oluvchilarning yosh va psixologik, shuningdek, mutaxassislik xususiyatlarini inobatga olish;

- darsni demokratik tamoyillar asosida tashkil etish;

- darsda ta'lim oluvchi erkinligini ta'minlashga erishish;

- darsda ta'lim oluvchilarni mustaqil fikrlash hamda o'z fikrini bayon etishiga undash va imkon yaratish;

- dars davomida ta'lim oluvchilar faoliyatini to'g'ri tashkillashtirish, muammoli izlanuvchanlik layoqatlarini rivojlantirish;

- dars jarayonida o'qitishning jamoa, guruhli va yakka tartibdagi shakllarini mos ravishda qo'shib olib borish;

- ta'lim oluvchilar o'quv faoliyatlarining atroflicha nazorat qilinishi va adolatli darajada baholanishi va boshqalar.

Darslarda, masalan, tabiatshunoslik va uni o'qitish uslubiyoti darslarida o'rganish obyektlari hisoblangan ko'rgazmali qurollarni ikkita guruhga: tabiiy jismlar va o'qitish uchun maxsus tayyorlangan, jism va hodisalarning tasvirlariga ajratish mumkin. Tabiiy jismlarga tog' jinslari, minerallar, tuproq namunalari, o'simliklar, hayvonlarning tabiat burchagidagi asliy namunalari yoki tulumlar kiradi. Ko'rgazmali qurollar sathi (suratlar, disklar, multimedialar, diafilmlar, diapozitivlar, rangli rasmlar, mavzuga oid jadvallar) va hajmli (modellar, maketlar, mulyajlar, ho'l preparatlar, asliy namunalar, kolleksiyalar, gerbariylar, plan, xarita, globus, doskada rasm chizish)ga ajatiladi. Har ikkisi ham harakatsiz va harakatli bo'lishi mumkin.

Dars samaradorligini oshirishda o'quv vositalarining ahamiyati judda kattadir. Bularga darsliklar, o'quv qo'llanmalari,

radio eshittirishlari, televideniya ko'rsatuvlari, gazeta va jurnallar, elektron darsliklar, kadoskop, proyeksion rangli rasmlar, slaydlar, kompyuterlar, hamda o'qitishning barcha zamonaviy texnik vositalari, tajribalar o'tkazish uchun jihozlar, kundalik kuzatish daftari, o'lkashunoslik burchagi, geografiya maydonchasi va undagi jihozlar, maktab o'quv-tajriba maydonchasi kiradi.

O'qituvchi fanning istiqbollari haqida umumiy tasavvurga ega bo'lmay turib, chuqur asoslangan dars o'tkazishiga umid qilish qiyin. O'quv fanidagi g'oyalar va mavzularning izchilligi va o'zaro bog'liqligini tasavvur etgan holda o'qituvchi dars mashg'uloti jarayonida dars mazmunidan tashqari darsda foydalaniladigan qo'shimcha manbalar (she'rlar, maqollar, matallar, topishmoqlar, yozuvchilarning asarlaridan parchalar, hayot bilan bog'liqlik, fanlararo bog'lanishlar)dan unumli foydalanishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Darslar samaradorligi o'qitish uslublari to'g'ri tanlanganida va ularni ko'rgazmali qurollar, o'quv vositalari bilan uyg'unlashtirilganda sezilarli darajada ortadi. O'qitishning zamonaviy texnika vositalari va axborot texnologiyalaridan mohirona foydalanish dars samaradorligini ta'minlaydi va o'quv mehnati intensivligini hamda o'quv jarayoni texnik madaniyatini oshiradi.

Test topshiriqlari:

1. Ta'lim bu - ...

a) Maxsus tayyorlangan kishilar rahbarligida o'tkaziladigan, o'quvchilarning bilish qobiliyatlarini o'stiradigan, ularning dunyoqarashini tarkib toptiradigan jarayondir

b) Ta'lim-tarbiya natijasida olingan va tizimlashtirilgan bilim, hosil qilingan ko'nikma va malakalar hamda shakllangan dunyoqarashlar majmuidir;

c) Ta'lim - bu o'qitishdir;

d) O'sib kelayotgan avlodda hosil qilingan bilimlar asosida aqliy kamolot, dunyoqarashini, insoniy e'tiqod, burch va mas'uliyatini, jamiyatimiz kishilariga xos bo'lgan axloqiy fazilatlarni kamol toptirish maqsadini ifodalaydi.

2. Sinf dan va maktabdan tashqari ishlar nima maqsadda tashkil qilinadi?

a) O'quvchilarning darsdan keyingi vaqtlarini to'g'ri taqsimlash uchun

b) O'quvchilarni to'garaklarga jalb qilish uchun.

c) Bolalar va ota-onalarning yakka tartibdagi ehtiyojini qondirish uchun.

d) O'quvchilarning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish, mustaqil bilim olishlari, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun.

3. Ta'limning mazmuni nimalarda aks etadi?

a) O'quv rejasida, o'quv dasturida, davlat ta'lim standartida, darsliklarda

b) Buyruqlarda, o'quv rejasida, darsliklarda.

c) Pedagogik kengash qarorlarida, metodik qo'llanmalarda, buyruqlarda.

d) Yozma ishlarda.

4. Yangi bilim beruvchi dars qurilishini ko'rsating:

a) Tashkiliy qism, yangi mavzu bayoni, yangi mavzuni mustahkamlash, darsni yakunlash

b) Tashkiliy qism, uy vazifasini so'rash, baholash, yangi mavzu bayoni, mustahkamlash

c) Tashkiliy qism, uy vazifasini so'rash, mustahkamlash, darsni yakunlash

d) Tashkiliy qism, yangi mavzu bayoni, darsni yakunlash.

5. Ta'limning rivojlantiruvchi funksiyasi – nimani ifodalaydi?

a) ta'lim jarayonida bilimlarni o'zlashtirishni, o'quvchining rivojlanishi sodir bo'lishini

b) ta'lim metodikasi;

c) ta'lim jarayonida o'quvchi bosh obyekt va subyekt bo'lishini;

d) ta'lim metodologiyasini umumiy holatda o'zlashtirishini va rivojlanishini.

Nazorat savollari:

1. Ta'limni tashkil etish shakllari tushunchasi va ta'lim turlari.

2. Boshlang'ich ta'limda darsning turlari va tuzilishi.

3. Boshlang'ich ta'limda ta'limni tashkil etishning yordamchi shakllari.

4. Darslarni tashkil etishga nisbatan qo'yiladigan didaktik talablar.

7-mavzu. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tashxis etish

Reja:

1. Ta'lim sifati, baho, baholash, tekshiruv, boshlang'ich ta'lim sifatini baholash.

2. Boshlang'ich ta'lim sifatini baholashda yangi yondashuvlar.

“Diagnostika” (tashxis. yun. “diagnostikos” – bilish, aniqlash) tushunchasi “aniqlashga qodir” ma’nosini anglatadi. Ushbu tushuncha ilk marotaba tibbiyotda qadimgi Yunonistonda qo'llanilgan. Qadimgi yunonlar muvaffaqiyatli davolash uchun kasallik va uning sabablarini to'g'ri anglash, bemor organizmi xususiyatlari, kasallikning kechishi tavsifidan xabardor bo'lish, turli davo vositalarining ta'sirini bilish va shu sababli kasallikni davolashdan ko'ra unga to'g'ri tashxis qo'yish muhim ekanligini anglashgan. Tibbiyot sohasida kasallikka tashxis qo'yish borasida o'sha davrlardayoq izlanishlar olib borilgan. Xalqning boy hayotiy tajribasi, o'ziga xos davolash iqtidoriga ega shaxs (tabib, kohin) larning izlanishlari natijasida turli kasalliklarga to'g'ri tashxis qo'yish amaliyoti ilmiy bilimlar bilan boyigan.

Egallagan malakani aniqlashga qaratilgan pedagogik diagnostika yoki diagnostik faoliyatning ayrim jihatlar:

- a) taqqoslash;
- b) pedagogik tahlil;
- v) avvaldan ayta bilish (prognoz);
- g) interpretatsiya;
- d) pedagogik diagnostika natijalarini o'quvchilarga yetkazish;
- e) amalga oshirilgan turli diagnostik metodlarni o'quvchilarga yetkazish;

j) pedagogik diagnostika metodlarini to'g'ri belgilashdan iborat bo'lgan.

Ta'lim jarayonining ajralmas komponenti tashxis hisoblanib, uning yordamida qo'yilgan maqsadlarga erishilganlik aniqlanadi. Tashxisiz didaktik jarayonni samarali boshqarish imkoniyati mavjud emas.

Tashxis – bu didaktik jarayon natijalarini aniq belgilash. “Tashxis” tushunchasi o'quvchilar “bilim, ko'nikma, malakalarni tekshirish” tushunchasiga qaraganda keng va chuqur ma'noga ega. Bilim, ko'nikma, malakalarni tekshirish natijaning o'zigagina tegishli, uning sabablariga izoh bermaydi. Tashxislash natijalarni didaktik jarayon dinamikasidan, tendensiyalarini hisobga olgan holda ko'rib chiqadi.

Tashxisning asosiy komponenti nazorat hisoblanadi. **Nazorat** – bu bilim, ko'nikma, malakalarni o'zlashtirish jarayonini kuzatish. **Nazoratning asosiy qismi** tekshirish hisoblanadi. **Tekshirish** - bu o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma, malakalarni baholash uchun bajariladigan harakatlar va operatsiyalar tizimi.

Mohiyatiga ko'ra nazorat o'quvchilarni o'quv faoliyati natijalari to'g'risidagi ma'lumotlarni olish, ya'ni ta'limda teskari aloqani o'rnatililishini ta'minlaydi. O'qituvchi o'quvchini bilimlarni qay miqdorda yoki qay darajada o'zlashtirganligi haqidagi ma'lumotga ega bo'ladi. Shu bilan birga o'qituvchi o'quvchining mustaqil o'quv faoliyati xarakterini bilib oladi.

Nazorat davomida o'quvchi o'zining o'quv faoliyati to'g'risidagi ma'lumotga ega bo'ladi. **Nazorat o'quvchiga** bilimlarni o'zlashtirish orqali nimaga erishganini tushunishiga hamda o'z kamchiliklarini anglashiga yordam beradi.

Pedagogik tashxis pedagoglar bilan olib boriladigan metodik ishlarni tashkil etishda, ularning kasbiy va o'zaro rivojlanishida ilmiy yondashuvni ta'minlaydi. Shuning uchun u metodik, ta'lim-tarbiya jarayonlarida hamda maktabni boshqarish jarayonida

muhim rol o'ynaydi. O'qituvchining kasbiy rivojlanish darajasini o'rganishning tizimi sifatida olingan pedagogik tashxis qo'yish ishdagi qiyinchiliklarni aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi, ularni engib o'tishning muqobil usullarini izlashga undaydi. Shu bilan birga, u o'qituvchining kuchli tomonlarini aniqlashga, ularni mustaxkamlash hamda pedagogik faoliyat va o'qitish modelining yakkaalashtirilgan metodlarini rivojlantirish yo'llari hamda aniq usullarini belgilab olishga ham imkon beradi.

Pedagogik faoliyat diagnostikasi, ayniqsa, o'zini-o'zi diagnostika qilishni o'tkazish har bir pedagog tomonidan o'zini-o'zi tahlil qilish va baholash malakalarini egallashga yo'naltirilgan. Bu hol pedagogik kadrlar bilan olib boriladigan ishlarning o'zini tartibga solish va korreksiyalashning faol tartibiga o'tkazishga imkon beradi. Pedagogik diagnostika har bir pedagogik bilish, har birining ko'ngliga yo'l topa olish singari murakkab masalalarni muvaffaqiyatli yechishda rahbar – metodistlarga yordam beradi. U o'qituvchilarning kasbiy va shaxsiy xususiyatlarini bilishga imkon beradi va shu bilan birga pedagog kadrlar bilan metodik ishlarning tashkil etilishini yengillashtirib, ularning samarasini oshiradi.

Ta'lim jarayonining muhim bosqichlaridan biri o'quvchilar bilim, ko'nikma va malakalarni nazorat, hisobga olish va baholashdir. Uning maqsadi: O'quv materialini egallab olish sifatini; shakllantirilgan ko'nikma va malakalarining o'quv-predmetining maqsad va vazifalariga qanchalik mos kelishi darajasi aniqlashdir. Bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat etish jarayonida o'quvchilarning o'quv mehnatiga javobgarlik munosabati tarkib topadi, ta'lim usullarini samaraliligi belgilanadi.

Nazoratning har bir turi o'ziga xos funksiya, mazmunga ega. Bilim, ko'nikma, malakalarini hisob-kitob qilish funksiyasi – o'quvchilar tomonidan bilimlarni hajmini aniqlash emas, shu bilan birga bilish usullarini, empirik va nazariy fikrlash,

muammolarni hal qilish usullarini egallab olish darajasini ham aniqlaydi.

Nazoratning o'rgatuvchanlik funksiyasi – o'quvchilar javoblarni tahlil etish orqali ularda o'quv materialini egallab olish, muammoni hal etishning yangi usullarini ham o'rgatadi.

Tarbiyalovchilik funksiyasi – egallab olingan bilim, ko'nikma va malakalar hajmini aniqlash orqali o'quvchilarda faollik va mustaqilligi darajalarini belgilaydi va uni rivojlantirish kelajagi rejalarini aniqlash imkonini beradi.

Teskari aloqa o'rnatish funksiyasi – o'qituvchi nazorat vaqtida o'z fanini o'qitishning kelgusidagi yanada takomillashtirish uchun imkoniyatga ega bo'ladi. Ma'lumki, teskari aloqa bilish faoliyatning muhim tarkibiy qismi bo'lib, o'quvchilar o'z-o'zini nazorat qilish natijasida amalga oshiriladi. Shuning uchun talabaga bilim, ko'nikma va malakalarini o'zi nazorat qilish usullari bilan qurollantirish lozim. Nazoratning test, xilma-xil vaziyat, topshiriqlar tizimi bilan qurollantirish talab etiladi.

Bilimlarni tekshirish va baholash – ta'lim jarayonini ajralmas qismidir. U darslarda o'quvchilarni o'quv faoliyatini og'zaki yoki yozma nazorat qilish yo'li orqali amalga oshiriladi. Tekshirish va baholash yordamida o'quvchilarni bilimlarni qay darajada o'zlashtirganliklari o'quvchilarni yutuq va kamchiliklari, o'qituvchi faoliyati samaradorligi aniqlanadi.

Darsdagi intizom o'quvchilarni ta'limga munosabati, o'quvchilarni mustaqilligi, tashabbuskorligi, mehnatsevarligi ko'p jihatdan bilimlarni tekshirish va baholashga bog'liq.

Bilimlarni tekshirish va baholash quyidagi vazifalarni bajaradi:

Nazorat qiluvchi (har bir bosqichda bilim, ko'nikma, malakalarni o'zlashtirish keyingi bosqichga tayyorgarlikni ifodalaydi).

Ta'limiy (o'quvchi o'rtog'ini javobini tinglaganda ham uning bilish qobiliyati rivojlanadi).

Tarbiyaviy (o'quvchilar mehnat qilishga, mustaqil ishlashga o'rganadilar).

Tuzatuvchilik (o'quv-tarbiyaviy jarayonni tuzatish uchun imkoniyatga ega bo'linadi).

Axborot beruvchi (ota-ona bolasining yutuq va kamchiliklaridan xabardor bo'ladi).

Ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida o'quvchilar bilimini tekshirish va baholash tizimli va doimiy ravishda amalga oshirilishi lozim. Bilimlarni tekshirish va baholashni obyektivligiga ta'sir etuvchi omillar. Bilimlarni tekshirish jarayonida ta'lim natijasida erishiladigan maqsadni bir xil, umumiy tushunilmaydi.

Ta'lim maqsadi o'qituvchilar tomonidan keng, har xilda shakllanadi:

1. Fan asoslaridan puxta bilim berish.
2. Mantiqiy tafakkurni shakllantirish.
3. O'quvchilarni bilish faolligini shakllantirish.

Nazorat obyektlarining har xilligi bahoni asoslanishiga ta'sir etuvchi omil hisoblanadi. Ayrim o'qituvchilar uchun baho obyekti bu o'quvchi o'zlashtirgan o'quv material, boshqalar uchun esa, bilimlarni amaliyotda qo'llash qobiliyati hisoblanadi.

O'quvchilarning o'quv faoliyatini nazorat qilish va tashxislash tamoyillari quyidagilardir:

- xolislik (obyektivlik);
- tashxis testlari (topshiriqlari, savollari)ga asoslanish;
- tashxis jarayoni mazmunining ilmiy asoslanganligi;
- pedagogning barcha o'quvchilarga do'stona munosabatini, bilim, ko'nikma, malakalarini baholashdan aniq maqsadning ko'zlanishi;

- tizimlilik (mazkur tamoyil ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida bilimlarning o'zlashtirilishi, ularni boshlang'ich idrok etishdan to amalda qo'llashgacha bo'lgan davrlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik mavjudligini anglatadi);

- oshkoralik (barcha o'quvchilarni aynan bir xil mezonlar bo'yicha ochiq sinovdan o'tkazilishini anglatadi;

- tashxis jarayonida belgilanadigan har bir o'quvchining reytingi oshkoralik xarakteriga ega;

- oshkoralik tamoyili, shuningdek, baholarni e'lon qilish va motivatsiyalashni ham talab etadi).

Ta'lim jarayonida nazoratga quyidagi pedagogik talablar qo'yiladi:

- nazoratni individual xarakterda bo'lishi;

- ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida nazoratni tizimli, doimiy bo'lishi;

- nazoratning turli shakllaridan foydalanish;

- nazoratning har tomonlamaligi (o'quvchilarni nazariy bilimlarini, intellektual va amaliy ko'nikma va malakalarini tekshirishni ta'minlaydi);

- nazoratni obyektivligi;

- nazoratni tabaqalashgan yondashuv asosida tashkil etish.

2. Boshlang'ich ta'lim sifatini baholashda yangi yondashuvlar.

O'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatlari nazorati natijalari o'qituvchi tomonidan qo'yilgan baholashda o'z ifodasini topadi.

Baholash – bu bilim, ko'nikma, malakalarni o'zlashtirilganlik darajasini aniqlash. Baholashning miqdoriy ifodalanishi bahoda aks etadi.

Baho – bu o'quvchilarni bilim, ko'nikma, malakalarini raqam va ballar orqali shartli ifodalash miqdori.

Ta'lim natijasi nafaqat baho orqali, balki boshqa vositalarda ham baholanishi mumkin. Masalan, og'zaki maqtov,

minnatdorchilik bildirish, faxriy yorliq yoki medallar bilan taqdirlash orqali amalga oshirilishi mumkin.

Bilim sifatini aniqlashdagi yagona yondashuv obyektiv baholash hisoblanadi. Bilimlarni baholash o'quvchiga ta'sir etishning eng nozik jihatlarini ifodalaydi. Bilimga o'ta yuqori darajada baho qo'yish o'quvchini bilim olishga ruhlantirishi mumkin, lekin taltaytirib yuborishi ham mumkin.

O'quvchiga past baho qo'yish o'quvchini bilimlarni olishga yo'naltirishi ham, qiziqishini pasayishiga ham sabab bo'lishi mumkin. Talabalar bilim, ko'nikma va malakalarini reyting tizimida nazorat etish va baholash yo'llari. Talabalar o'quv-bilim faoliyati natijalarini reyting usulda nazorat va baholashning an'anaviy usullardan afzalligi shundaki, u talabani uzluksiz, mustaqil o'qishga o'rgatadi, ularda o'quv ishlari o'rganiladi, muvaffaqiyatli intilishni shakllantiradi.

Reyting tizimida yozma, og'zaki baholash bilan birga test sinovlaridan keng foydalanilmoqda. Uning afzalliklari:

Nazorat va baholashning xolis instrumenti, uni to'g'ri tashkil etish, uning natijalari testlashtiruvchining shaxsiga bog'liq bo'lmaydi.

U texnologik xususiyatga ega, to'la guruhni keng qamrovli material asosida nisbatan qisqa vaqt davomida yalpi baholash imkonini beradi.

Testlashtirish, natijalarini tahlil etish va rasmiylashtirish jarayonlarini avtomatlashtirish uchun qulay.

Natijalarni kompyuterga kiritib avtomatik ravishda tahlil qilish imkoniyati mavjud. Sinovdan o'tuvchiga moslashuvchi kompyuter test sistemalaridan foydalanish imkoniyatlari ham mavjud bo'lib, ulardan keyingi topshiriq sinaluvchini avvalgi topshiriqni qay darajada bajarganligiga qarab beriladi.

O'quvchilarning faoliyatini hisobga olish metodlari og'zaki, yozma, test hamda amaliy topshiriqlarni bajarishga asoslangan bo'lishi mumkin.

Og'zaki tekshirish. Bu metod bilimlarni nazorat qilish va baholashning ancha keng tarqalgan an'anaviy usullaridan biridir. Og'zaki tekshirishning mohiyati shunda ko'rinadiki, o'qituvchi o'quvchilarga o'rganilgan mavzuning mazmunidan kelib chiqib, ularning o'zlashtirish darajasini aniqlaydi.

Og'zaki tekshirish o'quvchilarning bilimlarini tekshirishni savol-javob usuli asosida amalga oshiriladi. Ushbu usul ayrim hollarda suhbat usuli deb ham atashadi. Og'zaki tekshirishda o'qituvchi o'rganilayotgan mavzuni alohida qismlarga ajratadi va ularni har biridan o'quvchilarga savollar beradi. Biroq, o'quvchilarning nutqini o'stirish hamda ularning chuqur va mustahkam bilimga ega bo'lishlari uchun ulardan shu yoki oldingi mavzuni butunlay esga tushirishni talab qilish mumkin. Ko'pgina fanlarda og'zaki tekshirish o'quvchilarning javoblarini yozma mashqlarni tashkil etish asosida to'ldirib boriladi. Masalan, o'quvchilarning «Qo'shma gaplar» mavzusini qanday o'zlashtirganliklarini tekshirishda ana shunday yo'l tutish mumkin. Ular o'z javoblarini isbotlash uchun misol keltiradilar. Bu misollarni doskaga yozib, sintaktik va grammatik jihatdan tahlil qiladilar. Matematika, fizika va kimyodan og'zaki tekshirish qoidaga muvofiq misol va topshiriqlarni amaliy ko'nikma va malakalar baholash maqsadidan kelib chiqib hal etiladi.

Keng tarqalganligi va samarali ekanligiga qaramay o'quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholashda og'zaki tekshirish ayrim kamchiliklarga ham ega. Chunonchi, uni qo'llash jarayonida:

- 1) nisbatan ko'p mehnat sarflanadi;
- 2) dars mobaynida 3-4 nafar o'quvchinigina bilimini tekshirish mumkin.

Shu bois o'quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholashning muvaffaqiyatini ta'minlash uchun turli shakllardan foydalaniladi. Og'zaki ommaviy tekshirish o'quvchilardan og'zaki

so'rash bo'lib, ular guruhga qaratilgan savollarga javob beradilar. Bunday tekshirishda javoblar qisqa bo'ladi. Mazkur so'rash ko'pchilik o'quvchilarni nazorat qilishni ta'minlaydi va butun guruhni faollashtiradi, ammo o'quvchilarning nutqini o'stirmaydi. Bunday nuqsonlar individual so'rashda ko'zga tashlanmaydi. Ammo so'rashning bu shaklida guruhdagi boshqa o'quvchilarning to'laqonli ishlashlariga erishish juda qiyin.

Kombinatsiyalangan (tezlashtirilgan) tekshirishda o'qituvchi bir necha o'quvchini bir vaqtda doskaga chaqiradi, biri og'zaki javob beradi, 3-4 nafar o'quvchi esa kartochkalar bo'yicha yozma ishni bajarishadi va hokazolar. Bu tekshirishning murakkab usuli bo'lib, o'qituvchidan yetarlicha tajriba va diqqatlarini guruhdagi hamma o'quvchilarga taqsimlay bilishni talab qiladi.

Yozma tekshirish – o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish va baholashning eng samarali usullaridan biri bo'lib, ularning ijodiy qobiliyatlarini baholash imkonini beradi. Mazkur usulning mohiyati shundaki, o'qituvchi alohida mavzu yoki o'quv dasturining ma'lum bo'limini o'tib bo'lganidan so'ng o'quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholashni tashkil etadi. Yozma tekshirish topshiriq, ya'ni, insho yozish hamda turli nazorat va mustaqil ishlarni bajarishni uyda ham amalga oshirishga imkon beradi. Ushbu jarayonda o'qituvchining bajarilgan ish bilan tanishib chiqishi, uning sifatini tekshirishi uchun ko'p mehnat va vaqt sarflanadi.

Amaliy topshiriqlarni bajarishga asoslangan tekshirish. Bajarilayotgan amaliy harakatlar (sport, mehnat harakatlari)ning to'g'riligini kuzatish yoki olingan natijalarga tayanishdan iborat bo'lishi mumkin. O'quvchining butun dars davomidagi barcha faoliyatlarini nazorat qilish tekshirishning maxsus turi bo'lib, u o'quvchining darsdagi ishtiroki uchun ball qo'yish bilan

yakunlanadi. Bu o'quvchini doimo harakat qilishga va faollikka undaydi. Ma'lumki, bugun ta'lim tizimida reyting nazoratidan keng foydalanilmoqda.

Reyting deganda baholash, tartibga keltirish, klassifikatsiyalash, bironta hodisani oldindan belgilangan shkala bo'yicha baholash tushuniladi.

Shkalalash – aniq jarayonlarni raqamlar tizimi yordamida modellashtirish. Uning turli uslublari sifat tavsiflarini miqdoriy o'zgarishlarga aylantirishga yordam beradi.

Test – aniq maqsad asosida muayyan holat darajasini sifat va miqdoriy ko'rsatkichlarda belgilashga imkon beruvchi sinov vositasi. Pedagogik amaliyotda testning bir qator afzalliklari ko'zga tashlanadi. Ular quyidagilardir:

- 1) nazorat uchun vaqtning kam sarflanishi;
- 2) nazariy va amaliy bilim darajasini obyektiv sharoitda aniqlash imkonining mavjudligi;
- 3) bir vaqtning o'zida ko'p sonli o'quvchilar bilan nazoratni tashkil etish mumkinligi;
- 4) bilim natijalarining o'qituvchi tomonidan qisqa muddatda tekshirilishi;
- 5) barcha o'quvchilarga bir xil murakkablikdagi savollar berilib, ular uchun bir xil sharoitning yaratilishi.

Bugungi kunda ham maktab amaliyotida besh balli baholash tizimidan foydalanilmoqda, pedagoglar mazkur tizimning rag'batlantiruvchi rolini oshirish yo'llarini izlamoqdalar. Bu borada bir necha usullardan foydalanishmoqda. Xususan:

1. Baholarni qo'shish va ayrish alomatlari bilan ifodalash. Sinf jurnallarini yuritishning amaldagi qoidalari ifodaviy belgili baholarni qo'llashga imkon bermaydi. Shu bois pedagog murosa qilib, sinf jurnaliga aniq baholarni qo'yadi, plyus-minuslarni esa shaxsiy yon daftarchasida qayd etib boradi;

2. Raqamni balli baho (qo'shimcha baho) bilan to'ldirishi. Bu usul instruktiv taqiqlarga ega emas, biroq pedagoglar tomonidan kam qo'llaniladi, zero, bu usul dars davomida shusiz ham tanqisligi seziladigan vaqtni ko'proq sarflashni talab etadi;

3. O'qituvchining kundalik daftarga baho qo'yish bilan birga ota-onalar uchun qaydlarni yozishi. Bu usul o'quvchining oila oldidagi mas'uliyatini kuchaytirishga asoslanadi. Quyidagi holat inobatga olinmasa, bunda biror g'ayri oddiylik yo'q. Kundalikda qayd etilgan yozuvlar mazmuni bilan tanishish ularning asosan salbiy mazmunda ekanligini ko'rsatadi. Ma'lumki, salbiy fikrlar o'quvchilarda ta'lim olishga bo'lgan rag'batni barbod qiladi. Tadqiqot natijalarining ko'rsatishicha, 5-6-sinf o'quvchilarida ta'lim olishga bo'lgan rag'batning pasayishini ta'minlovchi omil – aynan kundalikdagi salbiy mazmundagi qaydlardir.

4. Kommunikativ motiv – tengdoshlarining munosabati, fikri. O'quvchilar tengdoshlarining munosabati, fikrlariga nisbatan e'tiborsiz bo'la olmaydilar. Pedagog ana omildan foydalana olishi zarur, biroq uni suiste'mol qilish yaramaydi, zero, bunday yondashuv ham o'quvchilarda ta'lim olishga bo'lgan rag'batni susaytiradi. XIX-XX asr boshlarida gimnaziyalarda shunday qoida ustun bo'lgan: o'quvchini jamoa oldida maqtash mumkin, lekin koyish mumkin emas. Bugun ham ta'lim amaliyotida ana shu qoidaga amal qilish foydadan holi emas.

5. Kommunikativ ta'sirni kuchaytirish, bu o'rinda o'quvchilarni o'z sinfdoshlarining muvaffaqiyatlari va muvaffaqiyatsizliklarini his qilish, unga yordam ko'rsatishga o'rgatishdan iborat;

6. O'zlashtirish ekranlaridan foydalanish. Sinfda ekran osib qo'yilib, unda o'quvchilarning barcha baho ko'rsatkichlari qayd etib boriladi. Buning kamchiligi a'lochilarda kibrlanish, past o'zlashtiruvchilarda esa befarqlik yuzaga keladi. Bunday holatning oldini olish uchun o'quvchilarni axborotni to'g'ri qabul qilishga o'rgatib borish zarur.

7. O'z-o'zi bilan musobaqa tashkil etish, har hafta oxirida o'quvchi o'z faolitini tahlil etadi. Yakunlangan haftada o'zlashtirish pasaysa, garchi u a'lochi bo'lib qolaversa ham o'quvchi musobaqada boy beradi. Aksincha, kuchsiz o'quvchi yakunlangan haftada samarali ishlasa, g'olib chiqqan hisoblanadi. O'z-o'zi bilan musobaqada barcha o'quvchilar teng sharoitda bo'ladilar, ya'ni, past o'zlashtiruvchi o'quvchi bitta past bahoni kam olsa, yutgan, a'lochi o'quvchi esa bitta a'lo bahoni kam olgan bo'lsa yutqazadi. Anglanganidek, bu usul o'zlashtirish uchun emas, balki o'zlashtirishni yaxshilash uchun xizmat qiladi.

Ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida o'quvchilarni fanlar bo'yicha bilim, ko'nikma, malakalarini o'zlashtirganlik darajalarini baholashda quyidagi subyektiv kamchiliklarni uchratishimiz mumkin:

- baholashda bag'rikenglik qilish;
- kayfiyatga qarab baho qo'yish;
- baholashda aniq mezonlarning yo'qligi;
- baholashda tizimni yo'qligi;
- boshqalar bahosiga qarab baho qo'yish;
- bolani xulq-atvorini inobatga olib baho qo'yish;
- bahoni ko'tarish yoki pasaytirib qo'yish.

Yuqoridagi baholash jarayonidagi kamchiliklarga yo'l qo'yish baholashdagi obyektivlikni yo'qolishiga olib keladi. Bunday holatlar o'quvchilarni bilim olishga bo'lgan qiziqishlarini pasayishiga sabab bo'ladi.

Test topshiriqlari:

1. Baholash nima?

a) bilim, ko'nikma va malakalarni o'quv dasturida ko'rsatilgan etalon (ko'rsatkich, qolip, o'lchagich)lar bilan solishtirish

b) o'quvchining bilimiga baho qo'yish

c) o'quvchining o'zlashtirishini aniqlash usuli

d) o'quvchilarning fan bo'yicha egallagan bilim, ko'nikma va malakalarni aniqlash

2. O'zlashtirishni nazorat qilish va hisobga olishning qanday vazifalari mavjud?

- a) ta'limiy, tarbiyaviy va rivoj lantirish vazifalari
- b) nazorat, o'qitish, tarbiyalash vazifalari
- c) nazorat, o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish vazifalari
- d) o'qitish, tarbiyalash va rivoj lantirish vazifalari

3. Malaka – bu...

a) Ongli xatti-harakatning avtomatlashtirilgan, bexato bajariladigan harakati

b) Bilimlarni amalda bir necha bor qo'llanilishi orqali sodir bo'ladi

c) Mehnat qilish jarayonida hosil bo'lgan ko'nikmalar natijasi hisoblanadi

d) Insonni uzoq yillar davomida o'zlashtira olgan bilimlar majmuasi

4. Bilim bu —

a) Tabiat va jamiyatdagi voqea-hodisalarning bosh miyada aks etishi, yillar jarayonidagi yig'ilgan ma'lumotlar

b) Tevarak atrofdagi voqea-hodisalarni bilib olinishi.

c) O'quv fanlarining o'rganilgan qismidir.

d) O'rganilgan barcha tushunchalar.

5. O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini hisobga olish turlarini belgilang.

a) Nazorat ishi, test, og'zaki so'rash

b) Yozma, amaliy, uy vazifalarini tekshirish.

c) Uy ishi

d) Ommaviy, individual.

Nazorat uchun savollari:

1. Ta'lim olganlikni tashxis etishning mohiyati nimadan iborat?
2. O'quv jarayonida nazorat va hisobgaolish funksiyalarini sanab bering.
3. Ta'lim olganlikni tashxis etishning qanday tamoyillarini bilasiz?
4. O'quv faoliyati natijalarini hisobgaolish turlari, shakllari va metodlarini ko'rsating?
5. Bilim, ko'nikma va malakalarni baholash mezonlari haqida tushuncha bering.

III MODUL. BOSHLANG'ICH TA'LIMDA TARBIYA

8-mavzu. Boshlang'ich ta'limda tarbiya nazariyasi

Reja:

1. O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan ijtimoiy tarbiyaning umumiy vazifalari.
2. Boshlang'ich sinflarda tarbiya jarayonlarini tashkil etish.
3. Axloqiy, aqliy, jismoniy, estetik, ekologik, iqtisodiy, huquqiy tarbiya.

Tarbiya nazariyasi pedagogika fanining bir qismi bo'lib, tarbiya jarayonining mazmuni, metodlari va tashkil etilishi masalalarini o'rgatadi. Hayotga yangicha siyosiy va iqtisodiy nuqtai nazardan yondashish o'sib kelayotgan yosh avlod tarbiyasi bilan bog'liq jarayon mazmunini ham qaytadan ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Tarbiya nazariyasi Markaziy Osiyo mutafakkirlari va xalq pedagogikasining tarbiya borasidagi boy tajribalariga tayanadi. Tarbiya nazariyasi o'z qoidalarini asoslash uchun falsafa, etika, estetika, fiziologiya, psixologiya kabi fanlar ma'lumotlaridan foydalanadi.

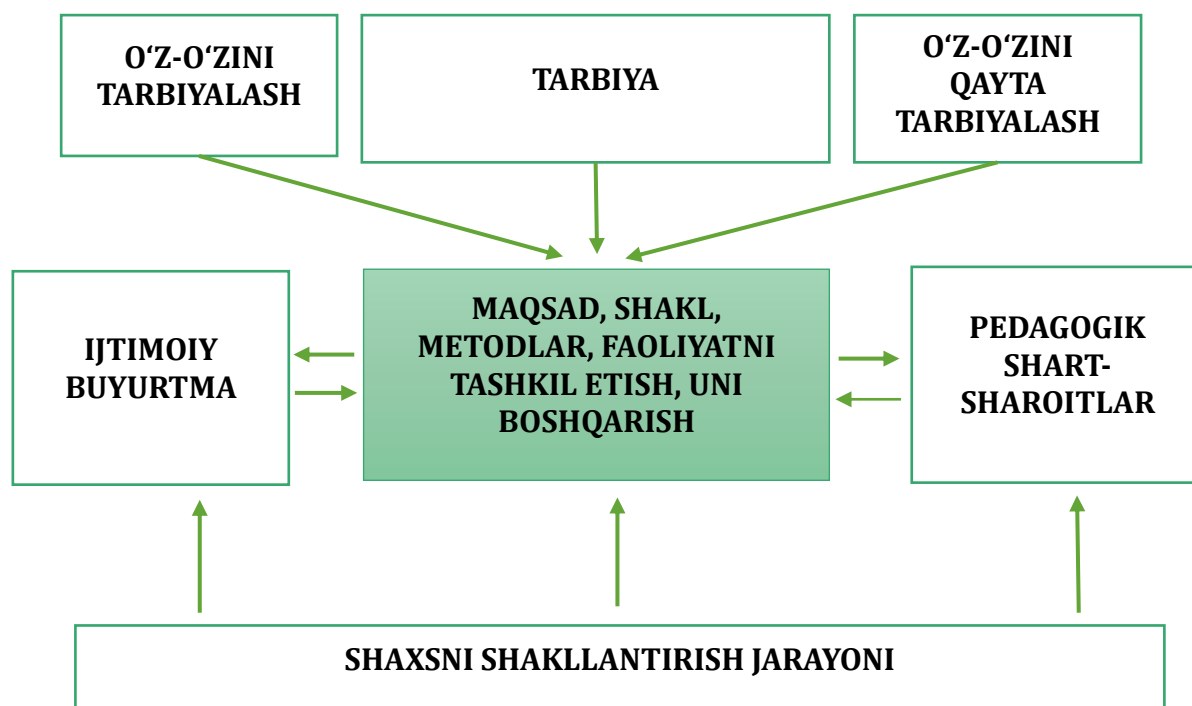
Tarbiya xususida taniqli o'zbek pedagogi Abdulla Avloniy shunday deydi: «Al hosil tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot, yonajot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir». Ushbu fikrlardan xulosa chiqarsak, shaxs tarbiyasi xususiy emas, balki ijtimoiy milliy ilmdir. Zero, har bir xalqning taraqqiy etishi, davlatlarning qudratli bo'lishi avlodlar tarbiyasiga ko'p jihatdan bog'liq.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning

qator asar va nutqlarida ijtimoiy tarbiyani yo'lga qo'yish maqsadi va vazifalari belgilab berilgan.

Tarbiya – shaxsni maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun uyushtirilgan pedagogik jarayon bo'lib, tarbiyalanuvchining shaxsiga muntazam va tizimli ta'sir etish imkonini beradi.

Tarbiya – shaxsda muayyan jismoniy, ruhiy, axloqiy, ma'naviy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan amaliy pedagogik jarayon, insonning jamiyatda yashashi uchun zarur bo'lgan hissiyotlarga ega bo'lishini ta'minlash yo'lida ko'riladigan choratadbirlar yig'indisi. Demak, tarbiya ijtimoiy hodisa bo'lib, insonning shaxs bo'lib shakllanishini ta'minlaydigan eng qadimiy va abadiy ma'naviy qadriyatdir.

3-rasm. Tarbiya jarayoni tasnifi

Tarbiya jarayoni o'zaro bog'liq bo'lgan ikki faoliyatni – o'qituvchi va o'quvchi faoliyatini o'z ichiga oladi. Tarbiya jarayonida o'quvchining ongi shakllanib boradi. His-tuyg'ulari rivojlanadi, ijtimoiy hayot uchun zarur bo'lgan va ijtimoiy aloqalarni tashkil etishga xizmat qiladigan xulqiy odatlar hosil

bo'ladi. Tarbiya jarayonida bolalarning hayoti va faoliyatini pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirish g'oyat muhimdir. Faoliyat jarayonida bola tashqaridan kelayotgan tarbiyaviy ta'sirlarga nisbatan ma'lum munosabatda bo'ladi. Bu munosabat shaxsning ichki ehtiyoj va xohishlarini ifodalaydi.

Tarbiyaning umumiy vazifalari:

- jamiyat a'zolarining maqsadga yo'naltirilgan rivojlanishi hamda ularning qator ehtiyojlarini qondirish uchun shart-sharoit yaratish;
- jamiyat rivoji uchun zarur bo'lgan ijtimoiy madaniyatga mos yetarlicha hajmdagi "inson kapitali"ni tayyorlash;
- madaniyatlarni uzatib turish orqali ijtimoiy hayotning barqarorligini ta'minlash;
- ma'lum jins yoshi va ijtimoiy-kasbiy guruhlarining qiziqishlarini hisobga olgan holda ijtimoiy munosabatlar doirasida jamiyat a'zolarining harakatini tartibga solish.

Psixolog va pedagoglarning tadqiqotlari shaxsga tashqi omillarning (xoh salbiy, xoh ijobiy) ta'siri bolaning ularga munosabati, bog'liqligini ko'rsatadi. Bola faoliyatini uyushtirish emas, balki tarbiyalanuvchining bu faoliyatga nisbatan qanday anglashni baholashi, his qilishni anglashi e'tiborga molikdir. Ulardan o'zi uchun nimalarni maqsad qilib olayotganligini bilishi zarur. Bularning barchasi turli kishilar bilan aloqa qilish, jamoadagi munosabatlar jarayonida murakkablashib boradi. Tarbiya jarayoni o'quvchining ongini emas, balki his-tuyg'ularini ham o'stirib borishi, unda jamiyatning shaxsga qo'yadigan axloqiy talablariga muvofiq keladigan huquqiy malaka va odatlarni hosil qilishi lozim. Tarbiya mazmuni ijtimoiy tuzum buyurtmasi asosida belgilanib, uning amalga oshishi uchun ma'lum shart-sharoitlarning mavjudligi talab etiladi.

Tarbiya har qanday jamiyat va har qanday mamlakat hayotida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Yosh avlodning , umuman, jamiyat a'zolarining tarbiyasi bilan yetarlicha

~ 158 ~

shug'ullanmagan mamlakat turg'unlik va inqirozga mahkumdir. Negaki, o'sishi va rivojlanishi uchun har qanday jamiyatda ham moddiy va ma'naviy boyliklar ishlab chiqarish. to'xtovsiz ravishda yuksalib borishi lozim. Buning uchun yosh avlod moddiy va ma'naviy boyliklar yetishtirishni ajdodlari darajasida, ulardan ham yaxshiroq ishlab chiqara bilishlari kerak. Yosh avlodda ana shunday moddiy va ma'naviy qobiliyatlarni shakllantira bilish uchun esa, jamiyat uzluksiz ravishda samarali faoliyat ko'rsatadigan tarbiyaviy intlar tizimiga ega bo'lishi lozim.

Har qanday ijtimoiy jamiyatda yosh avlod tarbiyasi muayyan maqsad asosida tashkil etiladi. Tarbiya maqsadi ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti, uning rivojlanish yo'nalishi, ijtimoiy munosabatlar mazmunidan kelib chiqib belgilanadi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida tashkil etilayotgan tarbiyaning asosiy maqsadi har tomonlama yetuk, barkamol shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazishdan iborat.

Tarbiyani tashkil etish jarayonida bir qator vazifalar hal etiladi. Ushbu vazifalar ijtimoiy tarbiya maqsadidan kelib chiqib belgilanadi. Mustaqil O'zbekiston Respublikasida ayni vaqtda yosh avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish jarayonida quyidagi vazifalarni hal etish muhim ahamiyat kasb etmoqda:

a) yoshlarni ijtimoiy hayotga tayyorlash, ularda keng dunyoqarashni tarkib toptirish, o'z shaxsiy turmushiga maqsadli yondashuv, reja va amal birligi hissini uyg'otish;

b) o'quvchilarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar mohiyatidan ogoh etish, chuqur bilim va tafakkurga ega yoshlarni tarbiyalash, ularning ongini boyitish;

v) umuminsoniy axloq me'yorlari (odamiylik, kamtarlik, o'zaro yordam, mehr-muhabbat, muruvvat, alodatni yoqlash, insonparvarlik, axloqsizlikka nisbatan nafrat va hokazolar)ning mohiyatini anglash, o'quvchilarda muomala odobi, yuksak madaniyatni qaror toptirishga erishish;

g) o'quvchilarda huquqiy va axloqiy me'yorlarga hurmat ruhida yondashish hissi va fuqarolik tuyg'usi, ijtimoiy burchga mas'ullikni qaror toptirish;

d) tabiatni muhofaza qilish, ekologik muvozanatni yuzaga keltirish borasidagi mas'uliyatni tarkib toptirish;

j) vatanparvarlik va baynalminallik tuyg'usini shakllantirish, o'zga millat va xalqlarni hurmat qilish, ularning huquq va burchlarini kamsitmaslik tuyg'usini qaror toptirish;

z) O'zbekiston Respublikasining ichki va tashqi siyosatiga to'g'ri va xolisona baho berishga o'rganish;

i) insonni oliy qadriyat sifatida qadrlash, uning sha'ni, or-nomusi, qadr-qimmati, huquq va burchlarini hurmat qilishga o'rgatish va boshqalar.

Tarbiya jarayonining o'ziga xos xususiyatlari. Tarbiya – muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida shaxsni har tomonlama o'stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni. Boshqacharoq talqin etilganda, tarbiya yosh avlodni muayyan maqsad yo'lida har tomonlama voyaga yetkazish, unda ijtimoiy ong va xulq-atvorni tarkib toptirishga yo'naltirilgan faoliyat jarayonidir.

Turli zamon va makonda ijtimoiy tarbiya mohiyati turlicha bo'lib, uning mazmuni ijtimoiy maqsadlardan kelib chiqib asoslangan. Tarbiya g'oyasi turlicha ifodalangan bo'lsada, ammo yo'naltiruvchanlik xususiyati hamda obyektiga ko'ra yakdillikni ifoda etadi.

Tarbiya – shaxsni maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun uyushtirilgan pedagogik jarayon bo'lib, tarbiyalanuvchining shaxsiga muntazam va tizimli ta'sir etish imkonini beradi.

Tarbiya jarayoni o'qituvchi va o'quvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan hamkorlik jarayonidir. Tarbiya

jarayonida tarbiyalanuvchining ongi shakllana boradi, his-tuyg'ulari rivojlanadi, ijtimoiy hayot uchun zarur bo'lgan ijtimoiy aloqalarni tashkil etishga xizmat qiladigan xulqiy odatlar hosil bo'ladi.

Tarbiya jarayonida bolalarning hayoti va faoliyatini pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirish g'oyat muhimdir. Faoliyat jarayonida bola tashqaridan kelayotgan tarbiyaviy ta'sirlarga nisbatan ma'lum munosabatda bo'ladi. Bu munosabat shaxsning ichki ehtiyoj va xohishlarini ifodalaydi. Psixolog va pedagoglarning tadqiqotlari shaxsga tashqi omillarning (xoh salbiy, xoh ijobiy) ta'siri bolaning ularga munosabatiga bog'likligini ko'rsatadi. Bola faoliyatini uyushtirishgina emas, balki tarbiyalanuvchining bu faoliyatga nisbatan turli kechinmalarni qanday anglashi, baholashi, his qilishi, ulardan o'zi uchun nimalarni olayotganligini bilishi zarur. Zero, tarbiya ijtimoiy munosabatlarning murakkablashib borishi asosida kechadi.

Tarbiya jarayonida o'quvchining ongigina emas, balki his-tuyg'ularini ham o'stirib borish, unda jamiyatning shaxsga qo'yadigan axloqiy talablariga muvofiq keladigan xulqiy malaka va odatlarini hosil qilish lozim. Bunga erishish uchun o'quvchining ongi, hissiyoti va irodasiga ta'sir etib boriladi. Agar bularning birortasi e'tibordan chetda qolsa, maqsadga erishish qiyinlashadi. Tarbiya jarayoniga o'qituvchi rahbarlik qiladi. U o'quvchilar faoliyatini belgilaydi, ularning ijtimoiy jarayonda ishtirok etishlari uchun shart-sharoit yaratadi.

Ijtimoiy jarayonda faol ishtirok etish orqali o'quvchilarning mustaqilligi, ijodiy tashabbuskorligi ortib boradi. Faoliyat o'quvchilar jamoasi manfaati va istagi asosida uyushtirilsa, bu jarayonda bolaning tengdoshlari va o'zini o'zi anglash jarayoni yuzaga keladi. Bola o'z xulqi, xatti-harakati uchun jamoa oldida javobgarlikni sezishga erishgach, ijrochi emas, balki umumiy ishning faol qatnashchisi bo'lib qoladi.

Tarbiyani samarali yo'lga qo'yish uchun uning harakatlantiruvchi kuchi, tarbiya jarayonining manbaini yaxshi bilish va hisobga olish muhimdir. Bu tarbiya jarayonidagi ichki va tashqi qarama qarshiliklardan iborat.

Tarbiyada o'quvchilarning tarbiyalanganlik darajasini ham hisobga olish kerak bo'ladi. Bu jihat unutilsa, muayyan qarama-qarshiliklar vujudga keladi. Faoliyat jarayonida hosil bo'lgan malaka va odatlar axloq me'yorlariga rioya qilishni yengillashtiradi.

Tarbiya jarayoni o'ziga xos xususiyatlarga ega:

- maqsadga yo'naltirilganligi;
- ko'p qirrali jarayon;
- uzoq muddat davom etishi;
- uzluksizligi;
- yaxlitligi;
- variativligi;
- natijalarning oldindan aniqlanmasligi;
- ikki tomonlamalilik.

Tarbiya qonuniyatlari – bu bir tomondan, ijtimoiy hodisa sifatida tarbiyaning xususiyatlari, ikkinchi tomondan, shaxsning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan barqaror aloqalar.

Tarbiya jarayonining quyidagi **qonuniyatlari** mavjud:

- ijtimoiy muhitning obyektiv va subyektiv omillariga bog'liqligi;
- tarbiyaning shaxsning rivojlanishi bilan birligi va o'zaro bog'liqligi;
- faoliyat va munosabatni e'tirof etish shaxsning ijtimoiy qimmatli azilatlarini shakllantirishning negizi va asosiy manbai;
- tarbiyalanuvchilarning o'zaro tarbiyaviy ta'siri, o'zaro munosabatlari amda faol faoliyati o'rtasidagi bog'lanish;
- tarbiya va o'zini-o'zi tarbiyalashning intensivligi;

– tarbiyalanuvchining “ichki olami”ga ta’sir etishning intensivligi;

– tarbiyalanuvchilarda verbal va sensomotor jarayonlarning rivojlanish darajasi va pedagogik ta’sirni hisobga olish.

Tarbiya tamoyillari – bu tarbiyaviy ishning yo’nalishiga, mazmuniga, metodlari va tashkil etilishiga, tarbiya jarayonining ishtirokchilari orasidagi munosabatlarga qo’yiladigan asosiy talablar ifodalanadigan dastlabki qoidalardir.

Tarbiya jarayoni quyidagi **tamoyillar** asosida boshqariladi:

- maqsadga qaratilganligi va g’oyaviy yo’nalganligi;
- tarbiyaning insonparvarlashuvi;
- tarbiyaning hayot, mehnat bilan bog’liqligi;
- tarbiyaga yaxlit(kompleks) yondashuv;
- jamoada tarbiyalash va jamoaga suyanib ish ko’rish;
- shaxsga talabchanlik bilan hurmatni birga qo’shib olib borish;
- o’qituvchilar, jamoat tashkilotlari va oilaning talab hamda tarbiyaviy ta’sirlarining birligi;
- tarbiyalanuvchining yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish;
- tarbiya jarayonining tizimligi va uzluksizligi.

Zamonaviy tarbiya mazmunida quyidagi tamoyillar yotadi:

1. Tarbiya maqsadining aniqligi. O’zbekiston Respublikasi ijtimoiy-siyosiy mustaqilligining dastlabki yillaridayoq respublikada, amalga oshirilishi ko’zda tutilayotgan tarbiya maqsadi aniq belgilab olindi. O’zbekiston Respublikasining «Ta’lim to’qrisida»gi qonuni g’oyalariga ko’ra ijtimoiy tarbiyaning asosiy maqsadi – erkin, ijodkor, mustaqil fikr egasi bo’lgan komil inson va malakali mutaxassisni tarbiyalab voyaga yetkazishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish yo’lidagi asosiy vazifa - bu

shaxsda umumiy madaniyat unsurlari, ya'ni, shaxsning aqliy, axloqiy, jismoniy, estetik, iqtisodiy, ekologik, huquqiy, siyosiy hamda mehnat madaniyatini tarbiyalashdan iborat.

2. Bolalar va kattalarning birgalikdagi faoliyati. O'qituvchilarning bolalar bilan ma'naviy madaniyatini shakllantirishning eng yaxshi namunasini izlash, shu asosida tarbiyachi ishining hayotiy me'yor va qadriyatlarini aniqlash o'quvchining tarbiya jarayonidagi faolligini ta'minlashga olib keladi. Dunyoqarashi hali to'la-to'kis shakllanmagan bolalar uchun kattalarning hayotiy tajribalari, ularning shaxsiy namunalari tarbiyaviy ta'sir kuchiga ega.

3. O'z-o'zini anglash. Tarbiya insonda e'tiqod, demokratik qarashlar va hayotiy pozitsiyaning shakllanishiga olib keladi. Tarbiya mazmunining eng muhim unsurlaridan biri – bu insonning hayotiy o'z o'zini anglashi, uning o'z shaxsiy hayoti va faoliyatining subyekt sifatida e'tirof etilishi bilan tavsiflanadi. Inson kamolotida fuqarolik, kasbiy va axloqiy o'z-o'zini anglash jihatlari muhim ahamiyatga egadir.

4. Tarbiyaning shaxsga yo'naltirilganligi. Mazkur g'oya ta'lim muassasasi amaliyotining markaziy nuqtasida tarbiyaviy ishlar dasturi, tadbirlar, ularning shakl, metod va vositalari emas. Balki o'quvchi turganligini anglatishga xizmat qiladi. Tarbiya jarayonida uning shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari, o'ziga xos xarakteri, o'z qadr qimmatini anglash tuyg'ulari rivojlantirilib borilishi zarur.

5. Ixtiyoriylik. Tarbiyalanuvchilarning iroda erkinligisiz tarbiya g'oyalari mohiyatini qaror toptirish mumkin emas. Tarbiya jarayoni, agar u oqilona tashkil etilsa, bir vaqtning o'zida ham o'quvchi, ham o'qituvchi ma'naviyatining boyitilishiga xizmat qiladi. Agar tarbiyachi o'quvchining qiziqishi, faoliyati, o'rtoqlik va fuqarolik burchini anglash, mustaqillikka intilish

tuyg'ularini ko'ra va anglay olsagina uning irodali ekanligi ayon bo'ladi. Tarbiyalanuvchining irodali bo'lishi ta'minlangan sharoitda uning shaxsiga ta'sir ko'rsatishga yo'naltirilgan faoliyat jarayonida samaraga erishiladi.

6. Jamoa yo'nalishi. Tarbiyaviy ishlar mazmunida jamoaga nisbatan ijobiy munosabatni qaror toptirish yotadi. Jamoa yordamida shaxsni har tomonlama kamoloti, uning dunyoni anglash, uni to'laqonli talqin etish, insonparvarlik va o'zaro hamkorlik tuyg'ularini yuzaga kelishi va rivojlanib borishi kabi holat amalga oshiriladi.

Tarbiya turlarining umumiy tavsifi. Tarbiya turlari turli sohalarga ko'ra tasnif etiladi. Ko'proq umumlashgan tasnif o'zida aqliy, mehnat, jismoniy tarbiyani qamrab oladi. Ta'lim muassasalaridagi tarbiyaviy ishlarning turli yo'nalishlari bilan bog'liqlikda fuqarolik, siyosiy, baynalmilal, axloqiy, estetik, mehnat, jismoniy, huquqiy, ekologik, iqtisodiy tarbiyaga bo'linadi. Institutsional belgilariga bo'yicha oila, ta'lim muassasasi, ta'lim muassasasidan tashqari, diniy, bolalar, yoshlar tashkilotlaridagi tarbiya, maxsus ta'lim muassasalaridagi tarbiyaga bo'linadi.

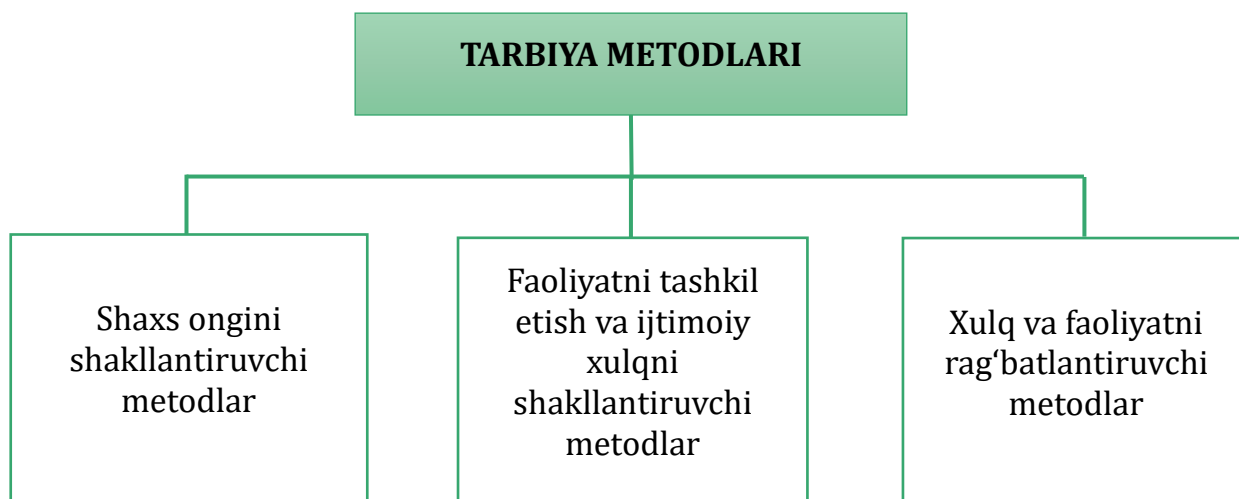
Tarbiya metodlari o'ziga xos xarakteriga ko'ra ishontirish, mashq, rag'batlantirish va tanbeh berishga bo'linadi. Mazkur holatda metodning umumiy xarakterli belgisi o'ziga xoslikni, qo'llanishga yaroqlilikni aks ettiradi. Bu tasnifga metodlarning ko'proq umumlashganligi bilan ajralib turuvchi tarbiyaning umumiy metodlari mustahkam tutashib ketadi. U o'zida ishontirish, faoliyatni tashkil etish, o'quvchilarning xulq-atvorini rag'batlantirish metodlarini qamrab oladi. I.S.Mariyenkning tasnifida tarbiya metodlari guruhlari quyidagicha nomlanadi: tushuntirishli- reproduktiv, muammoli vaziyatli, o'rgatish va mashq metodlari, rag'batlantirish, to'sqinlik qiluvchi, boshqarish, o'zini-o'zi tarbiyalash.

Skinner nazariyasi o'qitish va ta'lim olish jarayonida o'qituvchilarning o'zlarini xulq-atvorlari muhim bo'lmagan rolda ekani uchun tanqid qilinadi, bu mavzuda gap ketganida unga e'tibor berishga chegara qo'yilgan, bu o'rinda jazo tayinlash va mukofotlashdan ko'ra ko'proq, deydi, o'qituvchilar o'zlari namuna bo'lishlari zarur. Bu "axloq o'ynini o'ynash"ni istamayotgan o'quvchilar – mehribonlik ko'rsatilmagan yoki, ular ta'limda omadga erishmagan, yo ular o'qituvchi tomonidan maqtab, yo koyilmagan – bilan yuzaga kelgan muammoni hal qilishi shart bo'lgan o'qituvchilarga kichik yordam taklif qiladi¹.

Tarbiyalanuvchilarga ta'sir etishi natijalariga ko'ra metodlarni **ikki guruhga** bo'lish mumkin:

1. Axloqiy me'yorlar, motivlarni hosil qilishga, tasavvur, tushuncha, g'oyalarni shakllantirishga ta'sir etuvchi.
2. Xulq-atvorning u yoki bu turini aniqlaydigan odatlarni hosil qilishga ta'sir etuvchi.

Hozirgi vaqtda o'zida tarbiya metodlaridagi yagona maqsad, mazmun va tartiblilikni aks ettiruvchi ko'proq obyektiv va qulay metodlar qo'llaniladi. Ana shunday tavsif bilan bog'liqlikda tarbiya metodlari **uch guruhga** bo'linadi:

4-rasm. Tarbiya metodlari

¹ Aleks Muur. Ta'lim berish va ta'lim olish: pedagogika, ta'lim dasturi va tarbiya. Rutledj. Ikkinchi nashr. 2012. 5 bet.

Shaxs ongini shakllantirish metodlari o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy sifatlar, e'tiqod hamda dunyoqarashni shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg'usi va irodasiga ta'sir ko'rsatish usullari sanaladi.

Shaxs ongini shakllantirish (ishontirish) metodlariga quyidagilar kiradi: hikoya, tushuntirish, izohlash, ma'ruza, etik suhbat, nasihat, o'git, ko'rsatma, munozara, namuna.

Bu guruhga mansub metodlarning mohiyati shundaki, ular orqali o'quvchilar ongiga jamiyatda ustuvor o'rin tutuvchi ijtimoiy g'oya va maqsadlar singdiriladi. O'quvchilarda g'oyaviy onglilik va ijtimoiy faollik, ya'ni, davlatning ichki va xalqaro siyosati mazmunini tushunish va idrok qilish ko'nikmalarini tarbiyalash lozim.

Tushuntirish ijtimoiy ongni shakllantirishda eng ko'p ishlatiladigan metoddir. Tushuntirishning vazifasi o'quvchilarni yuksak madaniyatli, milliy g'urur tuyg'usiga ega bo'lib voyaga yetishlarini tarbiyalashga yordam berishdan iborat.

Suhbat. O'quvchi shaxsini g'oyaviy va ma'naviy-axloqiy jihatdan shakllantirishda o'qituvchining jonli so'zi eng ta'sirchan metod hisoblanadi. Suhbat uchun mavzu tanlashda uning mazkur sinf o'quvchilari uchun dolzarbligi, o'quvchilarning suhbat mazmuniga bo'lgan munosabatlari va suhbatdan kutilayotgan natijani hisobga olish zarur.

Hikoya. O'quvchilar odatda hayot va turli adabiyotlardan olingan aniq misollar bilan boyitilgan hikoyalarni katta qiziqish bilan tinglaydilar. Ularga axloq me'yorlari, xalq o'tmishi, tabiiy boyliklar, qahramonlar hayoti va jasorati, shuningdek, tarix, adabiyot va san'at haqida hikoya qilib berish mumkin. Badiiy adabiyot namunalari, shuningdek, ommaviy axborot vositalari - radio, televideniya, gazeta va jurnallar sahifalarida hamda Internet matbuotida e'lon qilingan ma'lumotlar ham o'quvchilar

uchun qimmatli material bo'lib xizmat qiladi. Suhbat ham, hikoya ham o'quvchilarning yoshiga mos mavzularda, ular tushunadigan so'zlar vositasida adabiy tilda o'tkazilishi maqsadga muvofiqdir. Suhbat yoki hikoya mavzusining o'quvchilar tomonidan belgilanishi, ularning samarali kechishini ta'minlaydi, buning natijasida o'quvchilar ilgari surilayotgan mavzuga befarq qaramaydilar.

Namuna. O'quvchilar o'z atrofidagi kishilarda hamma yaxshi axloqiy sifatlarni ko'rishlari va ibrat olishlari nihoyatda muhim.

O'qituvchining shaxsan o'zi namuna bo'lishi, ayniqsa, yoshlarga katta ta'sir ko'rsatadi. Ular o'qituvchining darsda va hayotda o'zini qanday tutishini, atrofdagi kishilar bilan qanday muomala qilishini, o'z vazifalarini qanday bajarishini kuzatib yuradilar.

O'quvchilar o'zlariga yaqin kishilarning xulq-atvoriga taqlid qiladilar, Xulq-atvorlar bolalarda yaxshi sifatlarning, ba'zan esa yomon sifatlarning ham tarkib topishiga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun o'qituvchi va ota-onalar har qanday holatda ham o'zlarini tuta bilishlari kerak. Ular qayerda bo'lishmasin, atroflarida bolalar borligini his etishlari lozim. Kattalarning so'zi bilan yurish-turishi va xatti-harakatlarida tafovut bo'lmasligi kerak.

O'z-o'zini tarbiyalash metodlari. O'quvchida o'z-o'zini tarbiyalashga, ya'ni, o'z ustida ongli, batartib ishlashga ehtiyoj paydo bo'lgandagina tarbiya jarayonini samarali deb hisoblash mumkin. Tarbiya jarayonida o'z-o'zini tarbiyalash metodlaridan foydalanish samarali hisoblanadi.

O'z-o'zini tahlil (nazorat) qilish o'z shaxsi, mavjud fazilatlari, xatti-harakati, xulq-atvorini tahlil qilish, mavjud sifatlarni boyitish yoki salbiy odatlarni bartaraf etishga qaratilgan faoliyat usuli.

O'z-o'zini tahlil (nazorat) qilish uchun o'quvchi o'zining yurish- turishi, intizomi, ijobiy fazilatlarning ortib borishi va

aksincha, salbiy odatlarining kamayib borishi haqida muntazam ravishda kundaligiga yozib boradi.

O'z-o'zini baholash mavjud fazilatlari, xatti-harakati, xulq-atvorini tahlil qilish asosida o'z shaxsiga baho berishga yo'naltirilgan faoliyat usuli.

O'quvchining qobiliyatini o'z kuchi bilan yuzaga chiqishiga yordamlashish zarur. O'z-o'zini baholash qiyin, lekin o'quvchini bunga yetarli tayyorlash mumkin. Shu bois o'quvchi irodali bo'lishi, o'z burchini tushunishi, tahsil va tarbiya olish uchun sababli asos bo'lishi, ya'ni, tarbiyalanishni xohlashi, o'zini o'rtoqlari, atrofdagilarning ko'zi bilan ko'rish va o'z-o'zini takomillashtirishga intilishi lozim.

Maktab amaliyotida izohlash ishontirishga tayanadi. Ishontirish vositasida o'quvchi ruhiyatiga sezilarsiz holda ta'sir etiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari hamda o'smirlar ishonuvchan bo'lishadi. Pedagog ishontirishdan tarbiyalanuvchi ma'lum ko'rsatmani qabul qilishi zarur bo'lgan vaziyatlarda foydalanadi. Mazkur metoddan boshqa metodlarning ta'sirini kuchaytirish uchun ham foydalaniladi.

Munozara tarbiyalanuvchilarga hissiy-og'zaki ta'sir ko'rsatish asosida ularda ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan bahs-munozara usuli bo'lib, siyosiy, iqtisodiy, madaniy, estetik va huquqiy mavzularda o'tkaziladi. Munozara turli nuqtai nazarlar to'qnashgan vaziyatda o'quvchilarda ma'lum hodisaga nisbatan ishonch hosil qilishga yordam beradi.

Faoliyatni tashkil etish va xulq-atvor me'yorlarini shakllantirish (mashq) metodlari: mashq, pedagogik talab, ijtimoiy fikr, topshiriq, tarbiyalovchi vaziyat.

Mashq va o'rgatish metodlari muayyan mashq yordamida bolalar faoliyatini oqilona, maqsadga muvofiq va har tomonlama

puxta tashkil qilish, ularni axloq me'yorlari va xulq-atvor qoidalarini bajarishga odatlantirishdir. Odatlar bolalikdan tarkib topadi va shaxs rivojlanishining keyingi bosqichlarida mustahkamlanib boradi.

O'qituvchi hamda ota-onalar bolalarda ijobiy odatlarning tarbiyalanib borayotganligini kuzatib borishlari kerak. O'quvchilar odatlarni o'z yaqinlaridan meros qilib olmaydi, balki ular atrofdagilar bilan faol muloqotga kirishishlari tufayli taqlid qilish, uzluksiz tarbiyani yo'lga qo'yish asosida tarkib toptiriladi. Natijada odat xarakterga aylanadi.

Mashq muayyan xatti-harakatlarni ko'p marotaba takrorlashni o'z ichiga oladi. Mashq va odatlantirish o'quvchi uchun ongli, tjobiy jarayondir. Mashq natijasini ko'nikma, odat, yangi bilimlar hosil qilinadi, o'quvchining aqliy qobiliyati rivojlanadi, ma'naviy-axloqiy sifatlari boyiydi, hayotiy tajribasi ortadi. O'rgatish tarbiyalanuvchilar ijtimoiy xulq-atvor ko'nikmalari, odatlarini shakllantirish maqsadida rejali va izchil tashkil qilinadigan turli harakatlar, amaliy ishlardir.

Topshiriq o'quvchilarda mehnat, ijtimoiy xulq va hayotiy tajriba ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida qo'llaniladigan usul. O'quvchilarning topshiriqlarni jamoa bo'lib bajarishlari ularda ijtimoiy xulq tajribalarini shakllantirishda alohida ahamiyatga ega.

O'quvchilar o'z kuchlarini umum ishiga sarflashga, jamoa uchun mas'uliyatni his etishga o'rganadilar, mehnat qilish o'quvchilarning harakatlarini shakllantiradi, mustahkamlaydi.

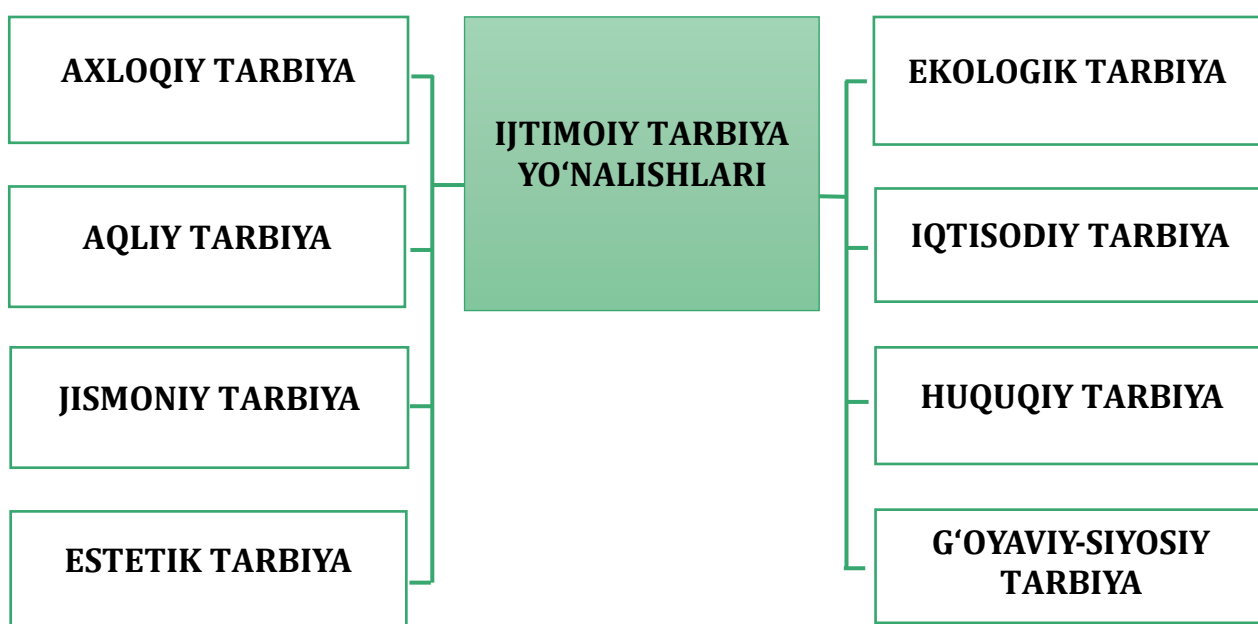
Pedagogik talab turli xatti-harakatlarni bajarish hamda faoliyatda ishtirok etish jarayonida o'quvchi tomonidan amal qilinishi zarur bo'lgan ijtimoiy xulq atvor me'yorlari. Pedagogik talab tarbiyaning eng muhim usullaridan biridir. Pedagogik talab ma'lum harakatlarni rag'batlantiruvchi yoki to'xtatuvchi hamda

o'quvchini oqilona harakatlarni bajarishga undovchi xarakterga ega bo'lishi mumkin.

Faoliyatni rag'batlash va motivatsiyalash metodlari: rag'batlantirish, tanbeh berish, uyaltirish.

Rag'batlantirish tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga ijobiy baho berish asosida unga ishonch bildirish, ko'ngilini ko'tarish va uni qo'llab-quvvatlash usulidir. O'qituvchi har bir o'quvchi shaxsida ro'y berayotgan ijobiy o'zgarishlarni anglash olishi zarur.

Tanbeh berish – eng muhim jazo chorasidir. O'qituvchi o'quvchiga yuzma-yuz turib tanbeh beradi, buni kundaligiga yozib qo'yish mumkin.

5-rasm. Ijtimoiy tarbiya yo'nalishlari

Uyaltirish – o'quvchining ma'lum xatti-harakatlariga jamoa yoki uning tarbiya uchun mas'ul bo'lgan subyektlar (ota-onalar, vasiylar, jamoatchilik vakillari va boshqalar) oldida baho berish. Odamning eng nozik tuyg'ularidan biri uyat, or-nomus va sharm-hayodir. Odamda insonda izzat-nafs, odamiylik qancha kuchli bo'lsa, avvalo, o'zini hurmat qilsa, unda or-nomus, uyat shunchalik kuchli bo'ladi. Bolalarni tarbiyalashda shu his-

tuyg'ularni ehtiyotkorlik bilan o'stirish lozim, lekin hadeb uyaltiraverish va qizirtiraverish yaramaydi. Bundan oqilona va o'z o'rnida foydalanish kerak, shundagina ijobiy natijaga umid qilish mumkin.

Aqliy tarbiyaning mazmun-mohiyati va komponentlari. Aqliy tarbiya ta'lim oluvchining intellekti, bilish imkoniyatlarini, iqtidor va qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan. Uning asosiy vazifasi - ta'lim oluvchilarning fan asoslari bo'yicha bilimlar tizimi bilan qurollantirish. Ularni o'zlashtirish natijasida dunyoqarash asoslari shakllanishi zarur.

Aqliy tarbiya asosiy vazifasi ta'lim oluvchilarning fan asoslari bo'yicha bilimlar tizimi bilan qurollantirishdir. Aqliy tarbiyaning vazifalari quyidagilar:

- belgilangan hajmdagi ilmiy bilimlarni egallash;
- dunyoqarashni shakllantirish;
- aql kuchi, iqtidor va qobiliyatlarini rivojlantirish;
- bilishga oid qiziqishlarini rivojlantirish;
- shaxs salohiyati imkoniyatlarini rivojlantirish;
- bilish faoliyatini shakllantirish;
- doimiy ravishda o'z bilimlarini to'ldirish, umumta'limiy tayyorgarlik darajasini oshirish ehtiyojlarini rivojlantirish;
- ta'lim oluvchilarni bilish faoliyati metodlari bilan qurollantirish;
- fikrlash qobiliyati, ijodiy faoliyat tajribalarini shakllantirish.

Agar inson odamlar orasida ijtimoiy muhitda yashar ekan, uning aqliy taraqqiyoti, intellekti haqida gapirishga to'g'ri keladi. Bu esa uning jismoniy taraqqiyoti uchun ham muhim.

Aqliy rivojlanish deganda hayotiy ta'sir etish va oqibatlarining barcha miqdoriy imkoniyatlari natijasida kelib chiqadigan aql kuchi va fikrlashning rivojlanish jarayonini tushunish mumkin.

Aqliy rivojlanishning nima ekanligini aniqlash uchun “fikrlash” va “aql kuchi” tushunchalariga to‘xtalish lozim bo‘ladi.

Amaliy tajribamimizda fikr so‘zini juda ko‘p uchratamiz. Oddiy qilib aytganda, obyektiv olamdagi voqea-hodisalarni ongimizga ta‘sir etishi natijasida hosil bo‘lgan tuyg‘u fikr deb ataladi. Uning tub mohiyati shundaki, fikrimiz orqali biz ko‘zimiz bevosita ilg‘amayotgan, ko‘z o‘ngimizda bo‘lmagan, bo‘lgan taqdirda ham o‘sha narsaning ichki xususiyatiga aloqador bo‘lgan «sirli» jihatlarini ko‘rish imkoniga ega bo‘lamiz.

Fikrlash esa, shaxs bilish faoliyati jarayoni bo‘lib, voqelikni bevosita va umumlashgan holda aks ettirish bilan xarakterlanadi. Boshqacha aytganda, u aqliy faoliyat mahsuli. Eng qizig‘i fikrlash merosiy tushuncha, u barcha insonlarga xos. Falsafiy, pedagogik, psixologik adabiyotlarda fikrlashning 20 dan ortiq turlari:

- mantiqiy;
- abstrakt (mavhum);
- umumlashgan;
- nazariy;
- texnik;
- reproduktiv;
- ijodiy(produktiv);
- tizimli;
- kategorial;
- induktiv;
- deduktiv;
- algoritmik;
- tanqidiy;
- mustaqil va boshqalar.

Aqliy rivojlanish – inson psixikasining individual o‘ziga xosliklaridan, u yashayotgan ijtimoiy-tarixiy sharoitlar bilan bog‘liqlikda hayotiy tajribalarni oshib borishi va uning yoshi bilan

aloqadorlikdagi intellektual faoliyatidan kelib chiqadigan miqdoriy va sifat o'zgarishlarining murakkab dinamik tizimi. Insoniyat tajribasini qanchalik o'zlashtirganlik aqliy rivojlanishda hal qiluvchi omil sifatida aks etadi.

Amaliy bilimlar zahirasi aqliy rivojlanishning tuzilishiga kiruvchi tarkibiy qismlardan biri sifatida qaralishi kerak. Amaliy bilimlar zahirasi bilan bir qatorda aqliy rivojlanishning tuzilishida ta'lim olganlik o'z aksini topadi. Ta'lim olganlik - bu aql sifatini shakllantiruvchi shaxs intellektual xususiyatlarining tizimi.

Aqlning teranligi inson yangi materialni egallashda mavhumlashtira olishi mumkin bo'lgan belgilarning muhimligi bosqichi va ularni umumlashganligi darajasida namoyon bo'ladi.

Aqlning sustligi qarama-qarshilikda: bir qoliplikka, fikrlashdagi odatiylikka moyillikda, bir harakatdar tizimidan boshqasiga o'tishdagi qiyinchilikda namoyon bo'ladi. Fikrning moslashuvchanligi maqsadga muvofiq o'zgaruvchanlikni talab etadi.

Aqlning barqarorligi insonga vazifalarni fikriy hal etish, ularning butun belgilarini xotirada eslab qolishga imkon beradi. Bu sifat tasniflashga oid biror vazifani hal etishda aniq ko'rinadi.

Fikriy faoliyatning anglanganligi – uning mahsuli sifatida so'zda ifoda etish imkoniyatida aks etadigan aqlning sifati.

Aqlning mustaqilligi – yangi bilimlarni, vazifalarni hal etishning yangi yo'llarini faol izlashda namoyon bo'ladi.

Fikrning tejamkorligi – kam vaqt sarflab yetarlicha bilimlarni egallay olishda aks etadi.

Fuqarolik tarbiyasi fuqarolik tushunchasining mohiyatini anglatish orqali o'quvchilarda yuksak darajadagi fuqarolik madaniyatini shakllantirish, ularni xalq, Vatan, jamiyat manfaatlari yo'lida kurashuvchi fuqarolar etib tarbiyalashga yo'naltirilgan pedagogik jarayon. Fuqarolik tarbiyasining markaziy obyekti fuqaro sanaladi.

Fuqaro fuqaroligi huquqiy jihatdan e'tirof etilgan hamda muayyan jamiyat (davlat) a'zosi bo'lgan shaxsdir.

Fuqarolik esa huquqiy va axloqiy me'yorlarga ongli rioya etish, ma'lum huquqlardan foydalanish hamda burchlarni bajarishga mas'ullik bilan yondoshuv, mehnat jarayoni va jamoadagi faollik, ma'naviy yetuklik asosida muayyan davlatga mansublik.

Fuqarolik tarbiyasining vazifalari tizimini quyidagilar tashkil etadi:

1. Yosh avlodni doimiy ravishda jamiyatda ustuvor mavqega ega bo'lgan axloqiy va huquqiy me'yorlarga rioya etishga o'rgatib borish.

2. O'quvchilarga fuqarolik huquq va burchlari to'g'risida ma'lumotlar berib borish, ularda fuqarolik faoliyatini tashkil etish borasida ko'nikma va malakalar hosil qilish.

3. O'quvchilarda davlat ramzlariga nisbatan hurmat va muhabbatni qaror toptirish, Respublika Prezidenti sha'ni, ornomusini himoya qilishga tayyorlik hissini shakllantirish.

4. O'quvchilarda xalq o'tmishi, milliy qadriyatlarga nisbatan muhabbat tuyg'usini uyg'otish, ulardan g'ururlanish, faxrlanish va iftixor hislarini oshirish.

5. Vatan, xalq va millat ishiga sodiqlik, o'z manfaatlarini yurt manfaatlari bilan uyg'unlashtira olishga erishish, fidoiy fuqaroni tarbiyalab voyaga yetkazish.

6. Vatan, yurt ozodligi va mustaqilligini e'zozlovchi, ardoqlovchi, uni himoya qilishga tayyor fuqaroni tarbiyalash ishiga keng jamoatchilik e'tiborini jalb etish.

Fuqarolarning burchlari quyidagilardan iboratdir: fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarda ko'zda tutilgan talablarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni, qadriyatini hurmat qilish; O'zbekiston xalqining tarixiy, ma'naviy-

madaniy merosini avaylab asrash; fuqarolar tabiiy atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish; qonunlar bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni to'lash; O'zbekiston Respublikasini himoya qilish. Yuqorida qayd etilgan burchlarni bajarish O'zbekiston Respublikasining fuqarosi sanaluvchi har bir kishining muqaddas burchidir.

Fuqarolik tarbiyasini tashkil etish uchun ma'lum shart-sharoitlarning mavjudligi taqozo etiladi. Bular:

1) o'quv yurtida tashkil etilayotgan ta'lim-tarbiya jarayoni yuksak darajada uyushtirilishi kerak;

2) fuqarolik tarbiyasini tashkil etish jarayonining muvaffaqiyati o'qituvchi va o'quvchilar jamoasining saviyasiga bog'liq;

3) tarbiyaviy ishning rejali, uzluksiz, tizimli bo'lishiga erishish;

4) oila, maktab va mahalla o'rtasida o'zaro hamkorlikning yuzaga kelishi fuqarolik tarbiyasining muvaffaqiyatini ta'minlaydi;

5) o'quvchilarning axloqiy va huquqiy me'yorlar, umumiy tartibga qat'iy rioya etishga o'rgatish, zimmasidagi burchni to'laqonli ado etishlariga e'tiborni qaratish.

Ijtimoiy fuqarolik tarbiyasining tashkil etilishi natijasida kamol topgan fuqaro o'zida quyidagi sifatlarni namoyon eta olishi lozim:

- fuqarolik burchini bajara olish (o'z Vatani, xalqi, ota-onasi oldidagi majburiyatni his eta olish) qobiliyatiga egalik;

- milliy g'urur va vatanparvarlik tuyg'usiga ega bo'lish;

- davlat Konstitutsiyasi, davlat hokimiyati organlari, mamlakat Prezidenti hamda davlat ramzlari (gerb, bayroq va madhiya)ga nisbatan hurmatda bo'lish;

- mamlakat taqdiri va istiqboli uchun javobgarlik, mas'ullik;

- ijtimoiy huquqiy hamda axloqiy me'yorlarga nisbatan hurmat va itoatda bo'lish;
- mamlakat milliy boyliklarini asrash, ularni ko'paytirish haqida qayg'urish;
- davlat tili, milliy madaniyat va an'analarga sodiq, ularga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, ularni asrash;
- ijtimoiy faollik;
- demokratik tamoyillarga amal qilish;
- tabiatga nisbatan ehtiyotkorona va mas'uliyatli munosabatda bo'lish;
- fuqarolarning huquq va burchlarini hurmat qilish;
- huquqiy ong va fuqarolik madaniyatiga ega bo'lish;
- to'g'ri so'z, adolatli, muruvvatli, mehribon bo'lmish;
- o'z faoliyati va xatti-harakatiga nisbatan mas'uliyatli bo'lish;
- baynalminallik, o'zga mamlakatlarning xalqlariga nisbatan hurmatda bo'lish va boshqalar.

Vatanparvarlik va baynalminallik tarbiyasining maqsad, vazifalari va metodlari. Fuqarolik tarbiyasini tashkil etish jarayonida shaxsda vatanparvarlik (lotincha «patriotes» – vatandosh, «patris» – vatan, yurt) tuyg'usini shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Binobarin, fuqaro muayyan davlatning a'zosi sifatida uning sha'ni, obro'-e'tiborini ta'minlashi, uning manfaatlari uchun kurasha olishi zarur.

Vatan atamasi aslida arabcha so'z bo'lib, ona yurt ma'nosini bildiradi, Vatan tushunchasi keng va tor ma'noda qo'llaniladi. Bir xalq vakillari jumuljam yashab turgan, ularning ajdodlari azal-azaldan istiqomat qilgan hudud nazarda tutilsa, bu keng ma'nodagi tushunchadir. Kishi tug'ilib o'sgan uy, mahalla, qishloq nazarda tutilsa, bu tor ma'nodagi tushunchadir»¹.

¹ Ibrohimov A., Sultonov X., Jo'rayev N. Vatan tuyg'usi. – Toshkent, O'zbekiston, 1996. – 139-bet.

Vatanparvarlik shaxsning o'zi mansub bo'lgan millat, tug'ilib o'sgan vatani tarixidan g'ururlanishi, buguni to'g'risida qayg'urishi hamda uning porloq istiqboliga bo'lgan ishonchini ifoda etuvchi yuksak insoniy fazilat sanaladi.

Vatanparvar shaxs qiyofasida quyidagi sifatlar namoyon bo'ladi:

1. Vatanga bo'lgan mehr-muhabbat, unga sadoqat.
2. O'zi mansub bo'lgan millat o'tmishi, urf-odatlari, an'analari va qadriyatlariga sodiqlik.
3. Vatan va millat tarixidan g'ururlanish.
4. Yurtning moddiy, shuningdek, millat tomonidan yaratilgan ma'naviy boyliklarini asrash, ularni ko'paytirish borasida g'amxo'rlik qilish.
5. Vatan ravnaqi va millat taraqqiyoti yo'lida mehnat qilish.
6. Vatan ozodligi va millat erkiga qilinayotgan har qanday tahdidga qarshi kurashish.
7. Vatan va millat obro'yi, sha'ni, or-nomusini himoya qilish.
8. Vatan ravnaqi va millat taraqqiyotiga nisbatan ishonchga ega

Baynalminallik («inter» – orasida, o'rtasida, aro, «natio» – xalq) o'zga millat va elatlarning haq-huquqlari, erki, urf-odatlari, an'analari, turmush tarzi, tili hamda vijdon erkinligini hurmat qilish, ularning manfaatlariga ziyon yetkazmaslikni ifoda etuvchi shaxsga xos ma'naviy-axloqiy fazilatlardan biridir.

O'quvchilar o'rtasida vatanparvarlik va baynalminallik tarbiyasi ularga oid mavzularda suhbat, davra suhbat, matbuot konferensiyasi, viktorina, uchrashuv, ko'rik-tanlov, bahs-munozaralar tashkil etish kabi shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Shuningdek, muzeylarga ekskursiyalar uyushtirish, vatanparvarlik va baynalminallik mavzularida yaratilgan asarlar mazmunini birgalikda o'rganish, kinofilmlar tomosha qilish ham o'zining ijobiy natijasini beradi.

Harbiy vatanparvarlik tarbiyasi yoshlarni vatan himoyasi hamda harbiy mudofaaga tayyorlash, ularda favqulotda holatlarda harbiy mudofaani tashkil etish ko'nikma va malakalarini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining maqsadi yoshlarni vatan himoyasi hamda harbiy mudofaaga tayyorlash, ularda favqulotda holatlarda harbiy mudofaani tashkil etish ko'nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat bo'lib, mazkur jarayonda quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

1) o'quvchilarga fuqaro mudofaasi hamda harbiy bilim asoslarini bo'yicha dastlabki nazariy bilimlarni berish va amaliy ko'nikmalarni hosil qilish;

2) o'quvchilarni milliy mustaqillik, O'zbekiston Respublikasining davlat qurilishi hamda konstitutsiyaviy tuzumiga qarshi uyushtiriluvchi tahdidlarning oldini olishga tayyorlash;

3) o'quvchilarda g'oyaviy onglilikni tarbiyalash asosida, ularda terrorizm va diniy ekstremistik g'oyalarga qarshi nafrat tuyg'usini tarbiyalash;

4) o'quvchilarning vatan himoyasini ta'minlash borasidagi harbiy-texnik tayyorgarlikka ega bo'lishlari uchun zarur shart-sharoitni yaratish;

5) o'quvchilarda favqulotda vaziyatlarda tegishli chora-tadbirlarni ko'ra olish, shuningdek, qurolli xurujlardan himoyalaniish ko'nikma va malakalarini shakllantirish;

6) ularda hushyorlikni oshirish va hokazolar.

Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini tashkil etishda ta'lim muassasalarida o'qitilishi yo'lga qo'yilgan boshlang'ich harbiy tayyorgarlik mashg'ulotlari muhim ahamiyatga ega. O'quvchilar o'rtasida BHT (boshlang'ich harbiy ta'lim o'quv fani) bo'yicha o'zlashtirilgan nazariy va amaliy bilimlarni namoyish etish

imkonini beruvchi musobaqaning tashkil etilishi bu borada ijobiy natija bera oladi. o'qituvchi rahbarligida «shon-shuhrat» muzeylariga uyushtiriluvchi ekskursiyalar ham o'quvchilarda harbiy–vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Huquqiy tarbiya. Huquqiy tarbiya shaxs tomonidan o'zlashtirilgan nazariy-huquqiy bilimlar negizida huquqiy faoliyatni tashkil etish borasidagi ko'nikma va malakalarni hosil qilish, unda ijobiy mazmundagi huquqiy sifatlarni qaror toptirish va huquqiy madaniyatni shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon hisoblanadi. Shaxs huquqiy madaniyatini shakllantirish huquqiy ta'lim va tarbiya jarayonining muhim bosqichidir.

Huquqiy tarbiyani tashkil etish jarayonida quyidagi vazifalar hal etiladi:

- o'quvchilarga huquqiy me'yorlar, qonunlar va ijtimoiy-huquqiy munosabatlar mohiyati hamda ularning ijtimoiy hayotdagi ahamiyati to'g'risida ma'lumotlar berish;
- o'quvchilarda huquqiy bilimlarni egallashga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirish, huquqiy ongni qaror toptirishga erishish;
- o'quvchilarda huquqiy faoliyatni tashkil etish borasidagi ko'nikma va malakalarni hosil qilish;
- ularda ijobiy mazmundagi huquqiy sifatlarni (huquqiy tasavvur, huquqiy idrok, huquqiy tafakkur, huquqiy savodxonlik, huquqiy mas'ullik, huquqiy faollik, huquqiy e'tiqod va huquqiy salohiyat)ning qaror topishini ta'minlash;
- o'quvchilar huquqiy madaniyati (huquqiy me'yorlar, qonunlarning ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini to'g'ri baholash, harakat va harakatsizlikning qonuniy bo'lishiga erishish, davlat Konstitutsiyasi va ramzlarini, shuningdek, fuqarolik huquq va

burchlarini hurmat qilish, yuridik xizmatlarga nisbatan ehtiyojni qaror toptirish, har qanday ko'rinishdagi huquqbuzarliklarga qarshi murosasiz kurashni tashkil etish)ni shakllantirish;

– har bir o'quvchini huquqiy madaniyatini oshirishdan iboratdir.

Huquqiy madaniyat – shaxs tomonidan huquqiy bilimlarning o'zlashtirilishi hamda huquqiy faoliyatni tashkil etish darajasining sifat ko'rsatkichi. Shaxs huquqiy madaniyatini shakllantirish quyidagi shartlar asosida amalga oshiriladi:

– keng ko'lamli ijtimoiy – huquqiy axborotli muhitning mavjudligi;

– shaxs huquqiy ongini shakllantirish;

– shaxs huquqiy faoliyatini yo'lga qo'yish.

Shaxs huquqiy madaniyatini quyidagi ikki asosiy qismga ajratish mumkin; 1) huquqiy ong; 2) huquqiy faoliyat.

Huquqiy ong – ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, u jamiyat taraqqiyotning ma'lum bosqichida – davlat, mulk va mulkiy munosabatlarning paydo bo'lishi, aholining keskin sur'atda tabaqalashuvi, huquq, huquqiy munosabatlar tushunchalarining paydo bo'lish jarayonida ularga yondosh tushuncha sifatida qo'llanilgan hamda ijtimoiy-huquqiy munosabatlarni tashkil etish chog'ida ko'zga tashlanadi. Huquqiy ong muayyan jamiyatning moddiy hayot tarzi bilan belgilanadigan tasavvur, idrok, tafakkur va e'tiqodlar tizimi bo'lib, ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida murakkab tuzilishga ega.

Huquqiy faoliyat huquqiy me'yorlar, qonunlar talablariga nisbatan ongli yondashish, ularga qat'iy va og'ishmay amal qilish, qonunlarni hurmat qilish, ularni shaxs erkini himoya qilish kafolati sifatida e'tirof etish, huquqiy munosabatlar jarayonidagi faol ishtirokni tashkil etishga yo'naltirilgan amaliy xatti-harakatlar majmui. Shaxs huquqiy madaniyatining muhim

tarkibiy qismlari sifatida quyidagilar e'tirof etiladi: huquqiy tasavvur, huquqiy idrok, huquqiy savodxonlik, huquqiy tafakkur, huquqiy faollik, huquqiy mas'ullik, huquqiy e'tiqod, huquqiy salohiyat.

Mehnat tarbiyasini tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari:

1. Bolalar mehnatining o'quv-tarbiyaviy vazifalar bilan bog'liqligi.

2. Ijtimoiy ahamiyatli mehnatni o'quvchilarning qiziqishlari bilan birga qo'shib olib borilishi.

3. Mehnat faoliyatining hamma bopligi va qo'ldan kela olishi.

4. Mehnat faoliyatining majburiyligi va vijdoniyligi.

5. Mehnat faoliyatini tashkil etishda jamoaviy va individual shakllarini birga qo'shib olib borish.

Mehnat faoliyatining asosiy turlari quyidagilardir:

O'quv mehnati o'quvchilarning ilmiy bilimlar hamda turli fanlar asoslarini o'zlashtirishga yo'naltirilgan faoliyati turidir. Ijtimoiy-foydali mehnat shaxsni har tomonlama kamol toptirish hamda uning muayyan ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan hamda ijtimoiy mehnat xarakteridagi faoliyati turidir. Hozirgi davrda ta'lim muassasalarida o'z-o'ziga xizmat keng yo'lga qo'yilmoqda. O'z-o'ziga xizmat o'quvchilarning ijtimoiy va o'quv ehtiyojlarini qondirish maqsadida ularning o'zlari tomonidan amalga oshiriluvchi mehnat faoliyati turidir. O'quvchilarning navbatchiligi o'z-o'ziga xizmat qilishni tarkib toptirishning muhim shaklidir.

Ishlab chiqarish mehnati turlari xilma-xildir. Masalan, o'quvchilarning mehnat haftaligi, chorvaga yem-xashak tayyorlash va shirkat xo'jaliklarida faoliyat yuritish va boshqalar. Unumli mehnat o'quvchilar mehnatining eng ommaviy shakli sanaladi.

Mehnat tarbiyasini tashkil etish shakllari: mehnat bayrami, o'quvchilar yasagan buyumlar ko'rgazmasi; hasharlar uyushtirish; qarovchisi yo'q, bemor, keksa nogiron kishilarga ko'rsatiluvchi insonparvarlik yordami; ko'kalamzorlashtirish; ta'mirlash (maktab binosini); «Mohir qo'llar» to'garagi faoliyati.

Jismoniy tarbiya – tarbiyalanuvchilarning jismoniy va sportga oid faoliyatlarini maqsadga yo'naltirilgan, aniq tashkil etiladigan va rejali tarzda amalga oshirish tizimi.

1) Jismoniy tarbiyaning vazifalari xilma-xil bo'lib, pedagogikada qator tasniflar yaratilgan. Jumladan, V.A.Slastenin, I.F.Isayev, E.N.Shiyanovlar jismoniy tarbiyaning quyidagi vazifalarini ajratib ko'rsatishadi: bolalarning jismoniy to'g'ri rivojlanishiga yordam berish - organizmning morfologik va funksional rivojlanishini ta'minlovchi ishchanlik qobiliyatini oshirish, uning tashqi muhitning noqulay vaziyatlariga barqaror qarshi tura olishini mustahkamlash;

2) asosiy harakatlantiruvchi sifatlarni rivojlantirish - bolaning xilma xil harakatga doir faoliyatga qobiliyatligi uning barcha jismoniy sifatlari - kuchlilik, chidamlilik, chaqqonlik va epchillikni yuksak uyg'unlikda rivojlanishini ta'minlaydi;

3) hayotiy muhim harakatga oid ko'nikma va malakalarni shakllantirish - bolada maxsus harakatga doir bilim, ko'nikma va malakalarni tarkib toptirish. Harakatga doir tasavvurlarga tayangan holda bola turli sharoitlarda o'z xatti-harakatlarini boshqara olish imkoniyatiga ega bo'ladi;

4) jismoniy madaniyatning tizimli mashg'ulotlariga barqaror qiziqish va ehtiyojlarni tarbiyalash. Sog'lom turmush tarzning asosida bolaning doimiy ravishda o'z-o'zini jismonan rivojlantirishga ichki tayyorligi yotadi. U muntazam jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish va bolalarning jismoniy mashg'ulotlarga faol munosabati natijasida yuzaga keladi;

5) jismoniy madaniyat va sport, tibbiy va gigiyena sohalariga oid minimum nazariy bilimlarni egallash zarurligi. Bolalar kun

tartibi va shaxsiy gigiyena haqida, jismoniy madaniyat va sportning salomatlikni mustahkamlashdagi ahamiyati aniq tasavvurlarga ega bo'lishi zarur.

6) umummadaniy - bo'sh vaqtni mazmunli va foydali o'tkazish.

Jismoniy tarbiya vositalari. Jismoniy tarbiyani amalga oshirish vositalari xilma-xil bo'lib, ularni umumlashgan tarzda uch guruhga ajratish mumkin: tabiiy omillar, gigiyenik shart-sharoitlar va jismoniy mashqlar.

Tabiiy omillar tabiat in'omlari (suv, havo, quyosh)ning sog'liqni mustahkamlash, bolaning morfologik va jismoniy to'g'ri rivojlanishiga ko'maklashish imkoniyatlarini o'zida aks ettiradi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur holat «bola organizmini chiniqtirish» atamasi bilan tavsiflanadi. Bola organizmini chiniqtirish deganda, organizmni mustahkamlash, chidamlilik, zararli ta'sirlarga qarshilik ko'rsatish, hayotiy sharoitlarning o'zgarishiga tez moslashish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tadbirlar tizimi tushuniladi.

Gigiyenik shart-sharoitlar. Bolalarning jismoniy to'g'ri rivojlanishi uchun gigiyenik shart-sharoitlar - uyqu, ovqatlanish va kiyinish, kun tartibi kabilarni hisobga olish zarur.

Bolalarning jismoniy jihatdan tarbiyalashdagi muhim vazifa nerv tizimi gigiyenasidir. Bu vazifani hal etishda uyqu katta ahamiyatga ega. Uyqu miya yarim sharlarining normal ishlashi uchun zarur bo'lgan kuch-quvvatni tiklaydi. Chuqur va yaxshi, uzoq davom etadigan uyqu nerv tizimining, organizm charchashining oldini oluvchi asosiy vositadir. Agar bola yomon uxlasa, uyquga to'ymasa nerv tizimining buzilganidan dalolat beradi. Nerv tizimi qo'zg'aluvchan bolalar aksariyat yomon uxlashadi. Bunday bolalarning uyqu tormozlanishi chuqur normal uyquni ta'minlay olmaydi.

Kiyinish ham gigiyenik omil sifatida bolaning jismoniy rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Kiyim har doim bolani o'rab

turgan havo temperaturasiga mos kelishi kerak. U yengil materialdan tayyorlanib, havoni, issiqlikni yaxshi o'tkazadigan bo'lishi, oson yuviladigan, yaxshi ho'llanadigan, namni shimadigan, elastik va badanni bevvovta qilmaydigan bo'lishi lozim.

Bolalarning ovqatlanishi (nonushta, tushki ovqat, kech tushki ovqat va kechki ovqat) osoyishta vaziyatda o'tishi kerak. Bola stol atrofiga yaxshi ishtaha bilan o'tirsa, uning organizmida ovqatning yaxshi hazm bo'lishiga yordam beruvchi shart-sharoit hosil qiladi. Yaxshi ishtaha bolalarda mustaqillikni, madaniy-gigiyenik malakalarni, stol atrofida o'zini to'g'ri tutib o'tirish malakalarini tarbiyalashga yordam beradi. Eng muhimi - bolalarning yoshligidan boshlab ularda yaxshi ishtaha bo'lishini ta'minlash muhim ahamiyatga egadir. Kun tartibi jismoniy tarbiyaning muhim shartidir.

Kun tartibi xilma-xil faoliyat hamda dam olishning vaqt jihatdan maqsadga muvofiq taqsimlanishi, hayot tartibidir. Jismoniy mashqlar deganda, jismoniy tarbiya qonuniyatlari va vazifalari bilan bog'liqlikda maxsus tashkil etiluvchi hamda ongli ravishda bajarishga qaratilgan harakatlar yig'indisi tushuniladi.

Jismoniy mashqlarga tasnif etishga doir xilma-xil yondashuvlar mavjud bo'lib, ko'proq umumlashgan tasnif o'zida gimnastika, o'yin, sayr kabilarni qamrab oladi.

Pedagogik nuqtai nazardan gimnastika organizmga nafis ta'sir etish yoki uning alohida tizim va funksiyalarini rivojlantirish imkoniyatini beradi. Gimnastikaning asosiy, gigienik, sportga oid, badiiy, ishlab chiqarishga doir, tibbiy turlari mavjud.

O'yin bolaning jismoniy kuchini, qo'llarining qattiqligini, qaddi- qomatining tikligini, ishonchli ko'zlarni rivojlantirishga xizmat qilib, unda o'tkir zehn, topqirlik, tashabbuskorlik kabi sifatlarni tarbiyalaydi. O'yinning tarbiyaviy ahamiyati katta bo'lib,

bolalarda g'amxo'rlik, o'z jamoasi uchun qayg'urish, birgalikdagi harakatlanishdan quvonish, do'stlik va o'rtoqlik hissini kuchaytiradi.

Sayr piyoda, qayiqda, chanada va velosipedda o'tkazilishi mumkin. Sayr bolalarning uzoq vaqt ochiq havoda bo'lib, ularning sog'ligi va jismoniy taraqqiyotiga har tomonlama ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Estetik tarbiya va uning vazifalari - tarbiyalanuvchilarda estetik his-tuyg'u, estetik ong va munosabatni shakllantirishga qaratilgan tarbiyaning alohida shakli. Estetik tarbiya - bu estetik jihatdan rivojlangan va ijodiy faol bo'lgan inson shaxsini shakllantirish jarayoni. Estetik tarbiya insonparvar mohiyatga, estetik orzuga mos keladigan voqelikni idrok etish, baholash va nafosat qonunlari asosida qayta yaratishga qodir bo'lgan inson shaxsini shakllantirishga mo'ljallangan tarbiya sohasidir.

Estetik tarbiyaning maqsadi: tarbiyalanuvchilarda shaxsning har tomonlama rivojlanishi uchun zarur bo'lgan axloqiy-estetik, insonparvarlik ideallarini, go'zallikni ko'ra olish, his qilish, tushunish va yaratish ko'nikmalarini shakllantirish.

Estetik tarbiyaning vazifalari:

1) tarbiyalanuvchilarni san'atdagi, atrofi-mizdagi go'zallikni his qila olishga o'rgatish;

2) voqelikka estetik munosabatni qaror toptirish;

3)estetik didni, go'zallikni baholash qobiliyatini tarbiyalash.

Estetik madaniyatni shakllantirish – bu faqatgina badiiy dunyoqarashni o'stirish, o'qilgan kitoblar, ko'rilgan kinofilmlar, tinglangan musiqiy asarlar sonini ko'paytirishgina emas. Aksincha, bu insonning hissiyotiga ta'sir ko'rsatish, shaxs ma'naviyatini boyitish, xulq-atvorini boshqarish va tuzatishdir. Agar befarqlik, loqaydlik namoyon bo'lsa, inson o'zining antiestetikligini namoyon etadi. Agar o'quvchi go'zallikni his qilishning ijobiy odatlari, she'riyat, ijodiy mehnatnini

o'zlashtirgan bo'lsa, u holda uning estetik madaniyatining yuqori darajada ekanligi haqida bema'lol gapirish mumkin. Shunday odamlar borki, romanlar, she'rlar o'qishadi, ko'rgazma va konsertlarda ishtirok etadi, biroq ijtimoiy axloq me'yorlarini buzishadi. Bunday odamlar estetik madaniyatdan uzoq, chunki estetik qarashlar va estetik lazzatlanish ularning ichki dunyosiga kirib bormagan. Buning uchun shaxs estetik madaniyatini shakllantirishning muhim tarkibiy qismlari - estetik qiziqish, estetik ehtiyoj, estetik ong, estetik mulohaza, estetik did, estetik idealni tarkib toptirish, ularning psixologik-pedagogik jihatlarini asoslash lozim.

Estetik madaniyatning tarkibiy qismlari: Shaxsning voqelikni estetik jihatdan bilib olishga undovchi subyektiv omillar estetik ehtiyoj deb ataladi.

Shaxsning estetik faoliyatiga, voqelik va san'at asarlarini estetik jihatdan o'zlashtirishga kirishishi estetik qiziqish deb ataladi.

Ijtimoiy voqelik, tabiat, san'at bilan bevosita muloqot jarayonida -nazariyalar, qarashlar, badiiy ta'lim va tarbiya natijasida shakllanadigan xususiyat estetik ong deb ataladi.

Shaxsning aniq bir estetik hodisaga munosabatini bildiruvchi aqliy harakati estetik mulohaza deb ataladi.

Estetik axborotlar oqimi, estetik va axloqiy normalar yig'indisi orqali shakllanadigan va shaxsning narsa-buyum, hodisalarga estetik baho berishida yaqqol namoyon bo'ladigan hodisa estetik did deb ataladi.

Shaxsning tabiat, jamiyat va san'atdagi maqsad tarzida idrok etadigan, takomillashgan go'zallik borasidagi bahosining aks etishi estetik ideal deb ataladi.

Tarbiyaviy faoliyatning shunday shakllari borki, ular shaxsning estetik voqelikka munosabatini rivojlantirishga xizmat

qiladi. Tarbiyaviy faoliyatning bunday shakllari estetik tarbiya vositalari deb ataladi.

Estetik tarbiya vositalariga tabiat, mehnat va san'at kiradi.

Mehnat takomillashgan sari, ayniqsa, jismoniy mehnat turlari texnikalashib borgan sari, ularning ko'ngilli va ijodiy tabiati ortib boradi. Shu tariqa mehnat estetik tarbiyaning eng muhim omili bo'lib qoladi. Qoloq ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasi sharoitida har qanday mehnat turi shaxsga estetik ta'sir ko'rsata olmaydi. Ishlab chiqarish jarayonida qatnashayotgan har bir shaxs o'z mehnatidan ko'proq moddiy va ma'naviy manfaatdor bo'lsagina, mehnat estetik tarbiya omili bo'la oladi.

Estetik tarbiyaning eng muhim omili – bu tabiatdir. Tabiat bilan doimiy ravishda munosabatda bo'lmay turib, estetik jihatdan rivojlanish, estetik tarbiyani uyushtirish mumkin emas. Boshqacha aytganda, tabiat hech narsa bilan almashtirib bo'lmaydigan go'zallik manbai. U estetik his-tuyg'u, kuzatuvchanlikni rivojlantirish uchun boy material beradi. Ayniqsa, tabiat badiiiy obrazlar orqali ifodalansa, yanada o'zining estetik jihatini yaqqol namoyon etadi.

Estetik tarbiya vositalari orasida san'at muhim o'rin egallaydi. San'at voqelikka estetik munosabatning eng muhim shaklidir. Jamiyat estetik madaniyatining darajasi ko'p jihatdan san'at rivojining darajasi, uning ijtimoiy hayotda qanchalik ko'p ahamiyat kasb etishiga bog'liq.

San'at estetik tarbiya vositasi sifatida har bir shaxsga mo'ljallanganligi bilan, dunyoga keng va ochiq ko'z bilan qarash tuyg'usini shakllantirish, nafosatni bevosita mushohada etish, yuksak orzu-umidlar yo'lida ijodkorlik qobiliyatini vujudga keltirishi bilan izohlanadi.

Test topshiriqlari:

1. Axloqiy munosabatlar dastlab qayerda shakllanadi?

a) Oilada, maktabda, dars jarayonida, sinf va maktabdan tashqari ishlarda, sinf tarbiyaviy soatlarida, mahallada, jamoatda va h.k.o

b) Axloqiy munosabatlar dastlab oilada shakllanadi.

c) Jamoatda, tadbirlarda, mahallada, oilada;

d) Maktabda, kutubxonada.

2. Shaxsning asosiy axloqiy sifatlarini keltiring.

a) Vatanparvarlik, insonparvarlik, intizomlilik, sofdillik, adolatparvarlik, mehnatsevarlik, jamoatchilik

b) Sabrlilik, vazminlik, irodalilik, qat'iyatlilik.

c) Jismoniy rivojlanish, salomatlikni mustahkamlash, organizmni chiniqtirish;

d) Tejamkorlik, insoniylik, yaxshilik qilish, to'g'ri so'zlilik.

3. Mehnat tarbiyasining asosiy vazifalarini ko'rsating.

a) O'quvchilarni mehnat qilishga odatlantirish va unga muhabbatni tarbiyalash, o'z-o'ziga xizmat qilishga, o'zgalar mehnatini qadrlashga o'rgatish, kasbga yo'naltirish, zarur mehnat ko'nikmalarini shakllantirish

b) Ijtimoiy foydali mehnatda, o'quvchilar jamoasini boshqarish ishlarida, navbatchilik ishlarida, hasharlarda ishtirok etish;

c) Tejamkorlik, insoniylik kabi sifatlarni shakllantirish.

d) Iqtisodiy tafakkur, ishbilarmonlik sifatlari, ijtimoiy faollik, tashabbuskorlikni tarbiyalash;

4. Tarbiya turlari qaysi variantda to'g'ri ko'rsatilgan?

a) Aqliy, jismoniy, ahloqiy, mehnat, nafosat, ekologik, etik, iqtisodiy, huquqiy

b) Matematik tarbiya, ijtimoiy tarbiya, jamoatchilik tarbiyasi

- c) Oila tarbiyasi, ahloqiy tarbiya, estetik tarbiya va boshqa
- d) Iqtisodiy tarbiya, axloqiy tarbiya va jismoniy tarbiya

5. Oila tarbiyasida eng muhim yo'nalish-bu...

- a) Axloqiy tarbiya
- b) Mehnat tarbiyasi
- c) Nafosat tarbiyasi
- d) Jismoniy tarbiya

Nazorat savollari:

1.Keng va tor ma'nodagi tarbiya tushunchalariga izoh bering.

2.Tarbiya mazmuni,maqsadi va umumiy vazifalarini bayon eting.

3.Tarbiya jarayoni qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega, tarbiya qonuniyatlarini shrhlab bering.

4.Tarbiya tamoyillari va tarbiya turlarining umumiy tavsifini bayon eting.

5.Shaxs ongini shakllantirish metodlari haqida gapirib bering.

6.Faoliyatni tashkil etish va ijtimouy xulq-atvor tajribalarini shakllantirish metodlarini misollar asosida tushuntiring.

7.Mehnat tarbiyasining maqsad va vazifalarini tushuntirib bering.

8.Mehnat faoliyatining asosiy turlariga nimalar kiradi?

9.Mehnat faoliyatini tashkil etish shakllarini izohlang.

10.Jismoniy tarbiya deganda nima tushuniladi?

11.Jismoniy tarbiyaning maqsadi va vazifalarini tushuntiring.

12.Jismoniy tarbiyaning estetik va axloqiy vazifalariga nimalar kiradi?

13. Estetik tarbiyaning maqsadi va vazifalarini izohlang.

14. Estetik madaniyatni shakllantirishning tarkibiy qismlariga tavsif

15. Estetik madaniyatni shakllantirish vositalarini bayon eting.

9-mavzu. Boshlang'ich ta'limda tarbiya turlari

Reja:

1. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ichki pozitsiyasini tayyorlash, qadriyatli tushunchalarini tarbiyalash.
2. Jamoaviy faoliyatni tashkil etish.
3. Tarbiyaviy jarayonlarni loyihalashtirish.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ichki pozitsiyasini tayyorlash, qadriyatli tushunchalarini tarbiyalash.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ichki pozitsiyasini shakllantirish va qadriyatli tushunchalarini tarbiyalash jarayoni o'quvchilarning shaxsiyati, ijtimoiy hayotga tayyorgarligi va kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun nihoyatda muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida ilmiy tadqiqotlar va pedagogik tajribalar asosida isbotlangan. Ushbu jarayon nafaqat akademik bilimlarni o'zlashtirishni, balki o'quvchilarda o'ziga bo'lgan ishonchni shakllantirish, ijtimoiy munosabatlarda mas'uliyatli va axloqiy jihatdan mustahkam shaxs sifatida o'sishini ta'minlashga qaratilgan. Shu munosabat bilan, o'quvchilarning ichki pozitsiyasini tayyorlashda shaxsiy fazilatlar, hissiyotni boshqarish, o'z-o'zini anglash va o'zaro munosabatlarda halollik, mehribonlik, do'stlik, milliy va insoniy qadriyatlarni rivojlantirish o'z o'rnini topadi. Tarbiya jarayonida o'qituvchilar, ota-onalar va jamiyatning barcha vakillari o'quvchilarning ong osti darajasida shakllanayotgan dunyoqarashi va qadriyatlarini mustahkamlashda faol ishtirok etishlari, shaxsning ichki resurslarini qo'llab-quvvatlash va uning ijtimoiy faoliyatga intilishlarini rag'batlantirish lozim.

Ichki pozitsiya (L.I. Bojovich, L.S. Vigotskiy va boshqalar) va yoshning boshqa xususiyatlari umumlashtirilgan shaklda 7 yosh

inqirozining “ijtimoiy kompetentlik” simptomokompleksini ifodalaydi (N.I.Ganoshenko, T.V.Yermolova, S.Y.Meshcheryakova). U shaxsiy munosabatlarining uchta sohasiga: o‘ziga, boshqalarga, obyektiv faoliyatga bir vaqtning o‘zida proyeksiyalash bilan tavsiflanadi. Bu davrda shaxsning ma’naviy-axloqiy rivojlanishi, “shaxs qadriyatlarining semantik doirasini izchil kengaytirishi va mustahkamlanishi, insonni an’anaviy axloqiy me’yorlar va axloqiy ideallar asosida baholash va ongli ravishda qurish qobiliyatini shakllantirish, o‘ziga, boshqa odamlarga, jamiyatga munosabatining” shakllanishiga asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu tufayli boshlang‘ich ta’limda o‘qituvchi o‘quvchilar uchun shaxsiy munosabatlariga asoslangan qadriyatlarni va tobora barqaror xatti-harakatlarni qabul qilishlari uchun psixologik-pedagogik sharoitlarni yaratishi muhim¹.

“Qadriyat” tushunchasining psixologik talqini ma’naviy-axloqiy rivojlanish mohiyatiga eng yaqin bo‘lib, “hayotiy pozitsiya” (A.I. Bojovich), “ma’no” va “shaxsiy ma’no” (A.N. Leontiyev), “psixologik munosabatlar” (V.N. Myasishev) tushunchalarini o‘z ichiga oladi. Shaxsiy rivojlanish, L.S.Vigotskiyning fikriga ko‘ra, shaxsning madaniy qadriyatlarni o‘zlashtirishi bilan bog‘liq jarayondir. Ya’ni, interiorizatsiya orqali odamlar o‘rtasidagi munosabatlarda paydo bo‘ladigan ma’no va ma’nolar tizimi keyinchalik odamning ongiga “aylanadi”. Shaxsning munosabatlari - bu uning harakatlari, reaksiyalari va tajribalarida ifodalangan, u bilan kimdir yoki biron bir narsa o‘rtasidagi ongli, tanlangan, tajribaga asoslangan psixologik aloqadir².

Ta’limiy qadriyatlarning boy xazinasini o‘rganish bunday ming yil avval ham mutafakkirlar tomonidan ta’limga olid muhim

¹ Вергелес, Г. И., Савинова, Л. Ю. (2015) Педагогические технологии в подготовке современного учителя начальных классов. Начальная школа, № 1, с. 63–67.

² Мясищев В.Н. Психология отношений. Под ред. А.А. Бодалева. М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003.

g'oyalar ilgari surilganini ko'rsatadi. Xususan, olim Abu Rayhon Beruniy "Aql haqidagi risola", "Kitobi axloq" kabi asarlari orqali boshlang'ich ta'limni nazariy- amaliy rivojlantirishga muayyan hissa qo'shgan. U bolalarga bilim berishni nisbatan erta (5-6 yoshdan) boshlash, bunda o'qituvchi o'z fanini yaxshi bilishi, pokiza va rostgo'y bo'lishi zarurligini uqtirgan¹.

O'rganilgan manbalar didaktik qadriyatlarning boy tuzilmaga ega ekani, ularni davrlar bo'yicha tayanilgan didaktik tamoyillar, o'qitish metodlari, o'qitish vositalari o'qitish shakllari asosida chuqur o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Pedagogika fanida ta'limiy-tarbiyaviy qadriyatlarni o'rganish muammosi ilmiymetodik jihatdan kengqamrovli tadqiqi etilmagan.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar nafaqat shaxs shakllanishiga, shuningdek, jamiyatda zamonaviy ta'lim sifatiga, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Shu bois mamlakatimizda qadriyatlarga alohida e'tibor qaratildi va iqtisod va ijtimoiy sohada, jamiyatning ma'naviy-axloqiy yangilanishida muhim yutuqlarga erishdi. Natijada, jamiyatda yangi ijtimoiy muhit, yangi ma'naviy va axloqiy qadriyatlar shakllandi.

Ta'limning ma'naviyatni tarkib toptirishdagi ahamiyati uni qadriyatli bilimlarni uzatish va uning asosida insonda qadriyatli munosabat, qadriyatli xulq-atvorni shakllantirishda ekanligini o'z vaqtida Aflotun ham ta'kidlab o'tgan edi. U davlatning asosini qolgan barchasi unga bog'liq bo'lgan yagona birlik aks ettiradi, deb hisoblagan. Bunday asos - olijanoblikdir. Olim yuksak olijanoblik sifatida hech narsa yaxshilik va yomonlik haqida unday ma'lumot bera olmaydigan bilimni e'tirof etadi. Bilimda qanchalik olijanoblik o'z ifodasini topganligini esa ta'lim jarayonida o'rganish mumkin.

¹ Inomova M.O. "Oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash". T.: 2000 y.

Qadriyatli ong axloqiy-ma'naviy tarzda o'z hayotiy faoliyati sohasi subyektlarini aniqlashga imkon beruvchi obyektiv borliqni aks ettirish shakli; ma'naviy qadriyatlar dunyosi sifatida borliqni aks ettirish asosida insonda dunyoni va o'zining shaxsiy duyosini anglashida faol ishtirok etuvchi psixik jarayonlar birligi. Qadriyatli munosabat. Falsafada munosabat deganda, undagi yashirin xususiyaghlarni aniqlash va amalga oshirish sharti sifatida hayotiy narsa hodisalarga aloqadorlik usuli tushuniladi. Munosabat narsada aks etmaydi va narsalarning xususiyatlarini ham aks ettirmaydi, u nimanidir qilishda ishtirok etish shakli sifatida nimanidir ahamiyatini ochib beradi. Munosabat ikkinchisi uchun birinchisining ahamiyatini tavsiflovchi narsa-hodisalar va subyekt orasidagi aloqalarni ko'rsatib beradi.

Qadriyatli munosabat – shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatlilikning o'zaro aloqadorligini aks ettiruvchi shaxsning ichki pozitsiyasi.

Qadriyatli ustanovka. Shaxsning o'zining ichki pozitsiyasini anglashi va aniq qadriyatlar bilan bog'liqlikda faoliyatga tayyorgarlikning mavjudligi qadriyatli ustanovka sifatida aniqlanadi. Attitude (ustanovka, munosabat) atamasi aynan inson faoliyatining yo'nalganligi ma'nosida birinchi marotaba U.Tomas va F.Znanetskiy tomomidan qo'llanilgan. Ustanovka shaxsning aniq faoliyatga tayyorlik holatini aks ettiruvchi yo'naltirilganlik tavsifini egallaydi. Unda kognitiv (bilim, axborot) va affektiv (emotsiya, hissiyot) tarkibiy qismlar namoyon bo'ladi.

Qadriyatli ustanovka – shaxsning o'zining ichki pozitsiyasini anglashi va aniq qadriyatlar bilan bog'liqliqda faoliyatga tayyorlik darajasidir. Qadriyatli yo'nalganlik.

Qadriyatli yo'nalganlik u yoki bu qadriyatlarga yo'nalganlik sifatida tavsiflanadi. Yo'naltirish jarayonining quyidagi bir-biriga tutash fazalari aniqlangan:

- shaxsiy qadriyatlarni o'zlashtirish;
- o'zlashtirilgan qadriyatlar asosida shaxsni o'zgartirish;
- shaxsning o'z-o'zini loyihalashi va o'zo'zini bashorat qila olishi.

Qadriyatga yo'nalganlik shaxs yo'nalganligining mazmunli tomonini, uning borliqqa munosabatini aks ettiradi. Shu bilan birga, qadriyatli yo'nalganlik subyekt uchun shaxsiy ahamiyatga ega ijtimoiy qadriyatlar bilan bog'liqlikda atrof-borliqqa subyektning bahosi sifatida qaraladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ta'lim-tarbiyasida milliy-ma'naviy qadriyatlarni tarbiyalashning ahamiyati quyidagi holatlarda ko'zga tashlanishini isbotlandi:

1. Boshlang'ich sinf o'quvchilari tomonidan milliy qadriyatlar, ularning mohiyati va ijtimoiy ahamiyati to'g'risidagi bilimlarning o'zlashtirilishi.

2. Ularga islomiy g'oyalarning asl mohiyatini to'g'ri anglashlari, Islom ta'limoti rivojiga ulkan hissa qo'shgan vatandoshlarimiz, ularning hayotlari va faoliyatlari to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'lishlari uchun zarur shart-sharoitning yaratilganligi.

3. Ularning milliy urf-odat, marosim va an'analarda ilgari surilgan ezgu insoniy qarashlardan xabardor bo'lishlari.

4. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'zbek milliy davlatchiligining asoschisi – sohibqiron Amir Temur shaxsini anglashlari, u tomonidan boshlangan ezgu ishning davomchilari bo'lishga ruhlanishlari, uning mamlakatni adolat bilan boshqarish g'oyalariga sadoqatli bo'lishlari.

5. O'z Vatanlarida milliy tilda so'zlashish, kasbiy faoliyatni olib borishda o'zbek tilidan foydalanish huquqiga ega bo'lish.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida milliy aksiologiyani shakllantirish uzoq muddatli, murakkab jarayon hisoblanadi. Bu

jarayonning samarali tashkil etilishi bir qator omillarning ta'siri asosida kechadi. Tadqiqotni olib borish chog'ida boshlang'ich sinf o'quvchilarida milliy aksiologiyani shakllantirishning muhim omillari quyidagilar ekanligiga ishonch hosil qilindi.

1. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ichki pozitsiyasini tayyorlash, qadriyatli tushunchalarini tarbiyalash quyidagi yo'nalishlarda olib boriladi:

1. Ta'lim- tarbiya jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilariga milliy qadriyatlar, ularning ijtimoiy ahamiyati, o'zbek xalqining jahon ilm-fani va sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi haqidagi ma'lumotlarni berishga jiddiy e'tibor qaratish.

2. Tarbiyaviy jarayonda boshlang'ich sinf o'quvchilarida milliy qadriyatlarga nisbatan milliy iftixor tuyg'usini shakllantirishga xizmat qiluvchi tadbirlarning yetakchi o'rin tutishi hamda tashkil etilayotgan tadbirlarning g'oyaviy jihatdan yuksak saviyada bo'lishi uchun barcha imkoniyatlarni ishga solish.

3. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida milliy qadriyatlarga nisbatan milliy iftixor tuyg'usini shakllantirish jarayonida ommaviy axborot vositalari xizmatidan samarali foydalanish va ularning bu boradagi rolini oshirish, ana shu maqsadda ommaviy axborot vositalari bilan keng jamoatchilik o'rtasida ijodiy hamkorlikka erishish, ya'ni, ularning faoliyatiga jamoatchilik bahosini berish tizimini ishlab chiqish va mazkur tizimning to'laqonli ishlashini ta'minlashga erishish.

4. Ishlab chiqarish va ijod sohalarida samarali faoliyat yuritayotgan zamona qahramonlarini yoshlarga tanishtirishga alohida e'tibor qaratish va bu yo'lda faollik ko'rsatish.

5. Oilalarda yoshlarning milliy qadriyatlar, eng muqaddas oilaviy an'analar, shuningdek, milliy ma'naviy-axloqiy qarashlar asosida tarbiyalashga jiddiy e'tibor berilishiga erishish.

6. Yoshlar o'rtasida vatanparvarlik va harbiy vatanparvarlik g'oyalarini targ'ib etuvchi tadbirlarning keng ko'lam va yuksak saviyada tashkil etish an'anasini qayta tiklash.

7. Yoshlar o'rtasida etnik ziddiyatlar, diniy qarama-qarshiliklar hamda g'oyaviy buzg'unchilikni keltirib chiqaruvchi har qanday harakatga qarshi keskin kurashish, ularda g'oyaviy immunitetni qaror toptirishga erishish.

Yuqorida ifodalangan masalalarning ijobiy hal etilishi boshlang'ich ta'lim tizimida boshlang'ich sinf o'quvchilarida qadriyatli munosabatlarni shakllantirishda sezilarli yutuqlarga erishishni kafolatlaydi.

Jamoaviy faoliyatni tashkil etish. Jamoa (lotincha "kollektivus" so'zining tarjimasi bo'lib, yig'ilma, omma, birgalikdagi majlis, birlashma, guruh) bir necha a'zo (kishi)lardan iborat bo'lib, ijtimoiy ahamiyatga ega umumiy maqsad asosida tashkil topgan guruh demakdir. Turkiyzabon xalqlarda, jumladan o'zbeklarda jamoa azaldan ijtimoiy birlikni anglatib kelgan.

Odamlarning jamoa bo'lib yashashi zaruriyatini Suqrot, Platon, Aristotel, Markaziy Osiyo mutafakkirlari Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Alisher Navoiy va boshqalar ilmiy asoslab berganlar. Ayniqsa, buyuk faylasuf olim Abu Nasr Farobiy o'zining asarlarida jamoa bo'lib yashashga tabiiy moyillik inson turmush tarzining mazmunini tashkil etishini uqtiradi.

Farobiy bu haqda quyidagi fikr-mulohazalarni bayon etgan: "Har bir inson o'z tabiati bilan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi, u bir o'zi shunday narsalarni qo'lga kirita olmaydi, ularga ega bo'lish uchun odamlar jamoasiga ehtiyoj tug'iladi". Shu sababli yashash uchun zarur bo'lgan, kishilarni bir-biriga yetkazib beruvchi va o'zaro yordamlashuvchi ko'p kishilarning birlashuvi orqaligina odam o'z tabiati bo'yicha intilgan yetuklikka

erishishi mumkin. Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir-butun holda ularning har biriga yashash va yetuklikka erishuv uchun zarur bo'lgan narsalarni yetkazib beradi. Shuning uchun inson shaxslari ko'paydilar, natijada inson jamoasi vujudga keldi». Jamoa odamlar maqsad-manfaatlarining umumiyligi, o'zaro hamkorlik qilishlari zarurligi, mehnat va maishiy hayotiy faoliyatlari yo'nalganligi zaminida o'zaro birgalikda harakat qilishlarini taqozo etishdan vujudga keladi. Odamlarning faoliyat turlariga mutanosib tarzda mehnat, ta'lim-tarbiya, maishiy hayot, badiiy ijod, harbiy, jismoniy tarbiya, sport, oila kabi doiralarda jamoalar vujudga kelishi va samarali amal qilishi mumkin.

Zamonaviy talqinda «jamo» tushunchasi ikki xil ma'noda ishlatiladi. Birinchidan, jamoa deganda bir necha kishilarning muayyan maqsad yo'lida birlashuvidan iborat tashkiliy guruhi tushuniladi (masalan ishlab chiqarish jamoasi, zavod jamoasi, o'quv yurti jamoasi, xo'jalik jamosi va hokazo). Ikkinchidan, jamoa deganda yuqori darajada uyushtirilgan guruh tushuniladi. Chunonchi, o'quvchilar jamoasi yuqori darajada uyushtirilgan birlashma hisoblanadi.

Jamoad va jamoa yordamida tarbiyalash – tarbiya tizimida muhim ahamiyatga ega bo'lgan tamoyillardan biridir. Shaxsni shakllantirishda jamoaning yetakchi rol o'ynashi to'g'risidagi fikrlar pedagogika fanining ilk rivojlanish davrlaridayoq bildirilgan. Jamoad uning a'zolari o'rtasidagi munosabatning alohida shakli yuzaga keladi, bu esa shaxsning jamoa bilan birgalikda rivojlanishini ta'minlaydi. Lekin har qanday guruhni ham jamoa deb hisoblab bo'lmaydi. Jamoa bir qator belgilarga egadirki, mazkur belgilar jamoani kishilarning yetarli darajada uyushgan har qanday guruhdan ajratib turadi.

1. Ijtimoiy ahamiyatga ega yagona maqsadning mavjudligi. Jamoaning maqsadi albatta ijtimoiy maqsadlar bilan mos kelishi, jamiyat va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi,

Davlat konstitutsiyasi va qonunlariga, jamiyat mafkurasiga qarama-qarshi bo'lmashligi zarur.

2. Umumiy birgalikdagi faoliyat. Kishilar aniq maqsadga birgalikda tez erishish uchun jamoaga birlashadilar. Buning uchun jamoaning har bir a'zosi birgalikdagi faoliyatda faol ishtirok etishi zarur, faoliyat umumiy tashkil etilishi kerak. Jamoa a'zolari birgalikdagi faoliyat natijalari uchun yuqori shaxsiy javobgarlikni his qilishlari bilan ajralib turishadi.

3. Majburiy mas'uliyatli munosabatning yo'lga qo'yilishi. Jamoa a'zolar orasida faqatgina yagona maqsad va faoliyat emas, ularning g'am-qayg'ularining aloqador birligi aks etuvchi maxsus munosabatlar yuzaga keladi.

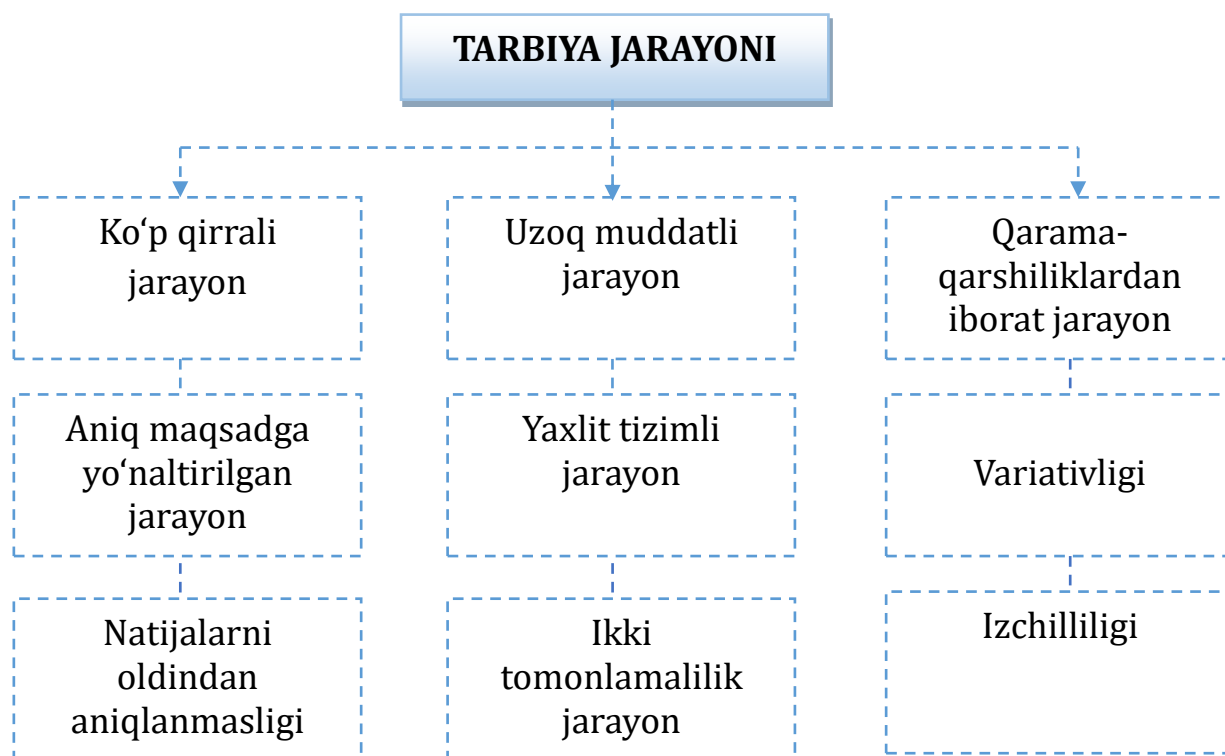
4. Saylangan umumiy rahbariy organga egalik. Jamoada demokratik munosabatlar o'rnatiladi. Jamoani boshqarish organlari jamoaning obro'li a'zolarini to'g'ridan-to'g'ri, ochiq saylab olish asosida shakllantiriladi.

Tarbiyaviy jarayonlarni loyihalashtirish. Tarbiyaning maqsadi – ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti, uning rivojlanishi, yo'nalishi, ijtimoiy munosabatlar mazmunidan kelib chiqib belgilanadi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida tashkil etilayotgan tarbiyaning asosiy maqsadi komil shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazishdan iboratdir.

Tarbiyaviy jarayon – tarbiyachi yoki tarbiyaning texnik va boshqa vositalari, ta'lim-tarbiyaning shakl-usullari tarbiya texnologiyasi deb ataladi. Pedagogik amaliyotda tarbiya texnologiyasi yordamida aniq ifodalangan tarbiyaviy vazifani tarbiyalanuvchi o'zlashtirib, egallab oladi. Tarbiyachi boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik rolini bajaradi (-rasm).

Tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchining ongi shakllana boradi, his-tuyg'ulari rivojlanadi, ijtimoiy hayot uchun zarur bo'lgan ijtimoiy aloqalarni tashkil etishga xizmat qiladigan xulqiy

odatlar hosil bo'лади; Agar bularning birortasi e'tibordan chetda qolsa, maqsadga erishish qiyinlashadi.

7-rasm. Tarbiya jarayoning o'ziga xos xususiyatlari

“Loyiha” tushunchasining mazmuni, mohiyati, loyihaviy ta’limning o’ziga xosliklari, o ‘quv loyihasi tushunchasi va “loyiha” texnologiyasini ishlab chiqish qoidasidir. **Loyiha** – aniq reja, maqsad asosida uning natijalanishini kafolatlagan holda pedagogik faoliyat mazmunini ishlab chiqishga qaratilgan harakat mahsuli. Loyiha dastur, model, texnologik xarita va boshqa ko’rinishda namoyon bo’ladi. Loyi haning asosini ilmiy yoki ijodiy xarakterga ega bo’lgan g’oya tashkil etadi.

Pedagogik loyihalash – pedagogning ijodiy yondashuvidan foydalanish, uning rivojlanish darajasini va mahoratini oshirishga asoslangan ta’lim jarayonini tashkil etish usuli.

Loyihalash boshlang’ich ma’lumotlarga asoslanib, kutiladigan natijani taxmin qilish, bashoratlash, rejalashtirish orqali faoliyat yoki jarayon mazmunini ishlab chiqishga qaratilgan amaliy harakat hisoblanadi.

Loyihalash “g’oya - maqsad - kutiladigan natija - taxmin qilish - bashoratlash - rejalashtirish” tizimiga asoslanadigan. Loyihalash turli vositalar, ya’ni moddiy buyum, qurollar, masalan: kompyuter texnologiyasi, vatman yoki oddiy ish qog’ozi, chizg’ich, qalam, marker, nusxa ko’chirish apparati (printer) va boshqalar yordamida amalga oshiriladi.

Loyihani yaratish uchun pedagog-tarbiyachi:

- loyihani yaratish;
- jarayonni bosqichma-bosqich yoritish;
- maqsadni aniq belgilash;
- maqsadga mos vazifalarai aniqlash;
- o’quv material mazmunini shakllantirish;
- savol va topshiriqlar tizimini ishlab chiqish;
- jarayon yoki tadbirning metodik tuzilishini asoslash;
- bola bilim darajasini tashxislash va uning tarbiyalanganlik darajasini baholash kabi ko’nikma va malakalarga ega bo’lishi zarur.

Loyiha — mavjud muammoni hal qilish uchun uni tashkil etishning yangi yondashuvlari va usullaridan foydalanishga asoslangan murakkab ish.

Loyiha faoliyati bolani o’qitish va tarbiyalash jarayonini uning haqiqiy hayotining asosiy jihatlari bilan bog’lash imkonini beradi, bu esa maktabgacha yoshdagi bolani o’rganishga undaydi.

Tarbiya jarayonini loyihalashtirish – bu o’quv jarayonining maqsad va vazifalarini aniq belgilab, undagi barcha komponentlarni o’zaro uyg’unlashtirish, shuningdek, o’quvchilarning intellektual, hissiy va ijtimoiy rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan puxta rejalashtirish ishidir. Tarbiya jarayonining samarali loyihalashtirilishi ta’lim tizimida metodik, psixologik va didaktik yondashuvlarning uyg’unligi asosida amalga oshiriladi, bu esa o’quvchilarning shaxsiy qobiliyatlarini,

ijodkorlik salohiyatini va ijtimoiy munosabatlar kontekstida o'zini anglash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tarbiya jarayonining o'ziga xos xususiyatlari, o'quvchi va o'qituvchi o'rtasida yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan ziddiyatlar tarbiyaviy jarayonni texnologiyalashtirishga nisbatan ijodiy va mas'uliyatli yondoshish zarurligini taqozo etadi. Tarbiya jarayonini texnologiyalashtirishda mazkur jarayonni loyihalashtirish hamda uning asoslarini belgilash muhim ahamiyatga ega. **Tarbiya jarayonini loyihalashtirishning asoslari qatoriga:**

- 1) tarbiyaviy tadbir mavzusiga doir materiallarni yig'ish;
- 2) tarbiyaviy tadbirning maqsadi va vazifalarini belgilash;
- 3) tarbiyaviy tadbirning mazmunini ishlab chiqish;
- 4) tarbiyaviy tadbirning shakli, metodlari va vositalarini tanlash;
- 5) tarbiyaviy tadbirni tashkil etish va o'tkazish (davomiyligi) vaqtini belgilash;
- 6) tarbiyaviy tadbir ssenariysini ishlab chiqish;
- 7) talabalar faoliyatini nazorat qilish, shuningdek, ularning faollik darajalarini norasmiy (talabalarni bu haqida xabardor qilmasdan) baxolash;
- 8) loyihani amaliy faoliyatda qo'llash;
- 9) tarbiyaviy tadbirni amaliy jihatidan tashkil etish jarayoni;
- 10) tarbiyaviy tadbirning o'tkazilish holati (samarali yoki samarasiz, muvaffaqiyatli va muvaffaqiyatsiz tashkil etilganligi)ni muhokama qilish va yakuniy xulosa chiqarish kiradi.

Tarbiya jarayonini loyihalashtirish bosqichlari o'quvchilarning intellektual, axloqiy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan kompleks yondashuvni anglatadi. Bu jarayon bir nechta bosqichlarni o'z ichiga oladi va har bir bosqich o'zaro chambarchas bog'liq hamda umumiy ta'lim maqsadlariga erishish uchun zarur hisoblanadi.

1. Tahlil va maqsadlarni belgilash. Ushbu bosqichda pedagogik jarayonning asosiy yo'nalishlari va o'quvchilarning individual ehtiyojlari, imkoniyatlari hamda ta'lim tizimidagi mavjud sharoitlar puxta tahlil qilinadi. Ilmiy asoslarga ko'ra, bu jarayon psixologik va didaktik metodlarni qo'llash orqali o'quvchilarning ruhiy va intellektual salohiyatlarini aniqlashga, ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishga yordam beradi. Shuningdek, tahlil natijasida erishilmoqchi bo'lgan natijalar aniq maqsadlar ko'rinishida belgilab olinadi, bu esa kelajakdagi o'quv jarayonining istiqbolini aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

2. Ta'lim mazmunini shakllantirish. Mazmunni shakllantirish bosqichida o'quvchilarga etkazilishi lozim bo'lgan nazariy va amaliy bilimlar, shuningdek, axloqiy-ijtimoiy qadriyatlar puxta rejalashtiriladi. Ilmiy tadqiqotlar ko'rsatadiki, mazmunning mantiqiy tuzilishi va o'zaro bog'liqligi o'quvchilarning bilimni samarali o'zlashtirishiga, ularning mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga hamda mustaqil fikrlash salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Bu jarayonda interaktiv ta'lim metodlari, amaliy mashg'ulotlar va muammoga asoslangan o'qitish uslublari qo'llaniladi.

3. Metod va vositalarni tanlash. Ushbu bosqichda darslarni tashkil etish, o'qitish jarayonida qo'llaniladigan metodlar va darsliklar, audio-vizual materiallar, interaktiv texnologiyalar va boshqa pedagogik vositalar tanlanadi. Ilmiy asosda, metodik yondashuvlarning tanlovi o'quvchilarning individual imkoniyatlari, yosh xususiyatlari va o'rganish uslublari mos kelishi zarurligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, o'qitish jarayonida tajriba va innovatsion uslublardan foydalanish o'quvchilarning diqqat-e'tiborini oshirish va ularning faol ishtirokini ta'minlashga yordam beradi.

4. Tashkiliy va logistika masalalarini hal etish. Bu bosqichda dars jadvali, o'quv materiallari, sinf muhitining sharoiti, texnik jihozlar va resurslar bilan ta'minlash kabi

tashkiliy masalalar ko'rib chiqiladi. Ilmiy nuqtai nazardan, samarali tashkiliy rejalashtirish o'quv jarayonining muammosiz kechishi, vaqt va resurslarni optimal taqsimlash, shuningdek, o'quvchilarning o'zaro muloqotini va guruh ichidagi faoliyatini qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

5. Baholash va monitoring tizimini joriy etish. Baholash bosqichi o'quvchilarning bilim olish jarayonini, rivojlanish darajasini va ta'limning samaradorligini aniqlashga qaratilgan. Bu bosqichda nazorat va baholash usullari (diagnostika, nazorat sinovlari, loyihaviy ishlar, interaktiv testlar) ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Ilmiy asoslarda, doimiy monitoring o'qitish jarayonida yuzaga keladigan nosozliklarni aniqlash, metodik xatoliklarni tuzatish va o'quvchilarning o'zgaruvchan ehtiyojlariga tezkor javob berish imkonini yaratadi.

6. Tahlil va takomillashtirish bosqichi. Jarayonning oxirgi bosqichida olingan natijalar tahlil qilinadi, dars jarayonida qo'llanilgan metod va vositalarning samaradorligi baholanadi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonining doimiy tahlili va takomillashtirilishi ta'lim sifatini oshirishga, o'quvchilarning individual salohiyatini yanada rivojlantirishga va zamonaviy ta'lim talablariga javob beradigan innovatsion yondoshuvlarni joriy etishga xizmat qiladi. Bu bosqichda hamkorlik, tahliliy hisobotlar va pedagogik tajribalar asosida yangi metod va strategiyalar ishlab chiqiladi, natijada jarayonning kelajakdagi muvaffaqiyati ta'minlanadi.

Test topshiriqlari:

1. Tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning hamkorlikdagi faoliyat va o'zaro ta'sir ko'rsatish tarbiya nazariyasida nima deb ataladi?

- a) Tarbiya qonuni
- b) Tarbiya qoidasi

- c) Tarbiya jarayoni
- d) Tarbiya usuli
- 2. Axloqiy munosabatlar dastlab qayerda shakllanadi?
 - a) Oilada, maktabda, dars jarayonida, sinf va maktabdan tashqari ishlarda, sinf tarbiyaviy soatlarida, mahallada, jamoatda va h.k.o
 - b) Axloqiy munosabatlar dastlab oilada shakllanadi.
 - c) Jamoatda, tadbirlarda, mahallada, oilada;
 - d) Maktabda, kutubxonada.
- 3. Jamoa tushunchasini ta'riflang.
 - a) Jamoa deb, muayyan ijtimoiy maqsad birligiga qaratilgan uch yoki undan ortiq kishilarning birlashmalari yoki tuzulmalariga aytiladi
 - b) Jamoa deb, ma'lum faollar orqali boshqariladigan tuzulmalariga aytiladi.
 - c) Jamoa deb, ijobiy an'analari qaror topgan kishilarning birlashmalariga aytiladi.
 - d) Jamoa deb, kishilar birlashmalariga aytiladi.
- 4. Dunyoqarash nimalar asosida shakllantiriladi?
 - a) Ilmiy, diniy va falsafiy bilimlar, turmush tajribalari , hayotiy kuzatishlar va ta'lim olish asosida
 - b) Turmush tajribalari, hayotiy kuzatishlar asosida.
 - c) Insonning bilim olishi va jamiyatdagi mavqei asosida.
 - d) Insonning e'tiqodi asosida.
- 5. Dunyoqarash bu -.....
 - a) insongagina xos xususiyat bo'lib, tabiat hodisalari va ijtimoiy turmush to'g'risidagi, har bir kishining hayotda tutgan o'rni to'g'risidagi, voqelikka munosabati to'g'risidagi qarashlar tizimidir
 - b) kishilarning voqelikka munosabati to'g'risidagi qarashlar tizimidir;

c) tabiat hodisalari va ijtimoiy turmush to'g'risidagi, voqelikka munosabati to'g'risidagi qarashlar tizimidir;

d) insongagina xos xususiyat bo'lib, ilmiy bilimlar asosidagi qarashlar tizimidir

Nazorat savollari:

1. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ichki pozitsiyasini tayyorlash, qadriyatli tushunchalarini tarbiyalash haqida?
2. Jamoaviy faoliyatni tashkil etish bosqichlari mazmuni?
3. Tarbiyaviy jarayonlarni loyihalashtirish shartlari?

10-mavzu. Tarbiyaning umumiy metodlari

Reja:

1. Tarbiya metodlari haqida tushuncha.
2. Tarbiya metodlari tasnifi.
3. Tarbiya metodlarini tanlab olish shartlari.

Tarbiya metodlari haqida tushuncha. Tarbiya metodi (yunoncha “metodos” – yo‘l) tarbiya maqsadiga erishishning yo‘li. Ta‘lim va tarbiya muassasalarida qo‘llaniladigan metodlar – bu tarbiyalanuvchilarning ongi, irodasi, tuyg‘ulari va xulqiga ta‘sir etish usullar majmuasi hisoblanadi.

Tarbiya metodlarini maqsadga muvofiq tanlash bir qator omillarga bog‘liq. Tarbiya maqsadi va mazmuni metodlarni to‘g‘ri tanlashga imkon beradi. Maqsad qanday bo‘lsa, unga erishish metodlari unga muvofiq bo‘lishi zarur. Tarbiyaning mazmuni shaxsning shakllanishiga qo‘yiluvchi ijtimoiy talablar mohiyatidan iborat. Unutmaslik kerakki, aynan bitta vazifa turli xil fikrlar bilan to‘ldirilgan bo‘lishi mumkin. Shuning uchun metodlarni umuman mazmun bilan emas, balki aniq fikr bilan bog‘lash g‘oyat muhimdir.

Metodning ijobiy va salbiysi bo‘lmaydi, tarbiya jarayonida ma‘lum yo‘lni yuqori darajadagi samarali va samarasiz deya baholash mumkin emas. Metodning samaradorligini u qo‘llanilayotgan sharoit nuqtai nazaridan baholash mumkin.

Tarbiya metodlarini maqsadga muvofiq tanlash bir qator omillarga bog‘liq.

1. Tarbiyaning maqsad va vazifalari. Maqsad nafaqat metodlarni oqlaydi, balki ularni aniqlab beradi. Maqsad qanday bo‘lsa, unga erishish metodlari unga muvofiq bo‘lishi zarur.

2. Tarbiya mazmuni. Unutmaslik kerakki, aynan bitta vazifa turli xil fikrlar bilan to‘ldirilgan bo‘lishi mumkin. Shuning uchun

metodlarni umuman mazmun bilan emas, balki aniq fikr bilan bog'lash g'oyat muhimdir.

3. Tarbiyalanuvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish. U yoki shunga o'xshash vazifalar tarbiyalanuvchilarning yoshi bilan bog'liqlikda hal qilinadi. Yosh bu oddiygina qancha yashaganligi son ko'rsatkichi emas. Unda egallangan ijtimoiy tajriba, psixologik va axloqiy sifatlarning rivojlanganlik darajasi o'z aksini topadi. Aytaylik, mas'uliyat tuyg'usini boshlang'ich ta'lim, o'rta ta'lim va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida ta'lim olayotgan o'quvchilarda ham shakllantirish mumkin. Biroq har bir bosqichda mazkur sifatni shakllantirish borasida turli metodlar qo'llaniladi.

4. Jamoaning shakllanganlik darajasi. O'zini o'zi boshqarishning jamoa shaklining rivojlanishi bilan bog'liqlikda pedagogik ta'sir ko'rsatish metodlari ham o'zgarmasdan qolmaydi. Bizga ma'lumki, boshqaruvning moslashuvchanligi tarbiyachining tarbiyalanuvchilar bilan muvafaqqiyatli hamkorligining zaruriy sharti.

5. Tarbiyalanuvchilarning individual o'ziga xosliklari. Umumiy metodlar, umumiy dasturlarning o'zi tarbiyaviy o'zaro ta'sir etishning asosi bo'la olmaydi. Ularni individual va shaxsiy tuzatish zarur. Insonparvar pedagog har bir shaxs o'ziga xosligini rivojlanishiga, o'ziga xosligini saqlashga, o'zining «Men»ini amalga oshirishiga imkon beradigan metodlarni qo'llashga harakat qiladi.

6. Tarbiyaviy shart-sharoitlar. Unga moddiy, psixofiziologik, sanitar-gigiyenikdan tashqari sinfda yuzaga keladigan munosabatlar: jamoadagi iqlim, pedagogik rahbarlik usuli va boshqalar tegishlidir. Ma'lumki, mavhum shart-sharoitlar bo'lmaydi, ular hamisha aniq. Ularni birlashuvi aniq holatlarda ko'rinadi. Tarbiya amalag oshadigan sharoit pedagogik vaziyatlar nomini oldi.

7. Tarbiya vositalari. Tarbiya metodlari tarbiya jarayonining tarkibiy qismlari sifatida yuzaga chiqadigan tarbiya vositalaridan tashkil topadi. Metodlar ular bilan mustahkam bog'langan va birgalikda qo'llaniladigan boshqa tarbiya vositalari ham mavjud. Masalan, metodlarni samarali qo'llanilishi uchun zaruriy yordam beruvchi ko'rgazmali qo'llanmalar, tasviriy san'at asarlari va musiqa san'ati, ommaviy axborot vositalari.

8. Pedagogik malakani egallaganlik darajasi. Tarbiyachi odatda faqat o'zi biladigan va qo'llashni egallagan metodlarni tanlab oladi. Ko'plab metodlar murakkab bo'lganligi bois, o'qituvchida ko'p kuch ishlatishni talab etadi. Bunday mas'uliyatdan bo'yin tovlaydigan pedagoglar ularsiz faoliyatni tashkil etishga harakat qiladi. Natijada turli obrazli, xilma-xil maqsad, vazifa, sharoitlardan kelib chiqib metodlardan foydalanishga qaraganda samarasi past bo'ladi.

9. Tarbiya vaqti. Qachonki, vaqt kam , maqsad esa katta bo'lsa, «kuchli harakatlantiruvchi» metodlar qo'llaniladi, qulay sharoitlarda esa, tarbiyaning «ayaydigan» metodlaridan foydalaniladi. Tarbiyani «kuchli harakatlantiruvchi» va «ayaydigan» metodlarga bo'linishi shartli: birinchisi tanbeh berish va majbur qilish bilan, ikkinchisi nasihat qilish va doimiy o'rgatish bilan bog'liq.

10. Kutiladigan natija. Metodni tanlayotganda, tarbiyachida muvaffaqiyatga erishishiga ishonch bo'lishi kerak. Buning uchun qo'llanilayotgan metod qanday natijaga olib kelishini oldindan ko'ra bilish kerak.

Zamonaviy pedagogikada ba'zilar amaliy vazifalarni hal etishga, ba'zilar faqat nazariy vazifalarni o'zida aks ettiradigan o'nlab tarbiya tasniflari mavjud.

Metodlar o'ziga xos xarakteriga ko'ra ishontirish, mashq, rag'batlantirish va tanbeh berishga bo'linadi. Mazkur holatda

metodning umumiy xarakterli belgisi o'zida yo'nalganlikni, o'ziga xoslikni, qo'llanishga yaroqlilikni aks ettiradi. Bu tasnifga metodlarning ko'proq umumlashganligi bilan ajralib turuvchi tarbiyaning umumiy metodlari mustahkam tutashib ketadi. U o'zida ishontirish, faoliyatni tashkil etish, o'quvchilarning xulq-atvorini rag'batlantirish metodlarini qamrab oladi. I.S. Marenkoning tasnifida tarbiya metodlari guruhlar quyidagicha nomlanadi: tushuntirishli-reproduktiv, muammoli vaziyatli, o'rgatish va mashq metodlari, rag'batlantirish, to'sqinlik qiluvchi, boshqarish, o'zini-o'zi tarbiyalash.

Tarbiyalanuvchilarga ta'sir etishi natijalariga ko'ra metodlarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. Axloqiy me'yorlar, motivlarni hosil qilishga, tasavvur, tushuncha, g'oyalarni shakllantirishga ta'sir etuvchi.

2. Xulq-atvorning u yoki bu turini aniqlaydigan odatlarni hosil qilishga ta'sir etuvchi.

Metodlar tarbiyaning maqsad va mazmuniga bog'liq bo'ladi. Tarbiya metodlari barkamol shaxs fazilatlarini tarkib toptirishga qaratilgan bo'ladi. Shuning uchun tarbiyalanuvchilarning rivojlanganlik darajasini hisobga olish tarbiya metodlaridan samarali foydalanishning muhim shartlari hisoblanadi.

O'quvchilar u yoki bu tarbiyaviy ta'sirga turlicha munosabatda bo'ladi. Bu ularning alohida xususiyatlariga, tarbiyalanganlik darajasiga, tarbiya metodlarining qay darajada o'rinli va samarali tanlanganligiga hamda mohirona qo'llanganiga bog'liq. Tarbiya metodlarini to'g'ri tanlash tarbiya vazifalarini ijobiy hal qilishda o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyalash faolligini oshirishga yordam beradi. Masalan, o'qituvchi birinchi sinf o'quvchilari bilan ishlash jarayonida o'quvchilarni ular uchun yangi bo'lgan mehnat faoliyatini o'rgatishda o'quvchilarning xulq-atvor qoidalarini, ularda kun tartibi aniq bo'lishi muhimligini,

ularga o'quvchilarning qat'iy tartibga amal qilishi zarurligini tushuntirish metodidan foydalanadi.

Tushuntirish bilan bir qatorda sinfga to'g'ri kirib kelishga, ularni o'qituvchi va o'quvchilar bilan salomlashishga, tartib-intizomni saqlashga mashq qildirib boradi. Shuning bilan birgalikda birinchi sinf o'quvchilarini yuqoridagi jarayonlarga dars vaqtida odatlantirib boradi. Bu jarayonda ularning amalga oshirgan ijobiy ishlari, o'quv ishi natijalari rag'batlantirib borishni taqozo etadi. Ko'rinib turibdiki, o'qituvchi o'quvchilar bilan tarbiya jarayonini olib borganda turli xil usul va metodlarni qo'llaydi. Tarbiya metodlarining xilma-xilligi ularni turlarga ajratish, tasnif qilish zarurligini ko'rsatadi. Shuning uchun ularning alohida xususiyatlarini hisobga olib guruhlariga ajratish mumkin.

Tarbiyaviy natijalarga erishishni istagan har bir o'qituvchi (tarbiyachi) tarbiya metodlari va ularning mohiyatini puxta o'zlashtirib olish maqsadga muvofiqdir.

Birinchi guruh metodlarining vazifasi o'quvchining ijtimoiy ongiga hayot, axloq, mehnat qilish munosabatlari qoida va me'yorlari haqida tushuncha hosil qilish va bilim berishdan iborat. Tarbiya jarayonida ushbu qoida va me'yorlar shaxsning e'tiqodi, ishonchi va hayotiy qarashlariga aylanadi. Ushbu guruhga ma'naviy, axloqiy, estetik, mafkuraviy, huquqiy, jismoniy, ekologik, iqtisodiy va h.k. mazmundagi suhbatlar hamda namuna ko'rsatish metodlarini kiritish mumkin.

Ikkinchi guruh metodlari yordamida o'quvchida ma'naviy mazmunga oid odatlar hosil qiladi. O'quvchi xulqida ijtimoiy tarbiyaning mazmuniga muvofiq ma'naviy odatlar asosida, faoliyat zaminida tarkib topadi.

Faoliyat o'quvchilarning ijtimoiy munosabat va ijtimoiy xulq-atvor tajribasi bilan boyituvchi muhim manba bo'lib

hisoblanadi. Ikkinchi guruh metodlari orasida pedagogik talab metodi ahamiyatlidir. Pedagogik talab turli vazifalarni bajarilishi, ya'ni ijtimoiy xulq-atvor me'yorini ifodalash, u yoki bu faoliyatda qatnashib bajarilishi zarur bo'lgan aniq bir vazifani amalga oshirish, u yoki bu harakatni olib borishga undovchi bo'lishi mumkin.

Talablar bevosita yoki bilvosita qo'yilishi mumkin. Bevosita talablar qat'iy buyruq yoki ko'rsatma, ishchanlik, yo'l-yo'riq beruvchi tavsifdagi ko'rinishda bo'ladi. Bilvosita talablar kechinma, intilish tuyg'usini uyg'otishi ko'zda tutilgan holda maslahat, iltimos, ta'na qilish, faoliyatiga nisbatan qiziqish uyg'otish tarzida namoyon bo'ladi. Talablar o'quvchida u yoki bu darajaja ong, asos, maqsad hamda e'tiqod mavjudligini nazarda tutadi. Ayni vaqtda o'qituvchi o'quvchilarga nisbatan qo'yiladigan talablarning me'yorida bo'lishiga qat'iy ahamiyat berishi lozim.

Foydali faoliyat va maxsus tashkil qilinadigan vazifalar jarayonida ijobiy xulq-atvor va xarakterlarga o'rgatib boriladi.

O'rgatish – bu ijtimoiy xulq-atvorni odatiy shakliga aylantirish maqsadida o'quvchilar tomonidan rejali va tizimli tarzda tashkil etiladigan turli harakatlar, tashkil etiladigan amaliy ishlarga undovchi faoliyatdir.

O'rgatish o'quvchilarni tarbiyalash va rivojlantirishning barcha bosqichlarida samarali vosita sanaladi. Faoliyatda mashqlar mehnat, ijtimoiy faoliyat, jamoa faoliyati hamda o'zaro munosabat odatlarini tarbiyalashga qaratilganligidir. Mashq qilish o'rgatish bilan yaqin aloqada bo'ladi. Agar o'rgatib borish negizida bolaning faoliyat jarayonini egallashi yotsa, u holda mashq qilish faoliyati shaxs uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Mashqlantirish o'rgatib borishga suyangan holda ko'p bora takrorlashni, mustahkamlashni va takomillashtirib borishni nazorat qiladi, bular esa bora-bora ijtimoiy xulq-atvorning asosi bo'lib qoladi.

Tarbiyaviy amaliyotda ko'pincha maxsus pedagogik vaziyatlarni yuzaga keltirish zaruriyati tug'iladi, bunda mustaqil tanlash uchun imkon bo'ladi. Pedagogik vaziyatlarda o'quvchilar o'z fikri va xulq-atvorini qayta o'zgartirishi lozim bo'lgan sharoit yaratiladi.

Ikkinchi guruh metodlari orasida musobaqa o'quvchilar amaliy faoliyatlarini tashkil qilish metodlari samaradorligini oshirishning zarur va muhim sifati hisoblanadi. Musobaqa faoliyatining barcha sohalarida o'quvchilarning faolligi va ijodkorligini rivojlantirishga, o'quvchilar jamoasi faoliyatini muayyan maqsadga yo'naltirishga ko'maklashadi. Musobaqa to'g'ri tashkil qilinganda jamoa hissi muvaffaqiyatli shakllanadi, intizom va o'quvchilarning uyushqoqligi mustahkamlanadi.

Musobaqaning alohida turi bo'yicha, shuningdek, tizimli tarzda ham uyushtiriladi: chunonchi, eng yaxshi sinf, eng yaxshi guruh, eng yaxshi jamoa, eng yaxshi maktab va h.k.

Tarbiya jarayonida o'quvchilarning o'zlari tashabbus va g'ayrat ko'rsatishi asosida musobaqani tashkil etishlariga, uning sharti va ko'rsatkichlarini ishlab chiqishlariga erishish muhimdir. Shuningdek, jamoaning umumiy muvaffaqiyati, qabul qilingan majburiyatning bajarilishi, musobaqa natijalarini stendlarda aks etishini ta'minlash to'g'risida g'amxo'rlik qilish zarur. Musobaqani rasmiy axborotlar uchun tashkil etish maqsadga muvofiq emas. Jamoatchilik fikri musobaqa faoliyatining muhim asosi bo'lib qoladi.

Birinchi va ikkinchi guruh metodlarini o'zaro bog'liq holda qo'llanishi orqali ong va xulq birligi yuzaga keladi, ammo bu o'z-o'zidan vujudga kelmaydi, balki o'qituvchining tashkilotchilik mahorati hamda uning o'quvchi ongi, xulqiga ta'sir etadigan vositalar xususiyatlari, ahamiyatini ko'ra olishiga bog'liq. Bir so'z bilan aytganda bugungi o'quvchi tarbiya natijasida ertangi komil

inson, ya'ni jamiyatning barkamol a'zosiga aylanadi. Buning uchun uning ongi va tafakkuri rivojlanib, ijobiy fazilatlarni o'zida shakllantirib borishi lozim.

Xo'sh, inson ongi va u borliqni, atrof-muhitni anglashi uchun qanday faoliyat darajasiga yetishi kerak?

Inson ongi – uning idroki, aql orqali hayotiy va dunyoviy haqiqatni fahmlash asosida ma'naviy istiqbolli faoliyat darajasidir.

Aql kishining o'z idroki, qalbi va fikri asosida dunyoviy, hayotiy haqiqatlarni anglash va ularga o'z faoliyatida ma'naviy-insoniy nuqtai nazardan amal qilishdir.

Uchinchi guruh metodlariga shunday metodlar kiradiki, bulara tarbiyalanuvchilardagi ijobiy xulq-atvorni rag'batlantirish, salbiy xislatlarni tuzatish yoki oldini olish, ularning his-tuyg'ulari va maqsadlariga bevosita ta'sir ko'rsatishda foydalaniladi. Ushbu guruhga rag'batlantirish va jazo berish kabi metodlar kiradi.

Tarbiya metodlari tasnifi. Zamonaviy pedagogikada ba'zilari amaliy vazifalarni hal etishga, ba'zilari faqat nazariy vazifalarni o'zida aks ettiradigan o'nlab tarbiya tasniflari mavjud.

Metodlar o'ziga xos xarakteriga ko'ra ishontirish, mashq, rag'batlantirish va tanbeh berishga bo'linadi. Mazkur holatda metodning umumiy xarakterli belgisi o'ziga xoslikni, qo'llanishga yaroqlilikni aks ettiradi. Bu tasnifga metodlarning ko'proq umumlashganligi bilan ajralib turuvchi tarbiyaning umumiy metodlari mustahkam tutashib ketadi. U o'zida ishontirish, faoliyatni tashkil etish, o'quvchilarning xulq-atvorini rag'batlantirish metodlarini qamrab oladi. I.S.Mariyenkonning tasnifida tarbiya metodlari guruhlari quyidagicha nomlanadi: tushuntirishli- reproduktiv, muammoli vaziyatli, o'rgatish va mashq metodlari, rag'batlantirish, to'sqinlik qiluvchi, boshqarish, o'zini-o'zi tarbiyalash.

Skinner nazariyasi o'qitish va ta'lim olish jarayonida o'qituvchilarning o'zlarini xulq-atvorlari muhim bo'lmagan rolda ekani uchun tanqid qilinadi, bu mavzuda gap ketganida unga e'tibor berishga chegara qo'yilgan, bu o'rinda jazo tayinlash va mukofotlashdan ko'ra ko'proq, deydi, o'qituvchilar o'zlari namuna bo'lishlari zarur.

Ijtimoiy ongni shakllantiruvchi metodlar o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy sifatlar, e'tiqod hamda dunyoqarashni shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg'usi va irodasiga ta'sir ko'rsatish usullari sanaladi. Bu guruh usullarining mohiyati shundaki, ular orqali o'quvchilar ongiga jamiyatda ustuvor o'rin tutuvchi ijtimoiy g'oya va maqsadlar singdiriladi. Yoshlar dunyoqarashini shakllantirish, ularning hayot mazmunini tushunib olishlariga ko'maklashish uchun ijtimoiy ongni shakllantiruvchi usullar qo'llaniladi. O'quvchilarda g'oyaviy onglilik va ijtimoiy faollik, ya'ni, davlatning ichik va xalqaro siyosati mazmunini tushunish va idrok qilish ko'nikmalarini tarbiyalash lozim.

Tushuntirish ijtimoiy ongni shakllantirishda eng ko'p ishlatiladigan metoddir. Tushuntirishning vazifasi o'quvchilarni yuksak madaniyatli, milliy g'urur tuyg'usiga ega bo'lib voyaga yetishlarini tarbiyalashga yordam berishdan iborat.

Suhbat. O'quvchi shaxsini g'oyaviy va ma'naviy-axloqiy jihatdan shakllantirishda o'qituvchining jonli so'zi eng ta'sirchan usul hisoblanadi. Suhbat uchun mavzu tanlashda uning mazkur sinf o'quvchilari uchun dolzarbligi, o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy ishonch uyg'otishning suhbat mazmuniga bo'lgan munosabatlari va suhbatdan kutilayotgan natijani hisobga olish zarur.

Hikoya. O'quvchilar odatda hayot va turli adabiyotlardan olingan aniq misollar bilan boyitilgan hikoyalarni katta qiziqish

bilan tinglaydilar. Ularga axloq me'yorlari, xalq o'tmishi, tabiiy boylar, qahramonlar hayoti va jasorati, shuningdek, tarix, adabiyot va san'at haqida hikoya qilib berish mumkin. Badiiy adabiyot namunalari, shuningdek, ommaviy axborot vositalari - radio, televideniya, gazeta va jurnallar sahifalarida e'lon qilingan ma'lumotlar ham o'quvchilar uchun qimmatli material bo'ladi. Suhbat ham, hikoya ham o'quvchilarning yoshiga mos mavzularda ular tushunadigan so'zlar vositasida adabiy tilda o'tkazilishi maqsadga muvofiqdir. Suhbat yoki hikoya mavzusining o'quvchilar tomonidan belgilanishi, ularning samarali kechishini ta'minlaydi, buning natijasida o'quvchilar ilgari surilayotgan mavzuga befarq qaramaydilar.

Namuna. O'quvchilar o'z atrofidagi kishilarda hamma yaxshi axloqiy sifatlarni ko'rishlari va ibrat olishlari nihoyatda muhim. O'qituvchining shaxsan o'zi namuna bo'lishi, ayniqsa, yoshlarga katta ta'sir ko'rsatadi. Ular o'qituvchining darsda va hayotda o'zini qanday tutishini, atrofdagi kishilar bilan qanday muomala qilishini, o'z vazifalarini qanday bajarishini kuzatib yuradilar. O'quvchilar o'zlariga yaqin kishilarning xulq-atvoriga taqlid qiladilar, Xulq-atvorlar bolalarda yaxshi sifatlarning, ba'zan esa yomon sifatlarning ham tarkib topishiga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun o'qituvchi va ota-onalar har qanday holatda ham o'zlarini tuta bilishlari kerak. Ular qayerda bo'lishmasin, atroflarida bolalar borligini his etishlari lozim. Kattalarning so'zi bilan yurish-turishi va xatti-harakatlarida tafovut bo'lmasligi kerak. Ilg'or kishilarning hayoti va faoliyatidan olingan ma'lumotlar, adabiy asar, kinofilm va spektakllar qahramonlarining xatti-harakatidagi yaxshi namunalar bolalarning ongiga kuchli ta'sir qiladi.

Izohlash – tarbiyalanuvchiga hissiy-og'zaki ta'sir etish usuli. Izohlashning hikoya va tushuntirishdan farqlanadigan muhim

belgisi muayyan guruh yoki alohida shaxsga yo'naltirilganligidir. Ushbu metodni qo'llash sinfning o'quvchilarining umumiy yoki jamoa a'zolarining shaxsiy xususiyatlarini bilishga asoslanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ish olib borishda izohlashning elementar usul va vositalari qo'llaniladi: «Shunday harakat qilish kerak», «Hamma shunday qiladi». O'smirlar bilan ishlaganda ma'naviy-axloqiy tushunchalarning ijtimoiy ahamiyati va ma'nosini izohlash zarur.

Izohlash quyidagi holatlarni yuzaga keltirish uchun qo'llaniladi:

1) yangi ma'naviy-axloqiy sifatlar yoki xulq ko'nikmalarini tarkib toptirish va mustahkamlash;

2) tarbiyalanuvchilarning sodir etilgan muayyan hodisa (masalan, sinf o'quvchilari ommaviy ravishda darsga kelmaganlari)ga to'g'ri, ongli munosabatni hosil qilish.

Munozara tarbiyalanuvchilarga hissiy-og'zaki ta'sir ko'rsatish asosida ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan bahs-munozara usuli bo'lib, siyosiy, iqtisodiy, madaniy, estetik va huquqiy mavzular ("Did haqida bahs", "Mashhur bo'lish yo'llari", "Biz madaniyatli kishilarmizmi?" va hokazolar)da o'tkaziladi. Munozara turli nuqtai nazarlar to'qnashgan vaziyatda o'quvchilarda ma'lum hodisaga nisbatan ishonch hosil qilishga yordam beradi. Munozara asosida turli qarashlar yotadi. Bahs ijobiy natija berishi uchun puxta tayyorgarlik ko'rish maqsadga muvofiq. Munozara uchun mustaqil mulohaza va qarashni yuzaga keltiruvchi 5-6 ta savol tayyorlanadi. Ushbu savollar bilan munozara ishtirokchilari oldindan tanishtiriladilar. Ba'zan tarbiyachi munozara ishtirokchilarini o'zi tayinlashi ham mumkin. Chiqishlar jonli, erkin va qisqa bo'lishi zarur. Matnni yozish kerak emas, agar shunday holat yuz bersa munozara zerikarli tus oladi. Pedagog

munozara ishtirokchilariga fikrlarini ixcham, asosli va dalillar asosida bayon etishga yordam beradi.

Mashq va o'rgatish (faoliyatda mashqlantirish) metodlari muayyan mashq yordamida bolalar faoliyatini oqilona, maqsadga muvofiq va har tomonlama puxta tashkil qilish, ularni axloq me'yorlari va xulq-atvor qoidalarini bajarishga odatlantirishdir. Odatlar bolalikdan tarkib topadi va shaxs rivojlanishining keyingi bosqichlarida mustahkamlanib boradi. O'qituvchi hamda ot-onalar bolalarda ijobiy odatlarning tarbiyalanib borayotganligini kuzatib borishlari kerak. O'quvchilar odatlarni o'z yaqinlaridan meros qilib olmaydi, balki ular atrofdagilar bilan faol muloqotga kirishishlari tufayli taqlid qilish, uzluksiz tarbiyani yo'lga qo'yish asosida tarkib toptiriladi. Natijada odat xarakterga aylanadi. Mashq muayyan xatti-harakatlarni ko'p marotaba takrorlashni o'z ichiga oladi. Mashq va odatlantirish o'quvchi uchun ongli, ijobiy jarayondir. Mashq natijasini ko'nikma, odat, yangi bilimlar hosil qilinadi, o'quvchining aqliy qobiliyati rivojlanadi, ma'naviy-axloqiy sifatlari boyiydi, hayotiy tajribasi ortadi. O'rgatish tarbiyalanuvchilar ijtimoiy xulq-atvor ko'nikmalari, odatlarini shakllantirish maqsadida rejali va izchil tashkil qilinadigan turli harakatlar, amaliy ishlardir. O'rgatish bir necha izchil harakatlar yig'indisidir. O'qituvchi bu harakatlarni ko'rsatib berishi, tushuntirishi, kuzatishi lozim.

Tarbiya amaliyotida mashq qilishning turli xili mavjud:

- 1) faoliyatda mashq qilish;
- 2) kun tartibi mashqlari;
- 3) maxsus mashqlar.

Faoliyatda mashq qilish mehnat, ijtimoiy hamda jamoa faoliyatini tashkil etish va o'zaro munosabatni yo'lga qo'yish odatlarini tarbiyalashga qaratilgandir. Kun tartibi mashqlari belgilangan kun tartibiga amal qilish, shu bilan bog'liq istak va

harakatlarni boshqarish, ish va bo'sh vaqtdan to'g'ri foydalanish odatiga o'rgatadi.

Pedagogik talab tarbiyaning eng muhim metodlaridan biridir. Pedagogik talab ma'lum harakatlarni rag'batlantiruvchi yoki to'xtatuvchi hamda o'quvchini oqilona harakatlarni bajarishga undovchi xarakterga ega bo'lishi mumkin.

Rag'batlantirish tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga ijobiy baho berish asosida unga ishonch bildirish, ko'nglini ko'tarish va uni qo'llab-quvvatlash metodidir. O'qituvchi har bir o'quvchi shaxsida ro'y berayotgan ijobiy o'zgarishlarni anglay olishi zarur. Shundagina o'quvchi o'zining kamolga yetayotganligini his qiladi, unda o'z kuchiga nisbatan ishonch paydo bo'ladi. Uni hurmat qilishadi, unga ishonishadi, uning fikrlari bilan qiziqishadi, unga quloq solishadi, demak, u jamoada o'z o'rniga ega. O'qituvchi ana shunday holatning yuzaga kelishi uchun rag'batlantiruvchi metodlardan foydalanadi. O'quvchining yanada ijobiy sifatlarga ega bo'lishga intilishiga yordam beradi. Har qanday rag'batlantirish mavjud pedagogik talablarga muvofiq bo'lishi, ketma-ket bo'lmasligi zarur, shuningdek, o'quvchini yoki uning xatti-harakatlarini haddan oshirib maqtash, boshqa o'quvchilarga taqqoslash, ularni kamsitmaslik, talabchanlikni bo'shashtirmaslik kabi shartlarga muvofiq qo'llaniladi. Jazolash tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga salbiy baho berishdir.

Jazo ham o'quvchining individual xatti-harakatlari va umumjamoaning faoliyati uchun qo'llaniladigan eng so'nggi tarbiya metodi. Jazo choralarini qo'llashda jismoniy jazo, urish, kaltaklash kabi usullardan foydalanish mumkin emas, o'quvchini qo'rqitish, g'azablantirish ham ijobiy natija bermaydi. Aksincha, o'quvchi qo'rqqanda yolg'on gapirishni o'rganadi, ikki yuzlamachi bo'lib qoladi.

Tanbeh berish – eng muhim jazo charosi. O‘qituvchi o‘qituvchiga yuzma-yuz turib tanbeh beradi, buni kundaligiga yozib qo‘yish mumkin.

Ogohlantirish – sodir etilishi mumkin bo‘lgan muayyan xatti-harakatlarning oldini olish maqsadida qo‘llaniladi.

Hayfsan berish – o‘quvchining ma‘lum xatti-harakatlarini qat‘iy choralar asosida baholash. Agar tanbeh va ogohlantirish kutilgan natijani bermasa, o‘quvchi belgilangan intizomni buzaversa, uning aybi qay darajada bo‘lishi va intizomni qanday sharoitda buzganligini inobatga olib unga hayfsan e‘lon qilish mumkin.

Uyaltirish – o‘quvchining ma‘lum xatti harakatlariga jamoa yoki uning tarbiyasi uchun mas‘ul bo‘lgan subyektlar (ota-onalar, vasiylar, jamoatchilik vakillari va boshqalar) oldida baho berish. Odamning eng nozik sezgilaridan biri uyat, or nomus va sharm-hayodir. Odamda insonda izzat-nafs, odamiylik qancha kuchli bo‘lsa, avvalo, o‘zini hurmat qilsa, unda or-nomus, uyat shunchalik kuchli bo‘ladi. Bolalarni tarbiyalashda shu his-tuyg‘ularni ehtiyotkorlik bilan o‘stirish lozim, lekin hadeb uyaltiraverib va qizartiraverish yaramaydi. Bundan oqilona va o‘z o‘rnida foydalanish kerak, shundagina ijobiy natijaga umid qilish mumkin. Jazo puxta o‘ylab qo‘llanilishi lozim, aksincha, jahl ustida jazolash mumkin emas. Jazolar yakka xarakterda, ya‘ni, birgina usulni qo‘llash asosida bo‘lsin, o‘quvchining aybiga mos, muvofiq bo‘lishi, tez-tez qo‘llanilmasligi, jazolanuvchida jazoning to‘g‘ri belgilanganligiga nisbatan shubha tug‘ilmasin va ular o‘z ayblarini sezsин.

Jamoadamuhokama qilish va jamoa tomonidan qo‘llab-quvvatlangan jazo berilsa, uning ta‘sir kuchi yanada oshadi. Barcha holatlarda ham jazo tarbiyalanuvchining jismoniy va ruhiy azob-uqubatlariga solmasligi, uni tahqirlamasligi, sha‘nini

yerga urmasligi kerak. Xulosa qilib aytganda, yuqorida ta'riflangan tarbiyaning umumiy metodlari o'quvchilarga pedagogik ta'sir ko'rsatish sohalarini qisman qamrab oladi. Pedagogika fani va amaliyoti har doim rivojlanib borar ekan, unga muvofiq ravishda tarbiya jarayoni ham takomillashib boraveradi.

Tarbiya metodlarini tanlab olish shartlari. Metodning ijobiy va salbiysi bo'lmaydi, tarbiya jarayonida ma'lum yo'lni yuqori darajadagi samarali va samarasiz deya baholash mumkin emas.

Tarbiyaning maqsad va vazifalari. Tarbiyaning maqsad va vazifalari. Maqsad nafaqat metodlarni oqlaydi, balki ularni aniqlab beradi. Maqsad qanday bo'lsa, unga erishish metodlari unga muvofiq bo'lishi zarur.

Tarbiya mazmuni. Unutmaslik kerakki, aynan bitta vazifa turli xil fikrlar bilan to'ldirilgan bo'lishi mumkin. Shuning uchun metodlarni umuman mazmun bilan emas, balki aniq fikr bilan bog'lash g'oyat muhimdir.

Tarbiyalanuvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish. U yoki shunga o'xshash vazifalar tarbiyalanuvchilarning yoshi bilan bog'liqlikda amalga oshiriladi. Yosh bu oddiygina qara yashaganligi son ko'rsatkichi emas. Unda egallangan ijtimoiy tajriba, psixologik va axloqiy sifatlarning rivojlanganlik darajasi o'z aksini topadi. Aytaylik, mas'uliyat tuyg'usini boshlang'ich ta'lim, o'rta ta'lim va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida ta'lim olayotgan o'quvchilarda ham shakllantirish mumkin. Biroq har bir bosqichda mazkur sifatni shakllantirish borasida turli metodlar qo'llaniladi.

Jamoaning shakllanganlik darajasi. O'zini-o'zi boshqarishning jamoa shaklining rivojlanishi bilan bog'liqlikda pedagogik ta'sir ko'rsatish metodlari ham o'zgarmasdan qolmaydi. Bizga ma'lumki boshqaruvning moslashuvchanligi-

tarbiyachining tarbiyalanuvchilar bilan muvaffaqiyatli hamkorligining zaruriy sharti.

Tarbiyalanuvchilarning individual o'ziga xosliklari. Umumiy metodlar, umumiy dasturlarning o'zi tarbiyaviy o'zaro ta'sir etishning asosi bo'la olmaydi. Ularga individual va shaxsiy tuzatishlar kiritish zarur. Insonparvar pedagog har bir shaxs o'ziga xosligini rivojlanishiga, o'ziga xosligini saqlashga, o'zining «Men»ini ro'yobga chiqarishga imkon beradigan metodlarni qo'llashga harakat qiladi.

Tarbiyaviy shart-sharoitlar. Unga moddiy, psixofiziologik, sanitar- gigiyenikdan tashqari sinfda yuzaga keladigan munosabatlar: jamoadagi iqlim, pedagogik rahbarlik usuli va boshqalar tegishlidir. Ma'lumki, mavhum shart-sharoitlar bo'lmaydi, ular hamisha aniq. Ularning birlashuvi aniq holatlarda ko'rinadi. Tarbiya amalga oshadigan sharoit pedagogik vaziyatlar deb ataladi.

Tarbiya vositalari. Tarbiya metodlari tarbiya jarayonining tarkibiy qismi sifatida yuzaga chiqadigan tarbiya vositalaridan tashkil topadi. Metodlar ular bilan mustahkam bog'langan va birgalikda qo'llaniladigan boshqa tarbiya vositalari ham mavjud.

Pedagogik malakani egallaganlik darajasi. Tarbiyachi odatda faqat o'zi biladigan va qo'llay oladigan metodlarni tanlab oladi. Ko'plab metodlar murakkab bo'lganligi bois, o'qituvchidan ko'p kuch ishlatishni talab etadi. Bunday mas'uliyatdan bo'yin tovlaydigan pedagoglar ularsiz faoliyatni tashkil etishga harakat qiladi. Natija esa turli obrazli, xilma-xil maqsad, vazifa, shart-sharoitlardan kelib chiqib metodlardan foydalanishga qaraganda past samaraga ega bo'ladi.

Tarbiya vaqti. Qachonki, vaqt kam, maqsad esa katta bo'lsa, «kuchli harakatga keltiradigan» metodlar qo'llaniladi, qulay sharoitlarda esa, tarbiyaning «oddiy» metodlaridan foydalaniladi.

Kutiladigan natija. Metodni tanlayotganda, tarbiyachida muvaffaqiyatga erishishga nisbatan ishonch bo'lishi kerak. Buning uchun qo'llanilayotgan metod qanday natijaga olib kelishini oldindan ko'ra bilish kerak.

Test topshiriqlari:

1. Demokratik huquqiy davlatning poydevori bo'lib hisoblangan tarbiya turi.

- a) Huquqiy tarbiya
- b) Aqliy tarbiya
- c) Aqliy tarbiya
- d) Estetik tarbiya

2. .. - muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama o'stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyo-qarashini tarkib toptirish jarayoni.

- a) Tarbiya
- b) Ta'lim
- c) Fan
- d) Shaxs

3. Tejamkorlik, sarf, isrof, foyda, mulk, mulkka egalik qaysi tarbiya turiga taalluqli?

- a) Iqtisodiy tarbiyaga
- b) Ekologik tarbiyaga
- c) Mehnat tarbiyasiga
- d) Estetik tarbiyaga

4. O'z-o'zini tarbiyalash tushunchasi to'g'ri izohlangan qatorni aniqlang.

a) ..shaxsning o'z psixologik sifatlari, xulqi, yutuqlari va muvaffaqiyatsizliklari qadr-qimmati, kamchiliklarini baholay

olishi, o'qituvchi shaxsiga xos bo'lgan madaniyatning shakllanishi va rivojlanishiga qaratilgan izchil va ongli faoliyat

b) ..o'qituvchi shaxsiga xos bo'lgan madaniyatning shakllanishi va rivojlanishiga qaratilgan izchil va ongli faoliyat

c) ..o'qituvchi shaxsining o'z jismoniy, ruhiy va axloqiy sifatlarini tinmay amalga oshirilib borishi

d) ..o'qituvchi va jamoaning faolligini pedagogik jihatdan ta'minlash uchun zarur bo'lgan malaka va ko'nikmalar

5. Tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning hamkorlikdagi faoliyat va o'zaro ta'sir ko'rsatish tarbiya nazariyasida nima deb ataladi?

a) Tarbiya qonuni

b) Tarbiya qoidasi

c) Tarbiya jarayoni

d) Tarbiya usuli

Nazorat savollari:

1. Tarbiya metodlari haqida tushuncha bering.

2. Tarbiya metodlari tasniflarini keltiring.

3. Tarbiya metodlarini tanlab olish shartlari.

4. Tarbiya metodlarini tanlab olish shartlari.

11-mavzu. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar jamoasini shakllantirish bosqichlari

Reja:

1. Jamoa haqida tushuncha
2. O'quvchilar jamoasini shakllantirish bosqichlari

Jamoa haqida tushuncha. Jamoa (lotincha «kollektivus» so'zining tarjimasi bo'lib, yig'ilma, omma, birgalikdagi majlis, birlashma, guruh) bir necha a'zo (kishi)lardan iborat bo'lib, ijtimoiy ahamiyatga ega umumiy maqsad asosida tashkil topgan guruh demakdir. Zamonaviy talqinda «jamo» tushunchasi ikki xil ma'noda ishlatiladi. Birinchidan, jamoa deganda bir necha kishilarning muayyan maqsad yo'lida birlashuvidan iborat tashkiliy guruhi tushuniladi (masalan ishlab chiqarish jamoasi, zavod jamoasi, o'quv yurti jamoasi, xo'jalik jamosi va hokazo). Ikkinchidan, jamoa deganda yuqori darajada uyushtirilgan guruh tushuniladi.

O'quvchilar jamoasi – bu ijtimoiy ahamiyatga ega yagona maqsadni ko'zda tutuvchi, birgalikdagi faoliyatni tashkil etuvchi, umumiy saylab qo'yilgan organiga ega bo'lgan, mustahkamlik, umumiy javobgarlik bilan ajralib turuvchi, barcha a'zolarining huquq va majburiyatlarda tengligi sharoitida majburiy aloqadorlikka ega bo'lgan o'quvchilar guruhidir.

Jamoda va jamoa yordamida tarbiyalash tarbiya tizimida muhim ahamiyatga ega bo'lgan tamoyillardan biridir.

Shaxsni shakllantirishda jamoaning yetakchi rol o'ynashi to'g'risidagi fikrlar pedagogika fanining ilk rivojlanish davrlaridayoq bildirilgan.

Jamoda uning a'zolari o'rtasidagi munosabatning alohida shakli yuzaga keladi, bu esa shaxsning jamoa bilan birgalikda

rivojlanishini ta'minlaydi. Lekin har qanday guruhni ham jamoa deb hisoblab bo'lmaydi. Jamoa bir qator belgilarga egadirki, mazkur belgilar jamoani kishilarning etarli darajada uyushgan har qanday guruhdan ajratib turadi.

Jamoad va jamoa yordamida tarbiyalash – tarbiya tizimida muhim ahamiyatga ega bo'lgan tamoyillardan biridir. Shaxsni shakllantirishda jamoaning yetakchi rol o'ynashi to'g'risidagi fikrlar pedagogika fanining ilk rivojlanish davrlaridayoq bildirilgan. Jamoad uning a'zolari o'rtasidagi munosabatning alohida shakli yuzaga keladi, bu esa shaxsning jamoa bilan birgalikda rivojlanishini ta'minlaydi. Lekin har qanday guruhni ham jamoa deb hisoblab bo'lmaydi. Jamoa bir qator belgilarga egadirki, mazkur belgilar jamoani kishilarning yetarli darajada uyushgan har qanday guruhdan ajratib turadi. O'quvchilar jamoasi o'ziga xoslik kasb etuvchi muhim belgilarga egadir. quyida jamoa va uning xususiyatlari (belgilari) borasida so'z yuritamiz.

Jamoaning vujudga kelish uchun to'rt bosqich zarur. Jamoaning shakllanish bosqichlarida dastlab o'qituvchi butun guruhga talab qo'yadi hamda mazkur jarayonda jamoa faollarining shakllanishiga alohida e'tibor qaratadi. Navbatdagi bosqichda muayyan darajada shakllangan jamoa faollari (aktivi) jamoa a'zolari oldiga ma'lum talablarni qo'yadi. Uchinchi bosqichda esa jamoa umumiy holda jamoaning har a'zosidan muayyan tarzdagi faoliyatni olib borishni talab qiladi. So'nggi (to'rtinchi) bosqichda esa jamoaning har bir a'zosi o'z oldiga mustaqil ravishda jamoa manfaatlarini ifoda etuvchi talabni qo'yish layoqatiga ega bo'ladi.

Jamoani shakllantirishda uning hayotini belgilovchi ichki jarayonning mohiyatini inobatga olish zarur. Jamoani shakllantirish bosqichlarini belgilash shartli hisoblanadi, chunki

jamoaning bosqichlari chegara yoki oraliqqa ega emas. Shunga qaramay, pedagogik nuqtai-nazardan jamoaning shakllanish bosqichlariga ajratish juda muhim.

Bolalar jamoasi rivojlanishining **birinchi bosqichi**. Mazkur bosqichda talab faqat pedagoglar tomonidan qo'yiladi. Bu jamoa rivojlanishining boshlang'ich nuqtasidir. Ushbu davrdagi jamoa hali tarbiyalovchi jamoa bo'lmay, balki, tashkil etuvchi birlik (guruh,sinf)dir. Tarbiyalanuvchilar talablarning qo'yilishiga e'tiborsiz qaraydilar. Jamoa a'zolarining uzluksiz ijodiy faoliyatini tashkil qilishl va ularni muayyan maqsad atrofida birlashtirishga erishish orqali jamoa tarkib topadi. Mazkur bosqichda pedagogning asosiy maqsadi jamoa a'zolarini oddiy tarzda uyushtirishdan iborat bo'ladi. Ushbu bosqichda pedagogning talabchanligi, qat'iyligi, izchilligi, murosasizligi va barcha a'zolariga talabni birday qo'ya olishi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Bu vaziyatda o'qituvchining hukmdorlik davri uzoq davom etishi mumkin emasligini hisobga olish zarur. Jamoa hayotining birinchi bosqichida jamoa faollarining paydo bo'lishi ushbu davr uchun xarakterli hodisadir. Jamoa faoli muayyan guruhning shunday a'zolaridanki, ular jamoa manfaatiga muvofiq tarzda harakat qiladilar va pedagog faoliyati talablariga nisbatan xayrixohlik bilan munosabatda bo'ladilar. Faollar pedagogning yaqin yordamchilari sifatida ish olib boradilar.

Jamoa rivojlanishining **ikkinchi bosqichi**. Ushbu bosqich jamoa faollarining pedagog talablarini qo'llab-quvvatlashi hamda o'z navbatida uning o'zi bu talablarni jamoa a'zolari zimmasiga qo'yishi bilan tavsiflanadi. Endilikda pedagogik jamoada paydo bo'lgan va u bilan bog'liq bo'lgan muammo, masalalarni yolg'iz o'zlari hal qilmaydilar. Jamoa a'zolari bilan maxsus tarbiyaviy ish olib borish orqali bu ishga ularni jalb etadi. Jamoa hayotini tashkil qilishl usuli murakkablashib boradi, ya'ni jamoa o'z-o'zini

boshqarishga o'tadi. Jamoaning rivojlanishi bu bosqichda to'xtab qolishi mumkin emas, chunki faoliyat ko'rsatayotgan kuch jamoaning bir qismi xolos. Bordi-yu jamoaning rivojlanishi bu bosqichda to'xtab qolsa, jamoa faollari guruhning boshqa a'zolari bilan qarama-qarshi qo'yish xavfi tugilishi mumkin. Mazkur bosqichda jamoa moddiy va ma'naviy imkoniyatlarini to'plab, mustahkamlanib va boyib borar ekan, shaxsning har tomonlama ulg'ayishi uchun zarur bo'lgan shart sharoitlarni sekin-asta yaratib beradi. Bu esa ikkinchi bosqichni-jamoa shaxsni har tomonlama kamolga etkazishning obyektiv shakli asosida boshlashini taqozo etadi. Jamoa rivojlanishining uchinchi bosqichi. Bu bosqich jamoa faoliyatida anchagina sermahsul hisoblanadi. A.S.Makarenkoning aniqlashicha, bu davrda butun jamoa ayrim o'zini chetga olib qoluvchi, injiq shaxslarga talab qo'ya boshlaydi. Jamoa endilikda faqat faollargina emas, balki uning butun a'zolari qiziqadi.

Jamoa hayotidagi **uchinchi bosqich**, ijtimoiy fikr mavjudligi bilan ifodalanadi. Pedagog mazkur yo'nalishdagi ishni maqsadga muvofiq va izchil tarzda olib brogan sharoitda ijtimoiy fikrni shakllantirishga erishishi mumkin. Shu maqsadda u yoki bu tadbir rejasini jamoaning birgalikdagi faoliyati yakuni uning a'zolari tomonidan jamoa bo'lib muhokama qilinadi: turli mavzuda suhbatlar, ma'ruzalar uyushtiriladi.

Jamoa rivojlanishining **to'rtinchi bosqichi**. Bu bosqich uchinchi bosqichning bevosita davomi bo'lib, uning barcha a'zolari jamoa oldida turgan talablar asosida o'z-o'zlariga talablar qo'ya olishlari bilan tavsiflanadi. To'rtinchi bosqichda jamoa a'zolarining o'ziga nisbatan yuksak axloqiy talablar qo'ya olishlari bilan xarakterlidir. Bu bosqichda amalgam oshiriladigan vazifalar ancha murakkab va mas'uliyatlidir. Mazkur bosqichda jamoa oldidagi istiqboli, yuksak va murakkab talablar qo'yish uchun qulay sharoit yaratiladi.

Bugungi kunda pedagog olimlar bolalar jamoasi rivojlanishi jarayonini tashkil qilar ekan, uni quyidagi ikki bosqichga bo'ladi:

1. Jamoani dastlabki jipslashtirish

2. Jamoani shakllantirish – uning har bir a'zosini individual rivojlantirishning asosidir. Jamoa hayotidagi har bir bosqichni ajratib ko'rsatish yuqorida bayon etilgan fikrlarga zid emas, balki shaxsning rivojlanishida jamoaning yetakchi ahamiyatini ta'kidlaydi.

Jamoa hayotidagi har bir bosqichlarini ajratib ko'rsatish yuqorida bayon etilgan fikrlarga zid emas, aksincha shaxsning rivojlanishida jamoaning yetakchi ahamiyatini ta'kidlaydi.

Rus pedagogi A.S.Makarenko jamoa munosabatlarining ichki jihatlariga katta ahamiyat bergan edi. U jamoada shakllangan eng muhim quyidagi belgilarni ajratib ko'rsatgan edi:

1. Doimiy tetiklik, tarbiyalanuvchilarning faoliyatga tayyorligi;

2. O'z jamoasi qadriyatlarining mohiyatini tushunish, uning uchun g'ururla-nish asosida o'z qadr-qiymatini anglash;

3. Uning a'zolari o'rtasidagi do'stona birlik;

4. Jamoaning har bir a'zosidagi do'stona birlik;

5. Tartibli, ishchan harakatga yo'llovchi faollik;

6. O'z hissiyot va so'zlarini boshqara olish ko'nikmasi.

Jamoaning rivojlanishi – jamoa hayotining qonunidir. Xo'sh, bolalar jamoasining olg'a harakat qilib borishiga nima yordam beradi? Uning rivojlanishiga nima imkon beradi? Bunday kuch istiqboldir. Hayot shuni ko'rsatadiki, kishining kelajakka umid va ishonch bilan intilishi, hayotiy istiqbolini yurtimizning taqdiri bilan bog'lab, mustaqil diyorimizning bugungi jamiyat sharoitida ma'naviy va ma'rifiy qiyofasini yaratishda hissa qo'shgan kishi va jamoa tobora shakllanib, rivojlanib boradi.

Bu intilish va hayotiy istiqbolda kishining ma'naviy va madaniy ehtiyojlarining jami, uning rivojlanganlik darajasi, butun

ma'naviy qiyofasi aks etadi. Istiqbolning eng muhim pedagogik xususiyatlaridan biri shuki, degandi A.S.Makarenko, u oldinga qo'yilgan maqsad sifatida bolani istagan natijaga erishish imkoniyati bilan qiziqtiradi, unda kelajakni barpo etishda qatnashish istagini uyg'otadi. Quvnoq kayfiyat va olg'a intiluvchilikni vujudga keltiradi.

Pedagogik nuqtai nazardan istiqbol deganda, shaxsning bolalar guruhini, umuman jamoani rivojlantirishning ichki ehtiyojlariga javob beruvchi, uning a'zolarini rivojlanish darajasiga, ularning yosh va individual xususiyatlariga hamda jamiyatimiz vazifalariga mos keladigan vazifalar, maqsadlar, ishlari tushuniladi.

Jamoani vujudga keltirish va o'quvchi-yoshlarni tarbiyalash maqsadi bilan tashkil etiladigan istiqbollari ularning hammasi uchun xarakterli bo'lgan ayrim umumiy xususiyatlarga ega bo'ladi:

1. Bevosita bolalarning qiziqishiga hamda vazifani bajarish uchun birgalikda jamoa bo'lib kurash olib borishning quvonchli manzarasiga asoslangan ishlarning maroqli bo'lishi;

2. Ishlarning ijtimoiy foydali qiymati va ularning butun xalqimiz olib borayotgan kurash bilan bog'liqligi;

3. Istiqbol uchun kurashning borishini aniq tashkil etish;

4. O'quvchi-yoshlarda konkret axloqiy sifatlarini tarbiyalashda pedagogik maqsadga muvofiqlik.

Har xil istiqbollarni tashkil etishdagi asosiy metodik usul bolalarni birorta istiqbolga erishish uchun kurashga tayyorlashdan iboratdir. Bu tayyorgarlikka ish rejalari, loyihalar va boshqalarni muhokama qilish kiradi. So'ngra istiqbol sari harakat qilishga yordam beradigan amaliy ish bajarilishi lozim. Bu ish jamoani tashkil etish va jipslashtirish jarayonidagi eng muhim bosqichlaridan biridir. Shunga erishish kerakki, barcha

yoshlar umumiy faoliyatda ishtirok etsin va bu ishtirok etish faol, ijobiy xarakterga ega bo'lsin.

Topshiriqlarni jamoaning barcha a'zolari o'rtasida to'g'ri taqsimlash bolalarni qiziqarli ishlarni bajarishga jalb qilishning asosiy yo'lidir. Bolalarning aql-idroki emas, balki ularning his-tuyg'ulariga ham ta'sir ko'rsatish uchun har qanday ish aniq tashkil etilishi, chiroyli jihozlanishi kerak. Ayniqsa, bayramlarni chiroyli va tantanali qilib tashkil etmoq kerak. Bu bayramlarda ota-onalar va mehmonlar ishtirok etsa, bayram davomida bolalar mukofotlansa, musobaqa yakunlari e'lon qilinsa, yaxshi bo'ladi. Bolalarning tayyorgarlikda jamoa maqsadiga erishish jarayoniga jalb qilishning tarbiyaviy ahamiyati shu jihatdan kattaki, bu yo'l bilan bolalarni maqsadga qaratilgan jamoa axloqiy xulq-atvorini egallashga mashq qildirish uchun shart-sharoit yaratiladi.

Jamoa hayotining me'yori umumiy maqsadga intilishga va qiziqarli ishlar bilan shug'ullanishga emas, balki jamoada bolalar o'rtasidagi munosabatlar usuliga, ularning tevarak-atrofdagi vaziyatga bo'lgan munosabatlariga, jamoadan tashqaridagi aloqalariga ham bog'liqdir. Har bir o'quvchi-yoshlarda o'z jamoasi uchun faxrlanish tuyg'usini, shaxsiy qadr-qimmat hissini tarbiyalash zarur. Mazkur usul va uslublar jamoani shakllantirishga asosiy yo'l va vosita sifatida asos bo'ladi.

Jamoani shakllantirishda jamoa a'zolari va ularning faoliyatlariga qo'yiladigan yagona talablar muhim ahamiyat kasb etadi. Yagona talab bolalarning dars jarayonidagi tanaffus, jamoat joylari hamda uydagi xulq-atvor qoidalarini o'z ichiga oladi. Puxta o'ylab qo'yilgan talablar tizimining muntazam amalga oshirilishi o'quv muassasasida muayyan tartibning o'rnatilishini ta'minlaydi.

Pedagoglar tomonidan qo'yiladigan talablar quyidagi sharoitlarda ijobiy natija beradi:

1. Qo'yilayotgan talablar ta'lim oluvchi shaxsini hurmat qilish bilan qo'shilishi kerak;

2. Qo'yilayotgan talablar muayyan o'quv muassasasidagi mavjud sharoitni hisobga olib holda qo'yilishi lozim;

3. Qo'yilayotgan talablar aniq bo'lishi kerak;

4. O'quvchi-yoshlarning tashqi qiyofasi, kiyinishi, yurish-turishi hamda muomalasiga nisbatan qo'yilayotgan talablar ularda ma'naviy madaniyatni shakllantirishga xizmat qilishi shart.

Xulq-atvorni tarkib toptirishga yo'naltirilgan talablar bilan tanishtirish mazkur talablar ustida mashq qildirish bilan qo'shib olib borilishi kerak. Xulq-atvorni tarbiyalash ongni tarbiyalashga qaraganda ancha murakkab ish, o'quvchilar talablar mohiyatini yaxshi anglashi mumkin, biroq aksariyat hollarda rioya qilmaydilar. Shu bois, muntazam ravishda mashq qildirish madaniy xulq-atvorni odatga aylantiradi.

O'quvchilarning o'z-o'zini boshqarish – bu pedagoglar tomonidan tashkil qilinadigan jamoa ishini uyushtirish va boshqarishda o'quvchilarni faol ishtirok etishidir. O'z-o'zini boshqarishning shakllari orasida jamoa a'zolarining yig'ilishi, konferensiyasi hamda turli komissiyalar faoliyati muhim o'rin tutadi.

O'quvchilar jamoasini shakllantirishda an'analar muhim ahamiyat kasb etadi. Jamoa an'analari – bu barqarorlashgan odat bo'lib, ularni jamoa a'zolari birdek qo'llab-quvvatlaydilar. Jamoa an'analari mazmunida munosabatlar xususiyati hamda jamoaning ijtimoiy fikri yorqin ifodalanadi.

Jamoa an'analari shartli ravishda ikkiga bo'linadi:

1) Kundalik faoliyat an'analari;

2) Bayram an'analari.

Kundalik faoliyat an'analari o'quvchilarning o'quv faoliyati (o'zaro yordam) hamda mehnat faoliyati (ko'chatlar o'tkazish,

hasharlar uyushtirish va boshqalar)ni o'z ichiga oladi. Bayram an'analariga turli voqyea hodisalar bilan bog'liq sanalarni nishonlash, xususan, "Mustaqillik bayrami", "Navro'z bayrami", "Xotira va qadrlash kuni" va boshqalar kiradi. An'anaviy bayramlar o'quv muassasalarda turlicha o'tkaziladi. O'quvchilar an'analar mohiyatini anglasalar, ularga nisbatan ongli munosabatda bo'lsa ta'sir kuchi yuqori bo'ladi.

An'analarni yuzaga kelishida o'quvchi-yoshlarning unga nisbatan munosabati katta ahamiyatga ega. Shaxs va jamoa o'rtasidagi munosabatlarning rivojlanishi borasida quyidagi andozaning yaratilishi ta'minlanadi.

Test topshiriqlari:

1. Jamoa tarbiyasi muammosi nimalarni o'z ichiga oladi?
 - a) Faqat individual tarbiya jarayonlarini
 - b) Jamoa ichidagi ijtimoiy munosabatlar, o'zaro ta'sir va hamkorlik muammolarini
 - c) Ota-onalar va bolalar o'rtasidagi aloqa
 - d) Pedagogik metodlarning yagona qo'llanilishini
2. Jamoa nazariyasini shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar qaysilar?
 - a) Jismoniy tarbiya va o'yinlar
 - b) Ijtimoiy o'zaro ta'sir, guruh ichidagi rollar va kommunikatsiya
 - c) Faqat ma'lumot uzatish usullari
 - d) O'quvchilarning shaxsiy qobiliyatlari
3. Bolalar jamoasining asosiy xususiyatlariga quyidagilardan qaysi biri kirmaydi?
 - a) O'zaro ishonch va yordam
 - b) Guruh ichida faol ishtirok etish

c) Individualizm va yolg'izlik

d) Emotsional hamdardlik va mehr-oqibat

4. Quyidagi bosqichlardan qaysi biri jamoa rivojlanishining bosqichlaridan biri hisoblanadi va shu bosqichda tarbiyachining vazifasi nima?

a) Formirovkash bosqich – jamoa ichida qoidalarni o'rnatish va ishonchni mustahkamlash

b) Yetakchilik bosqichi – faqat rahbarni tanlash

c) Yopilish bosqichi – faqat faoliyatni to'xtatish

d) Bo'linish bosqichi – o'quvchilarni individual ishlarga yo'naltirish

5. «Jamoa» va «o'quvchilar jamoasi» tushunchalari orasidagi asosiy farq nima?

a) Ikkalasi ham bir xil tushunchani ifodalaydi

b) «Jamoa» kengroq ijtimoiy guruhni anglatadi, «o'quvchilar jamoasi» esa maktab yoki o'quv muassasasidagi o'quvchilardan iborat maxsus guruhni bildiradi

c) «Jamoa» faqat sportchilarni qamrab oladi

d) «O'quvchilar jamoasi» faqat bitta shaxsdan iborat

Nazorat savollari:

1. Jamoa tarbiyasi muammosi nimani anglatadi?

2. Jamoa nazariyasini shakllanishining asosiy jihatlarini qaysilar?

3. Bolalar jamoasining asosiy jihatlarini tavsiflang.

4. Jamoani rivojlanish bosqichlarini va ushbu bosqichlarda tarbiyachining asosiy vazifalarini izohlang.

5. «Jamoa» va «o'quvchilar jamoasi» tushunchalariga izoh bering.

6. O'quvchilar jamoasining o'ziga xosliklarini sanab bering.

7. O'quvchilar jamoasini shakllantirish bosqichlarini izohlang.

12-mavzu. Ta'lim muassasasi menejmenti

Reja:

1. Ta'lim muassasasi menejmenti haqida tushuncha.
2. Ta'lim muassasasini boshqarish.
3. Ta'lim muassasasi ustavi – rahbarlik va boshqaruv.
4. Ta'lim muassasasida metodik ishlarni tashkil etish.

Ta'lim muassasasi menejmenti haqida tushuncha.

Menejment (inglizcha: management) – boshqarish, tashkil etish) – maxsus boshqarish faoliyati hisoblanadi. Ta'lim tizimida davlat va jamiyat boshqaruvini uyg'unlashtirish tamoyili ta'limni tashkil etish va uning sifatini oshirishda davlat va jamiyatning ta'lim muassasalarini boshqarishda hamkorlikka erishishni nazarda tutadi. Ta'lim tizimida davlat va jamiyat boshqaruvi ta'lim samaradorligini oshirishga zamin yaratadi.

Boshqaruv – bu tizimni shakllantirish va rivojlantirish maqsadida uni sifatini ta'minlash, tartibga solish uchun ta'sir etishdir.

Menejment o'quv predmeti sifatida 1881-yilda Amerika kollejlarda Djozef Varton tomonidan o'qitila boshlangan. Bugungi kunda olimlar menejment ijtimoiy tashkilotlarni boshqarish nazariyasi va amaliyotini ifodalashini ta'kidlamogdalar. Dunyoda tan olingan amerikacha, fransuzcha va yaponcha menejment maktablari mavjud.

Amerikacha boshqaruvda – tashabbuskorlik, yuqori kasbiy tayyorgarlik, tashkilotchilik, ishchanlik;

Yaponcha boshqaruvda – har bir xodimga g'amxo'rlik, ishlab chiqarishning ijtimoiy xavfsizligi, shakllanish istagi, ichki go'zallik;

Fransuzcha boshqaruvda – boshqaruv tizimini shakllantirish uchun insoniy madaniyat, yuqori darajadagi

aloqadorlik madaniyati, milliy, tarixiy, madaniy an'ana elementlaridan foydalanish.

Pedagogik menejment – bu: birinchidan; pedagogik tizim sifatini rivojlantirishga yo'naltirilgan boshqaruv prinsiplari, metodlari, shakllari va texnologik usullari yig'indisini, ikkinchidan, pedagogik jamoa va o'quvchilar faoliyatini ilmiy boshqarishni ifodalaydi.

Olimlar ta'lim menejmetining bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligini ham ta'kidlab o'tishadi. Ular orasida quyidagi xususiyatlar asosiy hisoblanadi:

- ta'lim menejmenti «maqsadga muvofiqlik» so'zi bilan aniqlanadigan ma'naviy o'lchovga ega;
- ta'lim menejmenti – bu fan va san'at (chunki bunda insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar katta rol o'ynaydi);
- menejment mazmunida o'z aksini topadigan shaxs, davlat va jamiyat manfaatlarining o'zaro dialektik birligi;
- ta'limni boshqarishda jamoatchilikning faol qatnashuvi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, endilikda ta'lim tizimini davlat tomonidan boshqarishdan davlat-jamoatchilik boshqaruviga o'tiladi. Davlat jamoatchilik boshqaruvining maqsadi – ta'lim muassasalarining dolzarb masalalarini davlat va jamoatchilik hamkorligida hal qilish, o'qituvchilar, o'quvchilar hamda ota-onalarga ta'lim dasturlarini, turlarini, ta'lim muassasalarini tanlashda huquq va erkinlik berishni kengaytirishdan iborat.

Hozirgi paytda respublikamizda bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish orqali rivojlangan davlatlar darajasida taraqqiy etishimiz ta'lim muassasalarida to'g'ri yo'lga qo'yilgan islohotlar, shu ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan rahbarlarning boshqaruvchanlik qobiliyatlariga bog'liqdir. Rahbarlik faoliyatining samaradorligiga rahbar shaxsning

tafakkuri, aql-idroki ham bevosita bog'liq bo'ladi. Tafakkur rahbarga keng va chuqur fikrlay olish, yaxshini yomondan, foydani zarardan, muhimni nomuhimdan bexato ajrata olish imkoniyatini beradi.

Har bir muassasaning faoliyatidagi samaradorlik, birinchi navbatda, jamoadagi shaxslararo munosabatlarning qanchalik to'g'ri tashkil etilgani yoki etilmaganligiga bog'liq. Boshqacha aytganda, ishning qanday tashkil etilishi rahbarlik, boshqaruvchilikning tashkil etilishi darajasiga bog'liq. Har bir rahbar pedagogik tizimni boshqarar ekan, eng avvalo, undagi muammolar va bu tizimdagi a'zolarining pedagogik-psixologik xususiyatlarini bilish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Rahbarlik uslublari va uning mazmun-mohiyatiga rahbar o'z boshqaruv faoliyatida afzal bilgan va asoslangan barcha usullar va harakatlarning taktika va strategiyalaridan tashkil topgan tizim sifatida qaraladi. Bunda, bir tomondan, strategiyalar bilan boshqaruv faoliyati mazmuni, ikkinchi tomondan, bu tizimning o'zi, inson faoliyati muhitida turli ahamiyatga ega bo'lgan harakatlar va shu qatorda professional faoliyat boshqaruv sub'ektining rivojlanishi, mutaxassis sifatida shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Rahbarning unga bo'ysunuvchilarga nisbatan ta'sir ko'rsatishi va ko'zlangan maqsadga erishishga ularni undashida o'zaro munosabatlar quyidagilarga asosan aniqlanadi:

- qarorlar qabul qilish jarayonida bo'ysunuvchilarning ishtirok etish darajasi;
- bo'ysunuvchilarning ma'lumotlar va axborotlar bilan ta'minlanishi;
- rahbar tomonidan qo'llanilayotgan ish uslublari, ya'ni u yoki bu masalani hal qilishda uning o'ziga xos yondashishi.

Liderlik – bu shaxsning shaxsiy yetukligining (shaxsiy yetuklik – shaxsiy kamolot, individual yuksak ma'naviyat,

shaxsning ijtimoiy va ma'naviy-axloqiy barkamolligini anglatuvchi tushuncha) odamlar xulq-atvoriga ta'siriga asoslangan guruh, jamoadagi tabiiy ijtimoiy-psixologik jarayonidir.

Liderlik asosan uch xususiyatga ega:

1. Emotsional lider.
2. Ishonchli lider.
3. Informativ lider.

Emotsional lider guruhning yuragi bo'lib, har bir inson unga hamdardlik izlab murojaat qilishi, «uning ko'kragiga bosh qo'yib yig'lashi mumkin». Ishonchli lider guruhning qo'llari bo'lib, u ishni tashkillashtiradi, ish yuzasidan muhim aloqalarni yuzaga keltiradi, ishning muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Informativ lider (guruhning miyasi)ga hamma savollar bilan murojaat qilishi mumkin, chunki u hamma narsani biladi, tushunadi, tushuntiradi.

Rahbar amalga oshiradigan boshqaruv funksiyalari quyidagilar hisoblanadi: rejalashtirish, tashkillashtirish, nazorat.

Rejalashtirish – boshqaruv faoliyatining boshlanishi va asosidir. Tayyor rejalar nima qachon va kim tomonidan bajarilishini ko'rsatib turadi. Rejalashtirish o'tmishdagi rivojlanish, hozirgi sharoitlarni tahlil qilish va kelajakka real vazifalarni qo'yishni nazarda tutadi.

Tashkillashtirish – tizimni yuzaga keltirishdir, bunda quyidagi uch komponent: intiluvchi guruhlar, iqtisodiy munosabatlar va texnik vositalar mantiqiy ravishda birbiriga bog'langan bo'ladi.

Nazorat – ish faoliyatini tartibga keltirish, tasniflash, hodisalarni oldindan belgilangan shakli bo'yicha baholash. Nazorat yordamida ijtimoiy-psixologik obyektlar, ular uchun umumiy bo'lgan xususiyatlarning yorqin darajasiga qarab (ekspert baholash) dastlabki tasniflash amalga oshiriladi. Rahbarlikda ba'zida o'z e'tiborini faqat vazifalarga, ishga qaratgan

yoki faqat xodimlarga qaratgan rahbarni ko'rish mumkin. Albatta, bunday ko'rinishdagi rahbarlarning ikkalasi ham jiddiy kamchiliklarga ega, deb baholanadi. Shu o'rinda boshqaruv madaniyati, boshqaruv ma'naviyati tushunchalarini izohlab o'tsak.

Boshqaruv madaniyati – boshqaruv va rahbarlik sohasidagi muayyan maqsadga erishish yo'lida insoniy salohiyatni ro'yobga chiqarishga qaratilgan madaniy-ma'rifiy tadbirlar majmui. Boshqaruv madaniyati xodimlar faoliyati, maqsad-muddaolari va ularning qadriyatlarini hisobga olgan holda boshqaruvni amalga oshirish hisoblanadi. Boshqaruv ma'naviyati – ma'naviyat tamoyillarining boshqaruv sohasida namoyon bo'lishi, rahbarga xos ma'naviy fazilatlar, jamiyat va davlat hayoti, barcha sohalaridagi boshqaruvning ma'naviyat talablariga mos bo'lishini anglatuvchi tushuncha hisoblanadi. Ta'lim mazmunining yangilanishi uning boshqaruvini ham tashkillashtirib borishni taqozo etadi.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida va global axborot oqimining ko'pligi davrida rahbardan juda katta mas'uliyat talab etiladi. Shu o'rinda quyidagi rahbarlik vazifasi mezonlarini keltirib o'tamiz:

1. Ma'naviy-ma'rifiy, siyosiy yetuklik, davlat va ta'lim siyosatini to'g'ri tushunish va talqin qilish.
2. Rahbarlik lavozimiga zarur bo'lgan tajriba, bilim, ko'nikma, malakaga ega bo'lish.
3. Ta'lim tizimi va o'quv muassasasi o'qituvchilari, xodimlari, o'quvchilar faoliyatini oldindan seza bilishi, shunga qarab chora-tadbirlarni belgilash.
4. Axloqliligi va tarbiyalanganligi, obro'-e'tibori, rostgo'yligi, adolatliligi, kamtarligi, barcha kamchiliklarga murosasiz bo'lishi.
5. So'zi bilan ishi birligi, ishchanligi va uddaburonligi.

6. Inson psixologiyasini bilishi, har tomonlama rivojlangan psixologik muhit o'rnatishga intilishga erisha olishi.

7. Ta'lim muassasasining barcha rahbariyati, pedagogik xodimlarning vazifalarini to'g'ri taqsimlay olishi, ularning natijalarini xolisona baholashi.

8. Ta'lim muassasalari pedagogik xodimlari va o'quvchilar bilan samimiy munosabatda bo'lishi, mumkin qadar qulay sharoit yarata olishi.

9. O'z mehnat faoliyatini to'g'ri tashkil eta olishi, o'quv-tarbiyaviy jarayonning samarali bo'lishiga imkoniyat yarata olishi.

10. Pedagog-o'qituvchilar, xodimlar, o'quvchilarning sog'lom bo'lishlari, ishchanlik holatlarini saqlashlari, ularning kundalik ehtiyojlarini qondirishga bo'lgan sharoitni yaratishi, zaruriy moddiy ma'naviy yordam berishning imkoniyatlarini tanlay bilishi.

Ta'lim muassasasini boshqarish. Boshqarish funksiyasi deganda u yoki bu obyektning boshqarishga oid aniq vazifalarni hal etishga qaratilgan bir turdagi ishlar majmui tushuniladi. Boshqarish nazariyasi asoschilaridan Anri Fayol XX asrning boshlarida boshqaruvning besh funksiyasini ajratib ko'rsatgan: rejalashtirish, tashkil etish, farmoyish berish, muvofiqlashtirish, nazorat. A.T.To'xtaboyev mazkur funksiyalarni faqat ma'muriy ekanligini ta'kidlab, ma'muriy boshqaruv funksiyalarining uch guruhini ajratib ko'rsatadi: umumiy funksiyalar; ijtimoiy-psixologik funksiyalar; texnologik funksiyalar.

Turli olimlarning fikrlarini umumlashtirgan holda, boshqaruvning quyidagi funksiyalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

Axborot-tahlil funksiyasi. Mazkur funksiya Yu.Konarjevskiy tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, boshqaruvda

alohida o'rin tutadi; bunda axborotlarni olish va tahlil qilishda jarayon boshlanadi va tugallanadi.

Maqsadli-motivlashtirish funksiyasi. Motivlashtirish belgilangan maqsadga erishish bo'yicha barcha boshqaruv subyektlarida qiziqishlar uyg'otishga yo'naltirilgan tadbirlarni tashkil etishni nazarda tutadi.

Oldindan ko'rish-rejalashtirish funksiyasi. Boshqaruv faoliyatini oldindan ko'rish va rejalashtirish funksiyasi uchun maqsadli motivlashtirish boshlang'ich asos bo'lib xizmat qiladi, oldindan ko'rish rejalashtirish funksiyasi tashkiliy shakllar, usullar, ta'sir etuvchi vositalarni aniqlaydi, nazoratning me'yori va natijalarini baholashga xizmat qiladi, shuningdek, pedagogik tizimni va uning ishtirokchilarining harakati va faoliyatini muvofiqlashtirish hamda tartibga solish imkonini beradi.

Tashkiliy-ijrochilik funksiyasi. Bu funktsiya boshqaruv faoliyatining barcha yo'nalishlarida o'z ifodasini topadi. Bu kadrlar tanlash va joy-joyiga qo'yish, ijrochilarning o'zaro ta'sir etish tizimini shakllantirish, axborotlar to'plash va ularga ishlov berish faoliyatlari bilan bog'liq bo'ladi. Buning natijasida u yoki bu pedagogik tizimga xos tarkibiy tuzilish vujudga keladi.

Nazorat-tashxis funksiyasi. Nazorat – bu boshqaruv jarayonining faol bosqichlaridan biri bo'lib, u boshqaruvning barcha funktsiyalari bilan bog'liq bo'ladi. Umumiy holda nazorat rejalashtirilgan natija bilan haqiqiy erishilgan natijalarni o'zaro solishtirish jarayoni bo'lib, u faoliyatning muvaffaqiyatini aniqlashga imkoniyat yaratadi.

Tartibga solish – muvofiqlashtirish funktsiyasi pedagogik tizimning holatini zaruriy, belgilangan darajada ushlab turish, uni yangi sifat darajasiga ko'tarish va pedagogik jarayonda yo'l qo'yilayotgan xatoliklarni tuzatish hamda pedagogik jarayon ishtirokchilarining xatti-harakatlarini tartibga solish uchun xizmat qiladi.

Mazkur funksiyalarni amalga oshirishda boshqaruv metodlari muhim ahamiyat kasb etib, ular boshqaruv jarayonida xodimlar faoliyatini tashkil etish va ularni muvofiqlashtirishda qo'llaniladigan ta'sir etish yo'llari va usullarining yig'indisi hisoblanadi.

Boshqaruv metodlari. Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarda ta'lim muassasalarini boshqarishga ko'p darajada mos keladigan metodlarning to'rt asosiy guruhi: iqtisodiy, tashkiliy- ma'muriy, ijtimoiy-psixologik va axborotlar to'plash metodlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Iqtisodiy metodlar o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlarning yig'indisini tavsiflab, har bir ishchi va butun muassasa uchun talablar belgilash bilan birgalikda zamonaviy talablar darajasida faoliyat ko'rsatishlari uchun sharoitlar yaratadi. Ta'lim muassasasi faoliyatini takomillashtirish, innovatsion jarayonlarni kuchaytirish, ya'ni xodimlarning innovasion faoliyatlarini tashkil etish, ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining faolliklarini rivojlantirishda iqtisodiy metodlardan foydalaniladi.

Rahbarlar tomonidan boshqaruv jarayonida, xodimlarning faoliyati batafsil o'rganilgandan keyin, faoliyatni takomillashtirish va rivojlantirish uchun bajariladigan vazifalar rejalashtiriladi. Bunda rahbarlar o'z xodimlarining faoliyatlari natijalariga ko'ra rag'batlantirish, mukofotlash, jazolash (jarima solish) yoki moddiy yordam ko'rsatishlarida boshqarishning mazkur metodidan foydalanishlari zarur bo'ladi. Iqtisodiy qayta tashkil etishlar mazkur metodlarni kuchaytirishga yo'naltiriladi. Tashkiliy-ma'muriy metodlar ham iqtisodiy metodlar bajaradigan vazifalarni bajaradi, faqat ularning ta'sir ko'rsatish usullari va shakllari o'zaro farq qiladi. Iqtisodiy metodlarda belgilangan masalalarni hal qilish uchun rahbarlar ta'sir ko'rsatishning turli xil usul va shakllarini tanlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Tashkiliy-ma'muriy metodlar qarorlar, buyruqlar, farmoyishlar va ko'rsatmalar tayyorlash, ularni o'z vaqtida tegishli shaxslarga etkazish va bajarilishini nazorat qilish orqali ta'sir ko'rsatishni nazarda tutadi. Mazkur metod rahbarlar va xodimlar, o'qituvchilar va o'quvchilar, umuman olganda, barcha jamoa a'zolari o'rtasidagi mavjud munosabatlarni inobatga olgan holda ularning qiziqishi, ko'nikma va malakalari, bilimi hamda qobiliyatlarini o'rganib, jamoadagi mavjud sharoitlarni yaxshilash va boshqa zaruriy chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali jamoa a'zolarining faoliyatlarini muvofiqlashtirishga xizmat qiladi.

Tashkiliy-ma'muriy metoddan fodalanishdan ko'zlangan maqsad belgilangan maqsadlarga erishishda jamoada mavjud bo'lishi zarur bo'lgan o'zaro munosabatlar, aloqalar, tashkiliy barqarorlik, intizom, o'zaro mutanosiblik va kelishuvchanlik, tartiblilik hamda uzluksiz rivojlanishni huquqiy va me'yoriy hujjatlarga mos ravishda ta'minlashdan iborat.

Ijtimoiy-psixologik metodlar jamoa a'zolari o'rtasida shunday munosabatlarni vujudga keltirishni nazarda tutadiki, bunda rahbar xodimlarning bemalol, erkin harakat qilishi, o'zini-o'zi namoyon qilishi, turli jarayonlarda erkin ishtirok etishi, fikr bildirishi uchun shart-sharoitni va ijodiy muhitni yaratishi zarur. Boshqaruv uslublari.

Boshqaruv uslubi – bu ish uslublarning to'plami bo'lib, u o'zining faoliyatida ushbu boshqaruv apparatini qo'llaydi. Menejment uslubi - bu rahbarni shaxsiy sifatlarining to'plami, rahbarni qo'l ostidagilar bilan munosabati, rahbarning o'z faoliyatida ishlatadigan uslubi va yo'llari, rahbarning xodimlarni amalda bilishidir. Boshqaruv uslubi boshqaruv usulidan kelib chiqadi. Boshqaruv usuli – bu boshqaruv faoliyatini amalga oshiruvchi usul va yo'llarning to'plamidir.

Boshqaruvning uchta uslubi keng tarqalgan:

Avtoritar (direktiv) uslubda rahbar o'z irodasini qo'l ostidagilarga ma'muriy kuch vositasida o'tkazishga intiladi, ya'ni majburlash, qo'rqitish, rag'batlantirish va boshqa chora-tadbirlardan foydalanadi.

Liberal (erkin ish yuritish) uslub rahbarning o'z qarorlarini tavsiyalar ko'rinishida berishi, xodimlarning ishiga kamroq aralashishi bilan tavsiflanadi. Bunda rahbar vositachi sifatida faoliyat ko'rsatadi, xodimlariga keng doirada mustaqillik, to'la erkinlik berish bilan bir qatorda, ularning harakatlariga kam e'tibor beradi va nazoratni sustlik bilan amalga oshiradi.

Demokratik (kollegial) uslubda rahbar o'z faoliyatini o'zining jamoasi a'zolariga tayangan holda, jamoa fikrini inobatga olib amalga oshiradi. Boshqaruv vakolatlari, faoliyat uchun javobgarlik xodimlar o'rtasida taqsimlanadi. xodimlarning o'zaro munosabatlarini rag'batlantirish bilan birgalikda ularning bildirgan fikriga quloq soladi, ular bilan maslahatlashadi, ijobiy tomonlarini inobatga olib rag'batlantirib boradi.

Ta'lim muassasasi ustavi – rahbarlik va boshqaruv. Ta'lim to'g'risidagi qonunga ko'ra: Ta'lim muassasasining Nizomi ta'lim muassasasi faoliyatiga rahbarlik va boshqarish tizimini aniqlovchi hujjatdir.

Ta'lim muassasasining Nizomida muassasaning joylashgan o'rni, turi, ta'lim tili, guruh rahbarlari, o'qituvchilarning huquq va burchlari, ta'lim oluvchilar, ota-onalarning huquq va burchlari, ta'lim muassasasining iqtisodiy tuzilishi, xo'jalik faoliyati, boshqarish tartibi kabi ma'lumotlar yoritiladi.

Ta'lim muassasasining Ustavida ta'lim jarayonining quyidagi ikki muhim tarkibiy jihati ajratib ko'rsatiladi:

a. davlat ta'lim standartida belgilangan bilimlar zaxirasini egallash yo'lida amaliy harakatlarni tashkil etish tartibi;

b. ta'lim oluvchilarda bilim, ko'nikma, malakalarni hosil qilishni tashkil etish (savodxonlik, mustaqil fikrlash, masalalarni yecha olishga o'rgatish).

Shuningdek, ta'lim muassasasining Ustavida muassasani boshqarishga qo'yiladigan talablar, o'qituvchi, o'quvchilar, ta'lim muassasasi rahbarlarining huquq va burchlari ham alohida ajratilib ko'rsatiladi.

1. Ta'lim muassasasining Ustavi quyidagi tarkibiy tuzilmaga ega:

2. Ta'lim muassasasi haqidagi qisqacha ma'lumotlar.

3. Ta'lim muassasasining maqsad va vazifalari.

Ta'lim muassasasini boshqarish:

1) ta'lim muassasasini boshqarishning oshkoralik, demokratik va o'z-o'zini boshqarish asosida amalga oshirilishi;

2) pedagogik jamoa Kengashi;

3) direktorning huquq va burchlari;

4) direktorning o'quv-tarbiya ishlari bo'yicha o'rinbosarining huquq va burchlari;

5) ma'naviyat va ma'rifat ishlari bo'yicha direktor o'rinbosarining huquq va burchlari. O'quv-tarbiya va ilmiy-uslubiy ishlarni tashkil etish:

6) ta'lim mazmunining davlat ta'lim standartlari bo'yicha ishlab chiqilgan o'quv reja va dasturlari asosida belgilanishi;

7) o'quv jarayonini tashkil etish;

8) iqtidorli yoshlar bilan ishlash;

9) ishlab chiqarish amaliyotini o'tkazish tartibi;

10) qo'shimcha pulli mashg'ulotlarni joriy etish;

11) kunlik ish tartibi (seminar, mashg'ulotlarning davom etishi, tanaffuslar, uy vazifalarini berish tartibi va h.o.).

Pedagogik Kengash – ta'lim muassasasining boshqaruv organi. Ta'lim muassasalarida o'quv-tarbiya jarayonini rivojlantirish, takomillashtirish, muassasa faoliyati bilan bog'liq barcha tashkiliy masalalarni muvofiqlashtirish, o'qituvchi va tarbiyachilarning kasbiy mahorati va ijodkorliklarini o'stirish

maqsadida pedagogik xodimlarni birlashtiruvchi pedagogik Kengash faoliyat ko'rsatadi.

Pedagogik Kengashning asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

- ta'lim muassasasining tayyorlangan muhim hujjatlarini muhokamadan o'tkazadi, tasdiqlaydi va bajarilishini nazorat qiladi;

- ta'lim muassasasining maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda uni rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlarini belgilaydi;

- ta'lim muassasasida o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etish va ta'lim samaradorligini oshirishda maqbul shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan qarorlarni qabul qiladi;

- ta'lim muassasasi boshqaruv tizimini takomillashtirish bo'yicha yo'lyo'riqlarni ishlab chiqadi;

- pedagogik jamoaning ma'lum yo'nalishlardagi faoliyatini tahlil qiladi va yakuniy xulosa chiqaradi;

- ta'lim muassasasi pedagogik jamoasi uchun o'z vakolati doirasida me'yoriy talablarni ishlab chiqadi, tasdiqlaydi va bajarilishini nazorat qiladi.

Pedagogik Kengash quyidagi huquqlarga ega:

- ta'lim muassasasini rivojlantirish yo'nalishlarini istiqbol rejasini belgilash;

- ta'lim muassasasi jamoasi oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarining bajarilishini amalga oshirish;

- o'quv rejada maktab ixtiyoriga berilgan soatlarni taqsimlash, yillik va taqvimiy ish rejasi mazmuni hamda dars jadvalini muhokama qilish;

- o'quv jarayonini tashkil qilishning turli shakl va metodlarini muhokama qilish, amaliyotga tatbiq etish;

- ta’lim muassasasi ta’lim jarayoniga oid barcha masalalarni o’z vakolati doirasida muhokama etish va tegishli qaror qabul qilish;

- pedagoglar malakasini oshirish tizimi, ularning ijodiy tashabbuskorliklarini rivojlantirish bo’yicha o’z takliflarini berish;

- o’quvchilarning bilim darajasini aniqlashda oraliq nazorat bo’yicha qaror qabul qilishda qatnashish, uni o’tkazish shakli va vaqtini belgilash;

- ta’lim oluvchilarni sinfdan sinfga, kursdan kursga ko’chirish va bituvchilarni yakuniy attestasiyaga qo’yish bo’yicha qaror qabul qilish;

- ta’lim darayonini tashkil qilish hamda ta’lim muassasasini rivojlantirishga doir masalalar bo’yicha maktab rahbariyatining hisobotlarini tinglash;

- ta’lim maqsadiga muvofiq holda o’quvchilarni rag’batlantirish va jazolash bo’yicha masalalarni hal etish;

- chorak, yarim yillik «semestr», yil yakuniga doir xulosalar chiqarish;

- pedagogik Kengash a’zolaridan pedagogik faoliyatni bir xil tamoyillarga asosan amalga oshirishni talab qilish;

- ta’lim-tarbiya jarayonida alohida xizmat ko’rsatgan ta’lim muassasasi xodimlarini rag’batlantirishga tavsiya qilish;

- yakuniy attestasiyadan muvaffaqiyatli o’tgan o’quvchilarga o’rnatilgan tartibda hujjatlar berish to’g’risida qaror qabul qilish.

Pedagogik Kengash yig’ilishlari qarorlashtirilib, qabul qilingan hujjatlar ta’lim muassasasi ish yuritish hujjatlari bilan birga saqlanadi. Pedagogik Kengash faoliyati bir qator hujjatlarda o’z akini topadi: ish rejasi, kengash bayonnomasi yoziladigan muhrlangan daftar, kengash materiallari, hisobot. Ta’lim

muassasasi hujjatlari besh yil davomida ta'lim muassasasida saqlanadi.

Ta'lim muassasasida metodik ishlarni tashkil etish.

Ta'lim jarayonining sifati har jihatdan o'qituvchilarning g'oyaviy-nazariy jihatdan tayyorgarligi, pedagogik va metodik mahorati darajasiga bog'liqdir. Ana shu maqsadda ta'lim muassasasida metodik Kengash va fan metodik birlashmalari ish olib boradi. Metodik Kengash ta'lim muassasasida ta'lim jarayonining sifatini ta'minlash, o'qituvchilarning g'oyaviy-nazariy jihatdan tayyorgarligi hamda pedagogik va metodik mahoratlarini takomillashtirilib borishiga nazariy-metodik jihatdan rahbarlik qiluvchi organdir.

Metodik Kengashning faoliyat doirasi keng bo'lib, u tomonidan quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- ta'lim jarayonining metodik ta'minot holatini o'rganadi, ta'lim muassasasi metodik ishlarini tashkil etadi va muvofiqlashtirib boradi;
- ta'lim muassasasida olib borilayotgan metodik ishlarning istiqbolini aniqlaydi;
- yo'nalish va fanlar bo'yicha metodika birlashmalariga umumiy rahbarlik qiladi va ular faoliyatini muvofiqlashtiradi;
- ta'limga doir me'yoriy va metodik hujjatlarni o'rganadi, ularni o'quv jarayoniga tatbiq etish usullari yuzasidan tavsiyalar beradi;
- ta'lim muassasasi o'quv-metodik ishlariga ekspert sifatida baho berishni amalga oshiradi;
- o'qituvchilarning g'oyaviy-nazariy bilim darajasini oshiradi, ularni fan yutuqlari, pedagogik innovatsiyalar, ilmiy-ommabop adabiyotlar bilan muntazam tanishtirib boradi;
- o'qituvchilarga ish rejalarining tuzilishi va bo'limlari mazmuni bo'yicha tavsiyalar beradi;

- ta’lim muassasasi ta’lim jarayonida qo’llashi uchun ilg’or pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqadi va ularning amaliyotga joriy etilishini nazorat qilib boradi;
- o’qituvchilarning pedagogik va metodik mahoratini oshirishga doir ishlarni amalga oshiradi;
- davlat ta’lim standartlari talablari, o’quv rejasi va dasturlarining bajarilish holatini tahlil qiladi va tegishli tadbirlarni belgilaydi;
- tashqi va ichki nazorat natijalariga Davlat ta’lim standarti talablarining bajarilishida aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish chora-tadbirlarini belgilaydi va ularning bajarilishini nazorat qiladi;
- o’quv jarayoniga o’qitish metodikasining zamonaviy va samarali usullarini olib kirish, pedagogik kadrlarni metodik jihatdan bilimlarini oshirish maqsadida o’quv seminarlarini tashkil qilish;
- ta’lim jarayonida milliy mafkura va yoshlarda siyosiy ongni shakllantirishga doir ko’rsatmalar berib borish;
- o’quvchilar bilimini nazorat qilish va ularning mustaqil ishlarini tashkil qilishga doir ko’rsatmalar berish;
- yo’nalish va fanlar bo’yicha metodika birlashmalari hisobotini eshitish, muhokama qilish, ularning faoliyatini takomillashtirish yuzasidan tavsiyalar berish;
- o’qituvchilarning samarali mehnatlarini inobatga olgan holda ma’naviy va moddiy rag’batlantirishga tavsiya qilish;
- pedagogik xodimlarning attestasiyadan o’tkazish bo’yicha materiallarni tayyorlash;
- ta’lim muassasasi miqyosida fan oyliklari (haftaliklari), fanlar bo’yicha darsdan tashqari (fakultativ, to’garak) ishlari, fan olimpiadalarining bosqichlari, ko’rik-tanlovlarning o’tkazilishi va ularning samarasini nazorat qilib borish.

Metodika Kengashi yig'ilishlari qarorlashtirilib, Kengashning quyidagi hujjatlari ta'lim muassasasi ish yuritish hujjatlari bilan birga saqlanadi: ish rejasi, Kengash yig'ilishi bayonnomasi, Kengash tomonidan tahlil qilingan materiallar, Ekspert qilingan materiallar va ishlab chiqilgan metodik ishlar, yillik hisobot.

Metodika birlashmalari va ularning faoliyatini tashkil etish yo'llari. Ta'lim muassasasida fanlar yoki bir-biriga yaqin bo'lgan fanlar turkumlari bo'yicha Metodika birlashmalari faoliyat ko'rsatadi. Metodika birlashmalarining maqsadi o'qituvchilarning metodik va kasbiy mahoratlarini takomillashtirish, o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berishga qo'yilgan hozirgi zamon talablarining bajarilishini ta'minlash borasida o'zaro yordamni tashkil etish, ijodiy tashabbuslarni uyg'unlashtirish va ta'lim-tarbiya berishning zamonaviy usullarini ishlab chiqishdan iborat.

Metodika birlashmalari o'zida Metodika Kengashining vazifalarini aks ettiradi. Shu bilan birga Metodika birlashmalari quyidagi vazifalarni ham amalga oshiradi:

- fanlar bo'yicha taqvimiy, mavzuiy rejalarni tasdiqlashga tavsiya etish;

- oraliq va yakuniy nazoratlar uchun o'qituvchilar tomonidan tayyorlangan sinov materiallarini tasdiqlash;

- ilg'or o'qituvchilarning ish tajribalarini o'rganishni tashkil qilish va ommalashtirish;

- tegishli yo'nalish yoki fan bo'yicha ta'lim muassasasida metodik ta'minotga bo'lgan ehtiyojni aniqlash;

- darslarni o'zaro kuzatishlarni tashkil qilish, natijalarni tahlil etish va mutaxassislariga amaliy yordam berish;

- ta'lim metodlarini o'rganish maqsadida ochiq darslarni tashkil etish, ilg'or pedagogik tajribalarga doir takliflarni o'rganish, umumlashtirish va ommalashtirish;

- yosh mutaxassislarga metodik yordam berish;
- ko‘rgazma va ko‘rsatmali vositalardan foydalanish bo‘yicha metodik tavsiyalarni berish;
- fan xonalarining me‘yoriy hujjatlar talablari asosida jihozlanishini tashkil etish.

Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida Metodika birlashmalari boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi bo‘yicha bitta, V-XI sinflarda esa o‘quv rejasidagi alohida fanlar bo‘yicha tashkil etiladi. Agar u yoki bu fan bo‘yicha o‘qituvchilar soni uch nafardan kam bo‘lsa, u holda fan o‘qituvchilari shu turkumdagi fan o‘qituvchilari bilan birgalikda bitta Metodika birlashmasiga birlashadilar, Metodika birlashmasiga ta‘lim muassasasi Pedagogika Kengashi qaroriga asosan ijodkor va tajribali o‘qituvchilardan ta‘lim muassasasi direktorining buyrug‘i bilan rahbar tayinlanadi.

Metodika birlashmalarining faoliyati quyidagi hujjatlar asosida tartibga solinadi: ish rejasi, Birlashma a‘zolari haqidagi ma‘lumotlar, Birlashma faoliyatiga aloqador bo‘lgan o‘quv-metodik hujjatlar, Birlashma yig‘ilishi bayonnomalari, hisobotlar.

Test topshiriqlari:

1. Ta‘lim menejmenti nima?
 - a) Ta‘lim jarayonlarini boshqarish va tashkil etish tizimi
 - b) O‘quvchilarni nazorat qilish jarayoni
 - c) Darslarni rejalashtirish jarayoni
 - d) Faqat maktab ma‘muriyati uchun mo‘ljallangan faoliyat
2. Ta‘lim menejmentining asosiy vazifasi?
 - a) Ta‘lim jarayonlarini samarali tashkil etish va boshqarish
 - b) Pedagoglar ishini nazorat qilish
 - c) Moliyaviy resurslarni boshqarish
 - d) O‘quv materiallarini tarqatish

3. Ta'lim menejmentining boshqaruv jarayonida qanday funksiyalar mavjud?

- a) Rejalashtirish, tashkil etish, boshqarish va nazorat qilish
- b) Nazorat, kuzatish va baholash
- c) O'qitish va o'qish faoliyati
- d) Tashkilot ichidagi muammolarni hal qilish

4. Ta'lim jarayonining tarkibiy qismlari orasidagi obyektiv, mavjud, barqaror, takrorlanuvchi aloqadorlik .. deb ataladi.

- a) Ta'lim qonuniyati
- b) Ta'lim tamoyillari
- c) Ta'lim qonuniyati
- d) Ta'lim paradigmalari

5. ..-o'quv jarayonining umumiy maqsadlari va qonuniyatlariga binoan uning mazmuni, tashkiliy shakl va metodlarini belgilab beruvchi boshlang'ich qoidalaridir.

- a) Ta'lim tamoyillari
- b) Ta'lim qonuniyati
- c) Tarbiya qonuniyati
- d) Ta'lim paradigmalari

Nazorat savollari:

1. Ta'lim muassasasi menejmenti tushunchasini izohlang

2. Ta'lim muassasasini boshqarish deganda nimani tushunasiz?

3. Ta'lim muassasasi Ustavi qanday hujjat va unda nimalar o'z aksini topgan?

4. Ta'lim muassasasining ichki boshqaruvi qanday amalga oshiriladi?

IV MODUL. BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASI TARIXI FAN SIFATIDA

13-mavzu. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasida eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlarning rivojlanishi

Reja:

1. "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixi" fanining maqsad va vazifalari.
2. Eng qadimgi yozma yodgorliklarda ta'lim-tarbiya masalalari.
3. Ta'lim-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari.

"Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixi" fanining maqsad va vazifalari. "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixi" **fanining maqsadi** – eng qadimgi zamonlardan to hozirgi kungacha turli tarixiy davrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar taraqqiyotini tizimli yondashuv asosida o'rganishdan iborat. Maktab va pedagogika ko'p asrlik tarixiy yo'lni bosib o'tgan. Mazkur davrda pedagogika fani ko'plab g'oyalar va konsepsiyalar bilan boyib bordi.

"Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixi" fanining predmeti - eng qadimgi zamonlardan to hozirgi kungacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlarning rivojlanish jarayoni hisoblanadi.

Ibtidoiy jamiyat – ibtidoiy odamlarning paydo bo'lishidan to davlat yuzaga kelguniga qadar bo'lgan davr. Jamoa bo'lib mehnat qilish va jamoa bo'lib iste'mol qilish ibtidoiy jamiyat ning o'ziga xos xususiyatidir.

Insoniyat faoliyatining asosiy turi sifatida tarbiyaning yuzaga kelishi mil.av. 40-35 ming yilliklarda zamonaviy qiyofadagi odamlar ("***homo sapiens***"- "ongli odam")ning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Ibtidoiy jamoa tuzumi davrida mehnat tarbiyasi yetakchi o'rin tutgan.

Ana shu asosga ko'ra mehnat bilan bog'liqlikda kishilar uch guruhga bo'lingan:

- 1) bolalar va o'smirlar;
- 2) ijtimoiy hayot va mehnatda to'la ishtirok etuvchilar;
- 3) keksalar.

Hozirgi o'zbek xalqining ajdodlari bundan bir necha ming yillar oldin yashagan bo'lib, ular yuksak va o'ziga xos madaniyatni vujudga keltirishda juda katta va mashaqqatli yo'lni bosib o'tgan.

Pedagogika tarixi fanini o'rganishda ko'p yillik tarixiy, arxeologik tadqiqotlarning natijalari sifatida qo'lga kiritilgan obyektiv manbaalariga tayanib ish ko'riladi. Mazkur obyektiv manbaalar jumlasiga-pedagogika tarixi faniga doir adabiyotlarda quyidagilar kiritilgan.

1. Eng qadimgi yozma bitiklar. («O'rxun Yenisey», «Qultegin», «Xorazm», So'g'd bitiklari va yozuvlari)
2. Arxeologik topilmalar. (Teshiktosh, Suyumalitosh, Zarautsoy, Qo'y qirilgan qal'a, Qirqqiz, Yerqo'rg'on va boshqalar)
3. Buyuk ajdodlarimizning ilmiy-pedagogik, ma'rifiy-falsafiy asarlari.
4. Islom ta'limotining g'oyaviy asoslariga doir manbaalar.
5. Badiiy pedagogik asarlar.
6. Qadimiy qo'lyozmalar.
7. Turli davrlarda yaratilgan va pedagogik amaliyotda qo'llanilgan darslik o'rnidagi mabaalar, pedagogik ahamiyatga molik asarlar.
8. Turli davrlarda yaratilgan darslik va o'quv qo'llanmalar.
9. Turli davrlarga oid o'quv rejalari va dasturlari

10. Turli xalqlar va mamlakatlarning xalq ta'limi tarqqiyoti, ilg'or kishilarning pedagogik qarashlariga doir manbaalar.

Eng qadimgi yozma yodgorliklarda ta'lim-tarbiya masalalari. Jamiyat taraqqiyoti bilan birga bolalarga dalalarni o'lchash, suv toshqinlarini oldini olish, odamlarni davolashga oid bilimlar avj oldi. Natijada maktablarga va yozuvga ehtiyoj sezila boshladi. Dastlab suratli piktografik xat paydo bo'lgan bo'lsa, keyinchalik qo'shni mamalakatlardan kirib kelgan harf bilan yozish usuli paydo bo'ladi va tez tarqala boshlaydi.

Eramizdan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalarida oromiy yozuvi, Aleksandr Makedonskiy istilosidan keyin esa yunon yozuvi shu bilan birga forsiy mixxat ham ma'lum vaqtlargacha qo'llanib kelingan. O'sha davrda Xorazm, So'g'd, Kushon, Run, Uyg'ur va boshqa yozuvlar paydo bo'lgan va bu yuksalish ta'lim - tarbiyaning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan.

Inson ibtidoiy jamoa bo'lib yashash tarzini asta - sekin rivojlantirib borib, jahon madaniyatida katta kashfiyotlar yaratdi. Xitoyda qog'ozning ixtiro etilishi, Hindistonda hisoblash o'nlik tizimining paydo bo'lishi, Mesopotamiyada yer kurrasini graduslarga, sutkani soat, daqiqa va soniyalarga bo'lishning joriy etilishi, Markaziy Osiyoda O'rta dengiz bilan Hindistonni bog'lovich karvon yo'lining vujudga kelishi, keyin Markaziy Osiy orqali Xitoydan O'rta dengizga "Buyuk ipak yo'li"ning ochilishi kabi muhim voqealar madaniyatning taraqqiy etishi va yozuvning tarqalishiga sabab bo'ldi. Demak, eramizning boshlarida hozirgi Markaziy Osiyo hududida yunon va oromiy alifbosi asosida Xorazm, So'g'd, Baqtriya yozuvlari shakllangan.

Eramizdan avvalgi taxminan 484-431-yillarda yashagan yunon tarixchisi Gerodotning "Tarix" kitobida qadimgi forslar, saklar va massagetlarning ta'lim - tarbiyaviy qarashlariga oid muhim ma'lumotlar berilgan.

Forslarning eng sharaflaydigan narsasi jasurlikdir, - deb yozadi olim, shunga ko'ra ular ko'proq o'g'illarga ega bo'lishdan faxrlanishgan. Podshoh ham kimning o'g'li ko'p bo'lsa, unga sovg'alar yuborib turgan. O'g'il bolalarni 5 yoshdan 20 yoshgacha faqat uch narsaga: otda yurish, kamondan otish, to'g'rilikka o'rgatishgan. O'g'il hech qachon ota - onasini behurmat qilmagan.

Gerodotning yozishicha, forslar uchun yolg'onchilik va qarzdor bo'lish sharmandalik hisoblangan, ular daryo suviga tupurmaganlar, hatto unda qo'l yuvmaganlar, daryolarni muqaddas sanaganlar. Yana bir tarixchi Plutarx fors ayollarining qahramonona jasoratlari haqida yozadi.

Yana uning yozishicha Aleksandr Makedonskiy yerli xalqlarga yaqinlashish maqsadida 30 ming bolani ajratib olib, ularga yunon tili va harbiy san'atini o'rgattiradi. Keyinchalik yunon alifbosi qabul qilinib, maktablarda shu asosida o'qitiladi.

Xitoy tarixchilari, ulardan Syuan Szin Samarqand aholisi axloqi va xulq - odobi bilan boshqalarga o'rnak bo'lganligi haqida yozadi. Bulardan qadimda bolalar o'qitiladigan savod maktablari bo'lganligi, bundan tashqari harbiy mashqlarga o'rgatilganligi ham ma'lum bo'ladi.

Eng qadimgi davrlardagi ta'lim - tarbiyaga oid qimmatli ma'lumotlarni biz xalq og'zaki ijodi namunalari - afsonalar, qahramonlik eposlari, qo'shiqlar, maqol va iboralarda ham ko'ramiz. Ayniqsa, ibtidoiy kishilarning tabiat va jamiyat haqidagi tasavvurlari, odatlari, munosabatlari xalq og'zaki ijodining eng qadimgi janrlaridan hisoblangan afsonalarda ifodalangan.

Eposlarda xotin - qizlarning fidoyiligi, jasorati, aql - idroki, erkaklar bilan teng sharoitda faoliyat ko'rsatganliklari ifodalanadi. Sak va massaget qabilalari eposlari, ayniqsa, mashhurdir. Polienning "Harbiy xiylalar" asarida Shiroq afsonasi keltiriladi.

Gerodotning "Tarix" kitobida keltirilgan massagetlar hukmdori Tumaris va Eron shohi Kir haqidagi rivoyatlar ham o'ziga xosdir. Bulardan tashqari feodal jamiyati boshlarida yaratilgan "Er xubbi", "Chistoniyalik bek", "Siyovush", "Rustam" singari afsona va qahramonlik dostonlari ham katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Umuman xalq og'zaki ijodining barcha janrlarida ham ta'lim - tarbiya, yoshlarning axloqiy barkamolligi masalalariga juda katta e'tibor qaratilganki, biz bulardan o'tmish ajdodlarimizda tarbiya ishlari qanday bo'lganligini, qaysi axloqiy xislatlar ulug'langanligi - yu, qaysi sifatlar qoralanganligini ham bilib olishimiz mumkin.

Turkiy xalqlarning " O'rxun - Enasoy yodgorliklari", "Irq bitiklari" kabi yozma ma'rifiy yodgorliklar ham borki, ularda tarbiyaviy xarakterdagi qarashlarni ko'rishimiz mumkin.

Eng qadimgi turkiy tilda yaratilgan turk - runiy yozuvida bitilgan O'rxun - Enasoy bitiklari VI - VIII asrlarda yozib qoldirilgan bo'lib, ular ta'lim - tarbiyaga oid qimmatli ma'lumotlar beradi. Toshga o'yib yozilgan O'rxun - Enasoy yodgorliklari dastlab Enisey (Enasoy) havzalarida, keyin Mo'g'ulistonning O'rxun daryosi bo'yida topilib, daniyalik olim Vilgelm Tomson 1893-yilda uni birinchi bo'lib o'qigan. Ko'plab olimlar bu yozuvlar ustida tadqiqotlar olib borganlar.

VI asrlar o'rtalarida Oltoy, Ettisuv, Markaziy Osiyo hududlarida turk xoqonligi tashkil topgan edi. 604-yili xoqonlik bo'linib ketgan va VIII asr o'rtalarida tugatilgan.

Turk xoqonligi asosan 3 kishi: Bilga xoqon (Mo'g'ulon), sarkarda Qul tegin, vazir Tunyuquqlar qo'lida markazlashgan edi.

Bitigtoshlarda turk xoqonlarining yurishlari, jasoratlari, ularning bilimli, mard, xalqparvar alp yigitlar ekanligi bayon etiladi. Masalan, Qo'ltegin bitigida u xalqparvar, tadbirkor, o'z

manfaatidan Vatan manaatini yuqori qo'yadigan shaxs sifatida ta'riflanadi. Qo'ltegin Eltarish xoqonning kichik o'g'li, u 731 yil 29 fevralda 47 yoshida vafot etadi. Bitig tosh 732 yili o'rnatilgan. Bitigdagi voqealar Qo'lteginning akasi Bilga xoqon tilidan hikoya qilinadi. Bitig muallifi Qo'l teGINning jiyani Yo'llug' tegindir.

Bitigda yana Bilga eng muhim insoniy xislatlar, hayotiy zaruriyatlar haqida pand - nasihat beradi. Xalqni birlashishga chaqiradi, o'zaro do'stlik, ittifoqlik, vatan manfaati uchun kurashga chorlaydi.

Ikkinchi bitig Bilga xoqon haqida. Bu 735 yili o'rnatilgan. Bilga 734 yili o'ldirilgan. Bitig Yo'llig' tegin tomonidan zilgan. Bu bitigad Bilga xoqonning yurishlari ko'rsatiladi. Bilga elparvar xoqon deb taniladi. U turk xalqining vatani abadiy bo'lishi uchun kurashadi. Xoqonga xos bo'lgan xislat va fazilatlar haqida gapiriladi.

Uchinchi – To'nyo'quq bitigi 717 - 718 yillarda, To'nyo'quq hayotligida yozilgan. To'nyo'quq vatanparvar, insonparvar shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Bu bitiglar asosida turklarning turmush tarzi, jamiyat a'zosining axloqiy qiyofasini belgilovchi muhim sifatlar haqida ma'lumotlar olish mumkin.

Qadimiy yozma yodgorliklardan "Irq bitigi" XIX asr oxirida Sharqiy Turkistonning Dunxuan degan joyidan topilgan. U haqda ma'lumot kam. Asar yuz betdan iborat bo'lib, moniy jamoasidagi Isig Sangun va Ite chuk ismli ikki bola uchun bitilgan. Asar mazmunini nima yaxshiyu, nima yomonligini tushunish, anglab etish tashkil etadi. Ana shu yaxshi va yomonning ta'rifi zaminida axloqiy talablar talqin etiladi. Asarda turkiy xalqlarning turmushi, axloqiy munosabatlari, asosan, qushlar va hayvonlar obrazi orqali aks ettiriladi.

"Irq bitigi"da eng qadimgi ajdodlarimizning xalq og'zaki ijodiga xos, mifologik hamda totemistik ifodalar o'z aksini topgan. Voqealar tush va uning ta'birlari tarzida bayon etiladi.

Umuman bu yodgorliklarda inson kamolotini kuylashga e'tibor qaratilgan. Ularda ajdodlarimizning xulq - odobiga oid dastlabki tasavvurlari, ezgulikka bo'lgan intilishlari ifodalangan.

Eramizdan oldingi minginchi yillarning o'rtalarida eng qadimgi ajdodlarimiz tomonidan qahramonlik mazmunidagi juda ko'p afsonalar, rivoyatlar aytilgan bo'lib, ular zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"ga kiritilgan.

"Avesto"da insonning barkamol bo'lib yetishishida uning so'zi, fikri, ishi, birligiga katta e'tibor berilgan. Bu axloqiy uchlik eng qadimgi davrlardan boshlab undan keyin yaratilgan barcha ma'rifiy asarlarga asos bo'lgan desak, xato qilmagan bo'lamiz.

"Avseto"da Markaziy Osiyo, Ozarbayjon, Eron hamda Yaqin va O'rta Sharq xalqlarining eng qadimgi (er.av. 2-ming yillikning oxirlaridan 1-ming yillikning keyingi asrlarigacha bo'lgan) davrdagi tarixi, ijtimoiy - iqtisodiy hayoti, maishiy turmushi, axloqi, urf - odat, diniy qo'shiqlari, chorvachilik - dehqonchiligi, savdo - sotig'i, qo'shni xalqlar bilan iqtisodiy - madaniy munosabatlari yoritilgan. Bir qarashda "Avesto" sof diniy mazmundagi kitobdek tuyuladi, biroq u falsafa, tarix, axloq, xalq og'zaki ijodiyoti, geografiya, biologiya, ruhshunoslik, tarbiyashunoslik, falakkiyot, tabobat va boshqa maslalarga doir qimmatli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan¹.

Olimlarning mulohazalariga ko'ra "Avesto"ning asoschisi Zardo'sht bo'lib, eramizdan oldingi VI asrda Xorazmda yashagan. U chorvachilik bilan shug'ullangan Spitama urug'idan bo'lib, onasi Dugdava, otasi esa Paurushaspadir.

Zardusht ko'pxudolikka qarshi chiqib, 20 yoshida nor tuyasiga minib (Zardusht - sariq tun egasi demakdir), qishloq va shaharlarda yakkaxudolik g'oyasini olg'a surdi. Xorazm hukmdorlari ta'qiblari natijasida Zardusht bir guruh tarafdorlari bilan Eronga qochib o'tadi va o'z ta'limotini uzil - kesil

¹ Avesto. O'zbekcha tarjima (Asqar Mahkam tarj.) T.:2001.

shakllantiradi. Eron shohi Vishtaspga o'z diniy ta'limotini asoslab beradi va uning e'tiborini qozonadi. Eronu Turonda otashparastlik dini to'la joriy etiladi. Zardusht 77 yoshida Balx shahrida ko'pxudolik tarafdorlari tomonida o'ldiriladi.

Zardusht Sharqning birinchi faylasufi, notig'i, shoiri, donishmandi, xalq dohiysidir. Zardusht miloddan avvalgi VII-VI asrda yashagan. Xorazm hokimligiga qarashli hududda chorvachilik bilan shug'ullangan Spitamen urug'idan bo'lgan. Otasi Paurushaspa, onasi Dugdova deb nomlanganlar, ular ot va tuya boqish bilan shug'ullanganlar. Zardusht ko'p xudolikka siginish, qurbonlik natijasida mollar qirilib ketayotganini hamda qabilalar o'rtasidagi nizolarni ko'rib, uni oldini olishni o'ylaydi va o'z ta'limotini targ'ib eta boshlaydi. Lekin qabila boshliqlariga uning ta'limoti yoqmaydi. Zardusht xudodan kelgan vahiy orqali ko'pxudolikka qarshi yakka xudolikni targ'ib etib chiqadi, kuchli hokimiyat o'rnatib, yer yuzida tinchlikni barqaror etish uchun kurashadi, yaxshilik va ezgulik xudosi Axura Mazdani himoya etadi.

"Avesto" – jahon madaniyatining, jumladan, Markaziy Osiyo va Eron xalqlari tarixining qadimgi noyob yodgorligidir. Zardushtlik e'tiqodiga amal qiluvchilarning muqaddas kitobi sifatida Yagona Tangriga topinish shu ta'limotdan boshlangan. Bu kitob tarkibi, ifoda uslubi va timsollar tizimi bilan adabiy manbalarga yaqin turadi. "Avesto"da tilga olingan joy nomlari (Varaxsha, Vaxsh)dan kelib chiqib, uning Amudaryo sohillarida yaratilgani aniqlangan. Shu asosda uning vatani Xorazmdir degan qarash mavjud.

Avesto oromiy va pahlaviy yozuvlari asosida yaratilgan maxsus alifboda datslab to'qqiz ho'kiz terisiga yozilgan. Ilk nusxalari asosida sosoniylar (mil. ol. 7-3 asr) davrida 21 kitob holida yig'ilgan, bizgacha ularning chorak qismi yetib kelgan. Tiklangan matnga "Zand" nomi bilan sharhlar bitilgan.

Avesto to'rt qismdan iborat:

Yasna ("Diniy marosimlar");

Yasht (ma'no jihatdan Yasnaga yaqin);

Visparad ("Barcha ilohlar haqidagi kitob"),

Vendidad ("Yovuz ruhlarga qarshi qonunlar majmuasi").

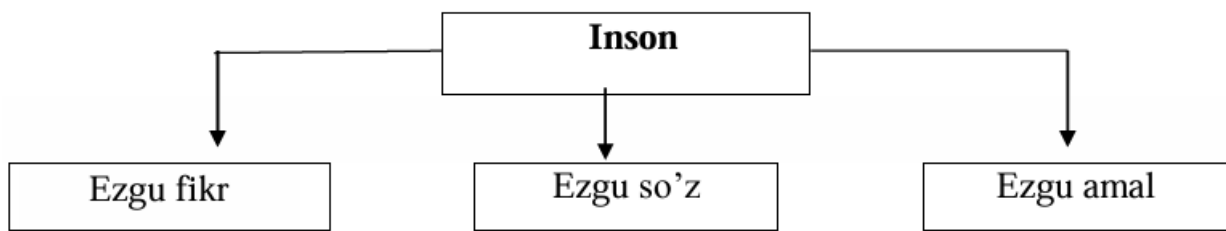
Yasna tarkibiga kirgan madhlar "Gatlar" (ayrim manbalarda "gohlar") deb nomlanib, ularni Zardutsning o'zi yozgan deb taxmin qilinadi. Gatlar tarkibida Jamshid (Yima), Gershasp, Afrosiyob (Alp Er To'nga) kabi afsonaviy qahramonlar hayoti lavhalari uchraydi.

Avesto insoniyat sivilizatsiya tarixining ilk sahifalarini tashkil etgani uchun jahon olimlarining e'tiborini tortgan. U haqda F.Nitsshe, F. Shpigel, A. Mayllet, V. Bartold, E. Bertels, Yan Ripka, O.Makovelskiy, I. Braginskiy v.b. xorijiy olimlarning tadqiqotlari mavjud. O'zbekistonda Avestoni o'rganish qadimdan boshlangan. Abu Rayhon Beruniy, Abu Jafar Tabariy, Abu Baxr Narshaxiy asarlarida Avesto ta'limotiga va unda tilga olingan timsollarga murojaat mavjud. Bu nodir ilmiy asarlarning qo'lyozma va bosma nusxalari O'R FA SHI jamg'armasida saqlanadi.

Hozirgi o'zbek olimlari A.Qayumov, H. Homidov, M. Isoqov, N.Rahmonov kabi olimlarning ilmiy tadqiqot va maqolalari e'tiborli. O'zbekiston Respublikasi hukumatning qarori bilan 2001 yilda Avestoning 2700 yilligi nishonlandi. Avesto vatani Xorazmda bog' barpo qilindi, asarning o'zbek tilidagi tarjimalari chop etildi, u haqda yangi tadqiqotlar yuzaga chiqdi.

"Avesto" tarbiyaviy manba sifatida. Avesto asarida inson shaxsining kamolotga erishishiga oid fikrlar ifoda etilgandir. Mazkur asar g'oyalari orqali qadimgi davrlarda mamlakatimiz hududida yashagan xalqlarning tabiiy, ilmiy, ma'rifiy hamda ijtimoiy qarashlari borasida muhim malumotlarga ega bo'lamiz. Avesto diniy xarakterga ega bo'lish bilan birga, o'zida falsafiy, siyosiy, filologik, va tarbiyaviy masalalarni ham qamrab olgan.

Zardo'shtiylik axloqining asosiy uchligi

Zardushtiylik dinining g'oyalari xususida so'z borganda, ularning to'g'rilik bilan yashash va axloqiy unsurlarga asoslanganligini alohida ta'kidlab o'tish lozim.

Ushbu afsonada gunoh va uning jazosi, poklikning mohiyati ta'riflanib olov, suv, yer, chorva, daraxt hamda o'simliklar ulug'lanadi, kohin, harbiy, dehqon va chorvadorlar sharaflanadi. Hayvonlarga zulm o'tkazish eng katta gunoh sifatida qoralanadi. Mazkur bo'limda shaxsiy gigiyenaga amal qilishga oid qoidalar-tirnoq va sochni parvarishlash masalalari yuzasidan fikr bildiriladi.

Bildirilayotgan fikrlardan anglashiladiki, zardushtiylik dinining g'oyalarga ko'ra, shaxsning axloqiy xislatlarga ega bo'lishi Adolat o'lkasini qaror toptirishda tayanch omil bo'lib xizmat qiladi. Zardushtning asosiy yo'riqlaridan biri ham Axura Mazdaning ko'makchisi sanalgan inson saxovatli bo'lishi kerak, degan aqidadir. Garchi, zardushtiylikda diniy rasm-rusumlarga rioya etish, Zardusht tomonidan ilgari surilgan barcha axloqiy yo'l-yo'riqlarni bajarish har bir kishining muqaddas burchi ekanligi e'tirof etilishi bilan birga, dunyoviy ishlar va ularning mohiyati ham ochib beriladi.

"Yaxshi fikr" iborasining mazmuni o'zida ilohiy qonun ruhidagi g'oyalarga ega bo'lish, yaqin kishisiga nisbatan mehribonlik ko'rsatish, muhtojlarga ko'maklashish, yovuzlikka qarshi kurashga doimo tayyor turish, kishilarning baxt-saodati yo'lida harakat qilish, ahillik, qabiladoshlar bilan birga do'stlik va totuvlikda yashashga intilish ruhidagi niyat va fikrlar

musaffoligini aks ettiradi. Inson fikran ham boshqalarga hasad qilmasligi lozim. Yaxshi niyatli kishi darg'azab bo'lmaydi, jaholatlarga berilmaydi. Zero, bunday ruhiy holatda inson yaxshilik haqida o'ylamaydi, burch va adolat haqida unutadi va nojo'ya harakatlar qiladi.

Avestodagi uchlikning haqiqiy manbalariga yondashiladigan bo'lsa, ular qadimgi zamon kishilarining axloqiy tasavvurlariga batamom muvofiq bo'lib tushadi. Fikr, so'z va ishning birligi ibtidoiy insonning ham ajralmas xislati edi. Uning ong, axloq va boshqalar xususidagi tasavvurlari o'zi mansub bo'lgan jamoa bilan uzviy bog'langan, Jamoaning fikri uning ham fikri, jamoaning so'zlari uning ham so'zlari, jamoaning ishlari uning ham ishlari bo'lgan. Ijtimoiy va shaxsiy manfaatlarning uyg'unligi-urug'chilik jamiyatining muhim belgisidir. Jamoaning har qanday topshirig'ini bajarish uning a'zolari uchun muqaddas qonun edi.

Ta'lim-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixini davrlashtirishga doir xilma-xil yondashuvlar mavjud. So'nggi yillarda O'zbekistonda pedagogika tarixini o'rganishga doir eng keng tarqalgan davrlashtirish o'zida quyidagi bosqichlarni aks ettiradi:

1. Eng qadimgi davrlardan O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgunga qadar;
2. Mustaqillikka erishilgandan to hozirgi kungacha O'zbekistonda pedagogik fikrlar rivoji;
3. Jahon pedagogik fikrlari rivoji (eng qadimgi davrlardan hozirgi kungacha).

Biroq pedagogika tarixini insoniyat tarixi bilan bog'liqlikda o'rganish maqsadida quyidagi tarzda davrlashtirish maqsadga muvofiq:

1. Eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar;

2. VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha Markaziy Osiyoda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar;

3. Sharq Uyg'onish davrida pedagogik fikrlarning rivojlanishi;

4. XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movarounnahrda tarbiya va maktab;

5. XVII asrdan XIX asrning yarmigacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivoji;

6. XIX asrning 2-yarmi – XX asr boshida Turkiston o'lkasida tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar;

7. 1917-1991 yillarda O'zbekistonda ta'lim tizimi va pedagogik fikrlar rivoji;

8. Mustaqil O'zbekiston ta'lim tizimi. Mustaqillik yillarida pedagogik fikrlar rivoji;

9. Eng qadimgi davrlardan XIX asrning birinchi yarmida jahon pedagogika fanining rivojlanish tarixi;

10. XIX asrning 2-yarmi – XX asrda jahon pedagogika faning rivoji;

11. Hozirgi davrda jahon mamlakatlari ta'lim tizimi va pedagogika fani rivoji.

Yosh avlodni o'tmishda tarbiyalash va o'qitish nazariyasi bilan praktikasining qanday taraqqiy qilib kelganligini bilmay turib hozirgi jamiyatda yoshlarni mustaqillik ruhida tarbiyalash masalalarini ilmiy ravishda hal qilib bo'lmaydi. Tarbiya va ta'lim nazariyasi hamda praktikasini tarixiy davrlardagi rivojlanishi pedagogika tarixida o'rganildi.

Tarbiyaning ilk shakllari ibtidoiy jamiyat davridayok paydo bo'lgan: Keksa avlod mehnat jarayonida orttirgan tajribalarini yosh avlodga o'rgatishga harakat qilgan. Quldorlik tuzumi davrida sharqda tarbiyaga oid turli pedagogik qarashlar vujudga keldi.

Demokrat, Platon, Aristotel va boshqalar kadimgi yunon filosoflari asarlarida tarbiyaning maqsadi vazifasi mazmuni va vositalari haqida fikrlar bildirilgan.

Qadimgi yunon filosoflarini tarbiyada etika va psixologik birligi prinsiplariga tayanish aqliy, axloqiy va jismoniy birligi to'g'risidagi goyalari pedagogik tafakkurning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Feodalizm jamiyati davrida ta'lim tarbiya ishlari hukmron feodal tuzumi va diniy mafkura maqsadiga qaratildi. Xususan, o'rta Osiyoda tasavvuf maslagining reaksiyon shakllari maktab va madrasalarda katta ta'sir ko'rsatdi. Ta'lim-tarbiya sohasida ikki oqim vujudga keldi. Birinchi oqim G'azoliy, Ahmad Yassaviy, Sulaymon, Boqirg'oniy kabilar madrasalarda aniq fanlardan ta'lim berilishiga qarshi turdilar.

Ikkinchi oqim dunyoviy ta'limni ilgari surdi. Bu oqimning mohiyati Al-Xorazmiy, Abu-Rayxon Beruniy, Farobiy Abu Ali Ibn Sino Ulug'bek, Nizomiy. Ganjaviy, Nosir, Xusrav, Sahdiy, Umar Xayyom, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar faoliyatidan namoyon bo'ldi.

Bular tibbiyot mantiq, mo'zika, adabiyot, geografiya, matematika kabi ilmlar bilan yosh avlodni tarbiyalash fikrini olga surdilar.

Xususan Farobiy insonning mahnaviy yetuk va mukammal bo'lishi uchun jismoniy aqliy estetik va axloqiy tarbiyani birgalikda olib borish zarurligini kayd etdi. Sharq mutafakkirlari inson akl orqali xar qanday bilimni egallashga kodir ekanligini tahkidladilar va inson qobiliyatiga qattiq ishondilar.

"Kalila va Dimna", da shuningdek, Kaykovusni "Qobusnoma", Nizom ul-mulkning "Siyosatnoma", Nosir Xisravning "Saodatnoma", "Rushnoinoma" Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u Bilig", Maxmud Qoshg'ariyning "Devoni Lug'otit-Turk", Ahmad

Yugnakiyning, "Hibbat ul haqoyiq", "Alisher Navoiyning "Maxbub-ul qulub" asarlarida ilg'or pedagogik-qarashlar ham ifodalangan.

Insonni tarbiyalashni yaxlit nazariyasi bo'lgan pedagogika tarixi chek mutafakkiri Ya.K.Komenskiy nomi bilan bog'liq. Komenskiy Yevropa tarbiyasini umumlashtirib tahlil va tarbiyaning asosiy masalalarini ishlab chiqdi. Sinf dars ta'limi sistemasini yaratdi. Keyinchalik ingliz filosofi D.Lokk, fransuz materialistlari A.Gervetsi, D. Didro, J.J.Russo va boshqalar pedagogika fanini ilg'or goyalar bilan boyitdilar. O'zbekistonda pedagogikani tashkil topishi va rivojlanishi Abdulla Avloniy, Niyoziy Xusaynxon, A.Ibodiyev, I.Raxmatullayev, Abdukodir Shakuriy, Qori Niyoziy, O.Sharofiddinov, R.Urinboev, F.Ergoziyev kabi pedagog va olimlar nomi bilan bog'liqdir.

Tarbiyaning paydo bo'lishi masalasi katta printsipal ahamiyatga ega. Olimlar bu masalaga turlicha qaraydilar. Ma'lum guruhdan olimlar ibtidoiy odamlarning iqtisodiy hayoti va mehnat faoliyati bilan ijtimoiy taraqqiyotining eng dastlabki bosqichidan bolalar tarbiyasi o'rtasida mahkam bog'lanish borishini inkor etadilar. Ular tarbiyani biologik jarayon qilib ko'rsatishga urinadilar. Masalan: Sh. Leturno, A. Espinas hayvonlarning instinktiv harakatlarini ibtidoiy odamlarning tarbiyaviy ishlariga o'xshatadilar va tarbiyaning asosi odamlarning o'z zotini davom qildirishga instinktiv ravishda intilishdan iborat, bunda tabiiy tanlanish qonuni amal qiladi, degan noto'g'ri xulosaga keladilar.

P. Monro nazariyasiga ko'ra tarbiyaning asosi bolalarning kattalarga faol ravishda taqdim qilishga instinktiv intilishdan iborat degan fikr yuritadi. Umuman tarbiyaning kelib chiqishi Sh. Leturno, A. Espinos, P. Monroning qarashlaricha biologik jihatdan talqin etiladi.

Islom dinida tarbiya bu Allohdan nisbat olish ma'naviy barkamollikka erishish orqali Allohning in'omi jannatga erishish

deb hisoblaydilar. Muqaddas «Qur'on» ko'rsatmalariga qathiy amal qilish, «hadis»lar asosida Alloh elchisi Muhammad (s.a.v) payg'ambar, uning safdoshlari va avliyolar, pari shayxlardan ibrat olish deb hisoblaydilar. Aynan diniy qarashlarda mutloq axloq, ideal sohibi Alloh hisoblanib, diniy etikaga rioya qilish tarbiya mazmunining asosini tashkil etadi.

Ibtidoiy kishilarning omon qolishi va ko'payishidan iborat o'z tabiiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan mehnat faoliyati hayvonni bora-bora insonga aylantiradi, kishilik jamiyatini yaratdi, bu jamiyatni tarkib topishi sotsial qonunyatlar bilan belgilanadigan bo'ldi. Tarixdan ma'lumki, diniy qarashlar asosida o'z xalqi va dinini eng oliy va yuksak darajada ta'riflab, milliy nizo va fojiali voqealarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Ularning qarashlaricha, go'yo mahlum bir xalq Alloh in'omi orqali tarbiyalanganligi akl zakovati bilan ajralib turadi. Shuningdek, boshqa xalqlar ularga tobe bo'lishi lozim. Bunday tasavvurlarning kuch va asossiz ekanligini tajribada isbotlab berishga intilgan ayrim shaxslar ham bo'lgan. Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda buyuk ajdodlarimizdan katta davlat arbobi va ulug' shoir Boburning nabirasi XVI asrda yashagan, ajoyib hukmdorlardan biri deb topilgan Akbarshoh g'ayriinsoniy bo'lsada, g'alati bir tajriba o'tkazgan.

Javoxarlal Neruning «Jaxon tarixiga bir nazar» nomli katta asarida shunday bir rivoyatni keltiradi: Xind xalqining farovonligi uchun juda ko'p kuch-g'ayrat sarflagan, uning tahrificha «hind millatchiligining otasi» deb topilgan ulug' podsho Akbarshoh har xil din va irqdagi kishilar bilan diniy va boshqa turli mavzularda bahs, suhbatlar o'tkazib kelgan. Bu bahslar, odatda deb yozadi Neru – Akbarshohni musulmonchilikdan qaytarib o'z diniga kiritishga intilgan g'ayridin vakillari hisoblangan eng zo'r

ulamolarning mag'lubiyati bilan tugagan va ular o'z maqsadlariga erisha olmaganlar.

Islom diniga sadoqatli Akbarshoh hind qizi vakiliga uylanib siyosiy faoliyatida nafaqat millatlararo do'stlik va birodorlik tarafdori bo'libgina qolmay, balki vijdon erkinligi g'oyasini har tomonlama yoqlab kelgan. Mazkur siyosatning to'g'ri ekanligini tajribada isbotlash maqsadida bu mustabid har xil xalq va dinga mansub kishilarning endi tug'ilgan 12 ta farzandlarini tortib olib, ularga qarab turuvchi gung enagalar bilan birga baland devorli qasrga qamab qo'yishni buyuradi. Shu tariqa maxbuslar tashqi dunyodan mutlaqo ajratilgan holda 12 yil davomida kasr ichida yashaydilar. Bolalar 12 yoshiga to'lgach, shoh huzuriga turli irqdagi va dindagi mashhur olim va ulamolar to'planishadi. Bu yerda hozir bo'lganlarning deyarli hammasi diniy haqiqat va milliy xarakter tug'ma, inson ayniqsa, muayyan dinga mansub ona tilida gapiradigan bo'lib tug'iladi, degan fikrni o'rtaqa tashlaganlar. Akbarshoh bu fikrga qarshi chiqib inson kamolotida din yoki irq emas, dastavval ta'lim-tarbiya va muayyan muhit hal qiluvchi omil ekanligini aytadi va gunglar tarbiyasida bo'lgan maxsus bolalarni keltirishini buyuradilar, 12 yil davomida jamiyatdan mutlaqo ajratib quyilgan turli irq va dindan odamlarning farzandlari na bir tilni, na bir dinni bilganlar. Ular qandaydir noaniq tovushlar chiqarib, o'z fikrini imo-ishoralar bilan tushuntirishga harakat qilganlar.

Ma'lumki, tarbiya inson hayotidan barcha jarayonlarda kechadi va umrining oxirigacha davom etadi. Endi tarbiyaning evolutsion taraqqiyotini bosib o'tganligini, har bir davrda tarbiya o'z zamonasining talabi, muhitidan kelib chiqqan holda tashkil etilishi va yillar davomida alohida fan sifatida shakllana borishiga e'tibor beraylik. Bunda o'z dinamik o'sib borishi, uning har bir davrdagi maqsadi, vazifasi jamiyatda tutgan o'rniga baho beramiz.

Test topshiriqlari:

1. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixi qanday fan?
 - a) Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixi fani ijtimoiy fan
 - b) Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixi voqea va hodisalarni o'rgatadigan fan
 - v) Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixi maktab tizimi va g'oyalarini o'rganadigan fan
 - g) Boshlang'ich ta'lim pedagogikaga oid bilimlarni o'rganadigan fan

2. Pedagogika tarixi bo'limining asosiy manbalari qaysilar?
 - a) Xalq og'zaki ijodi, pedagogik qadriyatlar, tarixiy manbalar, ta'lim tarbiyaga doir asarlar, davlat qonun va qarorlari
 - b) Davlat hujjatlari, tarixiy g'oyalar, pedagogik meros
 - v) Milliy meros va umumiy qadriyatlar
 - g) Buyuk pedagoglar asarlari, xalq pedagogik adabiyotlari

3. «Turkiy Guliston yoxud axloq» asarida komil inson tarbiyasiga oid ilgari surilgan g'oyalar.
 - a) Aqliy tarbiya, axloqiy tarbiya, vijdon tarbiyasi
 - b) Vatan muhabbati, inson odobi
 - v) Axloqiy tarbiya, vijdon tarbiyasi
 - g) Tarbiya, inson odobi

4. «Birinchi muallim» darsligining muallifi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?
 - a) A.Avloniy
 - b) Munavvar Qori
 - v) I.Gaspirali
 - g) Said Rasul Aziziy

5. Isrof – o‘rinsiz va foydasiz ishlarga pul va mol sarf qilishdir. Isrof natijasida yo‘qchilik, keyin har kimning mol-davlatiga ta‘ma va hasad qilish kelib chiqadi. Ushbu pandning muallifi kim?

- a) Abdulla Avloniy
- b) Dovoniy
- v) Abdurahmon Jomiy
- g) Alisher Navoiy

Nazorat savollari:

1. Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi fanining maqsad va vazifalari.

2. Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi tarixini davrlashtirish masalalari.

3. Qadimgi yozma yodgorliklarda ta‘lim-tarbiyaga oid pedagogik fikrlarning yoritilishi.

4. “Avesto”ning ta‘lim-tarbiyaviy ahamiyatini ochib bering.

14-mavzu. VII asrdan IX asrning birinchi yarmigacha O'rta osiyodagi makyablarda tarbiya va pedagogik fikrlar

Reja:

1. Islom dini g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri
2. Hadis ilmining paydo bo'lishi
3. Imom Ismoil al-Buxoriy va Imom at-Termiziyning hadis ilmi rivojidagi xizmatlari
4. So'fiylik ta'limoti
5. Ahmad Yassaviy, Xoja Abduxoliq G'ijduvoni, bahouddin Naqshband g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri

Islom dini g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri. Movarounnahrda VIII-IX asrlarda islom dinining keng tarqalishi barcha sohalar, fan, madaniyat, falsafa, ijtimoiy hayot rivojiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. O'sha davr tarixini tahlil qilar ekanmiz, mashhur mutafakkirlar, qomusiy olimlar yetishib chiqqanini ko'ramiz. Demak, o'sha davr tarixi, madaniyati, ilmu fani, ta'lim-tarbiya jarayoni o'ziga xos tarzda bo'lib, turli xil tarix silsilalari, urushlar, nizolar oqibatida ham ijobiy rivoj topganligini ta'kidlashimiz mumkin. Bu o'rinda ta'lim-tarbiya ishlarining rivojlanishi g'oyalarini chuqur tahlil etishimiz, uni atroflicha mantiqiy baholash, imkon darajasida tarixiy merosimizning ilmiy-nazariy asoslaridan foydalanish yo'llarini izlash zaruriyati kelib chiqadi.

VII asr boshlarida tashkil topgan Arab xalifaligi o'z mavqeini mustahkamlash uchun boshqa mamlakatlarni ham zabt eta boshladi. Eron, Kavkaz orti, Suriya, Shimoliy Afrika, Janubiy Ispaniya ham xalifalik tarkibiga kiritildi. VII asrdan boshlab arablar Movarounnahrda ham hujum boshladi.

VIII asr o'rtalarida esa butun Movarounnahr zabt etildi, natijada bu o'lkada ham xalqqa islom dini qabul qildirildi. Arablar istilo etgach, Movarounnahrda ham islom g'oyalariga asoslangan ta'lim-tarbiya tizimi o'matila boshlandi va yangi tizimga ega bo'lgan ta'lim muassasalari paydo bo'ldi. Islom dini qabul qilingan joylarda machitlar, machitlar qoshida esa maktablar tashkil etilgan. Arab tilini o'rganish joriy etildi, maktablarda ta'lim arab tilida olib borilar va u yerda, asosan, «Q uroni Karim» o'rganilar edi. Arab bo'lmagan bolalarga islom dini asoslarini o'rgatish maqsadida «Haftiyak», «Chor kitob» kabi darsliklar o'qitilardi.

“Movarounnahrning ravnaqida islom dini ruhoniylarining hissasi katta bo'ldi. Shu boisdan ularning obro'yi oshib, poytaxt Buxoro Sharqda islom dinining eng nufuzli markazlaridan biriga aylandi. Shaharlarda ko'plab ibodatxonalar, shu jumladan jome masjid, xonaqoh va namozgohlar bino qilindi. Shu davrda Buxoro shahrida musulmon Sharqidagi ilk ilmgoh - madrasa bunyod etildi. Buxoroning bu qadimiy madrasasi shaharning Darvozai Mansur mahallasida joylashgan edi. Mamlakat ma'naviy hayotining asosi hisoblangan islom mafkurasiga bu davrda “ustod” deb atalgan din va ilm peshvolari rahnamolik qilardi. Keyinchalik bu nom “shayx ul islom” nomi bilan yanada ulug'landi. Ustodlardan keyin xatiblar turardi.

O'sha davrda islom madaniyati shakllanishining ichki va tashqi manbalari, tamoyillari, ahkomlari, munosabatlari asta-sekinlik bilan rivojlana borganligini, shuningdek ta'lim-tarbiya sohasiga oid o'zaro munosabatlar, ustoz-shogird munosabatlari boshlaganligini qayd etishimiz mumkin.

Ma'lumki, jahon madaniyati xazinasining tarkibiy qismlaridan biri hisoblangan arab tilidagi adabiyot faqatgina arablar emas, balki ko'pgina xalqlar namoyandalari tomonidan yaratilgan o'lmas yodgorlik bo'lib, u o'z taraqqiyotida uzoq va

murakkab yo'lni bosib o'tdi. Abbosiy xalifalar (750-1258) davrida, ayniqsa dastlabki, uch asrda fan va adabiyot, shuningdek, tarixnavislik ham ravnaq topdi. Xalifalikning poytaxti Bag'dod shahri adabiyot va ilmiy tafakkurning markazlaridan biriga aylanib, arab tili esa ilm va fan ahllari uchun asosiy vosita rolini o'ynadi.

Chunonchi, G.N.Sharbatov ta'kidlaganidek, "arablar hamda madaniyat va ilmu fanda arab tilini xalqaro til tariqasida qo'llagan O'rta Osiyo, Eron, Kavkaz va Sharqning boshqa xalqlari tomonidan yaratilgan ko'pdan-ko'p badiiy, tarixiy, jug'rofiy, ilmiy va diniy asarlar ham mana shu davrning mahsulidir". Musulmon maktablari va unda ta'lim-tarbiya mazmuni VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha O'rta Osiyoda bir nechta turdagi ta'lim muassasalari (maktab, madrasa, qorixona, daloilxona) mavjud edi.

Maktablar boshlang'ich ta'lim muassasasi hisoblanib, unda bolalarga yozish va o'qish o'rgatilgan, din haqida dastlabki ma'lumotlar berilgan. Madrasalar yuqori turuvchi o'quv muassasasi hisoblangan, qorixona va daloilxona ("Daloil al-xayrot") quyi diniy xizmatchilarni tayyorlagan.

Maktablardagi ta'lim tizimi bir qancha bosqichli va puxta tashkil etilgani bois savod o'rganish ko'p vaqtni olar edi. Chunonchi, faqatgina alifboni o'rganishga 3-4 oydan bir yilgacha, ba'zida undan ham ko'p vaqt sarflanar edi. O'quvchilar dastlabki o'qish ko'nikmalarini egallaganlaridan so'ng «Haftiyak»ni (fors. "Qur'onning yettidan bir qismi") o'qishni boshlaganlar

O'quvchilar «Haftiyak»ni tugatganlaridan so'ng "Chor-kitob" (To'rt kitob)ni o'qishga kirishganlar. "Chor-kitob" fors-tojik tilida yozilgan bo'lib, uning birinchi qismida diniy marosimlar (tahorat olish, namoz o'qish, ro'za tutish va h.q.) she'riy usulda bayon etilgan, ikkinchi qismida yuqoridagi masalalar katexizis (izoh)

shaklda ancha keng yoritilgan parchalar o'rin olgan. "Chor-kitob"ning "Musulmonlikning muhim masalalari" deb nomlangan uchinchi qismi o'quvchilarni shariatning asosiy ustuni – musulmon diniy huquqlari bilan tanishtirgan. Kitobning "Pandnoma" (Nasihati kitobi) deb nomlangan va XIII asrda yozilgan to'rtinchi qismida Qur'oni karimdan olingan odob-axloq masalalariga oid qoidalar she'riy shaklda bayon etilgan.

Shundan so'ng o'quvchilar mutlaq din masalalariga bag'ishlangan "Sabotul ojizin" kitobini o'qishni boshlaganlar. Ushbu asar ko'pincha uning muallifining nomi bilan, ya'ni – "So'fi Olloyor" deb yuritiladi. Bu sof diniy asar bo'lib, unda diniy masalalar she'riy usulda bayon qilingan.

Maktabni tamomlagan o'quvchilar ta'limni davom ettirish uchun madrasalarga kirganlar.

Madrasa odatda ikki bo'limdan, ya'ni: quyi (ibodat al-'islam) va yuqori (mas'ola) bo'limlardan iborat bo'lgan. Lekin barcha madrasalarda ham bo'limlar shunday nomlanmaganini qayd etish lozim. Masalan, Buxoro madrasalarida quyi bo'lim «mushkulat» deb yuritilgan.

Birinchi bo'limda talabalar din ahkomlarini o'rganganlar. Ikkinchi bo'limda esa – Qur'oni karimga muvofiq holda bayon etilgan islomning asosiy qonunlari o'qitilgan. Bundan tashqari, arab tilshunosligi, mantiq, tarix, she'r yozish ilmi, metafizika va boshqa fanlar ham o'qitilgan. Madrasalarda barcha mashg'ulotlar arab tilida olib borilgan.

Madrasa talabalarini shartli ravishda uchta kursga bo'lish mumkin. Birinchi, ya'ni boshlang'ich kurs adna (quyi), ikkinchi kurs – avsat (o'rta) va uchinchi kurs – a'lo (yuqori) deb nomlangan. Biroq, kurslarning nomlari hamma madrasalarda ham bir xil bo'lmagan. Shu o'rinda bunday kurslarga ajratish faqat yirik madrasalarda mavjud bo'lgani, talabalar soni 20 kishiga

yetmagan kichik madrasalarda esa talabalarning barchasi faqat bitta mudarrisga mashg'ulotga qatnaganlarini qayd etish lozim.

Madrasalarda ta'limning predmetli tizimidan foydalanilmagan. Mashg'ulotlar maxsus kitoblar bo'yicha o'tkazilgan. Ushbu kitoblarni o'rganishni shartli ravishda uch davrga bo'lish mumkin:

1. Filologiya fanlari. Bu davrda arab va fors-tojik tili, shuningdek, she'riyat va ritorikani o'rganishga doir qo'llanmalar o'zlashtirilgan.

2. Diniy bilimlar va islom huquqi. Bunda Qur'oni karim va uning ko'plab tafsirlari o'rganilgan.

3. Umumiy ta'lim. Ushbu davrda tabiatshunoslik kabi dunyoviy fanlar o'qitilgan.

Har bir kitobni to'liq o'rganib chiqish uchun muayyan muddat belgilanmagan bo'lib, talabaning qancha vaqt davomida o'qishi uning sabr-toqatiga va o'zlashtirishiga bog'liq edi. Chunonchi, quyi kursni o'zlashtirish uchun talabalarga kamida 7-8 yil zarur bo'lgan. Ushbu davrda asosan qisqacha musulmon katexizisi, arab grammatikasi, huquq va mantiq ilmi o'rganilgan.

Ma'lumki, islom aqidalari e'tiqod va talablari, huquqiy va axloq me'yorlari "Qur'on" va uning tavsiflarida, "Hadis"larida hamda shariat qo'llanmalari, ilohiyot adabiyotlarida ifodalangan. «Qur'on» - dunyo madaniyatining ulkan boyligi, islomda muqaddas kitob. U arab tilida "Qiroat" ma'nosini anglatadi. "Qur'on" 114 suradan iborat. U kishilarni tenglikka, birodarlikka, tinch-totuv yashashga, saxiylikka undaydi.

Shunga ko'ra u katta axloqiy qimmatga ega. Buni biz «Qur'on»ning necha asrlardan buyon insoniyatning eng ulug' qadriyati sifatida e'zozlanib kelinishidan ham bilsak bo'ladi.

Lekin "Qur'on"ning axloqiy tamoyillarini noto'g'ri talqin qilib, yoshlarni to'g'ri yo'ldan ozdirishga harakat qilgan ba'zi yovuz kuchlar hozirgi kunda ham tajovuz qilmoqda.

Biz uning mazmun-mohiyatiga qanchalik yaxshi va tez o'rgansak, ana shu yomon niyatli kishilarga shunchalik tez zarba beramiz va g'oyaviy bo'shliqning oldini olgan bo'lamiz. Bunda bizga "Hadis"lar ham katta yordam beradi.

"Ota-ona bilan muloqotda bo'ladigan farzandlar quyidagi besh narsani bilishlari kerak". Muloqot chog'ida u:

- ota-onalari qattiq-quruq gapirib yuborganlarida ham ularga malol kelib «uff» demasliklari;
- ota-onani xafa qiladigan so'z so'zlamasliklari;
- ota-onalarga doimo ehtirom bilan yaxshi so'zlarni so'zlashlari;
- ota-onalarga doimo rahm-shafqat ko'rsatib, o'zlarini ulaming oldida kamtar tutishlari;
- Allohdan ota-onalariga rahmat tilab duo qilishlari.

"Qur'oni Karim" (o'zbekcha izohli tarjima). Toshkent, "Sho'lpon". 1992 -yil.

Bundan tashqari hozirgi kundagi eng muhim muhim masalalardan biri uylanishdan oldin yigitning qizga «qalin puli» to'lashi masalasiga e'tibor qaratilib, unda belgilangan qoidalarga rioya qilishligi «Niso» surasining 4-oyatida shunday uqtirilgan: «Xotinlaringizga mahrlarini hadya kabi beringiz! Agar o'zlari sizlar uchun u mahrdan biron narsani ixtiyoriy ravishda kechsalar, sizlar uni pok va muborak bilib yeyaveringlar».

Uylanish majburan emas, yigit va qizning bir-biriga muhabbati asosiga qurilishi, agarda er-xotinlik mehr-muhabbatsizlik asosida bo'lsa, bunday oilaning poydevori zaif bo'lishi «Rum» surasining 21-oyatida ta'kidlab o'tilgan: «Sizlarga o'z jinslaringizdan juft yaratdi, toki siz o'z juftingiz bilan orom topingiz. Xotinlar va erlaringiz o'rtasida muhabbat va mehribonchilik ehson qildi» yoki «Niso» surasining 128-oyatida «Ayollarga yaxshi muomalada bo'linglar», deya nozil qilingan. Shu

bilan bir qatorda ayollarning erlari oldidagi burchlari ham ko'rsatib berilgan. Niso surasining 34-oyatida «Yaxshi ayollar o'z erlariga itoat qilgan xotinlar, erlarining mollarini va o'z nomuslarini nobudlik va begonalar qo'lidan himoya qiladiganlar, - deb madh etiladi.

Ayollar va erkaklarning o'z nafslarini tiya olishlari, diyonat, iffat kabi xislatlarni o'zlarida mujassamlashtirishlari zarurligi, er-xotin murosasimad qilib yashashi zarurligiga ham e'tibor qaratilgan. Jumladan, «Qur'oni Karim»da iffat va nomusning erga ham, xotinga ham barobar ekanligi «Nur» surasining 30-31 oyatlarida shunday bayon etilgan: «Ey, Muhammad! Ahli islom erkaklariga aytgin: oshkor va yashirin ko'zlarini haromdan yopsinlar va nafslarini haromdan tiysinlar. Bu harakat ularning o'zlariga pokizaroq, yaxshiroq ko'rinadi. Xudovandi olam qilgan har bir ishdan xabardordir. Ayollarga ham aytgin: ko'zlarini va o'z nafslarini haromdan saqlasinlar». Erlarning xotinlari bilan murosasimay, madrasa qilib yashashlari lozimligi «Niso» surasining 31-oyatida: «Ey ahli islom kishilari! O'z xotinlaringiz bilan yaxshi muomala qiling. Agar ularga nisbatan mehringiz bo'lmasa ham (sabr qiling va yaxshi muomalani tark etmang). Zero, Alloh taolo sizlarga yomon ko'rgan narsada ko'p yaxshiliklarni qilib qo'ygan bo'lishi mumkin» tarzida aytib o'tilgan.

Musulmon ta'limotiga ko'ra, har bir musulmon beshta asosiy rukunni bajarishi zarur:

a) «La illaha illallohu Muhammadur rasululloh» deb shahodatlik berish;

b) Namoz o'qish;

v) Zakot berish;

g) Ramazon oyida ro'za tutish;

d) Imkoniyatga ko'ra Haj qilish;

Hadis ilmining paydo bo'lishi. Islom olamida Qur'ondan keyingi o'rinda turuvchi hadislar ishonchli axloqiy manba

hisoblanadi. Haqiqiyliги puxta o'rganib chiqilgan ishonchli hadislar sahih deyiladi. Sahih so'zining ma'nosi sog'lom, to'g'ri, xatosiz degani. Hadisni rivoyat qiluvchi kishi isnod, hadislarni to'plagan muallif esa muhaddis deb yuritiladi.

Hadis uch yo'nalishda yaratilgan.

1. «Musnad»-bunda turli mavzudagi hadislar bir joyga to'plangan va alifbo tartibida joylashtirilgan.

2. «Sahih» (ishonchli) hadislar. Bunga Buxoriy asos solgan.

3. «Sunnan» yo'nalishi. Bunda to'g'ri va «zaif» hadislar ham kiritilgan.

«Hadis» va «sunna» so'zlari bir ma'noni anglatib. Rasulullohning hayoti va faoliyatida diniy va axloqiy ko'rsatmalari haqidagi rivoyatlardan iborat. Hadislar dastlab yozib borilmagan. Chunki, payg'ambarimiz «Qur'oni Karim» nozil bo'lgan vaqtlarda arab bo'lmagan kishilarning hadislarni Qur'on oyatlaridan deb o'ylashlaridan cho'chib, uni yozib borishlariga ruxsat etmaganlar. Lekin payg'ambarimiz Muhammad salallohu alayxivasallam huzurida sahobalar bo'lib, ular Rasuli akramdan eshitgan hadislarni yodlab borganlar. Masalan, Hazrati Abu Xurayra shunday mo'tabar kishilardan bo'lib, butun umrini hadislarni yodlashga baxsh etgan. Mazkur hadislar to'g'ri, ishonarli (sahih) bo'lgan.

Lekin, hadislarni yod olgan kishilar tobora kamaya borgan hamda asta-sekin ular unutilib ketishining oldi olinib, xalifalar ishonarli hadislarni to'plashga farmon berdilar. Islomshunos olimlar bu ishni boshida turgan dastlabki xalifa Umar Ibn Abdulaziz ekanligini ta'kidlaydilar. VIII-IX asrlar hadis ilmi uchun "oltin davr" hisoblanadi.

Muhaddislar hadis to'plashda uni aytib bergan kishining hayotini chuqur o'rganishgan. Toki aytib bergan kishining yolg'onsiz, rost aytganligiga ishonch hosil qilishgach, u aytgan

hadis ko'chirib olingan. Bordi-yu, u shaxs unchalik ishonchli odam bo'lmasa, aytgan hadisi shubhali sanalgan. Ba'zi hadislarning aytilganidan yozib olinganiga qadar oradan ko'p vaqt o'tib ketganligi sababli haqiqiyliги shubhali hisoblangan. O'quvchilarda shunday savol tug'ilishi mumkin. Nima uchun hadislar o'z vaqtida yozib olinmagan? Bunga sabab shuki, Payg'ambarimiz Allohning so'zi turganda, bandasining so'zini yozib olishni o'rinsiz hisoblab man qilganlar.

Hadislarning mavzu doirasi juda keng bo'lib, unda inson axloqining deyarli barcha jabhasi aks etgan. Muhaddislar odam hayotining barcha sohalarini o'z ichiga olgan haqqoniy hadislarni to'plab, bizgacha yetkazishgan va shu orqali hadislarning abadiy yashovchanligini ta'minlaganlar.

Hadislar nafaqat to'planganligi, balki musulmon ahlining ma'naviyat sifatlariga aylanib ketganligi uchun ham yo'qolmaydi. Hadislardan halollik, poklik, mehnatsevarlik, yurtga muhabbat, ilmga chorlash, samimiylik, insof, adolat, o'zgalar haqiga xiyonat qilmaslik mavzulari yetakchi o'rin egalladi.

Islom dunyosida eng nufuzli manbalar deb sanalgan oltita ishonchli to'plam (As-sahih as-sitta)ni yaratgan muhaddislar ham vatandoshlarimiz bo'lib, hadis ilmi rivojlangan IX asrda yashab ijod etganlar. Bular:

1. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy;
2. Imom Muslim ibn al-Hajjoj;
3. Imom Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy;
4. Imom Dovud Sulaymon Sijistoniy;
5. Imom Ahmad al-Nasoiy;
6. Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Yazid ibn Moja kabi allomalardir.

Al-adab al-Mufrad – Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil ibn Ibrohim al-Buxoriy qalamiga mansub inson xulqini takomillashtirish haqidagi hadislar to'plami.

Kitobda Muhammad payg'ambarning odob-axloqi to'g'risida hadislar bor. Asardan umumiy 1322 hadis joy olgan. Ushbu kitob Imom al-Buxoriyning boshqa kitobi – "Al-Jome as-Sahih" hadislar to'plamining soyasida qolgan deyiladi. Musulmon ulamolari o'rtasida Al-Jome as-Sahih va Sahihi Muslim, Islomning Qur'ondan keyingi eng haqiqiy kitoblari ekanligi to'g'risida yakdil fikr mavjud.

Garchi al-Adab al-Mufrad o'zining muhim asari bo'lgan bo'lsada, Imom al-Buxoriy al-Adab al-Mufrad ichidagi hadislarining o'zi uchun qo'ygan Al-Jome as-Sahihdek juda qattiq va qat'iy haqiqiylik shartlariga javob berishini talab qilmagan. Biroq, hadis zanjirlarini al-Adab al-Mufrad ichida tushuntirgan, sharhlagan yoki izlab topgan va tasniflagan keyingi olimlarning asarlariga asoslanib, undagi rivoyatlarning aksariyati sahih yoki hech bo'lmaganda kuchsiz deb topilgan.

Islom aqidasi ko'ra har bir musulmon iymonli bo'lishi kerak. Iymon daraxtga qiyoslanadi, uning 60 dan ortiq shoxlari bor. «Qo'li va tili bilan o'zgalarga ozor bermagan musulmondur» deyiladi. Uchta xislatni o'zida mujassamlashtirgan kishi iymoni butun kishidir.

1. Insofli va adolatli bo'lmoq,
 2. Barchaga salom bermoq,
 3. Kambag'alligida ham sadaqa berib turmoq,
- To'rt illat kimda bo'lsa, munofiq sanalgan bo'lar:

1. Omonatga xiyonat qilmoq,
2. So'zlasa yomon so'zlagan,
3. Urushib qolsa kek saqlaganlar.

Islomda 2 xil ilm haqida fikr yuritiladi:

1. Huquqiy (fiqx), diniy yo'l-yo'riqlar ilmi,
2. Dunyoviy ilmlar.

«Ilmning ofati unutishdir. Uni noahil kishiga gapirish esa uni zoye qilishdir», -deb ta'kidlangan.

Hadislar mazmunan har bir kishining ishonchini, e'tiqodini mustahkamlaydi va insonni ma'naviy kamolotga yo'llaydi.

Imom Ismoil al-Buxoriy va Imom at-Termiziyning hadis ilmi rivojidadagi xizmatlari. Hadislarni to'plash ishlari VIII asrdan boshlangan. Payg'ambar alayhissalomni ko'rgan va bilganlardan yozib olingan ma'lumotlarga qaraganda, dastlabki hadis to'plovchilar ibn Shahob az-Zuhriy, Yahyo ibn Sa'd al-Ansoriy, Ibn Jurayj kabilar bo'lgan. Dunyoga mashhur muhaddislar Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Imom Muslim ibn Hajjoj, imom Niso'iy, imom ibn Majj' Kazviniy, Abu Iso Muhammad as-Samarqandiy, imom at-Termiziylardir. Yuqorida nomlari zikr qilingan muhaddislarning hadis to'plashdagi xizmatlari juda katta. Bu ulug' alloma birgina "Al jome' as-sahih" ("Ishonchli majmua") asari ustida o'n olti yil ish olib borgan. Va olti yuz ming hadisni to'plab, 7275 tasini tanlab olgan. Shuningdek, "Al-jome' as sahih" asaridan odob-axloq mavzuiga bag'ishlangan hadislarni tanlab olib, alohida kitob holiga keltirgan. Bu kitob Al-adab al-mufrad ("Adab durdonalari" deb nomlangan bo'lib, bu asar 1322 ta hadisni o'z ichiga olgan.

Imom Buxoriyning ismlari va nasablari: **Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil ibn Ibrohim ibn al-Mug'ira ibn Bardizbah** (bu o'sha vaqtdagi Buxorocha ism bo'lib, uning ma'nosi "dehqon", ya'ni qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi degani) al-Buxoriy al-Ja'fiy bo'lgan.

U kishining bobolari Yaman Ja'fiy ta'sirida musulmon bo'lganlar. Shundan so'ng ularga al-Ja'fiy deb nisbat berilgan. Chunki shu zamonda insonlar kimning ta'sirida musulmon bo'lsalar, o'zlariga ulardan nisbat berganlar.

Tug'ilishlari: Imom Buxoriy hijriy 194 yil shavvol oyining 13-kuni – juma kunida dunyoga kelganlar. Go'daklik vaqtlaridayoq otalaridan yetim qolganlar.

Ibn Xallikan o'zining "Vafayotul a'yon" kitobida ta'kidlashicha, Imom Buxoriy ozg'in, uzun ham va qisqa ham bo'lmaganlar (ya'ni o'rta bo'yli bo'lganlar). Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy yoshlik vaqtlarida ko'zlari ojiz bo'lib qoladi. Bir kuni onalari tushlarida Ibrohim alayhissalomni ko'radilar. Ibrohim alayhissalom onalariga: "Sening ko'p duo qilganing va yig'ilaringdan keyin Alloh taolo bolangning ko'zini qaytarib berdi", – deydi. Tong otgandan keyin, qarasalar Alloh bolalarining ko'z nurini qaytarib bergan ekan.

Hadis ilmini o'rganishlari va yodlash qobiliyatlari: Imom Buxoriy maktabda o'n yoshlik vaqtlarida hadis yodlashga qunt bilan kirishdilar. Maktabni tugatganlaridan keyin, Imom Doxiliy va undan boshqalar bilan birga yurdilar. Imom Doxiliy bir kuni insonlarga hadis o'qib berayotib:

"Sufyon Abu Zubayrdan rivoyat qiladi. U Ibrohimdan rivoyat qiladi", – deydi.

Imom Buxoriy: "Abu Zubayr Ibrohimdan rivoyat qilmagan", – deydi. Shunda Imom Doxiliy Imom Buxoriyni jerkib beradilar. Imom Buxoriy bo'lsa: "Aslga qayting", – deydi. U zot uyiga kirib, yozib olgan narsalariga qaraydilar. so'ngra qaytib chiqib: "Ey bola bo'lmasa qanaqa!" – deydi. Imom Buxoriy: "Zubayr ibn Adiy Ibrohimdan rivoyat qilgan", – deydi. Imom Buxoriydan qalamni olib, kitobdagi xatoni tuzatadilar va Imom Buxoriyga: "To'g'ri aytding", – deydi.

Imom Buxoriy Doxiliyga raddiya bergan vaqtda 11 yoshda edilar. So'ngra onalari va akalari Ahmad bilan Makkaga safar qildilar. Haj qilganlaridan keyin akalari Ahmad onalari bilan Buxoroga qaytdilar. Imom Buxoriy hadis talabida u yerda qoldilar. U zot Hijozda olti yil yashaganlar.

Imom Buxoriy o'zlarining safarlari haqida shunday deganlar: "Men hadis ilmini o'rganish uchun Shom, Jazira va

Misrga ikki marotaba, Basraga to'rt marotaba bordim. Hijozda olti yil yashadim. Kufa va Bag'dodga muhaddislar bilan necha marta qatnaganimning sanog'i yo'q".

16 yoshga to'lganlarida ibn Muborak va Vake'ning kitoblarini yodlaganlar. Imom Buxoriy 18 yoshga to'lganlarida insonlar u kishidan hadis rivoyat qilardilar. Huddi shu yoshlarida sahobalar, tobe'inlar va ularning so'zlari haqida kitob yozganlar.

Hoshid ibn Ismoilan: "Imom Buxoriy yoshlik vaqtlarida bizlar bilan ustozdan dars eshitishga borar edi. Bizlar darslarni yozib olsak u hech narsa yozib olmasdi. Kunlar shu yo'sinda o'tdi. Biz unga: "Sen bizlar bilan yurasan, lekin hech narsa yozib olmaysan", – dedik. Buxoriy bizga 16 kundan keyin: "Sizlar menga ko'p e'tiroz bildirdingiz. Yozib olganlaringizni menga ko'rsating", – dedi.

Biz o'zimizdagi hadislarni ko'rsatgan edik, Buxoriy unga 15000 hadis ziyoda qilib aytdi. Buxoriy ularni hammasini yoddan aytdi. U yoddan aytganidan biz yozib olganlarimizdagi xatolarni ham tuzatib oldik.

U zotning ustozlari: U zot 1000 ga yaqin ustozdan hadis eshitganlar. Ulardan mashhurlari: Muhammad ibn Sallom Poykandiy (225 hijriy sanada vafot etganlar). Abdulloh ibn Muhammad Masnadiy Jo'fiy (239 hijriy sanada vafot etganlar).

Imom Buxoriyning taqvolari: Imom Buxoriy juda taqvodor, kam ovqat tanovul qiladigan inson edilar. Kechalari oz uxlardilar. Hatto bir kechada 18 marotabagacha turar, hamda shamchiroqni yoqib zehnlariidagi narsalarni yozib qo'yardilar. U zotni hadisdan boshqa narsa band qilmas edi. Kecha-yu kunduz faqat hadis bilan shug'ullanar edilar. U zotga raddiya beruvchi insonlar bilan juda odobli tarzda gaplashar edilar. Ulardan hadis rivoyat qilinmaydigan roviy haqida haddan oshmasdan gapirar edilar.

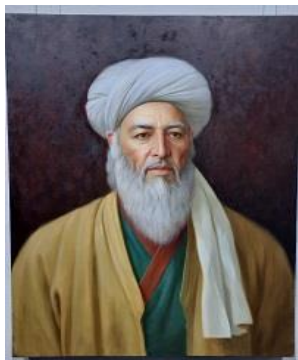
Misol uchun, "Muhaddislar u kishi haqida jim bo'ldilar", deb aytardilar. U zotni zehnlari haqida ko'plab rivoyatlar kelgan.

Yuqorida ulardan ayrimlarini keltirdik. U zot mujtahid olimlardan bo'lganlar.

At-Termiziyning ijodiy faoliyatida yaratgan asarlari ichida, "Al Jomi' as-sahiyh" ("Ishonchli to'plam") eng asosiy o'rinni egallaydi. Ushbu asar yuqorida qayd qilganimizdek "al-Jomi' al-kabir" ("Katta to'plam"), "Sahiyh at-Termiziy", "Sunan at-Termiziy", ("Termiziy sunnatlari") kabi nomlar bilan ham yuritiladi. Tarixchi ibn Hojar al Asqaloniyning yozishicha at-Termiziy ushbu asarini 270 hijriy (884 melodiy) yilda, ya'ni qariyb oltmish yoshlarida, ilm-fanda katta tajriba orttirib, imomlik darajasiga erishgandan keyin yozib tugatgan.

Abu Iso at-Termiziy yozib qoldirgan "al-Jome' as-sahiyh", "ash Shamoil an-nabaviya" kabi asarlarida keltirilgan hadisi shariflar katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib insonlarni halol, adolatli, e'tiqodli, diyonatli, pokiza, mehnatsevar, muruvvatli, rahm-shafqatli, ota-ona, ayollarga nisbatan hurmatda va e'tiborli bo'lishga chorlaydi.

Imom al-Buxoriy juda boy ijodiy meros qoldirgan. Shubhasiz, bu asarlaridan eng yetuk shoh asarlari «Al-Jome' as-sahih»dir. Bu asar «sahih al-Buxoriy» nomi bilan ham dunyoda mashhur. Imom Buxoriy 4 jilddan «Al-jome» as-sahih» asarining bir jildida odob haqidagi hadislarni jam etgan. Keyinchalik alloma butun Islom olami odob-axloqi va tarbiyasi masalalariga bag'ishlangan "Al- adab al-mufrad" ("Adab durdonalari") maxsus hadislar to'plamini yaratadi. Bu asar 644 bobda bayon etilgan, 1322 hadisdan iborat.

Mashhur muhaddislardan yana biri vatandoshimiz **Abu Iso at-Termiziy** (824-992) bo'lib, ulaming o'tkir zehni, xotirasi, yodlash qobiliyatining kuchliligi tufayli Imom Ismoil al-Buxoriy ham ulami faqat shogird sifatida emas, hamkor do'st sifatida ham hunnat qilganlar.

At-Termiziy yoshligidan o'ta tirishqoq, idrokli va zakovatli bo'lganligi bois o'z tengdoshlari ichida ajralib turgan. Ilmga o'ta qiziqishi tufayli o'sha davrning ko'pgina ilmlarini, ayniqsa, hadis ilmini chuqur egallagan. Termiz, Samarqand, Marv va Markaziy Osiyoning boshqa yirik shaharlarida istiqomat qilgan mashhur ulamo va muhaddislar asarlarini qunt bilan o'rgangan, qo'shni Balx va Hayraton shaharlaridagi ilm ahllari bilan ilmiy aloqalar o'rnatilishiga munosib hissa qo'shgan olimlardan biridir. Yoshligidan ilm-fanga tashna at-Termiziy 850 yildan, ya'ni yigirma olti yoshidan boshlab uzoq yurtlarga, qator xorijiy mamlakatlar va shaharlarga safar qiladi. Jumladan, u Hijozda – Makka va Madina, Iroq, Xurosonning qator shaharlarida ko'plab muhaddis, ulamolar bilan muloqotda bo'lib, ulardan ta'lim oladi, qizg'in ilmiy munozara va bahslarda ishtirok etadi. Tarixchi Shamsuddin az-Zahabiyning ta'kidlashicha¹, at-Termiziy Misr va Shomni shaxsan ziyorat qilmagan, shu boisdan ham bu mamlakatlar ulamolaridan bilvosita hadislar rivoyat qilgan. Uzoq yillar davom etgan safarlari chog'ida at-Termiziy nafaqat hadis ilmidan, balki ilm al-qiroat, al-bayon, fiqh, tarix kabi fanning boshqa sohalari hamda ko'plab ustozlardan saboq oladi.

Imom at-Termiziy o'z davrining yetuk muhaddisi sifatida ko'pgina shogirdlarga ustozlik ham qilgan. Uning shogirdlaridan Maqbul ibn al-Fazl, Muhammad ibn Mahmud Anbar, Abu ibn Muhammad an-Nasafiyun, Hammud ibn Shokir, Xaysam ibn Kulayb ash-Shoshiy, Ahmad ibn Yusuf an-Nasafiy, Abul-Abbos Muhammad ibn Mahbub al-Mahbubiy kabi yetuk olimlarni ko'rsatish mumkin². Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, at-Termiziyning ustoz va shogirdlari orasida turli mamlakat va elat vakillari borligi sezilib turibdi. Shu nuqtai-nazardan qaralganda, uzoq o'tmishda ham ilm-fanning taraqqiyoti va ma'rifat

¹ Siyar a'lom an-nubalo, 13-jild, 271-bet.

² At-Termiziyning shogirdlari haqida kengroq ma'lumot olish uchun qarang: *Az-Zaxabiy*. Siyar a'lom an-nubalo, 13-jild, 271-272-betlar. *Nuriddin Atar*. Al-Imom at-Termiziy, 30-bet.

urug'larini tarqatish borasida turli o'lkalarning vakillari yakdil bo'lib faoliyat ko'rsatib samarali hamkorlik qilganliklari, umumbashariy qadriyatlar ravnaqi yo'lida haqiqiy baynalmilallik ruhi mavjud bo'lganligi hozirgi davrimiz uchun ham ibratli bir holdir.

At-Termiziy zehnining o'tkirligi hamda quvvai-hofizasi kuchliligi xususida tarixiy manbalarda ko'plab misollar, rivoyatlar keltiriladi. Jumladan, arab tarixchisi Shamsuddin az-Zahabiyning (1274-1347) «Tazkirat ul-huffoz» («Hofizlar haqida tazkira») nomli asarida quyidagi hikoya keltiriladi: Abu Iso Muhammad at-Termiziy Makkaga hajga borayotganida yo'lda mashhur muhaddislar bilan muloqotda bo'ladi va ularning biridan hadislardan saboq berishini iltimos qiladi. U olim: «Bo'lmasa qog'oz-qalam ol», degan. Aksiga olib shu payt at-Termiziy qalam topa olmagan va olim ro'parasida o'tirib eshitgan hadislarini yozib olayotgandek qog'oz ustida qo'lini harakat qildiravergan. Olim esa turli-tuman hadislardan yetmishga yaqinini hikoya qilgan. Shu orada olim qog'ozga qarab unda hech qanday yozuv yo'qligini ko'rgan va at-Termiziyning bu ishidan jahli chiqqan. At-Termiziy shunda bamaylixotir «Siz aytgan hadislarinigizni yoddan aytib beraymi?», - deganu hozirgina olimdan eshitgan hadislarining hammasini birin-ketin takror aytib bergan. At-Termiziyning xotirasi kuchliligidan o'sha olim hayratga tushib qoyil qolganligini bildirgan.

O'z ijodiy faoliyati davrida at-Termiziy o'ndan ortiq asarlar yaratdi. Uning madaniy merosida, shubhasiz, «Al-Jomi'» asari katta ahamiyatga egadir. Bu asar «Al-Jomi' as-sahih» («Ishonchli to'plam»), «Al-Jomi' al-kabiyr» («Katta to'plam»), «Sahih at-Termiziy», «Sunan at-Termiziy» («Termiziy sunnatlari») nomlari bilan ham yuritiladi¹.

¹ *Ibn Kasiyr*. Al-Bois al-hasiys, 22-bet.

Muallifning yirik asarlaridan yana biri «Ash-shamoil an-nabaviyya» («Paygʻambarning alohida fazilatlari»)dir. Bu asar «Ash-shamoil muhammadiyya», «Ash-shamoil fi shamoil an-nabiy sallollohu alayhi vassallam»¹ nomlari bilan ham ataladi. Ushbu asar Saudiya Arabistonida istiqomat qilgan vatandoshimiz Said Mahmud Taroziy (u 1992 yili vafot etgan) tomonidan oʻzbekchaga oʻgirilgan (arab alifbosida va kirillchada Toshkentda bir necha bor nashr qilingan)². «Kitob at-taʼrix», «Kitob al-ilal as-sagʻiyr va al-ilal al-kabiy», «Kitob uz-zuhd» («Taqvo haqida kitob»), «Kitob al-asmo val-kuna» («Roviylarning ismi va laqablari haqida kitob»), «Al-ilal fil-hadiys» («Hadislardagi illatlar yoki ogʻishlar haqida»), «Risola fil-xilof val-jadal» («Hadislardagi ixtilof va bahslar haqida risola»), «Asmo us-sahoba» («Paygʻambar sahobalarining ismlari»)³ shular jumlasidandir.

Imom al-Buxoriy va Imom at-Termiziy asarlari zohiriy tarojumlarning qator maslaklarida bir-biriga mushtarak ekanligini koʻramiz. Bu hol quyidagi masalalarda ayon boʻladi:

1. Umumiy xabariy (hikoyat) siygʻaga ega tarojum boʻlib, bunda tarojum, bobning mazmunini umumiy bir xabar, ehtimollik holatiga ishorat qilib soʻngra bobda keltirilgan hadis orqaligina asil maqsad ayon boʻladi. Bu hol avvalroq qayd qilganimizdek, Imom at-Termiziyda koʻp uchrab, Imom al-Buxoriyda kamroq keltiriladi.

At-Termiziyning «Al-Jomiʼ» asaridan bir misol keltiramiz. Asarda muallif «Bobun mo joa fis-sivok» (Sivok) tishkovlagich, misvok xususidagi bobga doir «Agarki ummatimga qiyin boʻlmaganda edi har bir namozdan oldin misvok bilan tishlarini tozalashni buyurardim»⁴, degan hadis bilan tasdiqlaydi-ki, bu

¹ Nuriddin Atar. Al-Imom at-Termiziy, 37-bet.

² Masalan, Abu Iso at-Termiziy. Ash-shamoil an-nabaviyya, Toshkent, 1993.

³ Al-Asqaloniy. Tahziyb at-tahziyb, 9-jild, 389-bet.

⁴ Al-Jomiʼ, 1-jild, 7-bet.

bilan asl murod-maqsadini aniq bayon qiladi. Yoki bo'lmasa kiyim haqidagi boblarda «Bobun mo joa fil-hariyr vaz-zahab» («shoyi va tillo xususidagi bob»)ga doir Abu Muso al-Ash'ariyning rivoyati asosida Rasulullohning «Shoyi (hariyr) va tillo buyumlarni kiyishni ummatimning erkaklariga harom va ayollariga halol qilganligini»¹ hadisga tayanib ta'kidlaydi.

2. Xos (maxsus) xabariy (hikoyat) siyg'aga ega tarojum bo'lib, bundagi bob masalani aniq ifoda qiladi.

Bunga misol tariqasida Imom at-Termiziy asaridan salot (namoz) haqidagi hadislarni keltirish mumkin².

3. Savol tarzidagi siyg'aga ega tarojum (at-tarojuma bi-siyg'atil-istifhom) - bu shunday holatki, bunda bob tarojumasi savol (istifhom) tarzidagi iboralardan tashkil topadi. Bu maslak Imom al-Buxoriy ijodida ko'proq va daqiqq uslubda qo'llanilgan, Imom at-Termiziyda esa nisbatan kam hollarda uchraydi. Ulamolarning fikricha, bu tarzidagi tarojumlar asosan ixtilofli va bahsli masalalarga doir bo'lib, masalan, Imom at-Termiziy o'z asarida keltirgan (namoz paytida nuhud (sajdadan turish) qanday bo'lishi kerak haqidagi bobga doir»³ ni ko'rsatish mumkin. Turli mazhablar (masalan, shofe'iylar va hanafiylar) o'rtasida ushbu masalada muayyan ixtilof bo'lib, bu haqda muallif ham o'z asarida ko'rsatib o'tgan.

4. Bob hadisdan iqtibos etib olingan tarojum yoki to'lig'icha hadisning so'zlari bobda kelgan tarojumda qisman yoki to'lig'icha rivoyat qilinadi. Bu fikrni Imom at-Termiziy odob haqida keltirgan bir hadisda yaqqol ko'rishimiz mumkin. «Oллоh atsni (aks urmoqni) xushlab, esnashni yoqtirmasligiga doir bob»da ushbu hadisni ixroj etadi. «Darhaqiqat, Oллоh aksirishni xush ko'rib, esnashni yomon (karohatli) ko'radi. Shu tufayli agar biror kishi

¹ Al-Jomi', 1-jild, 321-bet.

² Al-Jomi', 1-jild, 41-bet; 11-jild, 17-bet.

³ Al-Jomi', 1-jild, 58-bet.

aks, ursa alhamdullilohi, deydi va uning bu soʻzini eshitgan har bir kishi «Senga Ollohning rahmati yogʻilsin» (yarhamuka Olloh) va hokazo deydi»¹. Mana shu misoldan yaqqol koʻrinib turibdiki, ixroj qilinayotgan hadisdan bir qismi tarojumda keltirilgan. Ayni shu holni Imom al-Buxoriyning asarida ham uchratamiz. Masalan, tib (tabobat) haqida «dardini bergan Olloh uning shifosini ham oʻzi beradi bobidagi» hadisning soʻzi aynan shu bobda ham ixroj qilingan².

5. Amrli masalaning boshlanishi va biror ishning paydo (zohir) boʻlishi haqida ogoh etuvchi tarojumlar. Imom at-Termiziy, shuningdek, al-Buxoriy biror ishning boshlanishidan darak beruvchi tarojumlarni keltiradi. Masalan, Imom at-Termiziy salot (namoz) haqida «Azonning boshlanishiga doir bob». Mana shu mavzuning qay tariqa boshlanishi haqidagi toʻliq maʼlumotlarni oʻz ichiga qamraydi³. Shu sababli ular shariatning tarixiga doir koʻplab maʼlumotlarga ega boʻlganligidan ulamolar, ilm toliblari va tadqiqotchilar uchun gʻoyatda qimmatlidir. Ayni vaqtda shuni ham qayd etish kerakki, turli mazhablarga mansub ulamolar oʻrtasidagi ixtilofli masalalar boʻyicha, xususan fiqhiy masalalarda Imom at-Termiziy oʻz asarlarida alohida hadislarni dalillar vositasida boblar bilan keltirgan hollari koʻp uchraydi.

Arab tilida istinbotiy tarojumlar deb nomlanadigan boblarda mualliflar oʻz kitoblariga kiritilgan masalalarga ularning mazmun va mavzularidan kelib chiqqan holda unvon (sarlavha)lar qoʻyadilar. Bu holda sarlavha oʻsha bobning mazmuniga ochiq-oydin mos boʻladi. Bundan koʻzda tutilgan asosiy maqsad kitob muallifi muayyan bobda mavjud hadislar bevosita yetisha olmagan natijaga erishishdir. Shu bois ham muallif oʻz fikr-mulohazasi yordamidagina ushbu maqsadga erishadi. Bu uslub

¹ Sahiyh al-Buxoriy, 2-jild, 122-bet.

² Al-Jomiʼ, 1-jild, 124-125-betlar.

³ Al-Jomiʼ, 1-jild, 40-bet.

Imom al-Buxoriy kitobida ko'p qo'llanilgan bo'lsa, Imom at-Termiziyda nisbatan kamroq qo'llanilgan.

Bu ibratli pand-nasihatlar va o'g'itlar hozirgi jamiyatimiz ahlini, ayniqsa, yosh avlodni tarbiyalashda beqiyos ahamiyat kasb etishini alohida ta'kidlash o'rinlidir. At-Termiziyning asarlari faqat diniy ilmlar majmuasiga oid bo'lib qolmasdan, balki, dunyoviy ilmlarga oid ma'lumotlarga ham boydir. Masalan, uning bosh asari bo'lgan "Al Jome' as-sahih"da tarix, mantiq, huquqshunoslik, tabobat, ziroat va boshqa qator fanlarga oid ko'plab ma'lumotlarni ham uchratamiz.

Arab tilini rivojlantirishda ham at-Termiziyning xizmatlari ulkan ekanligini zamonaviy olimlar qayta-qayta ta'kidlaydilar. At-Termiziy asarlarini o'rganish natijasida uning davrida diyorimizda ilm- fan qanchalik darajada taraqqiy qilganini ham tasavvur qilamiz.

Insonparvarlik va demokratizm g'oyalari hadislarning tub mazmunida yuqori o'rin egallaydi. Shuningdek, u to'la ma'noda tarbiyaviy manfaatlarni ifodalab, boshqa barcha pedagogik fikrlar va tarbiyaning uslub hamda vositalarini targ'ib qiladi.

So'fiylik ta'limoti. So'fiylik ta'limoti VIII asr oxiri IX asr boshlarida va O'rta Osiyoda keng tarqaldi. So'fiylik butun Sharq ma'naviy hayotida komil inson haqidagi g'oyalarning shakllanishida muhim rol o'ynadi. Mazkur oqim VII-VIII asrda arab mamlakatlarida, Movaraunnahrda keng yoyildi.

So'fiylik nazariyasiga ko'ra, dunyo-butun olam xudoning mujassamlanishi, Xudo barcha ko'rinadigan narsalarda mavjud. Dunyo-dunyoviy ruh shaklida butun olamga tarqalgan xudo singari yagonadir. Inson esa ana shu ruhning bir qismi, ertami-kechmi u bilan qo'shiladi.

Imom G'azzoliy, - So'fiy bo'lish doimo Xudoga sodiq qolish, odamlarga samimiy, muloyim muomalada bo'lib, tinchlikda

yashash, o'z «yukini» boshqalar elkasiga ag'darmaslik, balki odamlarning istagiga muvofiq hamma narsani o'z ustiga olish demakdir. So'fiylikning qoidasi shundan iboratki, kambag'allik uning bezagi, sabr-toqat uning naqshi, qanoat qilish uning oti, ishonch uning qadr-qimmatidir.

So'fiylik Sharq xalqlarining ko'p asrli ma'naviy hayotining g'oyaviy asosini belgilab bergan ta'limot bo'lib maydonga chiqdi. U ilohiy poklik va insoniy go'zallikni idrok etish yo'li. Haq va haqiqatni himoya qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

So'fiylikda uch oqim mavjud. 1-oqim tarafdorlari Mansur Halloj Fariduddin dajjol Jaloliddin Rumiylardir.

Bular Xudo har jihatdan komildir. Eng go'zallik, shodilk, baxt uning vasiylaridir, foniy bo'lishidadir. Inson o'zini haqiqatga Xudoga nisbatan hech bilish kerak. Poklikni asosiy maqsad qilib qo'yganlar.

So'fiylar inson ma'naviy-ruhiy komillikka erishish yo'lida 4 ta bosqichni o'tishi kerak deb, hisoblaydilar.

1-bosqich. Shariat-diniy marosimlar va shariat aqidalarini, taqvolarini aynan, izchil bajarish. Chunki shariat-qonun bo'lib, bu qonun vujudni va qalbni tarbiyalaydi.

2-bosqich. Tariqat-nafsni tiyish, xushnudlik, xilvat, ma'naviy muhabbatni chuqurlashtirib, Xudo to'g'risida o'ylash, ya'ni tariqat-fano, o'zdan kechish, ko'ngilni poklab, ruhni nurlantiruvchi faoliyat shakli.

3-bosqich. Ma'rifat-hamma narsaning, butun borliqning asosi Xudo ekanligi, o'zining mohiyati Xudo mohiyati bilan birligini bilish va anglash. Bunda odam uchun barcha kibr-u havo, manmanlik, shon-shuhrat be'mani bo'lib ko'rinadi. Shunda odam orif, bilimli, Xudoni tanigan bo'ladi.

4-bosqich. Haqiqat-bunda so'fiy Xudoning dargohiga erishadi, vasliga vosil bo'ladi, u bilan inson foniy, «anal-haq» bo'la oladi.

So'fiylikning ikkinchi oqim tarafdorlari Imom G'azzoliy va Ahmad Yassaviylar bo'lib, ular birinchi oqim qarashlarini qabul qilgan.

Imom G'azzoliy «hujjatul islom» laqabini olgan so'fiylik asoschilaridan biridir. U inson kamolga etishishi, xudo vasliga etishi uchun ma'lum shartlarni bajarib, muayyan yo'lni bosib o'tishi kerak.

So'fiylikni uchinchi oqimi Naqshbandiya ta'limoti bilan bog'liqdir. Bu oqim VIII asrning oxirlarida shakllandi va XIV-XV asrlarda Markaziy Osiyoda keng rivojlandi. Naqshbandiga qadar markaziy Osiyoda Yassaviychilik hukmronlik qilgan.

Ahmad Yassaviy, Xoja Abduxoliq G'ijduvoni, Bahouddin Naqshband g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri. Muhammad ibn Muhammad Fazl Buxoriy-Bahovuddin Naqshband 718 hijriy (1318 melodiy) yilda Buxoroga yaqin Qo'shki Hinduvon (qasri Orifon) qishlog'ida tavallud topgan. Naqshband uning laqabi bo'lib, ota kasbi Kimxobboflik bilan shug'ullangan. Uning tasavvufga qiziqishi bolaligidan paydo bo'ladi va shu yo'lda tarbiya topadi. U dastlabki tariqat so'lukiga doir bilimlarni Shayx Samosiy va Sayyid Amir Kuloldan olgan. Abdulholiq G'ijduvoniyni o'ziga ustoz deb biladi va uning izidan boradi. Naqshband 1389-yilda vafot etadi va qasri Orifonda dafn etilgan. Bahovuddin Naqshband Naqshbandiya tariqatining asoschisidir. Uning ta'limoti hayotlik chog'idayoq Movarounnahrda keng tarqalgan.

Naqshbandiya islomdagi sunniylikka asoslangan bo'lib, uning ma'naviy silsilasi bir tomondan, Abu Bakr Siddiqqa (632-634) ikkinchidan Abu Tolibga borib tarqaladigan 12 tariqatning biri sanaladi. Bu silsila «Oltin silsila» deb ataladi.

Naqshbandiya suluki halol mehnat bilan kun kechirishni targ'ib qiladi. Uning «Dil ba yoru dast bakor» (Dil yorda, qo'l ishda) shiori diqqatga sazovor. Naqshbandiya sulukiga kirgan

kishilar qo'l mehnati bilan hayot kechirar edilar. Bu kishilardan oilani va mamlakatni obod qilish uchun mehnat qilish talab qilingan. B. Naqshbandning o'zi ham qo'l kuchi bilan hayot kechirgan.

Naqshbandiya tariqatining suluklaridan yana biri «Zikri xufiya» bilan shug'ullanganlar. «Zikri xufiya» muridlar bilan bir joyga to'planishi shart bo'lmagan, har kim o'z uyida tinch, osuda, shovqin-suronsiz, raqs-u-samosiz, Olloh ismini, muqaddas so'zlarni dilda aytib kunduzlari o'z ishlari bilan mashg'ul bo'lganlar. (Boshqa ariqlar «Zikri oloniya» da Olloh ismini yoki kalimani ovozlari boricha aytib raqsga tushganlar).

Naqshband inson barkamol bo'lishi uchun avvalo, iymonli bo'lishi zarur, deydi. Tariqat yo'li odobdan iborat, har bir maqomning o'z odobi bo'lganidek, Naqshbandiya tariqatining ham o'z xulq-odob talablari bor. «Kimki ana shu odobni ushlasa, uni balog'at ahlining balog'atiga yetkazadi. Arab bu xulqni chiroyli qilish, so'zni va fe'lni soz qilishdir. Xizmat odobi ulug' baxtdan yaxshiroq, uning belgisi amalining qabuli, tug'yon esa amalining buzuqligidir. Arabni saqlash-muhabbat samarasi, yana muhabbat daraxti, muhabbat urug'idir.»

Shu narsa ma'lumki, Naqshbandiya tariqati odob-axloq tariqati, bu tariqat insonning ma'naviy-axloqiy kamolga etish uchun qay darajada xulq-odob talablariga javob berishi, uni egallab olishiga bog'liqdir. Naqshbandiya tariqatida har bir insonning halol, pok bo'lishi, kamtar, samimiy bo'lishi, iymon va e'tiqodini mustahkam tutishi, dilda xudoni jo etib, amalda xalq bilan birga bo'lish kabi buyuk xislatlarni tarkib toptirish yotadi.

Xoja Bahouddin shogirdlariga murojaat qilib, «Shamga o'xshagin, toki hammaga ravshanlik bag'ishla, o'zing esa qorong'uda bo'l», deydi.

Naqshband hikmatlarida komil insonni tarbiyalash uslublari ham mavjud. Naqshband shunday yozadi: «Suhbatimizga

etishgan guruhlardan ba'zilar shundayki, ularning ko'ngillarida muhabbat urug'i bor, ammo xalaqit beruvchi xas-u xashaklar tufayli o'solmaydi, bizga esa uni sozlash lozim. Ba'zilarida muhabbat urug'i yo'q bizga esa uni paydo qilish lozim.»

Naqshbandiya suluki (xudoga yaqinlashish yo'li) o'n bitta axloqiy qoidani ishlab chiqdi va amaliyotga tadbiq etdi. So'fining poklanishi va xudoga etish darajasi ma'naviy murabiy-shayx murshid yoki pir tomonidan amalga oshiriladi. Murshid bilan murid o'rtasidagi ma'naviy-ruxiy aloqa, so'ng ma'naviy qo'shilib ketish muridning kamolga etishganligini ko'rsatadi va murshid muridga o'z xirqasini yechib beradi. Bu yo'l muroqaba, mushohada, musohaba kabi uch bosqichdan iborat bo'ladi.

Naqshbandiya sulukiga kirgan inson o'zini ham ruxan, ham jismonan chiniqtirishi, ma'naviy poklanishi va qalbga sayqal berishi lozim. Naqshbandiyaning asosiy yo'li Haqqa etishga intilish, xufiya zikr qilish bo'lib, ba'zi rasm-rusmlarni rad qiladi.

Haqiqiy so'fiylik tarki dunyochilik g'oyasini ilgari surmaydi, u insonni ma'naviy poklanishga yo'llaydi. So'fiylik-bu muruvvat, saxovat, mehnat, qanoat, diyonatdir. Ular inson xulqidagi barcha illatlar bilan kurashuvchilardir. Islom yer yuzida keng tarqalgan dinlardan bo'lib, u musulmon madaniyatining tarkib topishida muhim rol o'ynaydi.

Tasavvuf tadrijiy taraqqiyotga ega ta'limot bo'lib, islom olamida VIII asrning o'rtalarida paydo bo'lgan. Dastlab u zohidlik harakati ko'rinishida kurtak yoyadi. Gap shundaki, hazrat Muhammad Mustafo sallallohu alayhi vasallam vafotlaridan keyin musulmonlar jamoasi ichida bo'linish yuz beradi, ayniqsa, xalifa Usmon raziyallohu anhu zamonida boylikka ruju qo'yish, qimmatbaho tuhfar bilan qarindosh-urug'lar, yaqin do'st-birodarlarni siylash rasm bo'ladi. Umaviya xalifaligi davriga kelib esa, saroy hashamlari, dabdabali bezaklar, oltin-kumushga berilish, xazina to'plash avj oldi. Ya'ni diniy mashg'ulotlar, Xudo

yoʻlidagi toat-ibodat oʻrnini dunyoviy ishlar, dunyo moliga muhabbat egallay boshladi. Bu hol diniy amrlarni ado etishni har qanday dunyoviy ishlar, boyliklardan ustun qoʻygan eʼtiqodli kishilarning noroziligiga sabab boʻldi. Ular orasida hadis toʻplovchi muhaddislar, ilgaridan qashshoq boʻlib, uy-joy, mol-mulkka eʼtibor qilmagan sahobalar ham bor edi. Bularning bir qismi dinni himoya qilib, ochiq kurashga otlangan boʻlsalar, ikkinchi qismi qanoat va zuhdni («zuhd» soʻzidan «zohid» soʻzi kelib chiqqan) asosiy maqsad qilib olib, saroy ahli va sarvatdorlar, boylar axloqiga qarshi norozilik belgisi sifatida tarkidunyochilik gʻoyasini targʻib etib, ijtimoiy faoliyatdan butunlay chetlashganlar, surunkali toat-ibodat bilan shugʻullanganlar.

Tasavvuf tarixi haqida gapirar ekanmiz, hazrat Bahouddin Naqshbanddan keyingi davrni ham baholashimiz lozim boʻladi. XV—XVI asrlar Movarounnahr va Xurosonda naqshbandiya toʻla tantana qilib, gullagan davr boʻldi. Ayniqsa, Xoja Ahror Valiyning amaliy va Mahdumi Aʼzam — Ahmadi Xojagonnning ilmiy faoliyatlari tufayli naqshbandiya mustahkamlandi, nufuzi oshdi, Hindiston, Arabiston yerlariga yetib bordi, Turkiyaga tarqaldi.

Naqshbandiyadan keyin tasavvuf tarixida boshqa silsila vujudga kelgan emas. Eron va Hindistonda ayrim yangi tariqatlar shakllangan, lekin ular shaxobchalar boʻlib, tasavvuf uchun yangi nazariy va amaliy yoʻnalish bermadi. Umuman, XV asrlan keyin tasavvufning nazariy-falsafiy jihatini soʻna boshladi.

Tariqatda maqomot va hol tushunchalari muhim oʻrin tutadi. «Maqomot» — maqom (manzil, bekat) soʻzining koʻpligi boʻlib, solikning ruhiy-maʼnaviy kamoloti bosqichlarini anglatadi. Abu Nasr Sarroj tariqatning quyidagi maqomlarini qayd etgan:

1. Tavba.
2. Varah.
3. Zuhd.
4. Faqr.

5. Sabr.

6. Xavf.

7 Rajo.

8. Tavakkul.

9. Rizo

Tavba – qaytish demak, yahni kamolotga, oliy axloqiy sifatlarga qaytish. Tavbani bob ul-abvob – eshiklarning eshigi ham deyдилar, chunki tariqatga qadam qo‘ygan odamning niyati va mohiyati avvalo shu tavbasida ayonlashadi. Tavbaning haqiqati shuki, solik Xudoga yetishish yo‘lida g‘ov bo‘ladigan jamiki narsalardan yuz o‘girishga qasamed etadi, butun intilishi, tavajjuhini Allohga qaratadi, avvalgi hayot tarzidan butunlay voz kechadi. Tavba kufrdan qaytish, shariat man etgan nahy va yomon ishlardan qaytish, zamima axloqdan hamida axloqqa qaytish, Haqning g‘ayri bo‘lgan narsalardan qaytish kabilarni o‘z ichiga oladi Tavbaning mohiyati o‘z nuqsonlarini ko‘ra bilish, o‘zining ahvolini anglash, qabih ishlar, qabih fe‘l va qabih fikrdan qaytish, dunyoning ma‘nisizligi, arzimastligini anglab, zulm-u adolatsizlikdan qaytishni ham billiradi. Qo‘rquv tavbasi, ya‘ni gunohga iqror bo‘lish – oddiy odamlarga xos. So‘fiylar tavbasi esa qalb istijobi, ya‘ni istijobat – uzilish, o‘zgarish tavbasidir.

Varah so‘zining ma‘nosi parhez, taqvo bo‘lib, bulg‘anishlardan, ma‘naviy zarar keltiradigan shubhalardan saqlanish demaqqdir. Shibliyning ko‘rsatishicha, varahning uch ko‘rinishi bor: til varahi, ya‘ni tilni bema‘ni gaplar uchun ishlatmaslik, g‘iybat- tuhmatga berilmaslik; ko‘z varahi – shubhali narsalardan saqlanish, g‘aliz shakllarga boqmaslik; qalb varahi, yahni last himmatni tark etish va noxush qiliqlarni qilmaslik. Ko‘ngil man etgan jamiki narsalardan parhez qilish. tamadan saqlanish, mahrumlikdan qo‘rqishdan hazar qilish. Xullas, tilga, ko‘zga, quloqqa va oyoqqa band solish

Zuhd – varahning davomi hisoblanadi, bu ham parhez, hazar qilish demakdir. Ammo bunda taom va ichimlikdan saqlanish,

halol va haromni ajratishga alohila ahamiyat beriladi. Zuhd soʻfiy uchun dunyo va oxirat tarki, dunyo moliga ega boʻlaman, deb intilmaslikdir. (Hadis: Kimki dunyodan parhez etsa, uning qalbi tajalliyot nuri kiradigan joyga aylanadi). Junayd Bagʻdodiy soʻei: «Zuhd — qoʻlni mulkdan holi tutish, dilni esa Hakdan oʻzga har narsadan pok saqlash demak». Gʻazzoliy deydi: «Zuhd dunyodan ixtiyoriy ravishda voz kechish va buning uchun qaygʻurmaslikdir».

Faqr — mahnosi qashshoqlik, benavolik. Soʻfiilar naedida ulugʻvor ilohiy mohiyat kasb etish boʻlib, Xudoga bandalikni sidqidildan oliy darajada bajo keltirish, banlalikdan sharaf topish, niyozmandlik va talabgorlikda yoʻldagi tuproq misol nom-u nishonsiz boʻlish, Iloh nazdida oʻzini zarra, balki zarradan ham kam, deb hisoblash. Va shu martabada komillik rutbasini qozonish ham. Barcha narsalar, olam-u odam Allohga tegishli, insonning vujudi ham oʻziniki emas, chunki u ham Yaratganning mulkidir.

Faqrni ana shunday mazmunda anglagan odam tasavvuf mohiyatiga ham yetib boradi.

Sabr – toqat, chidam. Soʻfiylar tidida qiyinchiliklardan shikoyat qilmaslik, ayniqsa, Xudodan boshqaga nola-iltijo qilmaslik. Sabr etuvchi (sobir) oʻzini balo girdobiga solib, balolardan qoʻrqmaydigan odamdir. «Sabr kushoyish uchun inti-zorliklar» (Sahl Tustariy), yahni ruhiy-maʼnaviy mushkulliklar yuz berganda, sabr qilgan solik kushoyish topadi, yangi manzillarni kashf etali. Sabr — imonning yarmi deydilar, chunki soʻfiyning dushmani boʻlgan nafs sabr orqali jilovlanadi, toatdan halovat topish ham sabr bilan boʻladi.

Xavf – qalbning ishonchdan, imon aminidan chiqishi, ikkilanish, tahlika. Vaqtinchalik shayton nayrangi ham koʻngilga xavf- qoʻrquv soladi. Solik azobdan emas, balki makrdan, nafs makridan qoʻrqadi. Vaholanki, shayton imoni mustahkam odamdan qoʻrqishi kerak

Rajo – umidvorlik. Qalbning kelajakda mahbub vasliga yetishidan umidvorligi, xavfdan qutulish umidi. Dilning sog'inchi, intiqdari ham shunga kiradi.

Tavakkul – barcha yaxshi-yomon hodisalar, ishlarni Xudodan deb bilish, kulan Parvardigorga suyanish. Tavakkul ilohiy fayzgah ehtimoli kishining imonidir. Bu mag'rifat kamolidan keladigan oliy maqomdagi imondir. Barcha hollarda va amallarda Allohga suyanish, o'zini bir faoliyat asbobi hisoblash, barchani Xudoga topshirib, Xudodan o'zga narsalar ham Xudodan ekaniga chuqur ishonish. Inson juda ko'p narsalarni qila oladi, ammo bu harakatlarning bari Ulug' Tangri qudrati tufayli, qudratining namoyon bo'lishi ekanini anglash shart. Xudoning irodasi bizning irodamizga hokim. «Tavakkul – imon haqiqatilir» (Koshoniy)

Rizo – qalbdan qabohat – kirlarning ketishi, qazov-u qadar hukmiga bo'ysunish, nafs roziligidan chiqib, Haq roziligiga kirishdir. Qazo amriga taslim bo'lgan qalbning sururi. Lohijiy: Rizo – bandaning o'z rizosidan chiqib, Mahbub rizosiga kirishi, ilohiy qismatga zarra ehtiroz qilmasligidir. Solikda ushbu maqomda hech narsadan g'azab, hayajon, gina-kudurat va xafalanish bo'lmaydi.

Ayrim tadqiqotchilar tilga olingan maqomlar yoniga yana qanoat, sidq, itminon (to'la ishonch), shukrni ham qo'shganlar. Biroq ko'rib o'tganimiz to'qqizta maqom qanoat, shukr va itminonni o'z ichiga oladi. Diqqat bilan fikr qilib qarasak, maqomotning ushbu tartibida muayyan mantiqiy uzviylik borligi mahlum bo'ladi; avval qathiy parhez, kam yeyish, kam uxlash, kam gapirish, barcha nomahqul va nomaqbul ishlardan saqlanish, pok niyat, pok badan uchun kurashish. So'ngra shu asosla ruhni chiniqtirish, mahrumliklarga ko'nish va ko'nikish, chilla o'tirishlar, surunkali zikr orqali Allohning muborak ismlarini qalbgah naqshlash, xotira va hofizani kuchaytirish va shu asosda

iminni mustah- kamlash, jamiki mavjudot va hodisotda Alloh qudratini ko'rish, idrok etish va qalban iqrор bo'lish, tanish.

Test topshiriqlari:

1. Islom dini g'oyalari ta'lim-tarbiyada qanday asosiy qadriyatlarni rivojlantirishga xizmat qilgan?

- a) Matematika va fizika fanlariga e'tibor
- b) Axloqiylik, adolat va insoniylik tamoyillariga asoslanish
- c) Falsafa va san'atga oid nazariyalar
- d) Sotsial-iqtisodiy rivojlanish rejalari

2. So'fiylik ta'limotining asosiy maqsadi nimadan iborat?

- a) Diniy marifatga intilish va ichki ruhiy tozalikka erishish
- b) Siyosiy hokimiyatga erishish
- c) Iqtisodiy taraqqiyotga yo'l ochish
- d) Dunyoviy ilm-fan rivojini qo'llab-quvvatlash

3. Ahmad Yassaviy ta'limotida ta'lim-tarbiya jarayonida qaysi jihatga katta e'tibor berilgan?

- a) Faqat diniy marifatga
- b) Insonning ichki olamini poklash va jamiyatda ahloqiy qadriyatlarni mustahkamlash
- c) Siyosiy hokimiyatni mustahkamlash
- d) Faqat ilmiy tadqiqotlar olib borishga

4. Xoja Abduxoliq G'ijduvoni va Bahouddin Naqshband g'oyalarida ta'lim-tarbiya jarayonining qaysi jhati muhim hisoblanadi?

- a) Matematika va texnika fani rivojlanishi
- b) Ruhiy tarbiya va shaxsiy o'sish orqali jamiyatda yagona qadriyatlarni shakllantirish
- c) Falsafiy tizimlarni rivojlantirish
- d) Siyosiy institutlarni mustahkamlash

Nazorat savollari:

1. Islom dini g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri?
2. Hadis ilmining paydo bo'lishini tushuntirib bering?
3. Imom Ismoil al-Buxoriy va Imom at-Termiziyning hadis ilmi rivojidagi xizmatlari?
4. So'fiylik ta'limoti bosqichlari?
5. Ahmad Yassaviy, Xoja Abduxoliq G'ijduvoni, bahouddin Naqshband g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri?

15-mavzu. Sharq uygʻonish davrida boshlangʻich taʼlimga oid pedagogik fikrlarning rivojlanishi

Reja:

1. Sharq uygʻonish davrida ilm-fan va madaniyat.
2. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning ilmiy merosi va uning didaktik qarashlari.
3. Abu Nasr Farobiyning taʼlimiy-axloqiy qarashlari.
4. Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sinoning taʼlimiy-axloqiy qarashlari.

X-XI asrlar sharq uygʻonish davrining dastlabki bosqichi boʻlib, bu davrda arab xalifaligida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy oʻzgarishlar, yagona Islom dinining tarkib topishi madaniy hayotga ham taʼsir etdi. Ana shu madaniy koʻtarilish butun Arab xalifaligini, Yaqin va Oʻrta Sharqni qamrab olganligi uchun ham Sharq Uygʻonish davri deb ataldi. Bu Uygʻonish jarayoni IX asrdan boshlab XV-XVI asrlargacha davom etdi.

Arab xalifaligida IX asrda vujudga kelgan Uygʻonish davri xalifalikning Bagʻdod, Damashq, Halab shaharlarida boshlanib, barcha boshqa xalqlar madaniy hayotiga tarqalgan, bu esa u davlatlarning ham madaniy rivojlanishi muhim ahamiyat kasb etdi. Xalifalik yemirilishi jarayonida tashkil topgan mustaqil davlatlardagi madaniy rivojlanish xalifalik davridagi madaniy rivojlanishning davomi edi.

Xalifa Horun ar-Rashid va uning oʻgʻli al-Maʼmunning hukumronlik davrida Bagʻdodda «Bayt ul-hikma» («Donishmandlik uyi») (hozir Akademiya maʼnosida) tashkil topadi. Mazkur Akademiya ilm sohiblarining ilmiy markaziga aylanadi. Uning qoshida kutubxonasi tashkil etiladi. Akademiya 819-833-yillari yanada rivojlangan. Akademiyada ikki rasadxona

bo'lgan, keyinchalik yangi kutubxona qurilgan. Bog'doddagi bu ilm markazi, o'z navbatida, Sharq va g'arbda ilm fanning taraqqiy etishiga, ma'naviy hayotning rivojlanishiga ta'sir etgan. Bu o'rinda xalifa al-Ma'munning ilm-fan ravnaqida ko'rsatgan homiyligini alohida ta'kidlash joiz.

Zero, xalifa al-Ma'mun ilm-fanni juda qadrlagan. IX asr boshlaridan xalifalikning Xurosondagi noibi bo'lib turganda ham Movarounnahr va Xurosondagi olimlarni to'plab, ularning ilmiy ijodiga sharoit yaratib bergan. Bular orasida al-Xorazmiy, al-Farg'oniy, al-Xuttaliy, al-Javhariy, al-Marvazviy kabi vatandosh olimlarimiz ham bo'lgan. Al-Ma'mun xalifalik taxtiga o'tirgach u olimlarning barchasini Bag'dodga chaqirib oladi va «Bayt ul-hikma» — Donishmandlik uyi («Ma'mun akademiyasi»)da arab olimlari bilan hamkorlikda ilm-fan ravnaq topadi.

Qadimgi yaratilgan madaniy yodgorliklar, ular xoh yunon, xoh arab, xoh Movarounnahr va Xuroson xalqining antik davrlar madaniyati bo'lsin, Uyg'onish davri madaniyatining yaratilishi va rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qildi.

Agar arablar Markaziy Osiyoni bosib olib, bu yerda ilgari mavjud bo'lgan fan va madaniyat o'choqlarini yo'qotgan bo'lsalar, ko'p o'tmay qadimiy ilmiy an'ana asta-sekin tiklanib, natijada ilm-fanning yetuk siymolari yetishib chiqa boshlaydi. Bular barchasining bir-biriga qo'shiluvi natijasida Sharqda bir butun madaniyat tarkib topadi va taraqqiy etadi.

Yaqin va O'rta Sharqda, jumladan, Eron, Kavkaz va Movarounnahrda savdo aloqalarining rivojlanganligi, ilm-fan, hunarmandchilikning taraqqiy etishi, moddiy va madaniy aloqalarning barchasi umumiy rivojlanishga katta ta'sir ko'rsatadi. Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarining madaniy yuksalishiga olib kelgan asosiy sabab – feodal munosabatlarning yangi bosqichga ko'tarilgani bo'ldi. Bu davr madaniy

taraqqiyotida Arab xalifaligiga bo'ysungan mamlakatlar xo'jalik-iqtisodiy aloqalarining kuchayishi va natijada turli madaniyatlar hind, Movarounnahr, Eron, Arab, Misr, grek-yunon-rim madaniyatlarining yaqindan o'zaro aloqasi va bir-biriga ta'sir etib borishi katta ahamiyat kasb etdi. Haqiqatan ham bu davrda iqtisodiyot taraqqiy etdi, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik rivojlandi.

Bu davrda qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yer maydonlari kengaydi, ko'plab sug'oriladigan yerlar ochildi, sug'orish inshootlari tiklandi, yangilari qurildi, paxta, zig'ir, kanop ekilib, ularning tolasidan mato to'qildi. Movaroun nahrda, xususan, Xorazm, Urganch, Farg'ona, Samarqand va Buxoroning to'qimachilik mahsulotlari, ayniqsa, Samarqand va Buxoro shoyisi dunyoga mashhur bo'lgan.

Qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik sanoat mahsulotlarining ishlab chiqarilishi savdoning rivojlanishiga yo'l ochdi. Natijada Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarining chet davlatlar: Ispaniya, Hindiston, Xitoy, Vizantiya bilan savdo ishlari ko'lami ortib bordi.

Pireney yarimorolining arablar tomonidan bosib olinishi insoniyat tarixining yangi sahifalarini ochdi. Bu jarayonning, ayniqsa, Ovrupa uchun ahamiyati beqiyos bo'ldi. Sharq faqatgina Ovrupa madaniyatining rivojiga ta'sir etibgina qolmay, balki umuman, Ovrupalik odamning psixologiyasi, tafakkuri, xarakteri, hayot tarzini, tarixiy jarayonni tubdan o'zgartirib yubordi. Bu esa o'z navbatida matematika, falsafa, astronomiya, tabiiyot, tibbiyot, xulq-odob, turmush-tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ta'sir etdi.

X asrdan boshlab Movarounnahr va Xurosonda mustaqil feodal davlatlar Tohiriylar, Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlatlarining paydo bo'lishi xalifalikning yemirilishi hamda madaniy hayotning yanada ravnaq topishiga olib keldi.

Bu davrda pul muomalasi rivojlandi. Jamiyat siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi o'zgarishlar, albatta, madaniy hayotga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi.

Somoniylar davlatida Marv, Buxoro, Samarqand va Urganch o'sha davrning madaniy markazlari sanalardi.

Bu davrda arab tili ilmiy va aloqa tili edi. Maktablarda darslar arab tilida olib borilardi. Rasmiy hujjatlar arab tilida yuritilar edi. Ilmiy asarlar ham arab tilida yozilardi. X asr o'rtalariga kelib, fors tilida ham ish yuritila boshlandi.

Bu shaharlardagi maktablarga hatto tevarak-atrofdagi qishloqlardan oddiy xalq bolalari ham kelib o'qiganligi manbalarda keltiriladi. O'sha davrda Buxoroda katta kitob bozori bo'lgan. Kitob do'konlarida olim va fozil kishilar uchrashib, ilmiy munozaralar o'tkazganlar. Buxoro amiri saroyida esa yirik kutubxona mavjud bo'lgan. Amir kutubxonasini o'sha davrdagi Sheroz kutubxonasi bilan bellasha oladigan yagona kutubxona sifatida tan olganlar.

Saljuqiylar davrida Alp Arslon Muhammad hokimiyatni boshqarganda uning vaziri Nizomul mulk o'z davrining mashhur siyosiy arbobi va eng ma'rifatparvar kishilaridan bo'lgan.

Saljuqiylar hokimiyati harbiylashgan bo'lib, bu hokimiyatning ichki va tashqi siyosatini Nizomul mulk boshqarar edi. U hokimiyatni boshqarish uslubini ishlab chiqadi va o'zining «Siyosatnoma» asarini yaratadi (1091-1092-yillar). Bu asarda davlatni boshqarish tamoyillari bayon etiladi. Nizomul mulk maorifni rivojlantirishda katta xizmat qiladi. 1067-yili Bag'dodda o'zining shaxsiy jamg'armasiga o'sha davrning eng mashhur o'quv yurti - «Nizomiya» madrasasini qurdiradi. U olimlar, din peshvolari, so'fiylarga katta e'tibor berib, g'amxo'rlik qiladi. Uning katta xizmatlaridan yana biri – uning davrida taqvimning isloh qilinganidir.

XI asrda Xorazrada ilm-fan taraqqiy etadi. Xorazm shohi Ma'mun II o'z saroyiga zabardast olimlarni taklif etadi. U tashkil

etgan «Majlisi ulamo» - «Ma'mun akademiyasi» deb nom qoldirgan. Bu akademiyaning rivoj topishida Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, tarixchi Miskavayh, riyoziyotchi Abu Nasr ibn Iroq, faylasuf Abu Sahl al-Masihiy, tabib Abulxayr Hammor kabi olimlar olib borgan ilmiy tadqiqot ishlarining o'zni beqiyosdir. Lekin toj-taxt uchun kurash natijasida bu ilm dargohi o'z faoliyatini to'xtatib, olimlar tarqab ketadi.

Movarounnahr va Xurosonda IX asrlarga kelib ma'naviy ko'tarilish Sharq Renessansi - Uyg'onish davrining boshlanishiga olib keldi.

Movarounnahrda ilm-fan va ma'rifat sohasida o'z xizmatlari bilan dunyoga mashhur bo'lgan faylasuf va munajjim, matematika, fizika, tibbiyot, tarix, til va adabiyot, pedagogika sohasida ilmiy merosi bilan nom qoldirgan Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Ahmad al-Farg'oni, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi qomusiy olimlar faoliyat olib bordilar. Qomusiy olimlar o'z ilmiy merosida ta'limiy-axloqiy asarlar yaratishga ham katta e'tibor berib, bu asarlarda ilgari surilgan g'oyalar insonning ham aqliy, ham axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan kamol topishida, pedagogik fikr taraqqiyotida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Al-Xorazmiyning pedagogik qarashlari. Muhammad al-Xorazmiy (783-850) insonning kamolga etishi va insoniy munosabatlarni yo'lga qo'yishda ilm-fanning muhim ahamiyati to'g'risidagi g'oyani ilgari surgan.

Alloma o'zigacha bo'lgan ilmiy bilimlarning asosiy g'oyalari, metodlarini sintezlashtirdi. U ilmiy bilimlarni o'rganuvchilarning mustaqil bilim olishlariga e'tiborni qaratdi.

Xorazmiy bilim olishda talabaning shaxsiy kuzatishlariga hamda olgan bilimlaridan foydalanishga katta e'tibor berdi. Bunda u ilm izlovchilarning ilmiy manbalarni to'plash, ularni ifodalash va kuzatganlarni tushintira olish malakalarini hosil qilishga katta baho berdi. Masalan, «Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr val muqobala» asarida olimlarni uch guruhga bo'lib, shunday yozadi: «Ulardan biri o'zidan avvalgilar qilgan ishlarni amalga oshirishda boshqalardan o'zib ketadi va uni o'zidan keyin qoluvchilarga meros qilib qodiradi. Boshqasi o'zidan avvalgilarning asarlarini sharhlaydi va bu bilan qiyinchiliklarni osonlashtiradi, yopiqni ochadi, yo'lni yoritadi va uni tushunarliroq qiladi. Yoki bu ayrim kitoblarda nuqsonlar topadigan va sochilib yotganni to'playdigan odam bo'lib, u o'zidan avvalgilar haqida yaxshi fikrda bo'ladi, takabburlik qilmaydi va o'zi qilgan ishidan mag'rurlanmaydi».

Muhammad al-Xorazmiyning bu fikrlari bir tomondan, olimlar faoliyatining ezgulikka xizmat qilishini yoritadi; ikkinchi tomondan, o'sha davrda ilmiy tadqiqot ishlari va o'qitishning metod va vositalaridan qay darajada foydalanganligini ko'rsatadi.

Barcha mutafakkirlar kabi Muhammad al-Xorazmiy ham ko'rgazmali-tajriba metodlari, bilim berishning turli vositalari, savol-javob, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish metodlari, bilimlarni sinash metodlaridan foydalangan. Muhammad al-Xorazmiy bilishni sezgidan mantiqiy tasavvur orqali farq qilish haqida fikr bayon etgan: sezgi orqali bilish bu qisman bilish bo'lsa, mantiqiy bilish haqiqiy bilimning muhim tomonini namoyon etadi.

Muhammad al-Xorazmiy bilish nazariyasiga muhim hissa qo'shdi. U birinchilardan bo'lib, sinov-kuzatish va sinov metodlariga asos soldi. Alloma ilmiy faoliyatining metodologik jihatlariga katta ahamiyat berdi.

A.N.Farobiyning asarlarida pedagogik fikrlar. Abu Nasr Farobiy hijriy 260-yil (milodiy 873-yil)da Shosh - Toshkentga yaqin Forob (O'tror) degan joyda harbiy xizmatchi oilasida tug'ilgan. Forobda boshlang'ich ta'limni olgach, Shoshda, Buxoroda, Samarqandda ta'lim olganligi haqida ma'lumotlar bor. Lekin arab xalifaligining yirik madaniy markazi

Bag'dodga turli tomonlardan kelgan olimlar yig'ilganligi, uning yirik ilmiy markazga aylanganligi tufayli Farobiy ham ilm olish istagida Bag'dodga jo'naydi. Bag'dodda Farobiy turli fan sohalarini o'rganadi. Masalan, unga yunon tilida Abu Bashar Matta (Matta ibn Yunus), tibbiyot va mantiqdan Yuxanna ibn Haylon (Jilon) ta'lim bergan. Umuman, Farobiy Bag'doda matematika, mantiq, tibbiyot, ilmi nujum, musiqa, tabiiyot, huquq, tilshunoshk, poetika bilan shug'ullandi, turli tillarni o'rgandi.

Ba'zi manbalarda Farobiy 70 dan oshiq tilni bilganligi haqida gapiriladi. Abu Nasr Farobiy qomusiy olim hisoblanadi. Tadqiqotchilar uning 160 dan ortiq ilmiy asar yaratganligini qayd etadilar.

Farobiy taxminan 941-yillardan boshlab Damashqda yashaydi. Shahar chekkasidagi bog'da qorovul bo'lib ishlaydi va faqirona hayot kechirib, ilmiy ish bilan shug'ullanadi. 943-967-yillari esa Halabda yashaydi. 949-950-yillarida 215 Misrda ham bo'lgan. So'ng yana Damashqqa qaytib, shu yerda 950-yili vafot etgan. Damashqdagi «Bob as-sag'ir» qabristoniga dafn qilingan. Abu Nasr Farobiy ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan olim. U tabiiy, ilmiy va ijtimoiy bilim larning barcha sohalarida ilmiy ish olib borgan. Farobiy o'zidan keyin juda boy ilmiy meros

qoldirgan. Falsafa, musiqa, filologiya va boshqa tabiiy, ilmiy bilim larning turli sohalarida asarlar yaratgan. Demak, Farobiy inson baxt-saodatga erishuvi uchun ularni baxtli-saodatli qila oladigan jamoa rahbari bo'lishi kerak deydi.

Farobiy odamlarni turli belgilarga qarab guruhlariga bo'ladi. Bunda u kishilarning diniy mansabiga, millatiga, irqiga qarab emas, balki tabiiy xusu siyatlari, qobiliyatlari, iqtidori, bilim ko'nikmalariga e'tibor berish zarur, deydi. U o'zning «Baxt-saodatga erishuv yo'llari haqida risola» asarida «Davlatning vazifasi insonlarni baxt-saodatga olib borishdir, deb yozadi. Bu esa ilm va yaxshi axloq yordamida qo'lga kiritiladi. Farobiy davlatni yetuk shaxs boshqarishi lozim, deydi; ya'ni jamoani idora etuvchi adolatli, dono bo'lishi, qonunlarga rioya etishi va qonunlar yarata olishi, kelgusini oldindan ko'ra olishi, boshqalarga g'amxo'r bo'lishi lozim deydi.

Farobiy ta'lim-tarbiyaga bag'ishlangan asarlarida ta'lim-tarbiyada nimalarga e'tibor berish zarurligi, ta'lim-tarbiya usullari va uslubi haqida fikr yuritadi - «Fozil odamlar shahri», «Baxt saodatga erishuv to'g'risida», «Ixso al-ulum», «Ilmlarning kelib chiqishi», «Aql ma'nolari to'g'risida» kabi asrlarida allomaning ijtimoiy-tarbiyaviy qarashlari ifoda topgan.

Farobiy ta'lim-tarbiyani uzviy birlikda olib borish haqida ta'lim bergan bo'lsa ham, ammo har birining insonni kamolga yetkazishda o'z o'rni bo'rligini alohida ta'kidlaydi.

Farobiy «Baxt-saodatga erishuv to'g'risida» asarida bilimlarni o'rganish tartibi haqida fikr yuritadi. Uning ta'kidlashicha, avval bilish zarur bo'lgan ilm o'rganiladi, bu – olam asoslari haqidagi ilmdir. Uni o'rgangach, tabiiy ilmlarni, tabiiy jismlar tuzilishini, shaklini, osmon haqidagi bilimlarni o'rganish lozim. Undan so'ng, umuman, jonli tabiat, o'simlik va hayvonlar haqidagi ilm o'rganiladi, deydi.

Farobiy inson kamolotga yolg'iz o'zi erisha olmaydi. U boshqalar bilan aloqada bo'lish, ularning ko'maklashuvi yoki munosabatlariga muhtoj bo'ladi. Uning fikricha, tarbiya jarayoni tajribali pedagog, o'qituvchi tomonidan tashkil etilishi muhim. Chunki har bir odam ham baxtni va narsa-hodisalarni o'zicha bila olmaydi. Unga o'qituvchi lozim.

Farobiy ta'lim-tarbiyaning asosiy vazifasi jamiyat talablariga javob bera oladigan va shu jamiyat uchun xizmat qiladigan yetuk insonni tarbiyalashdan iborat deb biladi.

Farobiy ta'lim va tarbiyaga birinchi marta ta'rif bergan olim sanaladi. Ta'limni – insonga o'qitish, tushuntirish asosida nazariy bilim berish; tarbiya – muayyan hunarni egallash uchun zarur bo'lgan axloq normalari va amaliy malakalarni o'rgatishdir, deydi olim.

Ta'lim faqat so'z va o'rgatish bilangina bo'ladi. Tarbiya esa, amaliy ish, tajriba bilan, ya'ni shu xalq, shu millatning amaliy malakalardan iborat bo'lgan ish-harakat, kasb-hunarga berilgan bo'lishi o'rganishdir.

Farobiy nazariy bilimlarni egallashga kirishgan har bir kishi xulq-odobda ham qay darajada pok bo'lishi kerakligini uqtiradi. Bunga xulq-axloqni faqat so'zdagina emas, balki haqiqatda (amalda) tozalash orqali erishish mumkin. Shunday so'ng xato va adashishdan saqlovchi, haqiqat yo'lini tushunib olishga boshlovchi (notiq - so'zlovchi, fikrlash ma'nosida) nafsini, jonini, ruhini tozalash zarur.

Farobiy axloqiy fazilatlar deganda bilimdonlik, donolik va mulohazali bo'lish, vijdonlilik, kamtarlik, ko'pchilik manfaatini yuqori qo'yish, haqiqat, ma'naviy yuksaklikka intilish, adolatlilik kabi xislatlarni tushunadi. Ammo bu xislatlarning eng muhimi har bir insonning bilimi, ma'rifatli bo'lishidir. Shuning uchun ham Farobiy axloq tushunchasiga aql bilan uzviy bog'liq holda,

tafakkurga asoslangan axloq sifatida qaraydi. Bundan biz Farobiyning axloqni xulq me'yorlari ifodasi sifatidagina emas, balki kishilar aqliy faoliyatining natijasi sifatida ham talqin etganligini ko'ramiz. Farobiy «Aql ma'nolari haqida» risolasida aql masalasini tahlil qilib, aql bilish haqidagi ta'limotda mantiq (logika) ilmi muhim o'rin tutadi, deydi. U mantiq ilmi bilan grammatika o'rtasidagi mushtaraklikni qayd etib, mantiqning aqlga munosabati, grammatikaning tilga munosabati kabidir; grammatika odamlar nutqini tarbiyalagani kabi, mantiq ilmi ham tafakkurni haqiqiy yo'lga yo'naltirib turadi, deydi.

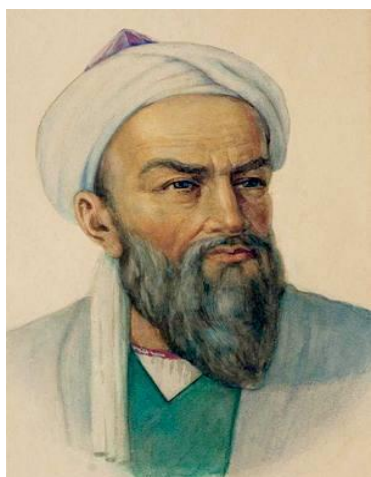
Farobiy ta'limda barcha fanlarning nazariy asoslari o'rganilsa, tarbiyada ma'naviy-axloqiy qoidalar, odob me'yorlari o'rganiladi, kasb-hunarga oid malakalar hosil qilinadi, deb uqtiradi.

Bu muhim vazifa tajribali tarbiyachilar tomonidan turli metodlar yordamida amalga oshiriladi. Farobiy ta'lim - tarbiya ishlarini ikki yo'l bilan amalga oshirishni nazarda tutadi.

Amaliy fazilatlar va amaliy san'at (kasb-hunar)lar va ularni bajarishga odatlanish masalasiga kelganda, bu odat ikki yo'l bilan hosil qilinadi: bulardan birinchisi — qanoatbaxsh, chorlovchi, ilhomlantiruvchi so'zlar yordamida odat hosil qilinadi, malaka vujudga keltiriladi, odamdagi g'ayrat, qasd-intilish harakatga aylantiriladi.

Ikkinchi yo'l (yoki usul) – majbur etish yo'li. Bu usul gapga ko'nmovchi, qaysar shaharliklar va boshqa sahroyi xalqlarga nisbatan qo'llaniladi. Chunki ular o'z istaklaricha so'z bilan g'ayratga kiradiganlardan emaslar. Ulardan birortasi nazariy bilimlarni o'rganishga kirishsa, uning fazilati yaxshi bo'ladi. Kasb hunarlarni, san'atni egallashga intilish bo'lmasa, bunday odamlarni majbur etmaslik kerak. Chunki shahar xalqlariga tarbiya berishdan maqsad – ularni ijobiy fazilat egasi qilib, san'at ahllariga aylantirishdir.

Demak, Farobiy ta'lim-tarbiyada rag'batlantirish, odatlantirish, majbur etish metodlarini ilgari surgan. Har ikkala usul ham pirovardida insonni har tomonlama kamolga yetkazish maqsadini ko'zlaydi. Xulosa qilib aytganda, Farobiy pedagogik ta'limotining asosida komil insonni shakllantirish, insonni o'z mohiyati bilan ijtimoiy, ya'ni faqat jamiyatda, o'zaro munosabatlar jarayonida komillikka erishadi, degan falsafiy qarashi turadi.

Al-Beruniyning ilmiy pedagogik qarashlari. Qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy (milodiy 973-yil 4-sentabr) da Xorazmning Qiyot (Kot) shahrida dunyoga keldi. Boshlang'ich ta'limni olgach, o'sha davrda fan-madaniyat taraqqiy etgan Xorazmning peshqadam olimlaridan saboq oladi.

Beruniy Xorazm tili bilan birga, arab, so'g'd, fors, suryoniy, yunon tillarini, hatto qadimgi hind tili sanskritni ham o'rgangan. U yunon klassik ilmi, astronomiya, falsafa, geografiya, botanika, matematika, geologiya, tarix, etnografiya, filologiyadan ham chuqur bilim oladi.

Beruniy yirik olim Abu Nasr ibn Iroqdan Yevklid geometriyasi, Ptolomeyning astronomik ta'limotlaridan dars olgan.

Bundan tashqari, o'zidan oldin o'tgan Muhammad Xorazmiy, geograf olim Abul Abbos, Ahmad Farg'oniy, Marvaziy, Javhariy, Abu Nasr Farobiy, Abul Vafo Juzjoniy, seyistonlik Abu Said as-Sijiy, Abu Muhammad Hamid Xo'jandiy va boshqalarning asarlarini mustaqil o'rganadi.

995-yilgacha Beruniy astronomiya, geografiya, geodeziyaning amaliy masalalarini hal etish bilan birga, Sharqda

birinchi bo'lib, globus yasadi va astronomiyaga oid bir necha kitob yozdi («Kartografiya», «Globus yasash kitobi», «Yerdagi joylarning uzunlama va kenglamalarini aniqlash haqida maqola» va boshqalar).

Beruniy hali yosh olim bo'lishiga qaramay, Kotda 994-995-yillari astronomik asboblarni ixtiro qilib kuzatishlar o'tkazgan. O'sha davrda Kaspiy bo'yi viloyatlarida Qobus ibn Vushmagir yosh olimga xayrixohlik ko'rsatadi, «Shamsal-ma'aliy» («Oliy martabalar quyoshi») laqabi bilan mashhur bo'lgan bu podshohga bag'ishlab Beruniy «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarini yozadi va unga taqdim etadi. Bu asar Beruniy nomini Yaqin va O'rta Sharqqa mashhur qildi.

1004-yili Beruniy Ma'mun II ibn Ma'mun tomonidan Xorazmga chaqirib olinadi va uning yaqin maslahatchisi etib tayinlanadi. Ma'mun davrida Urganchda «Majlisi ulamo» - «Ma'mun akademiyasi» nomli ilmiy markaz tashkil etiladi va u yerda musulmon Sharqining yirik olimlari faoliyat ko'rsatadilar. Beruniy bir necha yil kamyob metallar va qimmatbaho toshlar ustida tajribalar olib boradi va keyinchalik ana shu tadqiqotlari asosida «Mineralogiya» asarini yaratadi. 1017-1018-yillari yana taxt va hokimiyat uchun kurash boshlanib, Movarounnahrda Qoraxoniylar davlati barpo etiladi. Xurosonda Mahmud G'aznaviy (998-1030) hukmronligi o'rnatilib, qoraxoniylar bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq Xorazm Mahmud G'aznaviy davlatiga tobe bo'ladi.

Ma'mun akademiyasidagi ko'plab olimlar qatori Beruniy ham g'aznaga olib ketiladi va u yerda ijodini davom ettiradi. 1030-yili Beruniy o'zining Sharq va G'arbda keng e'tirof qilingan mashhur «Hindiston» asarini yaratadi. Kitobning to'liq nomi «Hindlarning aqlga sig'adigan va sig'maydigan ta'limotlarini aniqlash kitobi» bo'lib, aytishga qulay bo'lishligi uchun qisqacha «Hindistonga oid tadqiqotlar» yoki «Hindiston» deb yuritiladi.

Akademik V.R.Rozen asarni «Sharq va g'arbning qadimgi va o'rta asrdagi butun ilmiy adabiyoti orasida bunga teng keladigan asar yo'q», -deb baholaydi. Hindiston olimi Hamid Rizo esa, olim haqida gapirib, «Hind madaniyatining chigal muammolarini biron-bir o'rta asr yoki hozirgi zamon muallifi Abu Rayhon Beruniydek muvaffaqiyatli ravishda tushunib yetmagan. Uning «Hindiston» asari qadimgi Hind madaniyati va fanining klassik namunasi bo'lib qoladi», deydi. Asarda Beruniyning Hindiston haqidagi barcha qarashlari o'z ifodasini topgan.

1030-yili Mahmud G'aznaviy vafot etadi. Uning kichik o'g'li Muhammad voris sifatida taxtga o'tirgan bo'lsada, ko'p o'tmay Mahmudning katta o'g'li Mas'ud (1030-1041) ukasini taxtdan ag'darib, o'zi hokimiyatni qo'lga oladi. Bilimdon va zukko, ilm ahlini qadrllovchi Mas'ud Beruniyni o'z himoyasiga olib, uning ijod qilishiga sharoit yaratib beradi.

Beruniyning ilmiy bilimlarni egallash yo'llari, usullari haqidagi fikrlari hozirgi davr uchun ham dolzarbdir. O'quvchiga bilim berishda:

- o'quvchini zeriktirmaslik;
- bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o'rgatavermaslik;
- uzviylik, izchillik;
- tahlil qilish va taqqoslash;
- ma'lumdan noma'lumga, yaqindan uzoqqa, soddadan qiyinga qarab borish;
- takrorlash;
- yangi mavzularni qiziqarli, asosan, ko'rgazmali bayon etishga e'tibor berish kerakligi uqtiriladi.

Beruniy fan sohasidagi yodgorliklarni, ilmiy bilimlarga oid qoldirilgan barcha boyliklarni qunt bilan o'rganishga da'vat etadi. Olim ilm toliblariga qalbni yomon illatlardan, inson o'zi sezishi

mumkin bo'lmagan holatlardan, qotib qolgan urf-odatlardan, hirsdan, behuda raqobatdan, ochko'zlikdan, shon-shuhratdan saqlanish zarurligini uqtirgan. U barcha illatlarning asosiy sababi ilmsizlikda deb biladi. Ilmlarni egallashda esa shaxsda intilish va qiziqish, muhitni alohida ko'rsatib o'tadi. Bilim olishda tushunib o'rganish, ilmiy tadqiqotchining poklikka rioya etishiga alohida e'tibor beradi.

Jamiyatning ravnaqi, ma'rifatning rivojiga bog'liq degan g'oyani ilgari suradi. Beruniy bilim olishni axloqiy tarbiya bilan bog'laydi. Zero, insonda komillikning muhim mezoni yuksak axloqlilikdir, deydi.

Beruniy inson kamolotida axloqiy tarbiyaning muhim o'rnini ta'kidlashini uning yuqorida qayd etilgan «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston», «Mineralogiya», «Kitob as-Saydana», «al-Qonuni al-Mas'udiy», «Giodeziya» va boshqa asarlarida ko'ramiz.

Beruniyning fikricha, axloqlilik insonning eng asosiy sifati bo'lishi kerak. Bu xislat birdaniga tarkib topmaydi. U kishilarning o'zaro muloqoti, ijtimoiy muhit - jamiyat taraqqiyoti jarayonida tarkib topadi. Beruniy axloqiy tarbiyaga musulmon dini talablaridan kelib chiqqan holda ta'rif beradi. Axloqiylik yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi kurash natijasida namoyon bo'ladi va tarkib topadi, deydi u. Yaxshilik va yomonlik insonning xulq atvorini belgilaydigan mezondir.

Insonning axloqiy kamolga yetishi muammosi ta'lim-tarbiyada markaziy masala bo'lib kelgan. Abu Rayhon Beruniy ezgu tilakka yetishga to'sqinlik qiluvchi ziqnalik, yolg'onchilik, munofiqlik, manmanlik, takabburlik kabi nuqsonlarni qoralaydi, boylikka ruju qo'yish va ta'magirlik, g'azab va johillik inson uchun eng ashaddiy dushman deb qaraydi. Mutafakkir jamiyatda adolat o'rnatish, uni yovuzliklardan xalos etish uchun dono, adolatli

hukmdor bo'lishi kerak, deydi. Beruniy kundalik turmush masalalariga ham katta e'tibor bergan.

Har bir axloqan barkamol inson o'zining turmush tarzini uyg'un, go'zal eta oladi. Uyg'unlik, go'zallik va nafosatning asosi sanaladi. Beruniy insoniy xislatlardan muhimi – ozodlik, tarbiyalilik bo'lsa, insonga eng yaqin narsa uning tabiati, ruhi, deydi. Shuning uchun inson o'z tabiatiga yoqadigan ishlarni bajarishi zarur, deb ko'rsatadi. Bunda insonning ichki dunyosi bilan tashqi go'zalligi, turmush tarzidagi go'zallikning uyg'un bo'lishi talab etiladi. Bunga inson kiyadigan kiyimidan kundalik turmushdagi yurish-turushi, so'zi, qalbi, qilgan ishi - hammasining go'zal bo'lishi kerakligi ta'kidlangan. Har bir shaxsda sharm-hayo, ozodalik, nafis did, iffat, latofat, shirinsuxanlikning tarkib topishi turmushning go'zal bo'lishiga olib keladi.

Olimning inson turmushiga xos xulq-odob qoidalari haqidagi fikrlari pedagogik jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Inson ham ichki, ham tashqi tomondan go'zal bo'lsagina haqiqiy kamolotga erishishi mumkin. U ozodlikni olijanoblik bilan tenglashtiradi. Inson doimo bularga rioya etishi zarur, deb ta'kidlaydi. Bunda inson o'zini boshqara olishga qodir bo'lishi, har bir yetuk inson uchun zarur bo'lgan xislatlarni tarkib toptirishda kuch va irodaga ega bo'lishi zarur, deydi. «Minerologiya» asarida bu fikrni quyidagicha ifodalaydi: «Inson o'z ehtiroslariga hukmron, ularni o'zgartirishga qodir, o'z jon va tanini tarbiyalar ekan, salbiy jihatlarni maqtagulik narsalarga aylantirishga hamda asta-sekin, axloq haqidagi kitoblarda ko'rsatilgan usullar bilan illatlarni bartaraf etishga qodirdir».

Beruniy insonni kamolotga yetaklovchi xislatlardan yana biri olijanoblik deb ko'rsatadi. Olijanoblikning mazmunini yaxshilik tashkil etadi. Bunda olim insonga inson sifatida muomala qilishni nazarda tutadi. Eng muhimi, mutafakkir inson

kamolotida mehnat va mehnat tarbiyasi haqida muhim fikrlarni bayon etadi. U har bir hunar egasining mehnatiga qarab turlarga bo'ladi. Og'ir mehnat sifatida binokor, ko'mir qazuvchi, hunarmand, fan sohiblari mehnatini keltiradi. Ayniqsa ilm ahli - olimlar mehnatiga alohida e'tibor berish, xayrixoh bo'lishga chaqiradi, ularni ma'rifat tarqatuvchilar, jamiyat ravnaqiga hissa qo'shuvchilar deb, biladi: shu bilan birga, og'ir mehnat qiluvchi konchilar, yer ostida gavhar izlovchilar, dehqonlar haqida gapirib, ularning mehnatini rag'batlantirib turish kerak, deydi. Ayniqsa, podshohlar bunday mehnat ahliga g'amxo'r bo'lishi kerakligini alohida eslatadi. Chunki ana shu mehnat ahli ular hukmronligining tayanchi, deb ta'kidlaydi.

Olim bolalarni mehnatga o'rgatish metodlari, yo'llari haqida ham fikr yuritadi. Masalan, bolalarni eng kichik yoshidan mehnatga o'rgatish kerak, deydi. Mehnat tarbiyasida o'sha davr tarbiya an'anasiga binoan katta ahamiyat beradi. Buni E.To'raqulov va S.Rahimov «Abu Rayhon Beruniy ruhiyat va ta'lim-tarbiya haqida» nomli risolalarida juda yaxshi bayon etganlar. Shuning uchun ham Beruniy inson har tomonlama kamolga yetishi uchun u ilimli bo'lishi bilan birga, mehnatsevar va hunar egasi bo'lishi ham kerak, deydi. Beruniy inson kamolotida uch narsa muhimligini ta'kidlaydi. Bu hozirgi davr pedagogikasi ham e'tirof qiluvchi irsiyat, muhit, tarbiyadir.

Muayyan bir davrda olimlar inson kamolotiga irsiyat, muhitning ta'sirini inkor etib, faqat tarbiyani tan oldilar. Lekin Beruniy o'z zamondoshlari – buyuk mutafakkirlar Abu Nasr Farobiy, Abu Ali ibn Sino kabi inson kamolotida har uchtasini ham muhim deb hisoblaydi. Ya'ni u insonning kamolotga yetishida ilm-u ma'rifat, san'at va amaliyot asosiy o'rin tutadi, nasl-nasab, ijtimoiy muhit va ijtimoiy turmush qonuniyatlari ham katta ahamiyatga ega bo'ladi, deydi.

Abu Rayhon Beruniy nazarida, inson kamolga yetishining eng muhim omillari ilm-ma'rifatli bo'lish va yuksak axloqlilikdir.

Beruniy ilmiy bilishga oid, ta'lim metodlari haqidagi qarashlari bilan ta'lim nazariyasida o'ziga xos maktab yaratdi.

Yoshlarni tarbiyalashda esa axloqiy tarbiya, mehnat tarbiyasi, nafosat tarbiyasi, oila tarbiyasi, insonning shaxsiy gigiyenasi, xalqlar o'rtasidagi do'stlik, hamkorlik haqidagi tushunchalar katta ahamiyatga egadir. Olim axloqlilikning belgilari sifatida yaxshilik, to'g'rilik, adolat, kamtarlik, saxovat, oliyjanoblik, do'stlik va hamkorlik, mehnat va hunar egallash, poklik, go'zallikka intilish kabilarni ilgari surgan. Bularning barchasini u yaratgan asarlaridagi ijtimoiy falsafiy fikrlarga bog'lab tushuntirgan.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Beruniyning komil insonni shakllantirishga oid fikrlari faqat o'z zamonasi uchun emas, hozirgi davr ta'lim tarbiya ishlarini takomillashtirishda ham katta ahamiyatga ega. Zero, uning o'zi ham haqiqiy komil insonga xos xislatlarga ega ekanligini, hayotiy va ijodiy faoliyati, yozgan asarlari bilan isbotlab, kelajak avlodlarga katta ma'naviy meros qoldirdi. Beruniy Sharq uyg'onish davri qomusiy olimlaridan biri sifatida nom qozondi. Mashhur sharqshunos olim J.Sarton jahon fani tarixida XI asrning birinchi yarmini Beruniy davri deb atadi. Uni o'z davrining jahondagi birinchi donishmandi deb baholadi. Beruniyning ham tabiiy, ham ijtimoiy fanlarni qamrab olgan 150 dan ortiq yirik ilmiy asarlar yaratganligi ham bu fikrning g'oyat o'rinli ekanligini tasdiqlaydi.

Test topshiriqlari:

1. Sharq uyg'onish davrida qaysi sohalarda ilmiy yutuqlar erishilgan?

- a) Faqat diniy fanlarda
- b) Matematika, astronomiya, tibbiyot va falsafa kabi ko'p sohalarda
- c) Faqat adabiyot va san'atda
- d) Sanoat va texnologiyada

2. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning ilmiy merosi, asosan, qaysi sohada aks etgan?

- a) Tarixiy hujjatlarni yozish
- b) Algebra va algoritmlarning asoslarini yaratish
- c) Adabiyot va she'riyatni rivojlantirish
- d) San'at va musiqani yuksaltirish

3. Al-Xorazmiyning didaktik qarashlari qaysi jihatdan ta'lim-tarbiya jarayoniga hissa qo'shgan?

- a) Ilmiy metod va mantiqiy yondashuvni rivojlantirish
- b) Faqat amaliy kasblarni o'rgatishga
- c) Tarixiy an'analarni mustahkamlashga
- d) Diniy marosimlarni tashkil etishga

4. Abu Nasr Farobiy ta'limiy qarashlarida asosiy e'tibor qaysi jihatga qaratilgan?

- a) Ilmiy tadqiqotlarga
- b) Axloqiy tarbiya va insoniy fazilatlarni shakllantirishga
- c) Faqat diniy ilmlar rivojiga
- d) Siyosiy hokimiyatni mustahkamlashga

5. Abu Rayhon Beruniy ta'limiy qarashlarida qaysi jihat ko'proq urg'u olgan?

- a) Diniy marifatga
- b) Empirik metod va kuzatish asosidagi ilmiy yondashuvga
- c) Faqat axloqiy tarbiyani rivojlantirishga
- d) Siyosiy nazariya va tashkilotlarga

Nazorat uchun savollar:

- 1. IX-XI asrlar sharq uyg'onish davrini izohlang.
- 2. Al-Xorazmiyning pedagogik qarashlari mohiyatini ochib bering.
- 3. A.N.Farobiy asarlarida pedagogik fikrlarni izohlang.
- 4. Al-Beruniyning pedagogik qarashlari mazmunini tavsiflang.

16-mavzu. Sharq pedagogik ta'limotida ta'limiy-axloqiy qarashlar

Reja:

1. Ta'limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo'lishi.
2. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida ta'lim-tarbiya masalalari.
3. Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilik" asari – pandnoma asar sifatida.
4. Kaykovusning "Qobusnoma" asarining tarbiyaviy ahamiyati.
5. Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarida didaktik qarashlar.

Mahmud Koshg'ariy XI asrda Markaziy Osiyoda yashab ijod etgan taniqli qomusiy olimdir. Uning "Devonu lug'ot it-turk" (Turkiy so'zlar devoni) asarida jamlangan manbaa va materiallari ko'plab fan sohalariga taalluqli ekani bilan jahon olimlarining hayratini oshirib kelmoqda. Asarda matematika, kimyo, botinika, zoologiya, anatomiya, geografiya, tarix, etnografiya, til tarixi, shevashunoslik, til nazariyasi, qiyosiy tilshunoslik, folklor va yozma adabiyot, adabiyot nazariyasi va boshqa ko'plab sohalarga oid benazr kuzatishlar o'z aksini topgan. Olim XI asrdagi xalqlarning urf-odatlari, an'analari, qadriyatlarini, o'sha davr kishilarining o'ziga xos ruhiy-ma'naviy olamini bayon etgan.

«Devonu lug'otit-turk» («Turkiy so'zlar devoni») — Mahmud Koshg'ariyning turkiy tillar haqidagi qomusiy asari (1071—72). Bu asarda 11-a. ning 2-yarmida Markaziy Osiyoda va G'arbiy Xitoy

hududida istiqomat qilgan turkiy urug' va qabilalar, ularning ijtimoiy ahvoli, tili, tarixi, bu hududning geografiyasi, metrologiyasi va astronomiyasiga oid qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirilgan. «Devonu lug'otit-turk»ning qo'lyozmasi 1914-yil Turkiyaning Diyorbakr shahridan topilgan. 319 sahifali bu qo'lyozma Istanbulda saqlanadi. Bu nusxa «Devonu lug'otit-turk» yozilganidan salkam 200 yil keyin, ya'ni Mahmud Koshg'ariyning o'z qo'li bilan yozilgan nusxadan 1266-yilda kotib Muhammad ibn Abu Bakr ibn Fotihal-Soviy al-Damashqiy tomonidan ko'chirilgan.

«Devonu lug'otit-turk» arab tilida yozilgan, 8 mingdan ortiq turkiy so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish maqsadida arabcha harakatlar (harflardagi ost-ust ishoralar)dan foydalanilgan. Bunda, albatta, muallif ancha qiyinchilikka uchragan, chunki arabcha harf va alif, vov, yo) ishoralari bilan turkiy tovushlarni berib bo'lmas edi. Turkiy tildagi cho'ziq va qisqa unlilar, yumshoq va qattiq tovushlar uchun Maxmud Koshg'ariy maxsus belgilar (harakatlar)ni qo'llaydi yoki so'z boshidagi cho'ziqlikni ikki alif bilan ko'rsatadi yoki ikki xil talaffuz qilinadigan so'zlarga 2 xil ishora qo'yadi: azuqluq, eritmak so'zlaridagi Z va R harflari ustiga ham kasra, ham damma ishorasini qo'ygan, demak, bu so'zlar o'sha davrda ikki xil talaffuz etilgan: azmqluq — azuqluq, eritmak — erutmak kabi. Arabcha harf b-n ko'rsatish mumkin bo'lmagan turkiy talaffuzni «Devonu lug'otit-turk»da izohlab, ta'riflab o'tgan. «Devonu lug'otit-turk»da, avvalo, otlar, so'ng fe'llar izohlanadi. So'zlar tartibi ularning tarkibidagi harflarning orta borishiga (2 harfdan 7 harfgacha) qarab amalga oshirilgan.

Mahmud Koshg'ariy «Devonu lug'otit-turk»ga o'zi tuzgan dunyo xaritasi (dunyoning doira shaklidagi tasviri)ni ilova qilgan. Xaritada mamlakat, shahar, qishloq, tog', cho'l, dovon, dengiz, ko'l, daryo va h. k. ning nomlari yozilgan. Xaritaga yozilmay qolgan bir qancha nomlar asar matnida izohlangan. Xarita, asosan, hoz.

Sharqiy yarim sharga to'g'ri keladi. Asarda 11-a. dagi shaharlar, qishloqlar, dengiz, ko'llar, turkiy qabilalar va urug'lar haqida, urug'larning ijtimoiy aqvoli, kelib chiqishi, nomlanishi, ichki urug' va toifalari, ularning joylanishi, urf-odatlar, til xususiyatlari haqida batafsil ma'lumotlar beriladi. Bundan tashqari, hayvonot va o'simliklari, ularning nomlanishiga to'xtalib o'tadi, astronomik ma'lumotlar, burj va muchal haqida ham ma'lumotlar bor. «Devonu lug'otit-turk»da ayniqsa qabila va urug' tillariga oid lingvistik ma'lumotlar ancha batafsil berilgan. Bunda har so'zning ma'nolari (polisemiya, omonim, sinonim, antonim va arxa-ik so'zlar) chuqur tahlil qilinadi, ayrim so'zlarning etimologiyasiga to'xtalib o'tadi. Tovushlar (fonemalar)ning taxlili ancha mukammal: unli va undosh fonemalar, cho'ziq va qisqa unlilar, ularning urug' tillaridagi talaffuzi va orfografiyasi, tildagi fonetik hodisa va qonuniyatlar batafsil izohlangan. Morfologiya sohasida so'z turkumlarini, davr an'anasiga ko'ra, 3 so'z turkumiga: fe'l, ism, bog'lovchiga bo'lib, ularning yasaliish va turlanish yo'llarini ko'rsatib o'tadi. «Devonu lug'otit-turk»da 250 dan ortiq maqol va matallar, o'nlab she'riy parchalar keltirilgan.

V.V.Bartold «Devonu lug'otit-turk»dan o'z ilmiy ishlarida keng foydalanganini sharqshunos S. Volin ko'rsatib o'tgan. Tilshunos olim V. I. Belyaev «Devonu lug'otit-turk» haqida shunday yozadi: «Biz bu asarga nihoyatda yuksak baho berishimiz kerak, chunki u kitoblardan olib yozilmagan, balki jonli materialni shaxsan kuzatishga asoslangan... Muallif bergan ma'lumotlar... arxeologik kashfiyotlar bu ma'lumotlarning aksariyatini isbot etmoqda». Nemis sharqshunosi K. Brokkelman «Devonu lug'otit-turk» asarini 1928 yili nemis tiliga tarjima qildi. «Devonu lug'otit-turk» qo'lyozmasining fotonusxasi Istanbulda Kilisli Rifat (3 jildli; 1915—17) keyinchalik Besim Atalay tomonidan (3 jildli; 1939—41) turk tiliga tarjima qilinib, chop etilgan. «Devonu lug'otit-turk» ningturktilidagi keyingi qayta

nashri 1957 y. amalga oshirildi. «Devonu lugʻotit-turk» ikkinchi boʻlib oʻzbek tiliga tarjima qilinib, muhim izoh va tafsirlari bilan 1960—63 y. lari Toshkentda «Fan» nashriyotida 3 jildda chop etilgan. Bu tilshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor Solih Mutallibovning 35 yillik mehnati natijasi edi. Ushbu nashr faqat tarjima boʻlmay, turkcha tarjimaga munosabat, baho, atamalar, shaxs nomlari, shahar va joy nomlariga izoh, va tafsir hamdir. Oʻzbekcha nashrining muqaddima qismida 11-a. filologlari, «Qutadgʻu bilig» asari, Maxmud Koshgʻariyning lingvistik qarashlari, turkiy qabilalar, ularning shakllanishi, bu urugʻ va qabilalar, tillarning hozirgi turkiy xalqlar va ularning tiliga munosabati, tarjima transkripsiyasi toʻgʻrisida maʼlumotlar berilgan. «Devonu lugʻotit-turk» oʻzbekcha nashrining oxirida turkiy urugʻ, qabila, shaharlar va boshqalar toʻgʻrisida batafsil maʼlumotlar bor, asarning har bir jildida havolalar berilib, unda uchragan soʻz va iboralar keng taʼriflanadi, izohlanadi. Oʻzbekcha nashrining muhim tomonlaridan biri, uning har bir jildi asosida tuzilgan koʻrsatkichdir. Unda «Devonu lugʻotit-turk»da uchragan soʻzlar alifbo tarzida keltirilib, soʻzning oʻzbek va rus tilida tarjimasi beriladi. Mazkur soʻzning «Devonu lugʻotit-turk» ning qaysi betlarida uchrashi (oldin oʻzbekcha, soʻng turkcha nashrlarining beti, satri) koʻrsatib oʻtiladi.

Yu.X. Hojibning «Qutadgʻu bilig» asari pandnoma asar sifatida. Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig» («Baxt saodatga eltuvchi bilim, taʼlim» degan maʼnoni bildiradi) asari taʼlimiy - axloqiy asar sifatida pedagogika tarixida eng yuqori oʻrinlarda turadi. «Qutadgʻu bilig» pand-nasihat, taʼlim-tarbiya, barkamol insonni tarbiyalash

masalalariga oid yetuk didaktik asardir. Asar 6500 baytdan yoki 13000 misradan iborat. Mazkur asarning shuhrat topishiga

sabab, u o'z asarida tibbiyot, falakiyot, tarix, tabiiyot, jo'g'rofiya, riyoziyot, handasa, falsafa, adabiyot, diplomatiya, fiqh sohasiga oid fikrlarni bayon etib, faylasuf va olim sifatida tanildi. Shuning uchun ham «Qutadg'u bilig»ni chinliklar (Xitoy) «Adab ul-muluk» («Hukmdorlar odobi»), mochinliklar (Sharqiy Turkiston) «Anis ul-mamolik» («Mamlakatning tartib usuli»), eronliklar «Shohnomai turkiy», Sharq elida «Ziynal ul-umaro» («Amirlar ziynati»), turonliklar «Qutadg'u bilig», ba'zilar esa «Pandnomai muluk» («Hukmdorlar nasihatnomasi») deb ataydilar.

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarini ilmiy jihatdan o'rganishga juda ko'p olimlar hissa qo'shgan. V.V.Radlov, H.Vamberi, S.E.Malov, S.N.Ivanovlar uni tarjima etib, nashr qilgan bo'lsalar, V.V.Bartold, E.E.Bertels, I.V.Stebleva, O.A.Valitova har tomonlama tadqiq etdilar.

«Qutadg'u bilig» axloq va odob, ta'lim va tarbiya hamda ma'lum ma'naviy kamolotning yo'l-yo'riqlarini, usullarini, chora-tadbirlarini mujassamlashtirgan qomusiy asardir. Bu asar tom ma'nosi bilan didaktik ruhda yozilgan ta'lim-tarbiya, odob-axloq va hikmat darsligidir. Yusuf Xos Hojib asarda asosiy g'oyani Kuntug'di, Oyto'ldi, O'g'dulmish va O'zg'urmish deb nomlanuvchi to'rt qahramonning suhbatlari, munosabatlari asosida ishonarli qilib bayon etadi.

Yuqorida ta'kidlangan to'rt qahramonning suhbatlari, munozaralari asosida Yusuf Xos Hojib o'z maqsad va g'oyalarini bayon etadi.

Masalan, Oyto'ldining elig bilan uchrashuvida uning Elig sinovidan o'tish jarayonidagi savol-javoblar natijasida davlatning sifati va fazilatlari, uning bevafoligi va bebaholigi, adolatning xislatlari, el-yurt boshqaruvchilarining xislatlari bayon etiladi.

Oyto'ldining o'g'li O'gdulmish bilan Eligning suhbatida esa saroy amaldorlari: beklar, vazirlar, lashkarbo'shilar, hojiblar,

elchilar, sarkotib, xazinador, dasturxonchilar, sharobdorlarning o'z xizmatkorlariga munosabati qanday bo'lishi kerakligi bayon etiladi.

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarida inson kamoloti masalasi markaziy masala bo'lib hisoblanadi. Mazkur asarda insonning jamiyat va hayotda tutgan o'rni, burch va vazifalari haqidagi muammolar o'ziga xos tarzda bayon etiladi.

Buyuk mutafakkir Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» asarida ilm ma'rifatning ahamiyatini ko'rsatibgina qolmaydi, u bilim va zakovatning amaliyotdagi o'rnini ham yoritadi. U bilimli buyuk, uquvni ulug' deb ta'riflaydi. Chunki zakovatli inson ulug' bo'ladi, bilimli kishi buyuk bo'ladi, deb ilmi kishilarni asl toifadagi kishilarga qo'shadi. Olim ezgu ishlarning barchasi ilm tufayli amalga oshirilishini aytadi. O'sha davridayoq olim «Bilim hatto osmon sari yo'l ochur» deb bashorat qiladi.

U dunyoda odam paydo bo'libdiki, faqat bilimli kishilargina ezgu ish qilib, adolatli siyosat yurgizib kelgan, ana shu bilim va zakovati tufayli kishilar razolatdan poklangan deydi. Hatto hukmdorlar ham yurti, davlatni aql, ilm, zakovat bilan idora etsa, el-yurt farovon bo'ladi, to'q va tinch hayot kechiradi, deydi. U kuch va qurolni aql va bilimdan keyingi ikkinchi o'ringa qo'yadi.

Yusuf Xos Hojib oilaviy-maishiy turmush ikir-chikirlariga ham katta e'tibor beradi. U kishilarni o'ylab oila qurishdan farzand tarbiya etish, oilaning moddiy ta'minotini bilishgacha bo'lgan eng ezgu zaruriy vazifalarni birma-bir bayon etadi. Allomaning fikricha, faqat oilaviy hayot orqaligina farovon hayotga erishish mumkin. Oilaviy hayot tarzi sog'lom turmush tarzining bir qismidir. Kamolotga ham oilaviy tarbiya, oilaviy munosabatlarning yuksakligi, sadoqat, oilaviy totuvlik orqali erishish mumkinligini ta'kidlaydi. Shu o'rinda buyuk mutafakkir farzandni oilada tarbiyalash masalasiga alohida e'tibor beradi.

Yigitlik va keksalik fasllari haqida ham fikr yuritib, yigitlikni ehtiyot qilish, yigitlik davrida qarilikning g'amini yeyish, bu to'g'rida qayg'urish kabi zaruriy narsalar haqida tavsiyalar beradi.

Yusuf Xos Hojib ilmli, ma'rifatli kishilarni qadrlash kerak, chunki ular mash'ala kabi yo'lni yoritib, to'g'ri yo'l ko'rsatadi, yaxshi-yomonni farq etishni o'rgatadi, deydi. Shuning uchun olimlarni hurmat etish kerakligini ta'kidlab, ilm ahlini o'ta qadrlasa, ilmsizlarni johil kishilar deb biladi. Dunyoda inson bilim va zakovati tufayli orzu-tilaklarga, ulug'likka erishishi mumkinligini aytadi.

Olim bilimni ziyoga, tengi yo'q javohirga o'xshatib, u insonni yuksaltiradi, jahonning sir-asrorini bilib olishga yordam beradi, deydi. Insoniyat nimaga erishgan bo'lsa, bilim tufayli erishganligini ta'kidlaydi. Ammo bu boylikni hech kim o'g'iray olmaydi, deb bilim va zakovatni muqaddas do'st, mehribon qarindosh, kiyim va ozuqa sifatida ta'riflaydi.

Mutafakkir o'zining axloqiy qarashlarini, ya'ni ijtimoiy munosabatlar, jamiyat a'zolarining barcha tiplari o'rtasidagi axloqiy munosabatlarni amaliyotga tayangan holda yoritadi. Bu axloqiy, xulq-odob prinsiplari, talab va vazifalari butun asar davomida qahramonlarning o'zaro munosabatlari asosida ifodalangan. Unda Elig(xon), uning vakillari, ijtimoiy guruhlarining o'zaro munosabati, axloqi, muomalasi, talablari bayon etiladi, turli kasb egalariga xos xislatlar, odatlar yoritiladi.

Mutafakkir ta'lim-tarbiya, axloq masalalarini insoniylik, rostgo'ylik, to'g'rilik, soflik, mehr-muhabbat, vafo, shafqat, muruvvat, insof, adolat, ishonch, sadoqat, xushmuomalalik, shirinso'zlilik, saxovat, mardlik, himmatlilik, tavoze, hurmat va ehtirom, tadbirkorlik. Aql-zakovat, halollik, ezgulik kabi xislatlarni ulug'laydi, ularga yolg'onchilik, noinsoflik, fisqu fasod,

bevafoqlik, dag'allik, qo'pollik, baxillik, nomardlik, quvlik, hurmatsizlik, nodonlik, johillik, haromxo'rlik, ochko'zlik kabi xislatlarni qiyoslab, ezgu xislatlarning yaxshi samaralari va salbiy xususiyatlarning yomon oqibatlarini misollar vositasida ishonarli qilib bayon etadi.

Insoniy munosabatlarning eng oliy mezoni sanalgan hurmat va ehtiromni tarkib toptirishning barcha ko'rinishlari asarda o'z ifodasini topgan. Mutafakkir ulug'lar va kichiklar o'rtasidagi xulq-odob qoidalari haqida gapirar ekan, shu asnoda kamtarlik, salomlashish odobi, talablari, qoidalarini ham tavsiya etadi. Yusuf Xos Hojib tarbiyada kattalar namunasi, ajdodlar tajribasi alohida ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Olim insonning turli marosimlar, yig'inlar, uchrashuvlar, ziyofatlarda o'zini tutishi, xulq-odob qoidalariga rioya etishi haqida fikr yuritib, mehmon va mezbonlik qoidalari, shartlari, tartib-intizomlari haqida muhim o'gitlar beradi. Masalan, «Qutadg'u bilig» dagi elchilar (diplomatlar) huzurida, shohlar saroyida, to'y va aza marosimlarida kishi o'zini qanday tutishi, odobi masalalari hozirgi davrda ham o'ta dolzarbdir.

Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» asarini yozishda Sharqda keng yoyilgan o'git-nasihat janriga doir asarlarga tayanib ish ko'rsa ham mulohazalarni bayon etishda hayotiy dalillarga ko'proq murojaat etadi.

Yusuf Xos Hojibning o'zi kishilarga munosabatda o'rtacha yo'l tutishni tavsiya etadi. Shunda do'st dushmanga aylanmaydi, ezgu ishlar amalga osha boradi.

Xulosa qilib aytganda, Yusuf Xos Hojibning mazkur asari insonni har tomonlama kamolga yetkazishda yirik asar bo'lib, u o'zining ilmiy, ma'naviy - ma'rifiy, tarbiyaviy ahamiyatini e'tirof etish zarur.

Ahmad Yugnakiyning «Hibbat-ul haqoyiq» asarida didaktik qarashlar.

XII asr borshlarida yozilgan «Hibat ul-haqoyiq» («Haqiqatlar armug'oni») Ahmad Yugnakiyning qalamiga mansub asardir. Qaraxoniylar hukumronligi davrida yaratilgan ushbu ta'limiy-axloqiy asar mazmun jihatdan o'z davrining ijtimoiy-siyosiy, diniy, axloqiy hamda iqtisodiy masalalari, ularning o'ziga xos xususiyatlari, kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar mohiyati borasidagi qarashlarni ifodalab bergan.

«Hibat ul-haqoyiq» asari o'n to'rt bobdan iborat bo'lib, mazkur boblar o'zida 512 misrani mujassam etgan. Dostonning dastlabki to'rt bobi an'anaga ko'ra, muqaddima bo'lib, beshinchi hamda o'n to'rtinchi boblarda asosiy g'oyalar ifoda etiladi. Asarda til odobi, sir saqlash, ilmning foydasi, saxiylik, kamtarlik, shukronalik, ta'zim-tavoze, insonparvarlik, kasbkorga mehr qo'yish, rizo va qanoat, halollik haqida pand - nasihatlar berilgan. Muallif asarda johillik, dilozorlik, achchiqzabonlik, ochko'zlik, noshukurlik, takabburlik, mol-dunyoga hirs qo'yishlik qattiq qoralagan.

Mutafakkir «Hibat ul-haqoyiq» ning birinchi bobidayoq ilm manfaati, ilmsizlik va jaholatning zarari haqida fikr bildiradi. Ilmli va ilmsiz kishini bir-biri bilan taqqoslash asosida ilm-ma'rifatning afzalligi, uning inson uchun qay darajada foydali ekanligini ochib berar ekan, bilimli insonni qimmatbaho dinorga, bilimsiz kishini esa qimmatsiz ilikka o'xshatib, er kishining ko'rki aql, deya ta'kidlaydi. Ilmli inson o'z ilmi bilan mag'rur bo'lib, nomi o'chmagani holda, ilmsiz kishi garchi tirik bo'lsada, nomi o'lik ekanligini e'tirof etadi. Alloma bilim egallash kishini yuksaklarga ko'tarsa, ilmsizlik tubanlikka tomon yetaklashiga alohida urg'u beradi.

Olim bilimli kishilarni mukammal kishilar sanaydi. Chunki bilimlilik barcha yaxshi ishlar va ezguliklarning omili bo'lsa, bilimsizlik razolatga yo'l ochadi. Asarida, boshqa ta'limiy-axloqiy masalalardagi kabi, insonning barkamol ligidan dalolat beruvchi ikkinchi belgi – uning xushxulqliligidir, degan g'oya ilgari suriladi. Shuning uchun adib asarda axloqlilikning asosiy mezonlari bo'lgan ijobiy xislatlar va inson qiyofasida ularning qay darajada aks etishi yuzasidan fikr yuritadi va mol-dunyoga muhabbat qo'yishning salbiy xislat ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Olimning ta'kidlashicha, insonning ma'naviy-axloqiy qiyofasini ko'rsa tuvchi muhim belgilaridan birinchisi – til odobidir. Uning fikricha, tilni tiymaslik, huda-behuda so'zlarni aytaverish boshga balo keltiradi.

Tilingni tiy, tishing sinmasin, agar (so'zlab yuborsang) tishing chiqib qolsa, tishingni sindiradi, deya behuda so'zlashning yomon oqibatlari xususida o'z qarashlarini ilgari suradi.

Allomaning nuqtayi nazariga ko'ra, kishida quyidagi ikki holat, ya'ni haddan ziyod ko'p gapirish va ayni vaqtda yolg'on so'zlash odatlari mavjud bo'lsa, u holda unga nisbatan muruvvat yo'li yopiladi. Shunga ko'ra, adib, yolg'on va ko'p so'zlashning oldini olish yo'llarini ko'rsatib berishga urinadi.

Adib to'g'ri so'zlash bilan birga, sir saqlay olish xislatining ham insonga xos bo'lgan ijobiy fazilatlardan biri deya e'tirof etadi hamda ushbu fazilatni o'zlashtirish xususida bir qator foydali maslahatlarni beradi.

Inson sir saqlanishi lozim deb hisoblagan voqea yoki hodisa yuzasidan hatto do'stga ham gapirmasligi shartligiga alohida urg'u beradi. Zero, kishining o'ziki sir saqlay olmagan ekan, boshqalar ham shunday yo'l tutishi mumkin.

Asarning to'rtinchi bo'limida saxovat va baxillik kabi sifatlarning mohiyati hamda ularning oqibatlari yoritib berilgan.

Ahmad Yugnakiy saxovatni eng ezgu insoniy xislatlardan biri deb biladi. Saxiylar hamma tomondan ulug'lanib, faqat yaxshi va nuqsonsiz nom qoldirishi mumkinligini ta'kidlar ekan, qo'llar ichida in'om beruvchisi baxtli (qo'l) dir, o'zi olib, boshqalarga bermagan (qo'l) qo'llarning qutsizidir, deydi. Baxillik xislatini esa alloma davolab bo'lmaydigan kasallikka qiyoslaydi.

Ahmad Yugnakiy saxiylikni kamolot belgisi deb tushunadi. Saxiylik xislatiga nisbatan baxillik va ochko'zlik kabi illatlar qarama-qarshi qo'yiladi, boylik to'plab, yemay-ichmay, boshqalarga bermay yashagan kishining mol dunyosi oxiri do'stga emas, dushmanga buyurishi xususidagi fikrlarni bildiradi.

Ahmad Yugnakiy kamtarlik ham insonning yetuklik darajasini ko'rsatuvchi belgilardan biri bo'lib, kibrli va xasis bo'lish insonni ruhan tubanlashtiradi, degan fikrni ilgari suradi.

Kimki kibr-u havoga berilib, boshqalardan o'zini baland tutsa, uni hech kim hurmat qilmaydi, aksincha, tavozeli, kamtar va muloyimlik sifatlariga ega bo'lishni esa insonning husni deb hisoblaydi.

U yaxshi xulq-odobni shakllantirish va yomon illatlardan soqit bo'lish yo'llarini ham tavsiya etadi. Masalan, boylik to'plashga mukkasidan ketgan kishilarga mo'tadil hayot kechirishni maslahat beradi.

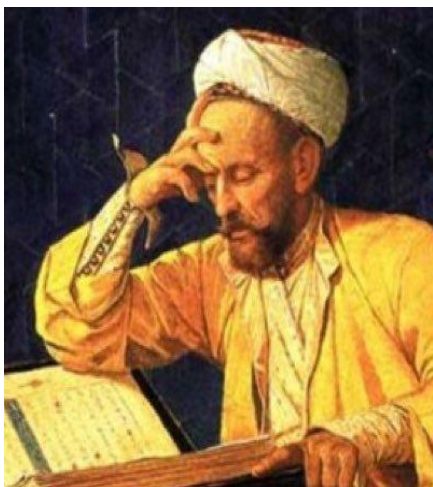
Insonlarga boshchilik qilayotgan amaldor, mansabdor kishilarning o'z mavqelariga yarasha ish tutishlari, kattaga ham, kichikka ham birdek muruvvat ko'rsatishlari, so'zlarini muloyim qilishlari maqsadga muvofiq ekanligini alohida ta'kidlaydi. Adib do'st hamda dushmanning farqiga borish, yaxshi kishilarni do'st tutish, badxulq kishilardan tizoqroq yurish, do'st tanlashda xato qilmaslik kerakligini ta'kidlaydi.

Ahmad Yugnakiy ham o'zining insonni kamolga yetkazish borasidagi qarashlari bilan pedagogik fikr taraqqiyotida o'z

o'rniga ega. U «Hibat ul-haqoyiq» asarida komil insonni shakllantirishning o'ziga xos tamoyilini yaratadi hamda barkamol insonni quyidagicha ifodalaydi:

- yuksak darajada nazariy va amaliy bilimlarni egallash;
- til va so'z odobiga rioya etish;
- o'zida halollik, rostgo'ylik, kamtarlik, qanoatlilik, samimiylik kabi xislatlarni namoyon eta olish;
- vafodor do'st bo'lish va hokazolar.

Olimning nuqtai nazariga ko'ra, o'zgalar sirini saqlay olish, kamgaplik har bir so'zni o'z o'rnida va lozim topilgandagina so'zlash, yuqori mansab yoki mavqega ega bo'lganda kattalarga hurmat, kichiklarga izzat ko'rsata olish kishining obro'siga obro' qo'shuvchi sifatlar bo'libgina qolmay, ayni vaqtda, ijtimoiy munosabatlarni tashkil etish jarayonida yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan salbiy holatlarning oldini oladi. Ahmad Yugnakiy insonda baxillik, ochko'zlik, yolg'onchilik, ikkiyuzlamachilik, takabburlik, zolimlik, jaholat, tanballik, shoshqaloqlik, bilimsizlik, sabrsizlik, ko'p gapirish va hokazo xislatlarning mavjudligi esa kishilar o'rtasida adovat, o'zaro urush-janjallarning kelib chiqishida asosiy omil bo'lib xizmat qilishini alohida qayd etadi.

Kaykovusning «Qobusnoma» asarining tarbiyaviy ahamiyati.

Kaykovus 412-hijriy yili (milodiy 1021–1022) tug'ilgan. Uning avlodlari gilon qabilasidan bo'lib, Tabaristonda (hozirda Kaspiy dengizining janubidagi hudud) yashaganlar.

Kaykovus o'z hayot faoliyati davomida tajribalarga asoslanib o'zining buyuk «Qobusnoma» asarini yaratdi. Kitobni u o'g'li Gilonshohga bag'ishlagan. Bu paytda Kaykovus taxminan oltmish yoshlarda edi.

«Qobusnoma» Sharqda saqlanib kelayotgan an'anaga ko'ra pand-nasihat tarzida yozilgan bo'lib, mana bir necha asrlardan buyon xalqlarni, jumladan yoshlarni hayotga, amaliy faoliyatga tayyorlashda, ularni har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalashda muhim qo'llanma bo'lib kelmoqda. Lekin asarning «Qobusnoma» deb atalishining sababi, uning umuman Qobusga aloqasi haqida eslatilmaydi.

Kitob Eronda sakkiz marta nashr etilgan. Bularning eng mukammali mashhur olim Rizoqulixon Hidoyat tomonidan 1890–1891-yillari chop etilgan nashri hisoblanadi. Asar keyinchalik Bombayda, Isfaxonda Fatxulla ibn Amulla Vali Urduni Baxtiyoriy tomonidan chop etildi.

Bundan tashqari, «Qobusnoma» ko'plab Sharq va G'arb tillariga tarjima qilinib, nashr etilgan. Jumladan, 1432-yili Merjomak Ahmad ibn Ilyos tomonidan, 1705-yil Hasanposha Nazmizoda Murtazo tomonidan, 1881-yili Qozon tatarlari tilida Qayum Nosiriy tomonidan, 1860-yili Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan o'zbek tiliga, g'arb tillaridan — nemis, fransuz, ingliz tillariga tarjima qilingan.

Tarixiy manbalarda Qobusning arab tilida yozgan, uchta kitobdan iborat mashhur «Nomalar»i bo'lganligi qayd etiladi. Bular «Kamol al-balag'a» («Suxandonlik kamoloti»), maqol va hikmatlar to'g'risidagi «Al-forida fil amsal val adab» («Nodir nomalar»), «Risola fil iftixor va kitob» («Tanbeh va maqtov nomalari») dir.

«Qobusnoma» murakkab yo'lni bo'sib o'tdi. Sho'ro mafkurasi davrida asarning insonni aqliy, axloqiy tarbiyalashdagi ahamiyati hokim sinf axloqini targ'ib qilish deb baholandi. Kaykovusning Vatan haqidagi, kasb-hunarni ulug'lovchi, bilimlarni egallash haqidagi fikrlari, diniy qarashlari siyosiy nuqtayi nazardan qoralanadi. Asarning qiymati faqat uning adabiy-badiiy, til xususiyati va tarixiy jihatlarida deb ta'kidlandi.

Ammo «Qobusnoma» asariga davr va shart-sharoitlar, siyosiy qarashlar ta'sirida qay darajada soya tashlanmasin, bu asar mashhur hind asari «Kalila va Dimna», Nizomul-mulkning «Siyosatnoma», Nosir Hisravning «Saodatnoma», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit-turk», Sa'diyning «Guliston», Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq», Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub», Voiz Koshifiyning «Axloqi Muhsiniy», Davoniyning «Axloqi Jaloliy» kabi axloqiy-ta'limiy asarlari bilan bir qatorda Sharq pedagogik fikr taraqqiyotida inson kamolotini shakllantirishda muhim o'rinni egallaydi. Unda Sharq pandnomalaridagi an'anaga binoan va XI asrda paydo bo'lgan yoshlar jamoasi juvonmardlik tarbiyasi ifodalandi. Muallif juvonmardlik haqida eng oxirgi bobda so'z yuritadi. U odamlarning xislatlarini uch xilga bo'ladi: biri aql, biri rostlik va yana biri juvonmardlikdir. Juvonmardlikni asosini Kaykovus uch narsada deb biladi. Birinchisi, aytgan so'zning ustidan chiqish, ya'ni rostlik; ikkinchisi rostlikka xilof qilmak; uchinchisi, xayrili ishni ilgari tutish.

Insondagi boshqa barcha xislatlar shu uch narsaga bog'liq, deydi Kaykovus. Juvonmardlikning ustunlarini (ruknlari) quyidagilarda deb ko'rsatadi: jasurlik, mardlik, sabr-matonat, va'daga vafo qilmoq, pokdil va pokzabon bo'lmoq; asirlar ga ziyon yetkazmaslik, bechora kishilarga madad berib, yomonlarning yomonli g'idan yaxshilarni yiroq tutish, rostgo'ylik, yaxshiga yomonlik qilmaslik, ziyon zahmatdan saqlash, odamlarga ziyon-zahmat yetkazmaslik. Juvonmard sipoxiylar esa sabr-bardosh bilan ish tutishlari, kamtarlik va mehmondo'stlik, saxiylik, to'g'rilik, pok kiyinish, yaxshi qurollanishi zarurligini qayd etadi.

Mazkur bobda yana juvonmardlik yo'lini tanlagan yoshlarga uch narsadan o'zini: ko'zni yomon nazardan, qo'lni yomon ishdan. Tilni yomon so'zdan saqlashni tavsiya etadi.

Uch narsani do'st va dushmanga ochiq tut: uy eshigini, sufra boshini, hamyonning bog'ichini, deydi. So'ng hamma vaqt

rostgo'y bo'lish. xiyonat qilmaslik ham juvonmardlikning ko'rinishlaridan, deb biladi. Kaykovus juvonmardlikning kamolot nuqtasini ko'rsatuvchi mezon deb o'z mol-mulkini o'zganikidan ajrata bilish, xalq mulkiga ta'ma qilmaslik, birovning mol-mulkiga xiyonat qilmaslik, xalqqa yomonlik qilmaslik, qanoatli bo'lish kabilarda deb biladi.

Kaykovus shunday deydi: «... barcha fikr va tushunchalarimning sening uchun kitobga yozdim va har bir ilm, ham hunar va har peshakim bilur edim, hammasini qirq to'rt bobda bayon etdim». Kitobda juvonmardlar egallashi zarur bo'lgan quyidagi yo'nalishlarda ta'lim-tarbiya berish nazarda tutilgan:

1. Kaykovus bilim olish haqida.
2. Hunar va turli kasb egalari haqida.
3. Turmush va xulq-odob qoidalari haqida.
4. Jismoniy yetuklik haqida.

Chunki har bir juvonmard uchun tan, jon, havos va maoniy, ya'ni ham sipoxiylik, ham ma'rifat, ham donishmandlikka ega bo'lish zarur bo'lib, bu xislatlar ana shu yuqoridagi to'rt yo'nalishda zikr etilgan. Kaykovus ilmni uchga bo'ladi: biror kasb-hunarga bog'liq bo'lgan ilm; ilm bilan bo'g'liq kasb-hunar hamda xayr va dalolatga taalluqli odat.

Birinchisiga, ya'ni biror kasb bilan bog'liq ilmlarga tabiblik, munajjimlik, muhandislik, yer o'lchash va boshqalar kiritiladi. Ilmga taalluqli kasblar musiqa asboblari ustasi, hayvonlarni davolovchi, binokorlik va boshqalar bo'lib, har qanday usta bo'lsa ham bu boradagi ilmni bilmasa, hech ish qila olmasligi ta'kidlanadi.

Ilm olish yo'liga kirgan toliblarga ham yo'llanmalar beradi:

Hamma vaqt parhezli va qanoatli bo'lish, bekorchilikdan o'zini tiyish, doimo shod-xurram va harakatchan bo'lish, kitob o'qishga berilish, ilm yolida qayg'u-hasratga berilmashk, ilmni

yodda saqlash uchun takrorlab borish, yod olish, ilmda haqiqat uchun kurashish, taqlid qilmaslik, doimo o'z yonida kitob va boshqa o'quv qurollarini saqlash, oz so'zlab, ko'p tinglash haqida fikr bildiradi. Ilm yo'lida munozaradan chekinmaslik, lekin uni janjalga aylantirmaslik, isbot va dalillar bilan o'z fikrini bayon qilish zarurligini ta'kidlaydi. Yana u olimning aytgani bilan qilgan ishi bir bo'lishi kerakligi, ilmni chuqur o'rganish, har bir kasb, sohaning bilimdoni bo'lishda doimo kamtar, oqil, xalqparvar, har bir narsani oldindan ko'ra oladigan bo'lish kerakligini ham ko'rsatib o'tadi. Zero, ilmni faqat kitobdan o'rganish bilan cheklanib qolmay, aql, tafakkur bilan hukm chiqarish zarurligini ham ta'kidlaydi. Ana shu talablar asosida u tijorat ilmi, tib ilmi, nujura (yulduzlar) ilmi, handasa (geometriya) ilmi borasida o'z qarashlarini tarbiyalashda ularga ilmu odob o'rgatishlari zarurligi ta'kidlanadi.

Kaykovus bilim va aqlning ahamiyatini ulug'lar ekan, uni mol-dunyodan yuqori qo'yadi: «Agar molsizlikdan qashshoq bo'lsang, aqldan bo'y bo'lmoqqa sa'y ko'rguzgilki, mol bila bo'y bo'lg'andan, aql bila bo'y bo'lg'on yaxshiroqdur, nedinkim aql bila faol jam etsa bo'lar, ammo mol bila aql o'rganib bo'lmas. Bilg'il, aql bir moldurki, uni o'g'ri ololmas, u o'tda yonmas, suvga oqmas»— deb ta'riflar ekan, inson adabi ham aqlning belgisi («al-adab-suratil aql»), deya xulosa chiqaradi.

Kaykovus jarmiyat taraqqiyotida ilm bilan birga kasb-hunarning ham zarurligini ta'kidlaydi: «Agar kishi har qancha oliynasab va aslzoda bo'lsayu, ammo hunari bo'lmasa, u xaloyiqning izzat va hurmatidan noumid bo'lur. Ulug'lik aql va bilim biladur, nasl-nasab bilan emas. Otni senga ota va onang qo'ymishlar, sen unga mag'rur bo'lmag'il... Ammo sen hunar bila bir nomga ega bo'lg'il». Shuning uchun ham asarda turli kasb egalari ulug'lanadi. Kasb-hunar o'rganishni bilim olish bilan

qo'shib olib borishni tavsiya etiladi. Fan amaliyot bilan uzviy aloqada qaraladi. Kaykovusning bu qarashlari o'sha davrning ilg'or qarashlaridandir.

«Qobusnoma»da yoshlar tarbiyasida – juvonmardlik talablaridan eng muhimi — axloq tarbiyasi deb ko'rsatiladi. U yoshlarda insonga nisbatan insoniy munosabatda bo'lish, adolatlilik, samiylik, saxiylik kabi xislatlarni tarkib toptirishni istaydi va asarning bo'shidan oxirigacha ana shu ezgu maqsadni amalga oshirishga harakat qiladi.

Ko'rinib turibdiki, Kaykovus qarashlarida inson tarbiyasi omili muhim o'rin tutadi.

U axloqlilikning birinchi belgisi suxandonlik deb biladi. U (suxango'ylik) notiqlikda rost so'zlash kerakligini ta'kidlaydi. Kaykovus so'zlarni to'rt xilga bo'lgani kabi odamlarni ham to'rt xilga bo'ladi. Birinchi xil kishilar ko'p narsani biladi va yana bilgisi kelaveradi. Bular olimlar bo'lib, ularga bo'ysunish kerak, deydi. Ikkinchisi, bilmagan narsasini bilishga harakat qiladi, ular qobil kishilar bo'lib, bunday kishilarga o'rgatish kerak. Uchinchisi, bilganini ham bilmaydi, uyquda yashagandek, ularni «uyg'otish» kerak. To'rtinchisi, bilmaydi va bilmaganini tan olmaydi. Bular johil kishilar bo'lib, ulardan qochish kerak, deydi.

So'zlarning esa birinchi xili bilinmaydi va aytilmaydi; ikkinchisi aytiladigan va biladigan; uchinchisi ham bilinadi, bam bilishga zarurati yo'q, ammo aytsa bo'ladi. To'rtinchisi, bilinadigan va aytiladigan. Eng yaxshisi, to'rtinchisi, ya'ni bilinadigan va aytiladigani, deydi. So'zlaganda andishali bo'lish, sovuqso'zli bo'lmaslik, kam gapirish, kamtarlik, maqtanmaslik, birovning so'zini diqqat bilan eshitish odoblarini ta'kidlaydi.

Kaykovus yuksak axloqlilikning yana bir tarkibiy qismi do'stlik deb biladi va do'st tutmoq odobi haqida fikr bayon etar ekan, uning asosiy talablarini talqin etadi.

Kaykovus, avvalo, inson do'stsiz bo'lgandan ko'ra, birodarsiz bo'lgani durustdir, deydi. Kishining do'sti qancha ko'p bo'lsa, aybi shuncha sir tutiladi va fazilati ko'payadi. Kaykovus qiyinchiliklarda hamdard, tayanch bo'ladigan, sadoqatli, ta'magir, hasadgo'y bo'lmagan, aqlli, ilimli, muruvvatli kishilarni do'st tutish mumkin, deb ta'kidlaydi. Do'st bilan dushmanni ajrata bilish, dushman oldida o'zini ojiz ko'rsatmaslik, kuchli dushman va xiyonatchi, chaqimchi, sir ochuvchi do'stdan saqlanishni maslahat beradi.

Kaykovus do'stlikni insonning kamolotini ko'rsatuvchi axloqiy xislatlardan biri sifatida talqin etgan.

«Qobusnoma»da jismoniy tarbiyaga ham katta ahamiyat berilgan. Zero, Kaykovus asarini juvonmardlar tarbiyasiga bag'ishlar ekan, ularning eng avvalo, jismonan sog'lom bo'lib kamolga yetishini alohida ta'kidlaydi.

Buni biz asardagi «Shikorga chiqmoq zikrida», «Urush qilmoq zikrida», «Chavgon o'ynamoq zikrida», «Sipohsolarlik shartlari va odatlari zikrida» va boshqa boblarda ko'ramiz.

Kaykovus, avvalo har bir tartibli, aqlli kishi o'z vaqtini to'g'ri taqsimlashi va undan to'g'ri foydalanishini tavsiya etadi: «Hushmand (aqlli) kishilar o'zlarining har bir ishlariga aniq vaqtni tayin etibdurlar. Ular kecha va kunduzning yigirma to'rt soatini o'z ishlariga taqsim qilibdurlar. Bir ishni yana bir ishdan farq etib, unga vaqt, had (chegara) va andoza (o'lchov) paydo qilibdurlar, toki ishlar bir biriga aralashmag'ay».

Kaykovus inson o'z tanining toza, pokiza bo'lishiga ham e'tibor berishi kerak, deydi. Uning «Hammomga borish zikrida», «Uxlamoq va osuda bo'lmoq zikrida», «Tamkin sharofatining va taom tartibining bayoni» kabi boblarida uxlamok, yemoq-ichmoq, hammomga bormok qoidalari asosida yoshlarga jismoniy-axloqiy tarbiya asoslari singdirilgan.

Demak, «Qobusnoma» XI asrda yuzaga kelgan yirik tarbiyaviy asardir. Bunda o'sha davrga xos har bir yosh egallashi

zarur bo'lgan aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiya bilan bog'liq faoliyat turlari: otda yurish, merganlik, suvda suzish, harbiy mashqlar san'ati, ifodali o'qish, xattotlik san'ati, she'r yoza olish, musiqiy bilimga ega bo'lish, shatranj va nard o'yinini bilish kabilar ham o'z ifodasini topgan. Kaykovusning katta xizmati shundaki, u yoshlarni hayotga tayyorlashda ularni har tomonlama kamolga yetkazishning nazariy masalalarini amaliy faoliyatga tatbiqi nuqtai nazaridan ifodalashi bilan hamma zamonlarda, har qanday tuzumda ham o'z qadr-qimmatini yo'qotmadi va amaliy hayot dasturi sifatida o'z o'rniga ega bo'ldi.

Test topshiriqlari:

1. Ta'limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo'lishiga qaysi omillar muhim ta'sir ko'rsatgan?

- a) Faqat iqtisodiy rivojlanish
- b) Diniy, madaniy va falsafiy meros
- c) Sanoat inqilobi
- d) Siyosiy inqirozlar

2. "Devonu lug'otit-turk" asarida ta'lim-tarbiya masalalari qaysi jihatlarida aks etadi?

- a) Til boyligini oshirish va xalq og'zaki an'alarini yoritishda
- b) Falsafiy nazariyalarni bayon etishda
- c) Matematik masalalarni yechishda
- d) Tarixiy voqealarni tafsilotli tasvirlashda

3. "Qutadg'u bilig" asarining pandnoma asar sifatida qaralishining asosiy sababi nima?

- a) U asarda faqat tarixiy ma'lumotlar jamlangan
- b) U ilmiy, axloqiy va tarbiyaviy qadriyatlarni yagona tizimga solib berishga qaratilgan

- c) U adabiy she'riyatga oid namunalarga boy
- d) U diniy marosimlarni tasvirlaydi

4. "Qobusnoma" asarining tarbiyaviy ahamiyati qaysi jihatlarida aks etadi?

- a) Siyosiy hokimiyatni mustahkamlashda
- b) Insoniy fazilatlar, axloqiy qadriyatlar va shaxsiy o'sish tamoyillarini targ'ib qilishda
- c) Faqat diniy marifatni oshirishda
- d) Sanoat rivojini qo'llab-quvvatlashda

5. "Hibat ul-haqoyiq" asarida didaktik qarashlarning asosiy xususiyati nimada namoyon bo'ladi?

- a) Faqat amaliy ko'nikmalarni shakllantirish
- b) Insonning ruhiy o'sishi va axloqiy fazilatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim metodlari
- c) Diniy marosimlar va rasmiyatchilikka urg'u berish
- d) Siyosiy nazariyalarni o'rgatish

Nazorat savollari:

1. Ta'limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo'lishi.
2. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida ta'lim-tarbiya masalalari.
3. Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilig" asari – pandnoma asar sifatida.
4. Kaykovusning "Qobusnoma" asarining tarbiyaviy ahamiyati.
5. Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarida didaktik qarashlar.

17-mavzu. XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movarounnahrda boshlang'ich maktablarda tarbiya

Reja:

1. XIV-XVI asrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikr taraqqiyoti.
2. Amir Temur, Mirzo Ulug'bekning pedagogik g'oyalari va ma'rifatparvarlik xizmatlari.
3. Ulug'bek davrida maktab islohoti.
4. Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlari.
5. Alisher Navoiy asarlarida tarbiya va insobparvarlik masalalari.
6. Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari.
7. Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari.

XIV-asr oxiri va XV-asr Markaziy Osiyo xalqlari ijtimoiy iqtisodiy siyosiy, madaniy-ma'naviy va ma'rifiy hayotidagi tub burilish, gullab yashnagan ikkinchi Uyg'onish davri bo'lib tarixda abadiy qoldi. Ana shu paytlarda tarixda "Turon", "Turkiston" va "Movarounnahr" nomi bilan mashxur bo'lgan vatanimiz jahon sivilizatsiyasining beshiklaridan biri sifatida olam uzra dovuq taratdi. Movarounnahr, Samarqand, Toshkent, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Termizning noyob tarixiy yodgorliklari, Buyuk Ipak yo'li, Sharq mutafakkirlari yaratgan bebaho ta'limotlar, Amir Temur va temuriylar davrida gullab yashnagan ilm-fan, me'morchilik, tasviriy san'at, naqqoshlik, musiqa, rivojlangan savdo-iqtisodiy munosabatlar, barpo etilgan mustahkam qudratli davlat va uning ichki va tashqi siyosati Yevropadagi Uyg'onish jarayoniga hayotbaxsh ta'sir etgani tarixiy haqiqatdir. O'sha kezlarda ilm-fan, madaniyat, me'morchilik va boshqa sohalarda erishilgan ulkan muvaffaqiyatlar o'zining ulug'vorligi, nafisligi,

umumbashariy g'oyalarga boyligi, badiiy shakllarining xilma-xilligi, ma'naviy sofligi va yetukligi bilan insoniyat aql-idroki va tafakkurini yuksaklikka ko'tardi, G'arbni Sharq bilan yaqinlashtirdi. Shu jihatlarni ko'zda tutib tadqiqotchilar bu davrlarni madaniy ko'tarinkilikning "oltin asri" ikkinchi Renessans – Sharq Uyg'onish davri deb nomlaydilar.

Ikkinchi Sharq Uyg'onish davri madaniyati va ma'naviyati o'z o'zidan, tasodifiy ravishda paydo bo'lgan emas. Uning o'ziga xos sabablari, qonuniyatlari, o'zaro uzviy bog'lanishda bo'lgan siyosiy ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, g'oyaviy asoslari, omillari mavjud. XIV asrning ikkinchi yarmidan XVI- asr boshlarigacha bo'lgan madaniy yuksalish – Uyg'onish davri haqida fikr yuritganda, avvalambor, o'sha davrlardagi tarixiy vaziyatni e'tiborga olishga to'g'ri keladi. XIV asrning oxirlarida, Amir Temur siyosiy sahnaga endigina qadam qo'ygan kezlarda mamlakatda boshboshdoqlik, mahalliy siyosiy kuchlarning o'zaro qarama-qarshiligi, ayniqsa, avjiga chiqqandi. Uzoq davom etgan mo'g'ullar mustamlakachilik zulmi, Movarounnahr va Xurosonda uzoq davom etgan o'zaro nizo va urushlar natijasida shahar va qishloqlar vayronaga aylangan, suv inshootlari buzib tashlangan, mamlakatning xo'jalik hayoti va madaniyatiga mislsiz talofot yetkazilgan, olim-u ulamolar, kosib-u hunarmandlarning aksariyati qirib tashlangan, ma'naviyat va ma'rifatga kuchli zarba berilgan edi.

XIV asr oxirlariga kelib Samarqand dunyoning eng go'zal va obod shaharlaridan biriga aylandi. Amir Temur va uning avlodlari Samarqandda ulkan binolar, madrasalar, masjidlar, xonaqohlar, saroylar, bozorlar, ko'priklar, xiyobonlar, shifoxonalar, hammomlar, kanallar, qal'alar qurishga alohida e'tibor berdilar. "Amir Temurning bevosita rahnamoligida bunyod etilgan Bibixonim jome masjidi, Go'ri Amir va Ahmad Yassaviy, Zangiota maqbaralari, Oqsaroy va Shohi Zindadagi me'moriy mo'jizalar, Bog'i Chinor, Bog'i Dilkusho, Bog'i Behisht, Bog'i Baland singari

o'nlab go'zal saroybog'lar va boshqa inshootlar shular jumlasiga kiradi. Bu obidalar, hech shubhasiz, inson tafakkuri va aql zakovatining buyuk timsollaridir". Bunyodkorlik ishlarining jadal sur'atlar bilan olib borilishi, ichki va tashqi savdosotiqning avj oldirib yuborilganligi, soliqlarning tartibga solinishi, raiyat xavfsizligining ta'minlanganligi – bularning barchasi mamlakatda ishlab chiqarishning rivojlanishiga hamda moddiy boyliklarning ko'payib, aholi turmush farovonligining yaxshilanib borishiga, mo'l-ko'lchilikka sabab bo'ldi.

Amir Temur farmoyishiga ko'ra, kasb-u hunar va ma'rifat ahllari, dehqonlar qobiliyat va iste'ododlariga qarab davlat tomonidan ish va zarur miqdorda mablag'lar bilan ta'minlanganlar: "Yana shunday amr qildim, sarmoyasi qo'lidan ketib qolgan savdogarga o'z sarmoyasini qaytadan tiklab olish uchun xazinadan yetarli miqdorda oltin berilsin. Dehqonlar va raiyatdan qaysi birining uy-imorati buzilib, tuzatishga qurbi yetmay qolgan bo'lsa, unga ekin-tekin uchun zarur urug' va asbob tayyorlab berilsin. Agar fuqarodan birining uy-imorati buzilib, tuzatishga qurbi yetmasa, kerakli uskunalarni yetkazib berib, unga yordam berilsin. Har toifa va har sinfdan kimki o'z ixtiyori bilan sipohgarchilik xizmatiga kirishni istasa, uni askariy (xizmatga) olsinlar. Asl va shijoatli sipohiyzoda qaysi toifadan bo'lmasin, unga o'rin berib, qilgan xizmatiga va ishiga yarasha tarbiya qilinsinlar".

Amir Temur Ko'ragon ibn Amir Tarag'ay (1336-1406) "Temur tuzuklari" asarining ma'naviy – ma'rifiy va pedagogik mazmuni xususida fikr yuritishdan oldin uning ana shu ta'limoti shakllanishining zaminlari, diniy-axloqiy manba va ildizlari haqida aytib o'tishga to'g'ri keladi. Amir Temur ulug' davlat arbobi bo'lish bilan

birga zamonasining komil-u fozil, benazir dahosi, Yaratganning nazari tushgan mislsiz qobiliyat va iste'dod egasi, ilm-fan va madaniyatning noyob sohibi edi. Buyuk bobokalonimiz yoshlik kezlariidan boshlab Sharq tarixi va falsafasiga, adabiyot va san'atga, islom dini va uning odob-axloqqa oid muqaddas ta'limotiga iymon-e'tiqod bilan qaragan. U handasa, falaqiyot, mantiq, ilohiyot, fiqh, falsafa, tarix, axloqshunoslik, jug'rofiya, tibbiyot, adabiyot va san'at ilmlarini teran o'zlashtirgan. Zamonasining rasmiy uch tili, — turkcha, forsha va arabchani chuqur va mukammal bilgan. Temurning shijoatli ruhida ilm va ilm ahdiga hurmatu e'zozi favqulodda kuchli bo'lgan. "Tarag'ay Bahodir o'g'li Amir Temur yoshlik chog'idan mard, dovyurak, g'ururli, o'tkir zehn va aql-u idrok egasi bo'lib o'sdi. Turli dunyoviy ilmlarni, harbiy san'atni egalladi. Qur'oni Karimni yod oldi, hadis ilmini o'rgandi. Imon e'tiqodli, halol-pok inson bo'lib yetishdi".

Ilmiy, falsafiy, tarixiy manbalarda, hozirgi zamon muarrixlarining asarlari, ilmiy tadqiqotlarida Amir Temurning Movarounnahr, Xurosonning bir necha ming yillik ilm-fan, madaniyati, tarixi, urf-odatlari, an'analari, milliy qadriyatlarini chuqur bilganligi va astoydil hurmat qilganligi haqida aniq ma'lumotlar berilgan. U o'z Vatani tarixini, ayniqsa, qadimiy Turon va Turkiston xalqlari davlatchiligi masalasida keng bilim va ma'lumotga ega bo'lgan. Amir Temur mislsiz yorqin tarixiy shaxs sifatida o'zini tarbiyalagan, o'ziga ma'naviy oziq bergan, buyuk ishlarga chorlagan el-yurtining ilmiy-falsafiy ta'limotlariga katta qiziqish bilan qaragan.

Ayniqsa, Sharq donishmandlari - Al-Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy singari buyuk mutafakkirlarning tabiiy ilmiy, ijtimoiy-siyosiy, falsafiy ta'limotlaridan to'la xabardorligi bugun hech kim uchun sir emas.

Amir Temur Sharqona an'analarga sodiq qolib, vaqti-vaqti bilan olimlar, faylasuflar, hokimlar, tabiblar, munajjimlar, muhaddislar, amirlar, vazirlar, dongdor san'at namoyondalari, turfa kasb-hunar egalari bilan kengashib, ularning maslahatini olib ish yuritgan. Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" asarida Eron imomlarining ulug'lari va Turon fozillaridan bo'lmish nomdor ulamolar va fozil-u fuzalolar bilan Amir Temur o'tkazgan kengash haqida hikoya qilingan. Unda Amir Temur, "o'tgan asrlardagi ulamolar sultonlarga yaxshilik va adolat bobida yo'l ko'rsatganlar, sizlar esa menga rahnomolik qilmaysizlar va men bajarishim vojib va lozim bo'lgan narsalarni menga aytmay sizlar... Menga tahsin aytish va mening mijozimga muvofiq gapirishingiz menga xush kelmaydi, vazifa shuki, sizlar har toifa har tomondan kelgansizlar, u tomonning yaxshi ham yomon ahvol-u avzoyini menga aytinglar va hech nimani mendan yashirmanglar. Men bu so'zni sizlar menga ishonch bildiringlar yoki undan mening mulkimga biror foyda etsin, deb aytayotganim yo'q", deydi. Ana shu fikrlarning o'zi ham Amir Temur o'z davlatini faqat harbiy kuchga suyanib emas, balki aql-zakovat, din-u diyonat, ijtimoiy adolat qoidalariga asoslanib idora etganligini isbotlab turibdi. "Adolat kuchda emas, kuch-adolatdadir," degan shior Amir Temur saltanatining ilmiy-falsafiy, axloqiy-ma'naviy mezoni bo'lib xizmat qilgan.

Amir Temurning marifatparvarlik g'oyalari Tumurning o'zi amal qilgan o'n bir sifati:

Birinchi sifat: Men sifatlarimni eng avvalgi deb beg'arazlikni tushundim;

Ikkinchi sifat: Islomga qat'iy rioya qildim;

Uchinchi sifat: Men kambag'allarga ko'p xayr-ehson qildim;

To'rtinchidan sifat: Xaloyiqqa rahm qildim, barchaga naf etkurdim;

Beshinchidan sifat: Islomga taluqli ishlarni har doim men kundalik va dunyoviy ishlarimdan ustun qo'ydim;

Oltinchi sifat: Barcha soʻzlarimda doim haqgoʻylikka amal qildim;

Yettinchi sifat: Men har kimgaki vaʼda bersam unga vafo qildim;

Sakkizinchi sifat: Doim oʻzimni Allohning yerdagi mulkinining; posboni deb bildim va parvardigorning yoki uning noibilarining iznisiz uni saf qilmadim;

Toʻqqizinchi sifat: Men har doim tangrimning amrini va uning paygʻambarlarini hadislariga toʻlaqonli amal etishga intildim;

Oʻninchi sifat: Men har doim insof bayrogʻini baland koʻtardim, va iymon tarqatishni oʻz buyukligimning qudratli zamini deb bildim;

Oʻn birinchi sifat: Men doim saidlarga ehtirom bilan qarardim, ulamo va shayxlarni eʼzozladim.

Amir Temurning oʻgitlari:

– har bir shaharlarda masjidlar, madrasalar, xonaqohlar qurishni musofir yoʻlovchilar uchun yoʻl ustiga Rabotlar bino qilishni, daryolar ustiga koʻpriklar qurishni buyurdim;

– botir jangda bilinar, dono mashvaratda;

– bir kalima soʻz qilichni qiniga kiritar;

– avval yoʻldosh – keyin yoʻl;

– adovat emas-adolat yengadi;

– soʻzlaguvchi gar nodon erur tinglaguvchi dono oʻlsin;

– ogʻzinga qon toʻlsa ham, dushman oldida tupurma;

– oltmishga kirgan otadan osh soʻrama;

– doʻstlik sinovda chiqadi;

– yozilgan narsa avlodlar xotirasida qilingan ishdan ham uzoqroq yashaydi;

– kuch adolatdadir;

– har bir malakatda adolat eshigini ochdim, zulm-u sitam yoʻlini toʻsdim;

- chin do'st uldurki, do'stidan hech qachon ranjimaydi, agar ranjisa ham uzrini qabul qiladi;
- kimning aqli va shijoatini sinov taroozusida tortib ko'rib boshqalarnikidan ortiqroq ko'rsam, uni tarbiya qilib amirlik darajasiga ko'tarar edim. So'ngra ko'rsatgan xizmatiga yarasha martabasini yanada oshirar edim;
- hech kimda o'ch olish payida bo'lmadim, tuzumni unutib, menga yomonlik qilganlarini parvardigori olamga topshirdim. Sofdil kishilar, sayidlar, olimlar va fozillarga dargohim doim ochiq edi. Nafsi yomon hikmatsizlarni, ko'ngli buzuvchi qo'rquqlarni majlisimda quvib yubordim;
- ochiq yuzlilik, rahm-shafqat bilan xalqni o'zimga rom qildim. Adolat bilan ish yuritdim, jabr-zulmdan uzoqroqda bo'lishga intildim;
- piri komil shayx Bahouddin Naqshbandning: "Kam yegin kam uxla, kam gapir" pand-u nasihatlariga amal qildim;
- arkon-u davlatga, barcha mulozimlarimga ham aytar so'zim shu bo'ldi;
- "Kam yenglar-ocharchilik ko'rmasdan boy badavlat yashaysizlar kam uxlanglar-mukammalliklarga erishasizlar, kam gapiringlar dono bo'lasizlar" deb maslahat beradim;
- o'g'illarim nabiralarim, va yaqinlarimga biron tomchi sharob ichib, xotinlarga yaqinlashishni man etdim. Zero, sharobning tasirida bunyodga keladigan farzand nasl-nasabining buzilishiga ta'sir etgay, debon shu pokiza yo'lini tutdim;
- har kimdan kengash oldim;
- har kimdan fikr o'rgandim, qaysi biri foydaliroq bo'lsa, uni ko'ngil xazinasida saqlab, ishlata bildim;
- ulamo bilan suhbatda bo'ldim va pok niyatli, toza qalbli kishilarga talpindim. Ularning xizmatlaridan ulush tilanib, muborak nafasleri baland duo-fotiha berishlarini o'tindim;

- darvesh va faqir va miskirlarni o‘zimga yaqin tutdim;
- ularning ko‘ngilarini og‘ritmadim va hech bir talabalarini rad etmadim. Buzuqi va og‘zi shaloq, g‘iybatchi odamlarni majlisimga yo‘latmadim, so‘zlariga amal qilmadim;

- biron kimsaga tuhmat-u g‘iybat qilsalar quloq solmadim.

Temur zamonasida o‘g‘il bolalar uchun boshlang‘ich ma‘lumot beradigan diniy maktablar ko‘p bo‘lib, ular asosan masjidlarda va xususiy uylarda o‘qimishli kishilar, domla imomlar tomonidan ochilgan edi. Mazkur maktablarda masjid imomlari yoki muazzinlar dars o‘tardilar. Maktablarda arab alifbosida savod chiqarilgan, “Haftiyat” kitobi o‘qitilgan. “Haftiyak” «Qur‘on»ning 7 dan 1 qismi hajmidagi materiallari tanlab olinib, fors, tojik tillarida tuzilgan. Amir Temur o‘z tuzuklarida har bir sarkarda, davlat va jamoa rahbarlarini adolat va yuksak insoniy fazilat egasi bo‘lishlarini talab qildi va o‘zi bunga namuna ko‘rsata oldi. U kelajak avlodga qilgan nasihatlarida bu g‘oyalari dasturilamal bo‘lib xizmat qildi. O‘sha davrdagi ta‘lim mazmuni haqida quyidagilarni aytish mumkin: Maktab muayyan o‘quv dasturiga ega bo‘lmagan. O‘quvchilar yakka taribda o‘qitilgan. “Sinf dan sinfga ko‘chirish” o‘quvchilarning ota-onalari o‘qituvchilarga berib turadigan “sovg‘a”lariga bog‘liq bo‘lgan. Maktabga qabul qilishning aniq vaqti ham bo‘lmagan. Maktabda o‘quvchilarni kichik va yuqori guruhlariga ajratib o‘qitilgan. Kichik guruh o‘quvchilari «Qur‘on» oyatlarini o‘qish bilan cheklangan, katta guruh o‘quvchilari esa ularni o‘zlashtirayotgan bilimlaridan tashqari islom dinining asoslarini tashviqot qilish bilan shug‘ullanganlar.

Amir Temur o‘git-nasihatlarida axloqqa oid gaplar juda ko‘pdir.

1. Adolat va adolatsizilik haqida “Har mamlakatda adolat eshigini ochdim, zulm-u sitam yo‘lini to‘sdim”. “Qaysi malakatni

zarb etgan yoki qo'shib olgan bo'lsam, o'sha yerning obro'-e'tiborli, kishilarini aziz tutdim, sayyidlari, ulamolari, fuqaro va mashoyihiga tazim bajo keltirdim va hurmatladim, ularga vazifa berib, maoshlarini belgiladim. O'sha viloyatning ulug'larini og'a-inilarimdek, yoshlari va bolalari bo'lsa o'z farzandlarimdek ko'rdim".

2. So'z va ishning birligi Amir Temur "Belga kamar va tilda sano", yani ish va so'z biriligini xush ko'rar edi.

3. "Til qilichdan o'tkir" Bu o'git Sohibqironning o'z tajribasidan sinalgan. Amir Temurning pand-nasihatlari yoshlarni tarbiyalashga xizmat qilar edi.

Mirzo Ulug'bekning ilm-fan va ijtimoiy-pedagogik fikrlar taraqqiyotiga qo'shgan hissasi.

Muhammad Tarag'ay – Mirzo Ulug'bek (1394-1449) Amir Temur sulolasiga mansub ulug' zot, ulkan davlat arbobi va buyuk dahodir. Amaliy faoliyatida davlat arboblikni olimlik, olimlikni esa davlat arboblik bilan qo'shib olib borish Mirzo Ulug'bekka xos bo'lgan nodir fazilatdir. Ulug'bek – podshohlar ichra donishmand, donishmandlar ichra podshohdir. U – insoniyat tarixida ahyon-ahyondagina uchraydigan noyob fenomen.

Allomai jahon Mirzo Ulug'bek ilm-fan va madaniyat taraqqiyotiga alohida ahamiyat berib, atrofiga o'z zamonasining buyuk olimlari, astronomlar va matematiklarni to'plab, ularga homiylik qildi. Uning saroyi madaniyat, ilm-u ma'rifatning haqiqiy markaziga aylandi. Ulug'bek davrida "Zubdat ut-tavorix" ("Solnomalar qaymog'i") nomli ajoyib asar yozgan tarixchi Lutfulla Hofizi Abro', "At-tarifati Jurjoniy" nomli falsafiy risola muallifi Ali ibn Muhammad Jurjoniy, mashhur tibbiyot olimi Mavlono Nafis, lirik shoirlardan Sirojiddin Basotoyi Samarqandiy,

zabardast shoirlar Lutfiy, Mavlono Xisliy, Ismatillo Buxoriy, Kamol Badaxshiy, yirik tilshunos va adabiyotshunos Fazlulloh Abullays va boshqa ko'plab dongdor olim va mutaffakirlar yashab, ijod etishgan. Mirzo Ulug'bek jamiyat taraqqiyotini ilm-fansiz tasavvur eta olmagan buyuk alloma sifatida tarixda o'zidan mangu nom qoldirdi. Uningdek ulug' siymolar, ma'naviyat va ma'rifat daholari insoniyat tarixida kamdan-kam uchraydi. Mutaffakir bobokalonimizning fikricha, jamiyatning hayotiy ehtiyojlarini qondirish zaruriyati asosida yuzaga kelgan ilm-fan uning taraqqiyoti va istiqboli uchun xizmat qilmog'i lozim.

Mirzo Ulug'bek Movarounnahrning qariyb qirq yillik hukmdori sifatida ilm-fan, madaniyat va ma'rifat rivojlanishiga alohida e'tibor bilan qaradi. 17 yoshdan boshlab to vafotigacha obodonchilikka, ilm fanga katta e'tibor berdi. Uning davrida Buxoro, Samarqand, G'ijduvon va boshqa joylarda madrasalar qurildi. Bu madrasalar orasida eng mashhurlaridan biri – 1417-1420 yillarda qurilgan Samarqand madrasasidir.

Madrasalarda tabiiy fanlar, xususan, tibbiyot, matematika, astronomiya kabi ilmlar, fiqh, tafsir, shariat, islom asoslari o'qitilgan. Mirzo Ulug'beqday benazir alloma o'rta asrlar sharoitida fanning juda ko'p sohalariga taalluqli, xususan, matematika, falakkiyot, musiqashunoslik va tarix ilmlari bo'yicha qimmatli asarlar yaratdi. Bu asarlar markazida "Ziji Ko'ragoniy" katta o'rin tutadi. Bu ulug' zot minglab yulduzlarni jamlagan mukammal xarita va astronomik jadval yaratgan. Mirzo Ulug'bek tarix ilmlari sohasida ham qalam tebratgan yirik olimdir. Uning "To'rt ulus tarixi" nomli asari insoniyat uchun mislsiz ilmiy-ma'naviy boylikdir. Insoniyat tarixida ulug' iz qoldirgan Mirzo Ulug'bekning hayoti, ilmiy-amaliy faoliyati o'zbek milliy ma'naviyati-ma'rifati poydevoriga qo'yilgan tamal toshlardan biri bo'lib, xalqimizning o'rta asrlarda fundamental va gumanitar fanlarga nechog'lik buyuk ahamiyat berganini ko'rsatadi.

Ulug'bek yunon, arab, nemis, italiyan olimlari qatrida jahon madaniyati tarixida o'chmas iz qoldirgan. Ulug'bek madrasasida ta'lim-tarbiya tizimining pedagogik asoslari bir necha asr keng qo'llanilgan. Alisher Navoiy Mirzo Ulug'bek haqida shunday deydi: "Temurxon naslidan Sulton Ulug'bek, Ki olam ko'rmadi sulton oningdek".

Ulug'bek bolalarni tarbiyalashda uy sharoiti muhim o'rin tutishini; ular savodxon va malumotli kishilar bilan birga bo'lsa, savodli va ma'lumotli bo'lishga qiziqishini; savodli ota-onalargina o'z farzandlariga to'g'ri tarbiya bera olishini; chidamlilik va mehnatsevarlik sifatleri tarbiya uchun zarurligini bayon va isbot etgan. Buning dalili sifatida "Zij..."ustida ishlash paytidagi qiyinchiliklar haqida shunday yozgan. "Yulduzlar jadvalini tuzish maqsadida biz kecha-yu kunduz ishladik uni o'z maqsadimizga yetguncha o'zimizga qadar yaratilgan jadvallar bilan taqqoslashdik, qayda tuzdik va shu tariqa yuz qaydalab tuzatishlar kiritgach, o'n sakkiz yildan so'nggina ko'zlagan niyatimizga yetdik". Ulug'bek o'quv qo'llanmalarining o'quvchilarda matematika, falakkiyat va tibbiyot fanlari bo'yicha qobiliyatlarni rivojlantirishda ahamiyatini yuqori baholagan. Uning axloqiy – tarbiyaviy masalalarga doir ilmiy ishlari ham bag'oyat diqqatga sazovordir. U har bir kishining axloqiy kamol topishida uning boshqalar bilan o'zar munosabatlari, hamkorligi va do'stligi yetakchi rol o'ynaydi, deb hisoblagan.

Hayotda haqiqiy do'stlarnining ahamiyati beqiyosligini, soxta do'stlardan qochish kerakligini alohida ta'kidlagan. Uning do'sti va shogirdi Ali Qushchi umrining oxirigacha ustoziga sodiq qoldi. Ulug'bek o'zining ko'p yillik mehnati samarasi bo'lmish "Ko'ragoniyni yangi falakkit jadvali"asarini xuddi ana shu Ali Qushchiga ishonib topshirgan va u o'z navbatida ustozining ishonchini oqlagan. Ulug'bekning matematika va falakiyotga oid ta'limoti Sharq va G'arb mamlakatlarida keng tarqalgan va uni matematika, falakkiyot fanlarining rivojiga salmoqli ta'sir etgan.

Ulug'bek pedagogik qarashlarining nazariy asosi.

Ulug'bek o'zining falsafa, astronomiya, matematika, geografiya, adabiyot, musiqa tarixi sohasiga doir asarlarida o'z davri uchun muhim g'oyalarni - do'stlik, tinchlik va adolat haqidagi g'oyalarini ilgari surdi. Ulug'bek bilimga intilish har bir muslim va muslima uchun farz ekanligini aytdi. U insonda har bir ishni ado etishga qobiliyat mavjudligiga ishonadi, insonni kamsitish kabi holatlarga qarshi kurashadi. Ilm, fan va madaniyat taraqqiyotigina insonni aqliy va axloqiy kamolotga erishtirishiga ishonadi, bilimni faqat kitobdan emas, balki faoliyat orqali egallash zarurligini, kashfiyot, yangiliklar ochish va uni amalga oshirishni inson-olim uchun oliy fazilat deb biladi.

Ulug'bekning fikricha, yoshlar bilimlarning ahamiyatini, ularni egallashdan maqsad nima ekanligini, o'rgangan bilimlarini hayotga tatbiq etish yo'llarini bilishlari, jamiyat va hayot farovonligi uchun zarur hunarlarni egallashlari kerak.

Ulug'bekning ta'kidlashicha, o'quvchi hayotida darsliklar muhim ahamiyatga ega. Shunga ko'ra, har bir fan bo'yicha yaratiladigan darslikda voqea, hodisa yoritilishidan qat'i nazar, hayotiy haqiqat o'z ifodasini topishi kerak. Darslik sodda, ravon, o'qimishli bo'lishi lozim. Ammo darslik qanchalik yaxshi bo'lmasin, ta'limda o'qituvchi asosiy o'rinda turadi, o'z pedagogik mahorati, yaxshi insoniy fazilatlari bilan o'quvchilarga namuna bo'ladi.

Ulug'bek tarbiya va ta'lim haqida. Ulug'bek o'z pedagogik qarashlarida mehnat va axloq tarbiyasiga alohida e'tibor berib, insonlar orasidagi o'zaro munosabat, do'stlik va birodarlik tarbiyada alohida ahamiyat kasb etishi kerakligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, kasbi va xulq-atvori yaxshi, hamma hurmat qiladigan, xushfe'l kishi bilan do'stlashish lozim. Har bir kishi do'stona hamkorlik bilan katta hayotiy muammolarni hal etishi mumkin, kishi yolg'iz o'zi, do'stlarsiz hech narsa qila olmaydi.

Ulug'bek o'qishda, umuman, hayotda mehnatda chidamli bo'lishni yuqori baholaydi, bolalarda bu sifatlarni tarbiyalashni talab etadi, chidamlilik va mehnatsevarlikni o'z timsolida namoyon etadi. U yulduzlar ustida tadqiqot ishlarni olib borish jarayonida duch kelgan qiyinchiliklarni bayon etib deydi: „Yulduzlar jadvalini tuzish maqsadida biz kecha-yu kunduz ishladik, o'z mo'ljallagan maqsadimizga yetguncha biz o'zimizga qadar yaratilgan jadvallar bilan taqqosladik, qayta tuzdik va shu tariqa yuz qaytalab kuzatishlar kiritgach, o'n sakkiz yildan so'nggina o'z ko'zlagan niyatimizga yetdik. Ulug'bek bolalarning jismonan sog'lom, harbiy hunarni puxta egallagan, jasur, mard bo'lib yetishuviga e'tibor berib, jismoniy jihatdan barkamol insonlarga chuqur hurmat nazari bilan qaraydi. Ulug'bekning fikricha, odam sog'lom va baquvvat bo'lishi uchun yoshlik chog'laridanoq jismoniy mashq bilan, ya'ni otda yurish, kurash tushish, nayzabozlik bilan muntazam shuqullanishi va ularni bajarish san'atini egallashi kerak. Ana shunday odamgina o'zini, o'z yurtini, vatanini tashqi dushmandan himoya qila oladi.

Ulug'bekning uqtirishicha, bolaning bilim olishga bo'lgan qiziqishi, havasini oshirishda, u tarbiyalanayotgan muhit muhim o'rinda turadi. Ota-onalar, ayniqsa, o'qimishli ota-onalar o'z farzandlarining haqiqiy inson bo'lib kamol topishiga, shaxs sifatida shakllanishiga e'tibor berishlari kerak.

Alisher Navoiyning hayoti, marifiy faoliyati. Insoniyatning baxt-saodati, xalqning tinchligi, osoyishtaligi, yurt obodonchiligi, ilm-fan ravnaqi uchun hayoti va ijodiyotini baxsh etgan Alisher Navoiy 1441-yil 9-fevralda Hirot shahrida tug'ildi. Otasi G'iyosiddin kichkina Temuriylar saroyidagi amaldorlardan, onasi shahzodalarning enagalaridan

bo'lib, Alisherning o'qishi, tarbiyasiga alohida e'tibor beradilar. Ular 4-5 yoshida Alisherni maktabga o'qishga boradilar. Iroqqa ko'chib, Taft shaxrida yashay boshlagan yillarida Alisher bu shaharda mashqur tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiyning suhbatida bo'ladi. Oilasi Hirotga qaytib kelishganda Alisher Navoiy Sa'diyning „Guliston" va „Bo'ston", Farididdin Attorning „Mantiq-ut-tayr" ("qush tili") asarini o'qib o'rganadi, musiqa, tarix fanlari bilan jiddiy shug'ullanadi, 10-12 yoshlaridan boshlab she'rlar yozadi. Otasining vafotidai keyin Zaxiriddin Bobur qaramog'ida tarbiyalanadi.

Alisher Navoiy 15 yoshida Husayn Boyqaro bilan birga Abulqosim Boburning saroyida xizmat qiladi. Abulqosim bilan Mashqadga borib, bu shaharda o'qishni davom ettiradi, Firdavsiy, Nizomiy, Dexlaviy, Lutfiy, Atoiy ijodini o'rganadi, „Majolis-un-nafois" asarini yozadi, 18-19 yoshlarida AbduRahmon Jomiy bilan tanishadi. Samarqand shahrida bo'lgan yillarida atoqli olim va san'atkorlar - Mirzo Xoji So'gdiy, Sayid qutb Samarqandiy va boshqalar asarlarini o'rganadi. Husayn Boyqaro Hirot taxtini egallaganda, Hirotga qaytib keladi.

Alisher Navoiy saroyda dastlab muxrdorlik, so'ngra vazirlik vazifalarini ado etadi, shaharning obodonchiligiga, fuqarolar tinchligi, farovonligiga alohida e'tibor beradi, ijodiy ishini davom ettiradi: „Xamsa", „Lison-ut-tayr" (qush tili), „Mahbub-ul-qulub" (Ko'ngillarning sevgani), „Majolis-un-nafois" (Go'zallar majlisi), „Xazoyin-ul-maoniy" (Ma'nolar xazinasini) va boshqa asarlarini yozadi. U o'z asarlarida tarixiy-ma'rifiy, ijtimoiy-tarbiyaviy, insonparvarlik, xalkdar do'stligi, tinchlik haqidagi g'oyalarini ifodalaydi. Alisher Navoiy 1501-yil 3- yanvarda Hirot shahrida vafot etdi.

Navoiy pedagogik qarashlarining nazariy asosi. Alisher Navoiy o'zining „Hayrat-ul-abror", „Saddi Iskandariy", „Mahbub-ul-qulub" va boshqa asarlarida o'z pedagogik nazariyasining

asosini tashkil etgan tashqi olam, inson va uning o'zligi, insoniy fazilat, jamiyat, insonparvarlik, xalqparvarlik haqidagi g'oyalarimi ifodaladi. Navoiy ilmiy-adabiy faoliyatida o'zidan oldin yashab o'tgan Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulugbek va boshqa buyuk mutafakkirlarning pedagogik nazariy fikrlar-ta'limotlarini davom ettirdi va boyitdi.

Navoiyning fikricha, olamning yaratilishidan maqsad insondir. Inson butun borliqning ko'rki va sharafigidir. Insonning baxt-saodati uchun, uning kamoloti uchun kurash -Navoiy faoliyatida yetakchi g'oyadir.

Odamiy ersang demagil odami,

Oniki yo'q xalq g'amidin g'ami,

bayti Navoiy falsafiy qarashlarining tub manbaidir.

Navoiy insonni sevadi, uning haq-huquqdarini himoya qiladi, baxt-saodati uchun kurashadi. Navoiy mehnatkash, ijodkor, o'z kasbini mukammal egallagan, mehnati va zakovati bilan o'ziga ham, o'zgalarga ham manfaat yetkazgan insonni ulug'ladi.

Navoiyning fikricha, jamiyatdan, odamlardan ajralib, yakkalanib qolgan odam inson qatoriga kira olmaydi. U dunyodan bahra topa olmaydi, hayoti yemiriladi, inson shaxsi odamlar bilan muloqotda, odamlarning ruhiy, ma'naviy ta'siri natijasida shakllanadi.

Navoiyning pedagogik nazariyasida vatanparvarlik ulug'lanadi. Navoiy insonga muhabbat vatanga bo'lgan muhabbat bilan uzviylikda ekanligini aytadi. Navoiy xalqini, vatanini, uning go'zal tabiatini, ona tilini, madaniyatini, milliy qadriyatlarini sevgan odamni chin inson hisoblaydi. Zero, vatanga muhabbat, chin insoniylik eng go'zal fazilatdir. Navoiyning fikricha, vatanparvarlik faqat el-yurtni himoya qilishdan iborat bo'lmay, el-yurtni obod, farovon qilish uchun ham kurashishdir. Shuning

uchun ham insonni sevish, uning qadr-qimmatini ko'tarish, unda eng yaxshi fazilatlarni shakllantirish, rivojlantirish kerak.

Navoiy ta'lim-tarbiya haqida Navoiyning uqtirishicha, tarbiyaning maqsadi – yosh avlodni xalqparvar, bilimli, eng yaxshi fazilatlarga ega kishi qilib yetishtirishdir. Navoiy bolaning voyaga yetishishida, kamol topishida tarbiyaning kuchi va qudratiga, tarbiya natijasida bolaning foydali va yetuk kishi bo'lib o'sishiga ishonadi.

Navoiyning uqtirishicha, yosh bola yaxshi nima-yo'q yomon nimaligining farqiga bora olmaydi, chunki uning tushunish, fikrlash, muhokama qilish qobiliyati o'smagan bo'ladi. Shu sababli, u o'z xususiyatiga ko'ra, biror salbiy ta'sir natijasida yaramas, noto'g'ri yo'lga tushib ketishi mumkin. Demak, bolani juda kichik yoshidan boshlab tarbiyalamoq darkor. Navoiy odob – odamning olijanob fazilatlaridan ekanligini aytib, odobli kishi ochiq yuzli, xushmuomala, yoqimli bo'lishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, kishilar uchun ikkiyuzlamachilik, qo'pollik yotdir. Odobli odam doimo hurmat va izzatda bo'ladi, ota-ona, aka-uka, opa-singilni, do'stlarni hurmat-izzat qilmoq - har bir odobli kishining burchidir. Adab muhabbatga bezak va pardo beradi, adab va tavoze do'stlik ko'zgusini yarqiratadi, ikki tomondan yorug'lik yetkazadi. Shu sababdan ham har bir kishi yoqimli, nazokatli, ochiq chehrali va xushmuomala bo'lishi kerak.

“Har kimgaki, daxr ichida donolik erur,

Hilm ila anga majlis oroliq erur.”,

- deydi, ya'ni aqlli, dono kishi odobli, xayoli, kamtarin, shirin muomalali, xulqi yoqimli bo'ladi. Shirin so'zlik har bir kishi uchun eng yaxshi fazilatdir, Dag'allik, qo'pollik eng yomon xislatdir.

Demak, ota-onalar o'z bolalarini chin insonga xos bo'lgan go'zal fazilatlar egasi qilib tarbiyalashlari kerak.

Navoiy o'z pedagogik qarashlarida karamlilik, saxovatlilik va qimmatlilikni ham insoniy go'zal fazilat hisoblaydi, el-yurtga, muxtojlariga yordam berish eng yuqori karam ekanligini aytadi.

Navoiyning fikricha, yaxshilikni o'ziga maqsad qilib olgan odam baxtli bo'ladi. Bunday odamlar saxiy va qimmatli bo'ladilar. "Saxiylik kishilar bog'ining hosildor daraxtidir, balki u daraxtning shirin mevasidir, odamgarchilik o'lkasining to'lqinli daryosi, balki u to'lqinli daryoning asl gavharidir".

Navoiy saxiylikni xalqga, davlatga faqat mol-mulk bilan emas, balki har bir kishi o'zida bo'lgan kuch, bilim bilan ma'naviy yordam berishi kerakligini aytadi.

Navoiyning fikricha, har bir odam shaxsi kishilar bilan muloqotda, ularning bir-birlariga bo'lgan ruhiy, ma'naviy ta'sir ko'rsatishlari natijasida shakllanadi, har bir odamning asosiy burchi - o'z farzandiga yaxshi tarbiya berish va odob o'rgatishdir.

Navoiy o'z pedagogik ta'limotida ilm-fanni o'rganishga ham alohida e'tibor beradi. Uning fikricha, har bir odam ilm-fanlarni egallashi va rivojlantirib borishi kerak. Chunki, ilm tufayli:

Odam ziynati kamol o'lg'ay.

Navoiy aql va ilmni insonning eng go'zal va zaruriy fazilatlaridan biri hisoblaydi. Shuning uchun ham har bir insonning eng muhim burchi - ilm olishdir. Ammo ilmdan shaxsiy g'araz va martaba - mansab uchun foydalanmaslik kerak. Ilmlarni egallashdan maqsad - xalq va jamiyatning farovonligi, xalqning baxt-saodati uchun xizmat qilishdir. Jamiyatning uzviy qismi - a'zosi bo'lgan har bir shaxs o'z xalqiga xizmat qilishi, foyda keltirishi zarur. U xalq uchun, vatan uchun foyda keltirar ekan, bu uning o'zi uchun ham foyda ekanligini unutmasligi lozim.

Nafyetkurmakka shior aylading,

O'zingga ul nafni yor aylading.

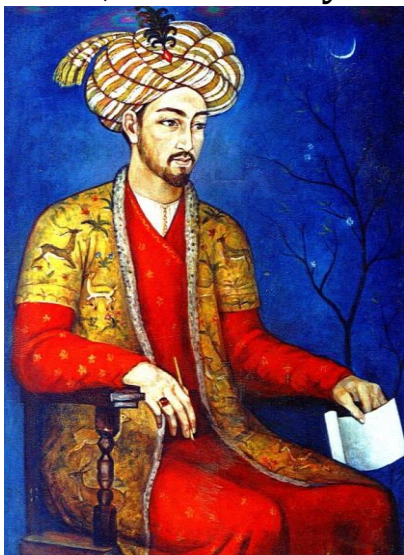
Naf'ing agar xalqga beshak durur.

Bilki, bu naf o'zingga ko'prak durur.

Navoiy dili, ko'zi, tili, so'zi, o'zi pok va sof bo'lgan, xalq hurmatiga munosib odamlarni ulug' inson deb biladi. Bunday odamni:

*Oni bashar xaylining insoni bil,
Odamiylar odami oni bil. - deydi Navoiy.*

Odamlar odamiysi - Navoiyning idealidir. Navoiy insonni millati, irqiy va diniy ayirmalaridan qat'i nazar, bir-birlari bilan do'st, ahil bo'lib yashashga da'vat etadi.

Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlari.

Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yilning 14-fevralida Andijonda, Farg'ona hokimi Umar Shayx Mirzo oilasida dunyoga keldi. Bu davrda Markaziy Osiyo va Xurosonda turli hokimlar, aka-ukalar, tog'a-jiyanlar, amakivachchalar o'rtasida hokimiyat ulug' bobolari Amir Temur tuzgan yirik davlatga

egalik qilish uchun kurash nihoyat keskinlashgan edi.

Ilmga yoshligidan mehr qo'ygan Zahiriddin Muhammad Bobur barcha Temuriy shahzodalar kabi o'z dunyoqarashidagi bilimlar asosini otasi saroyida yetuk ustozlar rahbarligida egalladi. Biroq uning betashvish yoshligi uzoqqa cho'zilmadi. 1494-yili otadan yetim qoldi. 12 yoshida otasi o'rniga Farg'ona ulusining hokimi etib ko'tarilgan Bobur butun aqliy qobiliyatini, irodasini qilichga almashtirib, Andijon taxti uchun ukasi Jahongir Mirzo, amakisi Sulton Ahmad Mirzo, tog'asi Sulton Mahmudxon va boshqa qarindosh raqiblariga qarshi kurashishga majbur bo'ldi. Bobur ukasi Jahongir Mirzo bilan murosaga kelish uchun unga yon berishga Farg'ona ulusini 2 ga taqsimlab, yarmini ukasiga topshirishga qaror qildi va o'zi Samarqand uchun olib borilayotgan kurashga otlandi. Bir necha yil davom etgan bu kurashda Shayboniynxonning qo'li baland kelib Bobur Samarqandni tashlab ketishga majbur bo'ldi. 1504-yili Shayboniynxon Andijonni ham qo'lga kiritgandan so'ng Bobur

janubga qarab yo'l oldi va Qobul ulusida o'z hokimiyatini o'rnatdi. Keyinchalik 1526-1527 yillarda Bobur Hindistonga yurish qiladi. Ibrohim Lo'di ustidan g'alaba qozonib, Hindisonda «Boburiylar sulolasi»ga asos soladi. Bobur bu g'alabadan keyin uzoq yashamadi. 1530-yil dekabr oyida Agra shahrida vafot etdi va keyinroq vasiyatiga ko'ra farzandlari uning hokini Qobulga olib kelib dafn etdilar.

«Bobur Hindistonga kelgandan keyin davlatning ijtimoiy hayotida katta siljish yuz berdi va yangi hayotni boshlab bergan san'atga, ilm-ma'rifatga, arxitekturaga toza havo baxsh etgan, madaniyat va ma'naviyatni barcha sohalarini bir-biriga tutashtirib bergan buyuk shaxsdir» deydi Javaharla'l Neru.

Boburning ilmiy ma'naviy, tarixiy, adabiy merosini o'rganish va ommalashtirishda XIX-XX asrda Georg Kerr, N.Ilminskiy, O.Senkovskiy, M.Sale, Porso Shamsiyev, Sodiq Mirzayev, V.Zohidov, Ya.G'ulomov, R.Nabiyev, S.Azimjonova, A.Qayumov kabi olimlarning sa'y-harakatlari katta bo'ldi.

Bobur o'zining ma'lum va mashhur asarlari bilan ma'rifatni xalq orasiga yoyishga, ilm va jamoat ravnaqi yo'lida xizmat qilishga intildi. Tarix, adabiyot, ijtimoiy masalalar yechimiga o'z hissasini qo'shgan olim sifatida xalqimiz ma'naviy madaniyati tarixida munosib o'rin egallaydi.

U farzand tarbiyasida qo'llanishi lozim bo'lgan usullar deb:

1. Ota – onani farmoni farzand uchun vijibliqi;
2. Barcha insonlarga yaqinligini o'rgatish;
3. Har bir paytda o'zingizni ibrat aylab ko'rsatish;
4. Mustaqillik, qaiylik va uddaburonlik uchun bolaga doimiy talablarni qo'yish va uning ijrosini kuzatish.

Uning bu ish uslubini o'g'li Humoyunga qilgan nasihatiga ko'rsa bo'ladi.U o'g'li Humoyunga doimo aql – zakovat va bilimga tayanib harakat qilish kerakligini takidlagan: "... Yana ulug' ish

ustiga borasen, ish ko'rgan, ray va tadbirliq beklar bila kengashib, alarning so'zi bila amal qilgaysen. Agar meni rizomni tilarsen, xilvatnishiliqni va el bila kam ixtilotliqni bartaraf qilg'il. Kunda ikki navbat iningni va beklarni ixtiyorig'a qo'ymay qoshinga chorlab, maslahat bo'lsa kengashib, bu davlat xalqlarining ittifoqi bilan har so'z unga qaror bergaysen". Bobur farzandi Humoyunning kamchiliklarini ko'rgan zahoti ularni tuzatish uchun ogohlantirgan. Unga yozgan maktubida: "Xatingni xud tashvish birla o'qusa bo'ladur, vale asru mug'laqdur. Nasri muammo hech kishi ko'rgan emas... Bundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti, ham senga tashvish ozroq bo'lur va ham o'qug'ong'a", - deb takidlagan. Boburning sherlarida inson kamoloti uchun ilmning naqadar zarurligi qayda – qayda uqtirilgan. Xatti boburiyga asos soladi.

Alisher Navoiy o'z asarlarida komil inson obrazlarini yaratib, ular qiyofasida namoyon bo'luvchi ma'naviy-axloqiy sifatlarni ulug'lagan bo'lsa, ta'limiy-axloqiy muammolarni yorituvchi asarlarida esa komil insonni shakllantirish jarayonining mazmuni, ushbu jarayonning o'ziga xos jihatlari, yo'llari, shakl va usullari borasidagi mulohazalarni bayon etadi. Alisher Navoiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari, shu jumladan, komil insonni shakllantirish konsepsiyasining mazmunini o'rganish muayyan davrlarda dolzarblik kasb etgan.

Alisher Navoiyning ta'limiy-axloqiy qarashlarida yetuk inson tarbiyasi mazmuni, shakl va uslubi. Allomaning tasavvuridagi komil inson o'z qiyofasida eng yuksak insoniy fazilatlar mujassam eta olishi lozim. Chunonchi, u ijodkor, qobiliyatli, shu bilan birga ilm-fanga nisbatan muhabbatli bo'lmog'i zarur. Alisher Navoiyning qarashlariga ko'ra, ana shunday sifatlarning sohibi bo'la olgan insongina o'z kuchi hamda aql-u zakovatiga ishonadi. O'z kuchi va aql-u zakovatiga qattiq ishona olgan insongina turli

qiyinchiliklarga bardosh bera oladi, u o'ta murakkab muammolarni ham yechimini topa olishga qodir. Ilm-fan sirlaridan xabardor bo'lishning inson ahamiyatini yoritarkan, alloma ayni o'rinda ilmni qorong'ulikni yoritadigan chiroq, hayot yo'lini nurafshon etadigan quyosh, odamlarning haqiqiy qiyofasini ko'rsata oluvchi omil sifatida ta'riflaydi.

U ilm o'rganishning eng zarur fazilatlardan biri deb biladi. Ilmni insonni, xalqni nodonlikdan, jaholatdan qutqazuvchi omil sifatida ta'riflaydi. Asarlari mazmunida ilgari surilgan g'oyalar yordamida kishilarni ilimli va ma'rifatli bo'lishga undaydi. Mutaqaddir ilm o'rganishni har bir kishining insoniy burchi deya e'tirof etadi. Zero, ilm o'rganishdan maqsad ham xalqning farovon, baxtli-saodatli hayot kechirishini, mamlakatning obod bo'lishini ta'minlashga hissa qo'shishdir, deya ta'kidlaydi. Bilimli va dono kishilar hamisha o'z xalqining manfaati hamda mamlakatining ravnaqi yo'lida faoliyat olib borishlariga ishonadi. Mazkur o'rinda Mirzo Ulug'bekni ana shunday xislatga ega bo'lgan kishilardan biri bo'lganligiga urg'u beradi hamda uning nomi tarix sahifalarida abadiy saqlanib qoladi, deb hisoblaydi. Alisher Navoiy orzu qilgan komil inson faqat ilimli bo'lish bilan qanoatlanib qolmaydi. Uni yetuk inson sifatida ta'riflash uchun unda, yana shuningdek, sabr-qanoat, saxiylik, qimmat, to'g'rilik, rostgo'ylik, tavoze, adab, vafo va hokazo sifatlarining ham mavjud bo'lishi taqozo etiladi.

Alisher Navoiy asarlari mazmunida o'z aksini topgan har bir fikr amaliy ahamiyatga ega, zero, mutaqaddir ularni o'zining ulkan hayotiy tajribasiga tayangan holda bayon etadi. Alloma uzoq yillar davomida olib borgan hayotiy kuzatishlari va tajribasi asosida «Mahbub-ul-qulub» («Ko'ngillarning sevgani») asarini yaratadi. Ushbu asarda «Xamsa» dostonining tarkibiy tuzilmasidan o'rin olgan «Hayrat-ul-abror», shuningdek, «Nazm-ul-javohir» kabi

ta'limiy axloqiy asarlarida ilgari surilgan axloqiy qarashlarni mazmun jihatidan yanada boyitadi.

Yuqorida bayon etilgan fikrlar mazmunidan anglanadiki, alloma o'z davrida ilm olish tamoyillarini to'g'ri ko'rsatib, shuningdek, ta'lim tizimi mohiyatini ham yoritib bera olgan. Alisher Navoiy tomonidan asoslangan ta'lim tizimi o'zida quyidagilarni aks ettiradi: a) maktab yoki madrasada tahsil olish; b) olim, hunarmand yoki san'atkorlarga shogird tushish asosida ta'lim olish; v) mustaqil ravishda ilm o'rganish. Yoshlarga chuqur bilim hamda axloqiy tarbiya berishda muallimlarning roli beqiyosdir. Muallimlik faoliyatini olib borish o'ta mas'uliyatli va sharaflı, ayni vaqtda murakkab ish sanaladi. Ushbu faoliyatni samarali yo'lga qo'yish mudarris hamda ustoz-murabbiylarning muayyan talablarga to'laqonli javob bera olishlariga bog'liq. Eng muhim talab - ularning chuqur bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarga ega bo'lishlaridir.

Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari. Abdurahmon Jomiy XV asrda yashagan mutafakkirlar kabi inson va uning yuksak axloqiy xislatlari, go'zal fazilatlarini tarannum etish orqali kishilarning baxt-saodatini ta'minlash yo'llari xususidagi g'oyalarni ifoda etadi. Allomaning to'liq ismi Nuriddin Abdurahmon ibn Ahmad bo'lib, u

1414-yilning 7-noyabrida Jom shahrida tavallud topgan. Abdurahmon Jomiyning oilasi keyinchalik Hirot shahriga ko'chib o'tadi. Bu davrda Xurosonda Shohruh Mirzo hukmronlik qilar, Hirot shahri esa eng yirik madaniy markazlardan biri sanalardi. Yosh Nuriddin Abdurahmon maktabga juda erta qatnay boshlagan. Uning otasi o'z davrining ziyoli kishilaridan biri bo'lganligi uchun o'g'lining bolalikdan bilim olishiga kata e'tibor bergan.

Jomiy asarlarida yetuk inson tarbiyasiga oid ma'naviy-axloqiy sifatlar har tomonlama asoslangan holda berilgan bo'lib, bugungi jamiyatimizning bosh muddaosi bo'lmish komil inson tarbiyasini amalga oshirish uchun katta ahamiyat kasb etadi. Jomiy o'zining «Silsila tuz zahab» («Oltin tizmalar») dostonidagi «Sevimli aziz farzandimga nasihat» bobida, eng avvalo har bir yosh bilim olishi zarurligi, chunki inson umri juda qisqa bo'lib, bu umrni behuda o'tkazmasligi, ammo bilim olgandan so'ng unga amal qilish lozimligini ta'kidlaydi va amaliyosiz ilm ham behuda ekanligini alohida uqtirib o'tadi.

Shuningdek, «Nasihat» bobida yoshlikning qadriga yetish, elga manfaat keltirish, yaxshilikka yaxshilik bilan javob qaytarish, do'stlarga mehribon va sadoqatli bo'lish, baxillikdan hazar qilib ehson tomon yuz tutish, kitobga ulfat bo'lib, uni beminnat ustoz bilish, ma'rifatga oshno bo'lib, manmanlik va takabburlikdan saqlanish, va'daga vafo qilish, muloyimlikni pesha qilib donolar nasihatidan bahramand bo'lishni uqtirib o'tadi.

Abdurahmon Jomiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari «Bahoriston» asari hamda «Haft avrang» («Yetti taxt») asarining tarkibidan o'rin olgan «Tuhfatul ahror» va «Silsilatuz zahab» («Oltin tizmalar») dostonlarida aks etadi. Allomaning "Bahoriston" asari Muslihiddin Sa'diy tomonidan yaratilgan «Guliston» asari yaratilgan uslubda yozilgan bo'lib, unda Abdurahmon Jomiy haqiqiy kamolotga erishgan inson va uning ma'naviy-axloqiy qiyofasi borasida to'xtalib o'tadi. Abdurahmon Jomiy ham boshqa allomalar kabi inson kamolotining birinchi mezoni uning bilimlilik darajasi deya ta'kidlaydi. «Haft avrang» asarining birinchi dostoni bo'lgan «Tuhfatul-ahror»da ham Abdurahmon Jomiy ilmning inson hayotidagi ahamiyati ko'rsatib berar ekan, ilm har qanday muammolarni yechishda insonga yordam berishini ko'rsatib o'tadi.

Abdurahmon Jomiy asarda bilimning inson hayotidagi ahamiyati hamda ijtimoiy jamiyat taraqqiyotini belgilashdagi o'rnini va rolini ochib berish bilan birga har bir kishi tomonidan ma'lum hunar sirlarini o'zlashtirish foydadan holi bo'lmasligini uqtiradi. Ayni o'rinda insonning qadr-qimmatini uning mol-u mulki bilan emas, aksincha, u tomonidan egallangan hunarning kishilar maishiy hayotini farovonligini ta'minlashdagi ahamiyati bilan belgilanishiga urg'u berib o'tadi.

Mutafakkir bilim hamda hunarsiz kishini o'tindan boshqa narsaga yaramaydigan mevasiz daraxtga o'xshatadi. U har bir yoshni ilm-u hunar sirlarini o'rganishga, bu yo'lda sabrli, matonatli bo'lishga undaydi. Ilm-u hunar kishi mushkul ahvolga tushib qolgan damlarda ham asqotuvchi vosita, aksariyat hollarda esa kishi nomini abadiylashtirilishini ta'minlovchi omil ekanligini qayta-qayta uqtirar ekan, har bir inson xoh yosh, xoh keksa, xoh shohu xoh gadoy bo'lsin hunar o'rganishi farz ekanligini ta'kidlaydi.

Mazkur fikrning haqqoniyligini «Iskandar xiradnomasi» dostonida sohibqiron Iskandarning ilmu hunar o'rganish o'ylidagi sa'i-harakatlarini boshqalarga nisbatan namuna sifatida ko'rsatish orqali ochib beradi. Farzandining bilim, hunar va donishmandlik sirlarini o'rganib olishi uni baxt-saodatga olib boruvchi yo'l ekanligini chuqur anglab etgan yunon podshohi Faylaqus o'g'li Iskandarni mashhur olim, mutafakkir Arastuning oldiga olib kelib, unga ilmu hunar sirlarini o'rgatishni iltimos qiladi. Arastu Iskandarning layoqati, shuningdek, ilmu hunar asoslarini o'rganishga bo'lgan ishtiyoqini inobatga olgan holda unga mavjud bilimlarni o'rgatish bilan birga uni davlatni muvaffaqiyatli boshqarish sirlaridan ham ogoh etadi. Iskandar qiyofasida namoyon bo'lgan ishtiyoq, ilmu hunar o'rganish yo'lida har qanday mashaqqatlardan cho'chimaslik xislati uning yetuk,

bilimli, mard va o'ta darajada ziyrak inson bo'lib shakllanishiga yordam beradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, alloma o'z asarlarida insonni ulug'laydi, uni ma'naviy kamolot darajasiga ko'tarishning asosiy mezonlaridan biri bilimlilik, aqliy kamolotning yuksak darajasiga erishishi zarurligiga alohida e'tibor bergan. Jomiy ma'naviy barkamol insonni tarbiyalashning ikkinchi bir jihati ahloqiy barkamollik deb bildi va axloqiylik – yuksak xulq-odob mezonlari sifatida insoniylik, adolat, mehnatsevarlik, saxovat va karam, mehr-muruvvat, chin insoniy muhabbat, rostgo'ylik, kamtarlik, jasorat, mardlik kabi xislatlarni ulug'ladi va takabburlik, mol-dunyoga hirs qo'yish, yolg'onchilik, johillik bilan bog'liq illatlarni qoraladi.

Jaloliddin Davoniyning pedagogik qarashlari. Jaloliddin Davoniy 1427-yilda Eronning Kazarun viloyatiga qarashli Davon qishlog'ida tug'ilgan. U yoshligidanoq ilm-fanga ayniqsa, fiqhshunoslikka qiziqadi va boshlang'ich maktabni qishlog'ida bitirgach Sherozga kelib, madrasada yirik olimlar qo'lida tahsil oladi. Keyinchalik Sheroz shahrining qozisi etib tayinlanadi. Qozilikdan iste'foga chiqqach, madrasada mudarrislik qiladi. Ilmiy ishlar bilan shug'ullanadi. 1502-yilda Kazardi shahrida vafot etadi va Davon qishlog'iga dafn qilinadi. Tadqiqotchi olimlarning xabar berishicha, Eron, Iroq, Hindiston, O'rta Osiyoning ko'p shaharlarini kezib, olimlar bilan uchrashadi, ular bilan falsafaning turli muammolari bo'yicha bahs yuritadi.

Maryam Mirhodiyning (Tehronlik tarixchi olim) aytishicha, «Davoniy yuksak qobiliyat egasi» bo'lgan u o'zining topgan butun boyligini ilm-fan ravnaqi yo'lida sarflangan. Jaloliddin Davoniyning ilmiy merosi juda boy bo'lib, o'sha davr olimlari orasida yozgan risola va asarlari ko'p fanlarni o'rganish uchun qo'llanma vazifasini o'tagan. J. Davoniy asarlari Xuroson

Movarounnahrda ham tarqalib bu yerda turli ilmiy yo'nalishga ma'naviy hayotga ta'sir ko'rsatdi. Davoniyning eng katta yirik asari «Axloqi jaloliy» asari bo'lib, bu asar 1470–1478-yillar orasida yozilgan. Bu asar 1839-yilda olim V.F. Tompson tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan. Bu asar fors tilida yozilgan bo'lib, qo'lyozmasi dunyoning juda ko'p kutubxonalarida mavjud. Asarni J. Davoniy G'arbiy Eron hokimi, Oq qo'yinlilar sulolasi vakili Uzun Hasanga bag'ishlagan.

«Odamlar birlashib, bir-biriga yordamlashganda boshqalar to'g'risida chinakamiga qayg'uradi, o'zaro yordam va aloqa o'rnatilganda adolatning sinalgan yo'llari paydo bo'ladi, yashash vositalari tartibga tushadi, kishilarning ahvoli mustahkamlanadi va inson zoti saqlanadi».

Davoniydan quyidagi ilmiy meros qolgan: «Risolai isboti vojib» (Zaruriyatning isboti haqida risola), «Risalat ul- 80 mufradot» (Moddalar haqida risola), «Risalat ul-huruf» (Harflar haqida risola), «Risolati fi tavjix ul-tashbix» (Majoz talqini haqida risola), «tariqati tarbiyat ul-avlod» (Bolalarni tarbiyalash usuli), «Arznoma» (Armiyani boshqarish qoidalar) kabilar shular jumlasidandir. Shuningdek, Davoniyning she'rlari ham «Foniy» taxallusi bilan chop etilgan. Lekin dunyoga mashhur bo'lgan, fors tilida yozilgan «Ahloqi Jaloliy» asari dunyoning ko'p tillariga tarjima qilingan va shuhrat qozongan. Mazkur asar 1470—1478 yillarda yaratilib, g'arbiy Eron hokimi Uzun Hasan Oqqo'yinliga bag'ishlangan.

«Axloqi Jaloliy»da ham inson kamoloti uchun eng zarur bo'lgan axloqiy fazilatlar yo'llari va usullari bayon etiladi. «Axloqi Jaloliy» uch qismdan iborat. Birinchi qism — axloq faniga, ikkinchi qism — «Odamning ichki holati» oilaviy hayotiga, uchinchi qism — «Shahar (davlat)ni boshqarish va podshohlar siyosati», deb atalib, unda muhim ijtimoiy-siyosiy masalalar

ko'tariladi. Chunonchi, jamiyatning paydo bo'lishi, davlat va uni boshqarish masalalari, xalqning farovon hayot kechirishida podsholarning o'rni, ilm-fan taraqqiyotining jamiyatda tutgan o'rni bayon etiladi. Biz, asosan Davoniyning insonning haqiqiy kamolotga etishida aqliy va axloqiy shakllanishi masalalariga to'xtalamiz.

Avvalo, Davoniy va boshqa mutafakkirlarga ergashib o'zining axloqiy qarashlarini o'z salafлари kabi talqin etdi. Masalan, Abu Nasr Farobiy, Ibn Miskaveyx, Nasriddin Tusiy, Ibn Sinolar kabi inson kamolotga erishishda adolat, donolik, shijoat singari yuksak fazilatlarga ega bo'lishi, hissiy bilim bilan bir qatorda narsa va hodisalarning mohiyatini idrok qilishni to'g'ri talqin etdi. Davoniy insonning kamolga erishishi uning boshqalar bilan munosabatiga ham bog'liq ekanligini ta'kidlaydi, jamiyatda, ma'lum ijtimoiy muhitda, boshqalar bilan aloqada shaklanib tarbiya topgan inson o'zi yashagan jamiyatda adolat hukmron bo'lsa, unda baxt-saodatga erishishi mumkin, deydi. Shuning uchun u «Axloqi Jaloliy» asarida jamiyatni adolatli – fozil shaharga va johil shaharlarga bo'ladi.

Farobiy kabi Davoniy ham fozil shahar boshqaruvchisida o'nta eng yaxshi fazilat mujassamlangan bo'lishi kerak, deydi. Bular:

- birinchisi – hukmdor odamlarni e'zozlashi;
- ikkinchisi – davlat ishlarini adolatli ijro etishi;
- uchinchisi – hirs va shahvatga berilmasligi;
- to'rtinchisi – hukmdorlikda shoshma-shosharlik va g'azabga yo'l qo'ymasligi, balki shafqat va muruvvatga asoslanishi;
- beshinchisi – xalqning ehtiyojini qondirish uchun xudoning irodasidan kelib chiqishi;
- oltinchidan – xalq ehtiyojini qondirishga oid ishlarni bajarishga harakat qilishi;

yettinchisi – xalqqa nisbatan odil bo'lishi;

sakkizinchi – har bir ishni maslahatlashib, kengashib hal etishi;

to'qqizinchi – har bir kishini uning qobiliyatiga monand lavozimga tayinlashi, qobiliyatsiz kishilarga yuqori lavozim bermaslikni;

o'ninchisi – adolatli farmonlar chiqarishi, qonunni buzishga yo'l qo'ymaslik kabilardir.

Shuningdek, Davoniy hukmdorning diniy majburiyatlarga ham rioya etishi kerakligini ta'kidlagan. Ko'rinib turibdiki, adolatli shoh timsoli Davoniy istagan axloqiy kamol topgan shaxsdir. Davoniy o'z asarida insonni ijtimoiy mavjudot sifatida qaraydi, inson faqat jamiyatda, kishilar orasida, ular bilan munosabatda shakllanadi, degan fikrni ilgari suradi. U o'tmish olimlarining ta'lim tarbiyaga oid asarlaridagi an'analarni rivojlantirgan holda o'z qarashlarini o'tkir ruhshunos olim sifatida ham talqin etadi, uning fikricha bola yaxshi fazilatlarni ta'lim-tarbiya natijasida egallashi mumkin. Chunki, bolada his-tuyg'u juda erta shakllana boradi, u ulg'aya borgan sari ayrim juz'iy narsalarni ham ajrata boshlaydi, tana a'zolari mustahkamlanadi, narsa va hodisalarni bir-biridan ajrata boshlaydi, yaxshilik va yomonlik to'g'risida tasavvurga ega bo'la boshlaydi, aqli to'lishib, ongi o'sadi, deydi olim. Ana shu paydo bo'lgan sezgi va aql orqali tashqi dunyoni bilishi mumkin deydi.

Davoniy insoniy xislatlar: mehnatsevarlik, to'g'rilik, insoniylik, yaxshilik, xushmuomalalik, odillik, donolik va boshqa xislatlarni ijobiy baholaydi. U insondagi barcha xislatlarni aqliy faoliyat bilan bog'laydi. Demak, Davoniyning ilm-ma'rifat, ta'lim-tarbiya va axloq to'g'risidagi 207 fikrlari ta'lim-tarbiya tarixida muhim ahamiyatga ega. Chunki u yuksak axloqiy fazilatlarni tarannum etadi, kishilarning baxt-saodatli bo'lishi uchun tavsiyalari hozirgi davrda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Davoniyning aqliy tarbiya, insoniy fazilatlarni tarkib toptirish borasidagi tarbiya usullari Sharq pedagogikasining qimmatli xazinasi bo'lib hisoblanadiki, bu tavsiyalardan biz ta'lim-tarbiya jarayonida foydalansak, milliy qadriyatlarimizga murojaat etgan bo'lamiz va u ta'lim-tarbiyani takomillashtirishda eng munosib yo'l bo'ladi.

Test topshiriqlari:

1. Temuriylar davrida ta'lim-tarbiya jarayoni qanday tashkil etilgan edi?

- a) Faqat diniy ilmlar asosida
- b) Diniy, ilmiy, adabiy va san'at sohalarini qamrab oluvchi keng qamrovli tizim
- c) Faqat harbiy va siyosiy tayyorgarlikga yo'naltirilgan
- d) Faqat amaliy kasb-hunar o'rgatishga qaratilgan

2. Mirzo Ulug'bekning ilm-fan taraqqiyotidagi o'rni va ma'rifatparvarlik qarashlari nimadan iborat?

- a) Faqat diniy ta'limni rivojlantirishdan
- b) Samarqanddagi ulkan observatoriya va madrasalar orqali ilmiy kuzatuv, tajriba va mantiqiy yondashuvni targ'ib qilishdan
- c) Faqat siyosiy boshqaruvni mustahkamlashdan
- d) Amaliy kasb-hunarlarni o'rgatishdan

3. Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari qanday aks etgan?

- a) Faqat estetik go'zallik va badiiy ifoda orqali
- b) Insonning ichki dunyosi, axloqi, adolat, mehr-oqibat va shaxsiy o'sishga urg'u berish orqali
- c) Faqat iqtisodiy taraqqiyotga yo'naltirilgan metodlar bilan
- d) Faqat siyosiy nazariyalar va boshqaruv usullariga asoslangan holda

4. Abdurahmon Jomiyning asarlarida pedagogik va axloqiy qarashlar qayerda namoyon bo'ladi?

- a) Faqat falsafiy risolalarda
- b) Faqat diniy mavzulardagi asarlarda
- c) "Haft Paykar" va boshqa asarlarida, inson ruhiyati va ma'naviy tarbiyani yoritishda
- d) Faqat tarixiy voqealarni bayon etishda

5. Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari va "Axloqiy Jaloliy" asarining pedagogik roli nimada?

- a) Faqat diniy marosimlar va rasmiyatchilikni targ'ib qilishda
- b) Insonning ichki poklanishi, axloqiy o'sishi va shaxsiy rivojlanishiga e'tibor qaratishda
- c) Faqat siyosiy nazariyalarni o'rgatishda
- d) Faqat badiiy go'zallikni namoyon etishda

Nazorat savollari:

1. Temuriylar davridagi ta'lim-tarbiya jarayoni qanday kechgan?

2. Mirzo Ulug'bekning ma'rifatparvarlik qarashlari va ilm-fan taraqqiyotidagi o'rni nimadan iborat?

3. Alisher Navoiy asarlaridagi tarbiya va insonparvarlik masalalari mazmunini yoritish?

4. Abdurahmon Jomiyning qaysi asarlarida pedagogik qarashlar o'z aksini topgan?

5. Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari.

6. "Axloqiy Jaloliy" asarining pedagogik fikrlar rivojidagi o'rni nimada?

18-mavzu. XVII asrdan XX asrning birinchi yarmigacha boshlang'ich sinflarda ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar rivoji

Reja:

1. Turkiston o'lkasida pedagogik fikr taraqqiyoti.
2. Turkistonda jadidchilik harakati va ta'lim-tarbiya.
3. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori, Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari, yangi usul maktablarini tashkil etishdagi ma'rifatparvarlik xizmatlari.

Turkiston o'lkasida pedagogik fikr taraqqiyoti.
O'zbekiston tarixi sahifalaridan o'ziga munosib o'rin olgan ma'rifatchilik harakati tasodifiy ravishda yuzaga kelgan emas. Uning paydo bo'lishini taqozo etgan, obyektiv zaruriyatga aylantirgan bir qancha sabablar, ehtiyojlar bo'lgan. Ma'rifatchilik, jadidchilik harakati qadimiy Turon-u Turkistonning XIX asrning ikkinchi yarmilaridan boshlab chor Rossiyasi tomonidan zo'ravonlik yo'li bilan bosib olinib, mustamlaka, qilinishiga qarshi norozilik belgisi sifatida hamda xalqimizning ozodlik, mustaqillik yo'lida olib borayotgan kurashlarini qo'llab-quvvatlash, ularga g'oyaviy rahnamolik qilish maqsadida yuzaga keldi. Turkistonning chor Rossiyasi qo'shinlari tomonidan istilo qilinishi o'lkamiz tarixidagi eng qora, eng qonli sahifadir.

XX asr boshlarida (1901-1919 yillarda) ham Turkistonda eski usuldagi maktab davom etdi. 1917 yil inqilobidan keyin (20-yillarda) tashkil etilgan maktablarda ta'lim tizimi ikki bosqichli 9 yillik maktab, 7 yillik ishchi-yoshlar maktabi, o'rta hunar bilim yurtidan iborat bo'ldi.

O'quv va tarbiyaviy ishlar hamrovli (kompleks), tavsiyali, jamlovli ishlardan iborat bo'ldi. Bu ishlar belgilangan dastur

“O‘quv predmetlari tizimi emas, bilim tizimi” prinsipida tuzildi.

Dasturda:

1. Ta’lim bilan hayot o‘rtasida uzviylik bo‘lishiga;
2. Odamlarning mehnat faoliyatini o‘rganishga;
3. Odamlar mehnati hisobga olingan holda, tabiatni obyekt sifatida o‘rganishga;
4. Ijtimoiy hodisalarni o‘rganishda odamlarning mehnat faoliyati va iqtisod sohasida ularning o‘zaro aloqada bo‘lishlariga e’tibor berish talab etildi.
5. Birinchi bosqich (1-4 s.) maktab vazifasi:
6. O‘quvchilarda atrof muhitga, unda sodir bo‘ladigan hodisalarni o‘rganishga qiziqish hissini shakllantirish, o‘stirish;
7. O‘quvchilarda kitoblarda aks ettirilgan voqea va obrazlarni o‘rganishga qiziqish, insoniyatni o‘ylantirgan masalalarni kitobdan bilib olish mumkinligiga ishonch hosil qilish;
8. O‘quvchilarda yashash, o‘qish va jamoa bo‘lib ishlash, bu - maktab hayoti xususiyatini bilish, o‘z-o‘zini boshqarish, bir-biriga ko‘maklashish ekanligini anglab olishga intilish hissini tarbiyalashdan iborat bo‘ldi.

Dasturda o‘qituvchi asosiy faoliyat ko‘rsatuvchi shaxs ekanligi ta’kidlandi, ammo o‘quvchining faoliyati, mustaqil fikr bildirishi kerakligi hisobga olinmadi.

Ta’lim metodlari quyidagilardan iborat bo‘ldi:

1. Mehnat – ish metodi. Bu metodda o‘quvchilarni hayot bilan tanishtirish, ishlab chiqarish ishlarigajalb qilish nazarda tutildi.
2. Ekskursiya – tadqiqot metodi. Bu metodni qo‘llashda o‘quvchilar o‘zlarini o‘rab olgan tashqi muhit va unda sodir bo‘lgan hodisalar bilan tanishtirildi, o‘quvchilar hodisalarni tadqiq etdilar.
3. Laboratoriya – tadqiqot metodi. Bu metodda belgilangan mavzuni ekskursiya vositasida o‘rganish jarayonida paydo

bo'lgan masalalarni tadqiq qilish ishlari olib borildi.

4. Ko'rgazma metodi. Bu metodda o'quvchilar, tayyor ko'rgazmali qurollardan tashqari, hayotda ko'rgan va bilgan narsa va voqea-hodisalarning rasmini chizish, diagramma va modellar ishlash bilan shuqullandilar.

5. Tasvir metodi. Bu metodda o'quvchilar o'zlari to'plagan materiallar asosida rasmlar ishlab, egallagan bilimlarini shu rasmlari orqali namoyon qildilar.

6. Og'zaki so'z metodi. Bu metod, asosan, suhbat va munozara asosida amalga oshirildi.

1921-1925 yillarda Turkiston maorif komissarligi tuzgan dastur va metodik qo'llanmalarda asosiy e'tibor har bir o'quv fani kursini nazariy jihatdan asoslashga qaratildi. Respublikada ta'lim-tarbiya bo'yicha o'tkazilgan barcha tadbirlarda o'rta maktab turlari bo'yicha tuzilgan dastur va rejalarda ta'limda o'quvchilarni kommunizm ruhida tarbiyalash talab etildi.

XX asr boshlarida jiddiy tus olgan jadidchilik harakatining namoyondalari milliy mustaqillik, ozodlik uchun kurashlarini ma'rifat uchun kurash bilan bog'liq holda olib bordilar. Ular bu kurashni ma'lum dastur asosida ikki yo'nalishda – madaniy taraqqiyotni rivojlantirish, buning uchun ma'rifatparvarlikka asoslanish va bu boradagi faoliyatni amaliyot bilan bog'liq holda olib borish orqali amalga oshirdilar. Ular milliy uyg'onishning asosi – ta'limning o'quv dasturlarini isloh qilishda ko'rdilar, ta'limning yangi tizimini amalga oshira boshladilar.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning birinchi yarmida yashagan Abduqodir Shakuriy, Is'hoqxon Ibrat kabi ma'rifatparvarlar o'zlaridan oldin yashab, ijod etgan ma'rifat namoyandalarining ma'rifiy g'oyalarini davom ettirib, yangi usul maktablarini tashkil qilib, ta'lim mazmuniga o'zgartirish kiritdilar.

Abduqodir Shakuriy.

1875-yilda Samarqandning Rajabamin qishlog'ida dehqon oilasida tug'ildi. U Samarqandda birinchi bor yangi usuldagi „Usuli savtiya“ maktabini tashkil etdi. Maktab ta'limida qulay va yengil usullarni qo'lladi va bu sohada katta muvaffaqiyatlarga erishdi. U ta'limda, asosan,

bolalarning savodli bo'lishlari, ularda nutq madaniyatini o'stirishga e'tibor berdi, tovush-harf usulini qo'llash orqali savod chiqarishni yengillashtirdi.

Shakuriy maktabda bolalarga o'zbek tili bilan birga, fors-tojik va rus tillarini ham o'qitish g'oyasini ilgari surdi.

Shakuriy yangi usul maktab o'quvchilari uchun tushunarli uslubda „Rahnomai savod“ (Savod chiqarishga yo'llanma) va Ismatilla Rahmatullayev bilan hamkorlikda „Alifbe ta'limi“ qo'llanmalarini yaratdi, tuzgan bu kitoblari xalqlar o'rtasidagi o'zaro milliy, madaniy-ma'rifiy alohalarni hisobga olgan holda tojik adabiyoti namoyandalari asarlaridan ham namunalar kiritdi.

Shakuriy o'quvchilarda kasb-hunarlarini egallashga, mehnatga qiziqishni tarbiyalashga e'tibor qaratdi. Shu maqsadda maktab o'quv rejasiga mehnat darsini ham kiritdi, o'quvchilarni dehqonchilik, bog'dorchilik, chorvachilikning ilg'or usullari bilan tanishtirdi.

Shakuriy 1943 yilda vafot etdi.

Is'hoqxon To'ra - Ibrat. 1862 yilda Namangan viloyati To'raqo'rg'on qishlog'ida bog'bon oilasida tug'ildi. Boshlang'ich ta'limni qishloqdagi maktabda oldi, 1878-1886 yillarda Qo'qonda madrasada o'qidi, arab va fors tillarini mukammal o'rgandi. U Hindiston, Arabiston, Afg'oniston, Turkiya, Bolgariya,

Italiyada bo'lib, xalq madaniyati, san'ati bilan tanishdi, hindu, urdu, ingliz tillarini egalladi.

Ibrat tarix va madaniyatga doir yozgan "Tarixi Farg'ona", "Tarixi madaniyat", "Mezonul zamon" asarlarida o'zining pedagogik-ma'rifatparvarlik g'oyalarini bayon etdi. U o'z pedagogik qarashlarida xalqlar do'stligiga, o'quvchilarda nutq madaniyatini, savodxonlikni o'stirishga, tarixiy bilimni egallashga, axloqiy tarbiyaga alohida e'tibor berdi. Shu maqsadda, u, "Qadami Mirrajab Bandiiy", "Ilmi ibrat" risolalarini e'lon qildi.

Ibrat ta'limda o'quvchilarda kitobxonlik va mustaqil o'qish ko'nikmasini tarbiyalash va rivoj toptirish kerakligini aytadi. O'z talablarini amalga oshirish maqsadida uyida „Kutubxonai Is'hoqiya" nomida kutubxona tashkil qildi, qishloqda maorif, madaniyat, ta'lim-tarbiya ishlarini yaxshilash sohasida olib borilgan tadbirlarda faol ishtirok etdi.

Is'hoqxon To'ra - Ibrat 1937 yil qatag'on davr qurboni bo'ldi. Turkistonda jadidchilik harakatining atoqpi namoyandalari Behbudiy, Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov, Cho'lpon, A.Qodiriy, Ayniy, Elbek,

H.H.Niyoziy, Avloniy tuzgan dasturlarini, har qanday qarshiliklarga bardosh bergan holda, amalga oshirib, pedagogik nazariyaning rivojlanishiga katta hissa qo'shdilar.

Mahmudxo'ja Behbudiy hayoti va ma'rifatparvarlik faoliyati. Jadidchilik harakatining asoschilaridan Mahmudxo'ja Behbudiy 1875-yil 19-yanvarda Samarqandning Baxshitepa qishlog'ida ruhoniylar oilasida dunyoga keldi.

Mahmudxoja toqasi Muhammad Sidiq tarbiyasi va qaramohida o'sib voyaga yetadi, eski usul maktab,

madrasalarda o'qidi. 18 yoshida Qozixonada mirzolik qiladi, Qozi, mufti darajasigacha ko'tariladi.

Behbudiy 1903-1904-yillarda Moskva, Peterburgda, 1907-yilda Qozon, Ufa, Nijniy Novgorod shaharlarida, Arabiston, Misr va Turkiya mamlakatlarida bo'lib, u shaharlardagi ijtimoiy, madaniy hayot, maktab, maorif ishlari bilan tanishadi, ta'lim-tarbiya sohasida erishilgan yutuqlarni Turkiston vaqtli matbuoti orqali tashviq etadi. Behbudiy 1913 - yilda "Samarqand" gazetasini, "Oyna" jurnalini nashr etadi. U 1904-1908 yillarda o'lkada tashkil qilingan maktablar uchun "Risolai asbobi savod" (1904), "Risolai jug'rofiya umroniy" (1905), "Risolai jug'rofiyai Rusiy" (1905), "Kitobatul atfol" (1908), "Amaliyoti islom" (1908), "Tarixi islom" (1909) darsliklarini yaratadi.

Behbudiy 1919-yil mart oyining 25-kuni Shahrisabz tumanida ozodlik dushmanlari o'ldiradilar.

Behbudiy ma'rifiy-pedagogik g'oyalari. Behbudiy o'zining ijtimoiy, ma'rifiy faoliyatida, yaratgan asarlari va e'lon qilgan maqolalarida milliy istiqloлга erishish, bu yo'lda amalga oshirish zarur bo'lgan masalalar haqida o'z nazariy qarashlarini bildirdi.

Behbudiy maktab, maorifni inson ongini shakllantirish va rivojlantirish, odamlararo do'stlikni mustahkamlash vositasi hisobladi, ochilgan yangi usul maktablarida o'quvchilarni shaxs sifatida komil toptirishga, ularda insoniy fazilatlarni shakllantirishga e'tibor berdi.

Behbudiy Samarqand "Sho'roi Islomiya" jamiyati majlisida so'zlagan nutqida: "Biz turkistonliklarga ona tilida ham, rus tilida ham erkin so'zlay oladigan va tahrir qiladigan, shariatni biladigan va jahon siyosiy sharoitini tushunadigan kishilar darhol kerakligini aytdi". Behbudiyning fikricha, zamonlar o'tsa ham, ilg'or urf-odat va an'analar o'zgarmaydi, yomon urf-odatlar (bid'atlar)ni yo'qotib, yaxshi urf-odat, an'analarni takomillashtirish kerak. Dindan diniy-etnik adovatni

kuchaytirish maqsadlarida emas, balki milliy ozodlik, ijtimoiy taraqqiyot uchun kurashda, Turkistondagi yetakchi kuchlar va ijtimoiy qatlamlarni birlashtirish yo'lida foydalanish lozim.

“Biz, - deydi Behbudiy, - o'z qismatimizni bilamiz. Agar bizning hayotimiz hurriyat va xalqning baxt-saodati uchun qurbonlik sifatida kerak bo'lsa, biz o'limni ham xursandchilik bilan kutib olamiz. Mumkin qadar ko'proq yaxshi maktablar ochish, shuningdek, maorif va xalq baxt-saodatini ta'minlash sohasida tinmay ishlash bizga haykal bo'ladi”. Bu Behbudiy pedagogik nazariyasining asosidir.

Behbudiy ta'lim-tarbiyada muvaffaqiyatlarga erishishning birdan-bir yo'li o'lkada ilm-fanni rivojlantirish ekanini aytadi. Behbudiy ta'lim-tarbiya ishini ijtimoiy hayot, jahon miqyosida sodir bo'layotgan voqealar bilan bog'liq holda olib borishni tavsiya etadi. U yoshlar tarbiyasida oila, ota-onalar alohida mavqega ega ekanini ta'kidlaydi. U “Padarkush” asarida: “Bizlarni xonavayron... bewatan va bandi qilg'on tarbiyasizlik va jaholatdir, bewatanlik, darbadarlik, asorat, faqirlik, zarurat va xorliqlar... hammasi ilmsizlik va betarbiyalikning mevasi va natijasidir...” deb yozdi.

Abdurauf Fitrat hayoti, ilmiy, ma'rifiy - pedagogik faoliyati. Abdurauf Fitrat 1886-yilda Buxoroda savdogar oilasida tavallud topadi. Otasi AbduRahimboy o'qimishli, dunyoviy voqealardan xabardor kishi bo'lgan. Fitrat boshlangich bilimni Buxoroda eski maktabda oldi, keyin Mirarab madrasasida o'qidi. So'ngra Buxoro “Xayriya jamiyati” yo'llanmasi bilan 1909-1913-yillarda Istambul dorilfununida tahsil oldi.

Fitrat 1914-yilda o'kishii chuchatib, Buxoroga qaytgach, Buxoro xalq jumxuriyati muassasalarida ishladi, 1918-yilda

Toshkentga keldi. Bu yerda Turkiston xalq dorilfununida, Toshkent davlat pedagogika institutida, O'zbekiston fanlar qo'mitasi qoshida tuzilgan ilmiy tadqiqot institutida Sharq mumtoz adabiyoti tarixi va ona tilmdan dars berdi.

Fitrat 1922-yilda Buxoro xalq respublikasining maorif noziri vazifasida ishlab, o'zbek va tojik, turkman, mahalliy yaxudiy bolalari uchun maktablar ochdi, muallimlar uchun qo'llanmalar yaratdi, 1923-1924 yillarda Moskvadagi Sharq tillari institutida ishlab, ilmiy tadqiqot bilan shug'ullandi.

Fitrat 1911-1926-yillar davomida o'zbek tili va adabiyotining nazariy, metodologik masalalariga oid asar, masalan, "O'qish" kitobi, "Ona tili" darsligini yozdi (Qayum Ramazon, Shokirjon Rahimiy bilan xamkorlikda), "Munozara", "Sayha", "Rahbari najot", "Begijon", "Mavludi sharif", "Abo Muslim", "Sayyoh hindi" ommaviy, tarixiy asarlari, "Abulfayzxon", "Shaytonning tangriga isyoni", - "Arslon" dramalari chop etildi; Bedil, Umar Xayyom, Alisher Navoiy, Firdavsiy, Ahmad Yassaviy, Mashrab, Muhammad Solix, Turdi va boshqalar ijodi bo'yicha tadqiqotlar olib bordi.

Fitrat o'z ijodiy va pedagogik faoliyatida yaratgan ilmiy va badiiy asarlarida Vatan, xalq, millat erkinligi, farovonligi haqidagi orzularini, ta'lim va tarbiya haqidagi nazariy qarashlarini ifodaladi. U Turkistonda va boshqa Sharq o'lkalarida atoqli olim, maorifchi va ustoz muallim sifatida shuhrat qozondi.

Abdurauf AbduRahimboy o'gli Fitrat millatchilikda ayblanib, 1938-yil 5-oktyabrda qatl etildi.

Fitrat pedagogik karashlarmiig nazariy asosi. Fitrat o'zining ilmiy va pedagogik asarlarida Turkistonda ochgan yangi usul maktablarida o'quvchilarga zamonaviy, dunyoviy bilim berish kerakligi, xalqning ijtimoiy, ma'rifiy ongini oshirish, ma'rifat, milliy taraqqiyot, milliy istiqlol haqida nazariy

qarashlarini ifodaladi. Fitrat vatanni sevdi, vatanni valine'mat deb bildi. U o'z vatandoshlarini aziz diyori Turkistonni sevishga, uni asrashga chorladi. U yoshlarga xitob qilib, ularni shu Vatan va millat saodati, baxti, ravnaqi uchun fidoyilik ko'rsatishga, jasoratli bo'lishga chorladi:

*Og'ir yigit, sening go'zal, nurli ko'zingda,
Bu millatning saodatin, baxtin o'qidim.
O'ylashingda, turmushingda hamda o'zingda,
Bu yurt uchun kugulishing borligin ko'rdim.
Turma - yugur, tinma - tirish, bukilma - kjsal,
Hurkma - kurash, qo'rqma - yopish, yo'rilma - qo'zg'al.*

Fitrat "Hurriyat" gazetasida e'lon qilgan bir maqolasida shunday yozadi: «... har bir kishi o'z kuchi va imkoniyatlariga ishonishi lozim. Kimki o'z kuchiga ishonmay, orzu qilgan maqsadlariga intilsa, u, albatta, yarim yo'lda yiqilib qoladi. Kimki ishonsa, u, albatta, boshlagan ishini oxiriga olib boradi. Insonga xos bu his-tuyg'ularni biz millatda ham ko'ramiz. Uzining milliy kuchlariga ishonmaydigan millatlar, albatta, parokanda bo'ladi. O'z intilishlarini amalga oshirish uchun tashqaridan yordam kutayotgan xalq sekin-asta jarlik qa'riga aqanaydi...»

Fitrat 1917-yil fevral va oktyabr inqilobi oralig'ida milliy kuchlarning birlikka intilishi haqida fikr bildirib, ularga xitob qilib dedi: "Turkiston musulmonlari, keling, Alloh nomi bilan, Payg'ambar, din, millat nomi bilan birlashaylik: bizdagi mavjud da'volar va sinfiy bo'linishlarga ko'zimizni yumaylik. Islomning bosh amri nomi bilan, birodarlik va birlik nomi bilan, Alloh uchun, din, vatan va millat uchun biz barchamiz – jadidlar, qadimiylar, mulla va boylar birlashaylik, bir joyga yig'ilib, bir-birimizga yordam beraylik".

Fitrat o'zining "O'quv" kitobidan o'rin olgan "Imom G'azzoliy" nomidagi hikoyasida qaroqchilar boshlig'i bilan Imom

G'azzoliy o'rtasida bo'lib o'tgan savol-javob orqali o'qish, bilimni egallash kitob yig'ish, to'plash emas, balki kitoblardan olgan bilimni miyaga, yurakka joylash kerakligini ta'kidladi. U ma'naviy boylik va go'zallik negizi, insoniyat yaratgan tafakkur durdonalarini ongga singdirish, joylashdan iborat, degan g'oyani ilgari suradi.

Fitrat ta'lim va tarbiya haqida. Fitrat ilm-ma'rifat va tarbiyaning jamiyat taraqqiyoti va inson kamoloti, madaniyat rivojida. muhim ahamiyatga molikligini yuqori baholadi.

Fitrat inson kamolotida oila, jamoa muhim o'rin lallashi va aqlning komil bo'lishi, axloqiy poklik, donishmandlik, shijoatlilik, adolatlilik kabi insoniy fazilatlarni ulug'ladi, inson aqliy quvvatining natijasisiz, aqlning rahbarligisiz saodatga erisha olmasliklarini ta'kidladi. Bu sohada o'qituvchilar rahnamolik qilishlari kerakligini aytib, o'qituvchilarga murojaat qildi, ularni turk eliga to'g'ri yo'llarni ko'rsatishga chorladi:

Orqadoshlar, to'planaylik joxilning uyin yiqqali,

El ko'zin olgan qorongu pardalarni yirtgali.

Biz erurmiz ma'rifat arslonlari, ilm erlari,

To'planaylik turk eliga to'g'ri yo'llar ochgali.

Fitrat uchun millat tinchligi va ravnaqi har qanday qadriyatlardan ulug'dir. Uning ta'kidlashicha, odamlar qanday din, mazhab, qavm va millatga mansub bo'linmasinlar, bir otaning farzanddaridirlar, bir jinsdirlar. Demak, ular o'zaro ahil bo'lmoqlari kerak.

**Munavvarqori Abdurashidxonov
hayoti, ijtimoiy-pedagogik faoliyati.**

Munavvarqori Abdurashidxonov 1878-yilda Toshkent shahrida Shayxontoxur dahasi Darxon mahallasida ziyoli oilada tug'ildi.

Munavvarqori boshlang'ich ta'limni uyda onasi Hosiyatxon otindan oldi, so'ngra

Toshkent va Buxorodagi madrasalarda, keyin birmuncha vaqt Turkiyada o'qidi. Mehnat faoliyatini Toshkentda boshlab, 1919-yillarga qadarli davrda "Taraqqiy", "Xurshid", "Sur'at", "Osiyo", "Haqiqat", "Najot", "Kengash" ro'znomalarini nashr etdi, "Najot" va "Kengash" ro'znomalarining muharriri bo'lib xizmat qildi.

Munavvarqori Toshkentda o'z uyida "Usuli jadid" nomida yangi usul maktabini ochib, ona tili bilan birga dunyoviy fanlardan dars berdi, darslarning ko'rgazmali bo'lishiga, bilimni amaliyotga tatbiq etishga e'tibor berdi.

1908-yilda uning "Adibi avval" (Birinchi adibi), "Adibi soniy" (Ikkinchi adib) o'qish kitoblari, "Sabzavor" (badiiy asarlar to'plami), "Yor yuzi" (geografiyaga oid), "Tajvid" (Qur'oni Karimni o'qish usuli yoritilgan) asarlari nashr etildi. Munavvarqori xalqning ozod va erkin yashashi, uni istiqbolga olib chiqish orzusida yashadi, kurashdi. U ulug' mutafakkir olim, ustoz sifatida xalq o'rgasida shuhrat qozondi.

Munavvarqori Abdurashidxonov 1937-yilda qatag'on yillarining qurboni bo'ldi.

Munavvarqori ma'rifiy qarashlarining iazariy asosi. Munavvarqori o'z pedagogik qarashlarida ta'lim-tarbiya va maorifni isloh qilish jamiyatda milliy rivojlanish va Vatanni bosqinchilardan ozod qilishning asosiy omili bo'lishi g'oyasini ilgari surdi.

Munavvarqori o'z pedagogik qarashlari va amaliy faoliyatida ta'limning demokratik asosda bo'lishini, o'quvchilarni aqliy, axloqiy, jismoniy jihatdan kamol toptirishni nazarda tutdi.

Munavvarqorining fikricha, yosh avlodni tarbiyalash bilangina millatni uyg'otish, Vatanni ozod qilish, xalq ma'naviyatini yuksaltirish, turmushini farovonlashtirish mumkin.

Munavvarqori bolalar qalbiga Vatan tuyg'usini singdirishni

ularni fuqarolik burchlarini samimiy e'tiqod bilan ado etuvchilar qilib kamol toptirish omili hisobladi.

Munavvarqori ta'lim-tarbiya haqida. Munavvarqorining fikricha, Vatanni sevish, uning gullab yashnashi uchun mehnat qilish va bilimlarni egallash shart. Bilimsizlik nodonlik, yalqovlik demakdir.

Adib yoshligidan bolalarda mehnatga qiziqish, hayrat, jasorat fazilatlarini tarbiyalashni tavsiya etadi. U yoshlarni bu fazilatlarni egallashga chorlab dedi:

*Siz ham turing, ey o'rtoqlar,
Yurt obro'sini yoshlar saqlar.
Tirik bo'lsang, qo'zg'ol, o'roq,
Qo'lga ishni tez ol, o'rtoq .*

Munavvarqori bolalar tarbiyasida faqat ota-onalar emas, balki muallim va keng jamoa javobgar ekanligini aytib, ulardan bolalarni axloqli qilib tarbiyalashni talab etdi. U yoshlarni bilimlarni puxta egallashga, mehnat qilishga umuminsoniy qadriyatlarga sadoqatli bo'lishga chorladi, ota-onalarni farzandlarida ma'naviyat, nafosat, go'zallik tuyg'usini rivojlantirishga da'vat qildi.

Abdulla Avloniy hayoti, ma'rifiy faoliyati. Abdulla Avloniy 1879-yil 12-iyulda Toshkentda hunarmand oilasida tug'ildi, 7 yoshidan eski usul maktabda, 1890-yilda Shayxontoxurdagi madrasada o'qidi.

Avloniy 1907-yilda "Shuhrat" gazetasining muharriri bo'lib ishladi. U 1904-yilda Mirobod, 1909-yilda Degrez mahallasida yangi usul maktabi ochib, dars beradi, 1921-yilda Toshkent o'lka bilim yurtida, 1923-yilda Toshkent xotin-qizlar bilim yurtida mudir,

1924-yilda harbiy maktabda, 1925-1930-yillarda O'rta Osiyo qishloq xo'jaligi maktabida o'qituvchi bo'lib xylumat qiladi.

1900-1917-yillarda uning "Birinchl muallim", "Ikkinchi muallim", "Turkiy Guliston yoxud axloq", "Maktab gulistoni" asarlari, "Adabiyot yoxud milliy she'rlar" to'plami, 1933-yilda o'rta maktab 7-sinfi uchun "Adabiyot xrestomatiyasi" nashr etiladi.

Avloniyga 1931-yilda professorlik unvoni beriladi. U 1925-yilda "Mehnat qahramoni", 1930-yilda "O'zbekiston xalq maorifi zarbdori" unvonlariga sazovor bo'ladi.

Avloniy 1934-yil 25-avgustda vafot etadi.

Avloniy pedagogik qarashlarining nazariy asosi. Avloniy yaratgan asarlarda vatan, axloq, ona tili, mehnat haqidagi pedagogik g'oyalari ifodalangan.

Avloniyning ta'kidlashicha, vatan tuyg'usi eng insoniy, eng mo'tabar tuyg'udir. Vatan dardi bilan yashamoq, uning baxtidan quvonmoq, u bilan faxrlanmoq kerak. Vatan Onadek muqaddas. Uni qadrlash, e'zozlash, uning shodlik va quvonchiga sherik bo'lish, g'am-hasratini baham ko'rish-farzandning muqaddas burchidir.

Axloq tarbiyasi ijtimoiy ishdirl. har bir xalqning taraqqiy qilishi, davlatlarning qudratli bo'lishi avlodlar tarbiyasiga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Tilga, madaniyatga muhabbat har bir kishining xalqiga bo'lgan muhabbatidir. Har bir millatning dunyoda borliqin ko'rsatadurg'on oyinai hayoti, til va adabiyotidur.

Mehnat o'z nomi bilan mehnat, binobarin, mehnat kishidan kuch va iroda talab etadigan faoliyatdir.

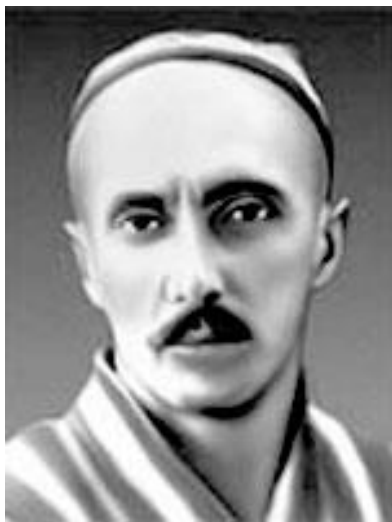
Avloniy tarbiya, ta'lim haqida. Avloniy axloq tarbiyasida Onaga, Vatanga muhabbat alohida o'rinda turishini uqtiradi.

Uning ta'kidlashicha, oilada o'sayotgan farzandlar o'rtasida onaning baxtiga sherik bo'lib, baxtsizligida yolg'iz tashlab

ketadigan farzandlar ham topiladi. Shunga ko'ra, farzandlarni, Onaning baxti uchun, Vatanning fusunkor tabiatini, bog'larini xush ko'radigan, tashvish va hamlarini bartaraf etish uchun kurashadigan qilib tarbiyalashga alohida e'tibor berish kerak.

Avloniyning fikricha, til va so'z inson qadr-qimmatini belgilashda asosiy omildir. Uning uqtirishicha, so'z insonning daraja va kamolini, ilm va fazlini o'lchab ko'rsatadigan tarozisidur. Aql sohiblari kishining fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qimmatani so'zlagan so'zidan bilurlar.

Avloniyning uqtirishicha, odamlar umr bo'yi bir-birlari bilan aloqada, o'zaro munosabatda bo'ladilar. Rostgo'ylik, to'g'riso'zlik insonlar hayotida muhim ahamiyatga ega. Shu sababli ham Avloniy rostgo'ylik va to'g'ri so'zlikni eng go'zal insoniy fazilat deb biladi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy hayoti, ijodiy va pedagogik faoliyati. Hamza Hakimzoda Niyoziy 1889-yilda Qo'qon shahrida tabib oilasida tug'ildi. U yoshlikdan o'qishga berilib, 12 yoshida xat savodli bo'ladi. 1906-yilda madrasaga kirib o'qidi, keyin mustaqil ravishda Lutfiy, Alisher Navoiy, Gulxaniy, Muhimiy, Furqat asarlarini o'qib o'rgandi.

Hamza Hakimzoda 1911-yilda Qo'qonda Hojibek guzarida yangi usulda maktab ochib, o'qituvchi bo'lib ishladi. 1913-1914 yillarda Afg'oniston, Hindiston mamlakatlarida, Makka va Madina, Shom, Bayrut, Istambul, Odessa shaharlarida safarda bo'ldi. Safardan qaytgach, 1915-yilda Shohimardonda maktab ochib, o'qituvchilikni davom ettirdi.

Hamza Hakimzoda pedagogik ish bilan birga, ijodiy ish bilan ham shuquullanib, 1915-1916 yillar davomida "Oq gul", "qizil gul",

“Pushti gul”, “Sariq gul” she’riy to‘plamlarini, “Milliy roman yoxud yangi saodat”, “Zaharli hayot” dramatik asarlarini yaratadi va ularda pedagogik g‘oyalarini bayon etadi.

Hamza Hakimzoda Shohimardonda ma’rifat dushmanlari tomonidan 1929-yil 18-mart kuni o‘ldiriladi.

Hamza Hakimzoda ma’rifiy-pedagogik qarashlarining nazariy asosi. Hamza Hakimzoda o‘z pedagogik qarashlarida xalq maorifini demokratik asosda qayta qurish, maorifning yangi tizimini yaratish g‘oyasini ilgari surdi. U o‘z tajribasiga suyanan holda, bolalarni ilimli, odobli qilib tarbiyalash va hunarga o‘rgatish, maktabda dunyoviy fanlar o‘qitilish lozimligini aytdi. Uning fikricha, maktabda aqliy tarbiyada bolalar tabiat hodisalarini, ularning o‘zaro bog‘liqligini bilishi kerak. Axloqiy tarbiyada bolalarda insonparvarlik tuyg‘usini rivoj toptirish lozim. Shundagina bolalar jamiyat va xalq farovonligi uchun xizmat qiladigan bo‘lib yetishadilar.

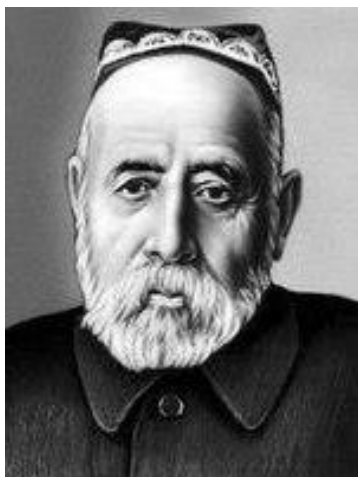
Hamza Hakimzoda ta’lim va tarbiya haqida. Hamza Hakimzoda pedagogik qarashlarida oila muhitida bolani tarbiyalash masalasi alohida o‘rinda turadi. Uning uqtirishicha, bola barkamol inson, go‘zal axloqli bo‘lib yetishishi uchun oilada sog‘lom muhit, tarbiya to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan bo‘lishi kerak. Shundagina oilada bola axloqli, go‘zal xulqli, jamiyatga, xalqqa munosib farzand bo‘lib yetishadi.

Hamza Hakimzoda bolalarni Onani xurmat qilishga da’vat qiladi. Zero, Ona ularning mehriboni, g‘amxo‘ridir. U deydi:

*Jonu dilda asradi byuni suyub,
Dedi bizni, boshqa orzuni qo‘yub.
Ya’ni yo‘q bizga onadek mehribon,
Sinaga qalqon, bosh uzra soyabon.
Biz ham lozim ani shod aylamak,
Bizga qilgan xizmatin yod aylamak.*

Hamza Hakimzoda bolada to'g'ri so'zlik, rostgo'ylik va sabrlik xislatini tarbiyalashni tavsiya etadi. Uning fikricha, to'g'ri so'zli kishi har joyda e'tiborli, dili, yuzi ravshan, izzat-hurmatda bo'ladi. U deydi:

*To'g'ri so'zla, ey o'qil, til burmahil yolg'onga hech,
Bir masal bor: „To'g'ri so'zlar boshni kesmas qilich“.*

Sadriddin Ayniy hayoti, ijtimoiy, ma'rifiy faoliyati. Sadriddin Ayniy 1878-yilda Buxoro viloyati G'ijduvon tumanidagi Sokarte qishlog'ida dehqon oilasida tug'ildi. Shu qishloqdagi eski usul maktabda bilim oldi. Keyin 1890-1900 yillarda Buxoroda Mir Arab, Badalbek, Hoji Zohid madrasalarida tahsil oladi. U 1909-yilda Buxoroda yangi usul maktabini ochadi, "Yoshlar tarbiyasi" nomida darslik yozadi. Ayniy 1917-yil inqilobidan keyin Samarqandga keladi, umrining oxirigacha shu shaharda yashadi.

Ayniyning 1924-yilda qizlar maktabi uchun "Qiz bola yoki Holida" darsligi, 1926-1954 yillarida "Tojik adabiyotidan namunalar", "Qul bola yoki ikki ozod" kabi qissa, hikoyalari, "Doxunda", "Qullar", "Yetim", "Esdaliklar" asarlari nashr etiladi.

Sadriddin Ayniy 1943-yilda O'zbekiston fanlar akademiyasining faxriy a'zosi, Tojikiston fanlar akademiyasining akademigi etib saylanadi.

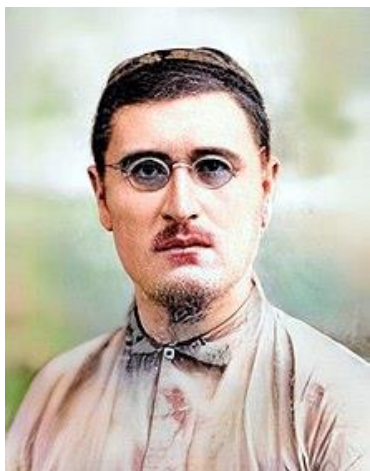
Ayniy 1946-1950 yillarda Samarqand davlat universitetida o'zbek adabiyoti kafedrasini mudiri bo'lib xizmat qiladi, o'zbek mumtoz adabiyotidan dars beradi. U o'zbek va tojik adabiyoti, ta'lim-tarbiya sohasidagi samarali xizmatlari uchun davlatning yuksak ordenlariga sazovor bo'ladi.

Ayniy 1954-yilda vafot etadi.

Ayniy ma'rifatparvarlik qarashlarining nazariy asosi. Sadriddin Ayniy o'z ma'rifatparvarlik qarashlarida vatanparvarlik, insonparvarlik, xalqparvarlik g'oyalarini ilgari suradi. Uning fikricha, tarbiyaning asosiy maqsadi bolani vatanga, xalqga sadoqatli qilib kamol toptirishdir. U ijodiy va ma'rifiy faoliyatlarida, o'qish kitoblarida bu g'oyani bolalar ongiga singdirishga harakat qildi. Ayniy xalqning aql-zakovatini, kuch-qudratini o'zaro do'stlikda, mehr-oqibatda ko'rdi, bolalarda xalqga xos bu fazilatlarni tarkib toptirishga da'vat etdi.

Ayniy ta'lim, tarbiya haqida. Ayniy axloqiy tarbiyalangan bola hech vaqt yolg'on gapirmasligini, hamma vaqt chin so'zli, sof vijdonli bo'lishini aytadi va saxiylik, xayrixohlik, kamtarlikni axloqiy fazilat hisoblaydi va tarbiyada bolalarda bu sifatlarni rivojlantirishni ukdiradi.

Ayniy axloq haqidagi qarashlarida kamtarlikni eng yuksak insoniy fazilat ekanligini alohida ta'kidladi. Uning uqtirishicha, bolalarni kamtarlik ruhida tarbiyalashda shaxsiy namuna, o'rnak bo'lish muham omildir. Ayniy mehnatni ulug'ladi, mehnat insonga hurmat, obro', baxt baxsh etishini ta'kidlab, oilada bolani yoshlik vaqtidan mehnatga ko'niktirish kerakligini aytadi. U mehnat haqidagi o'z fikrini „Qiz bola yoki Holida“ darsligida ifodalab, mehnatda qiz va o'qil bolalar o'rtasida hamkorlik, o'zaro ko'mak bo'lishini tavsiya etadi.

Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon hayoti va ma'rifatparvarlik faoliyati. Abdulhamid Cho'lpon 1897-yilda Andijonda Qatortarak mahallasida hunarmand oilasida tug'ildi. U Andijonda eski maktabda o'qidi, tuzem maktabida o'qib, rus tilini to'liq o'rganadi, Andijon va Toshkentdagi madrasalarda tahsil ko'radi, arab va fors, turk tillarini mukammal egalladi. Cho'lpon butun

umri davomida Firdavsiy, hofiz, Sa'diy, Umar Xayyom, Jaloliddin Rumiy, Alisher Navoiy kabi so'z san'atkorlarining asarlarini mutaola qiladi.

U 1914-yildan chiqa boshlagan "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona" gazetalarida o'z maqolalari bilan qatnashadi. 1920-yilga qadar "Ishtirokiyun", "Qizil bayroq", "Turkiston", "Buxoro axboroti" gazetalarida mas'ul lavozimlarda xizmat qiladi.

Cho'lpon 20-yillarda "Uyg'onish", "Buloqlar", "Tong sirlari", "Soz" to'plamlarini e'lon qiladi, "Go'zal yozg'ichlar", "Adabiy parchalar" kitoblari nashr etiladi, 1926-yilda "Yorqinoy" dramasi alohida kitob tarzida chop etiladi.

Cho'lpon 1931-1935 yillarda Gorkiyning "Ona", "Yegor Bulichev", Pushkinning "Boris Godunov", "Dubrovskiy", Ejen Potening "Baynalminal", Robindranat Tagorning "Hoy, yo'lovchi qiz", Leonid Andreevning "Yetti osilgan hissasi", Shekspirning "Hamlet" asarlarini o'zbek tiliga tarjima qiladi, 1936-yilda uning "Kecha va kunduz" romani nashr etiladi.

Abdulhamid Cho'lpon millatchi, aksilinqilobchi deb ayblanib, 1938-yil 5-oktyabrda otishga hukm qilindi.

Cho'lpon ma'rifatparvarlik g'oyalari qarashlarining nazariy asosi. Abdulhamid Cho'lpon jadidchilik g'oyalarining faol targ'ibotchisi sifatida o'z asarlarida ma'rifatparvarlik, insonparvarlik g'oyalarini ifodaladi.

Cho'lpon o'zining ma'rifiy qarashlarida millatni har bir ijgimoiy hayotda yuz berayotgan voqealar mohiyatini aniq anglab olishga da'vat etadi, shunday qilgandagina chinakam ozodlik uchun kurashishda xatolik bo'lmasligini aytadi.

Cho'lpon ozodlik kurashi davom etishiga, xalqning erk uchun kurashib mustamlakachilarning yo'qotilishiga ishonadi. Uning fikricha, zulmkor kuchayib, insonlarga ega bo'lishi mumkin, ammo vijdonga ega bo'lolmaydi.

Faqat erkin vijdonlarga «ega bo'lmoq - mumkin emas deb uqtiradi shoir. U elni ko'ngil mulkidagi erkinlik uchun kurashga undadi.

Cho'lponning ta'kidlashicha, ko'ngil erkinligini ta'minlashning o'zigina tugal maqsad bo'lolmaydi. Ko'ngil tashqi olam bilan bog'liq. Ko'ngilning yashnashi uchun yonib yashash, tashqi olamdan andoza olgan holda, ko'ngilni o'zgartirishga intilish kerak.

Cho'lpon zamondoshlariga xitob qilib deydi:

*Tirixsan, o'lmagansan,
Sen-da odam, sen-da insonsan.
Kishan kiyma, bo'yin egma,
Ki sen ham xur tug'ilg'onsan.*

Cho'lpon xalqni dengiz, to'lqin, kuch deb his etadi. Xalq qo'zg'alsa, uni to'xtatuvchi kuch yo'qligiga ishonadi. Uning uqtirishicha, xalqning istagi o'z o'lkasining ozod bo'lishidir, xalq yurtini har bir narsa bilan to'ldirishga, o'zni to'q etishga qodirdir. Modomiki shunday ekan:

*Butun kuchni xalq ichidan olaylik,
Quchog' ochib xalq ichiga boraylik!* –deb o'z zamondoshlarini xalq bilan birga bo'lishga, maqsadlariga erishishiga ko'makdosh bo'lishga chorladi.

Abdulla Qodiriy hayoti va adabiy-ma'rifiy faoliyati. O'zbek adabiyotining buyuk namoyandasi Abdulla Qodiriy 1894-yilda dehqon oilasida tavallud topdi. Musulmon va rus-tuzem maktabida o'qidi, 1918-1924 yillarda Toshkent eski shahar ozuqa qo'mitasida sarkotib, "Oziq ishlari" gazetasining muharriri, kasabalar uyushmasida sarkotib, "Inqilob" majmuasida xodim, "Mushtum"

jurnalining tahrir hay'ati a'zosi bo'lib ishladi. 1925-1926 yillarda Moskvada Valeriy Bryusov nomli adabiyot institutida ta'lim oldi.

Abdulla Qodiriy 12 yoshidan ijodiy ish bilan shug'ullandi. "Juvonboz kuyov", "Baxtsiz kuyov" dramalari, "Uloqda" hikoyasi nashr etildi, "Kalvak mahzumning xotira daftaridan", "Toshpo'lat tajang nima deydi" turkumida satirik hikoyalari bosildi. 1926-yilda "O'tgan kunlar", 1929-yilda "Mehrobdan chayon" romanlari, 1934-yilda "Obid ketmon" ocherki nashr etildi.

Abdulla Qodiriy N.V.Gogolning "Uylanish", A.P.Chexovning "Xameleon" asarlarini o'zbek tiliga tarjima qildi. "To'la ruscha-o'zbekcha so'zlik"ni tuzishda ishtirok etdi.

Atoqli adib Abdulla Qodiriy 1937-1938 qatag'on yillarining kurboni bo'ldi.

Qodiriy ma'rifatparvarlik qarashlarining nazariy asosi.

Abdulla Qodiriy o'z ma'rifatparvarlik qarashlarida millatparvarlikni ulug'ladi, har bir odam o'z xalqi va vataniga xizmat qilishi, xalq va millat manfaatini o'z manfaatidan yuqori qo'yishi kerakligi g'oyasini ilgari surdi. Adibning fikricha, har bir inson millatning bir qismidir. U o'tganlar va kelgusi avlod oldida mas'uldir. U o'zining kimligini, yashayotgan zaminiga, vatani tuprog'iga takror va takror yangi avlodlar kelishini unutmasligi kerak. Xalqqa musibat keltiruvchi fosiqlarga shafqatsiz bo'lish lozim.

Abdulla Qodiriy bu g'oyalarini "O'tgan kunlar" romanida Yusufbek hoji timsolida ifodaladi. Yusufbek hoji Azizbekka deydi: "Yurt yetmish kun hamal kechirdi. Onadan tug'ma azoblar, ochliklar o'tkirdi va o'tkazmoqda. Menga qolsa bu kunlarda o'ttiz ikki tanga emas, o'ttiz ikki qora pul solish ham Og'irdir. Yurt besh-o'n kun orqa o'ngini olsin".

Abdulla Qodiriy xalq tinchligi, erkinligi uchun kurashgan odamlarni vijdonli, diyonatli, Hayratli inson ramzi sifatida

ulugʻladi. El-yurtda Yusufbek xojidek insonlar boʻlishiga ishonadi.

Hoji saroydak chiqib, ot ustida borar ekan, boishga tushishi mumkin boʻlgan oʻlimni koʻz oldiga keltirgan holda, oʻzicha soʻzlab boradi «...Men qonxoʻrlik uchun xudoning farz qilgan hajini ado qilmadim; oldimda oʻgʻlim bor, menda boshqalarning oʻgʻlini darraga yotqizish chogʻida koʻndalang keladigan vijdon bor, din bor, diyonat bor».

Yusufbek hojining vijdoni pok, diyonatli ekanini yaxshi bilgan xalq, uning daʼvati bilan kurashga oʻtlanadi, adolatsiz Azizbekni oradan koʻtarishga fotiha oʻqiydi, uni oʻlimga mahkum etadi.

Abdulla Qodiriy insonparvarlikni oliy fazilat deb biladi. Yusufbek hoji Rajabbeknikida boʻlib oʻtgan gaplar haqida soʻzlab, Otabekka deydi: “Oʻz naslini oʻz quli bilan kofir qoʻliga tutqin qilib topshirquvchi -biz koʻr va aqlsiz otalarga xudoning laʼnati albatta, tushar oʻgʻlim! Bobolarning muqaddas gavdasi madfun (dafn qilingan) Turkistonimizni... Temur Koʻragon kabi dohiylarning, Mirzo Bobur kabi fotihlarning, Farobiy, Ulugʻbek va Abu Ali ibn Sino kabi olimlarning oʻsib-ungan va nashʼunamo qilganlari bir oʻlkani halokat chuquriga qarab sudraluvchi albatta, tangrining qahriga sazovordir, oʻgʻlim! Gunohsiz bechoralarni boʻgʻizlab, bolalarni yetim, xonalarini vayron qilgʻuvchi zolimlar qurtlar va qushlar, yerdan oʻsib chiqqan giyohlar qargʻishiga nishonadir, oʻgʻlim”.

Abdulla Qodiriyning fikricha, adolat faqat davlat siyosatida emas, balki oila muhitida ham barqaror boʻlishi kerak. Shundagina yurtda ham, oilada ham tinchlik, osoyishtalik, ahillik mustahkamlanadi, barqarorlashadi. Adib adolatni axloqiy boylik hisoblaydi.

Maʼlumki, toʻgʻrisoʻzlik oʻzbek xalqining azaliy benazir odatidir. Berilgan vaʼda, aytilgan soʻzdan qaytish lavzsizlik, uyat

hisoblangan. Shu odatimizga ko'ra, Yusufbek hoji Otabekka: "O'g'lim... Biz Qozir andishaning bandasi... onang birovni ishontirib qo'ygan: bizning oiladan lafzsizlik chiqishi menga ma'qul ko'rinmaydir", - deydi.

Abdulla Qodiriyning fikricha, xalqimizning Sharqona milliy an'analari oilada ota-onaning o'zaro ahil, samimiy muloqotda bo'lishi, o'g'il va qizning nasl-nasabini bilishi, mehmondo'stlik oilaning mustahkam, osoyishta bo'lishda g'oyatda muhim omildir. Adib bu ma'naviy qadriyatlarni odamlar, xalqlar o'rtasida do'stlik, mehr-oqibatlik, tinchlik va farovonlikni yuzaga keltiruvchi muham vosita, deb hisoblaydi.

Abdulla Qodiriy o'z pedagogik qarashlarida haqiqiy sevgi-muhabbatni inson kamoloti, axloqiy poklikning asosi, omili hisobladi. Bu haqdagi o'z orzularini Otabek bilan Kumush o'rtasidagi tom ma'nodagi munosabatda bayon etdi.

Test topshiriqlari:

1. Turkiston o'lkasida pedagogik fikr taraqqiyoti qaysi omillar asosida rivojlandi?

a) Faqat mahalliy an'analar va diniy ta'limotlarga tayangan holda

b) Yangi ilmiy bilimlar, ma'rifatparvarlik harakatlari va pedagogika sohasidagi innovatsiyalar orqali

c) Faqat adabiyot va san'at asarlarining ta'siri ostida

d) Asosan siyosiy hokimiyatning to'g'ridan-to'g'ri buyruqlari orqali

2. Jadidchilik harakati Turkistonda ta'lim-tarbiya tizimiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

a) Qattiq diniy an'analarni mustahkamlashga

b) Zamonaviy ta'lim metodlarini joriy etish va ma'rifatparvarlikni rivojlantirishga

- c) Faqat o'zbek tilini ommalashtirishga
- d) Amaliy kasb-hunarlarini rivojlantirishga
- 3. Mahmudxo'ja Behbudiyning axloqiy qarashlari qanday jihatlariga urg'u beradi?
 - a) Faqat diniy marifatni oshirishga
 - b) Insonning axloqiy o'sishi, ma'naviy tarbiyasi va jamiyatda mas'uliyatli shaxs shakllanishiga
 - c) Faqat siyosiy kuchayish va hokimiyatga
 - d) Faqat iqtisodiy taraqqiyotga yo'naltirishga
- 4. Munavvar qori va Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari qanday pedagogik tamoyillarni ilgari suradi?
 - a) Faqat nazariy bilimlarni berishga, amaliy usullarga e'tiborsiz
 - b) Zamonaviy ta'lim usullari, innovatsion yondashuvlar va insoniy fazilatlarni shakllantirishga
 - c) Faqat diniy qadriyatlarni o'rgatishga
 - d) Faqat tarixiy an'analarni saqlashga
- 5. Yangi usul maktablarini tashkil etishda ma'rifatparvarlik qanday xizmatlarni amalga oshirdi?
 - a) Faqat an'anaviy dars uslublarini davom ettirish orqali
 - b) Zamonaviy pedagogik metodlar, o'quv dasturlarini yangilash va yosh avlodni ilg'or g'oyalar bilan tanishtirish orqali
 - c) Faqat diniy ilmlar asosida ta'lim berish orqali
 - d) Faqat san'at va adabiyotga urg'u berish orqali

Nazorat savollari:

1. Turkiston o'lkasida pedagogik fikr taraqqiyoti
2. Turkistonda jadidchilik harakati va ta'lim-tarbiya
3. Mahmudxo'ja Behbudiyning axloqiy qarashlari.
4. Munavvar qori, Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari.
5. Yangi usul maktablarini tashkil etishdagi ma'rifatparvarlik xizmatlari.

19-mavzu. Hozirgi davrda jahon mamlakatlari boshlang'ich ta'lim tizimi tarixi va pedagogika fani rivoji

Reja:

1. Jahon mamlakatlari ta'lim tizimi.
2. Iqtisodiy rivojlangan davlatlar ta'lim tizimi.
3. Ta'lim modellari.
4. XXI asr jahon ta'lim tizimidagi global tendensiyalar.
5. Xalqaro loyihalar va ta'lim dasturlari.

Jahon mamlakatlari ta'lim tizimi. Jahonning yuksak darajada taraqqiy etgan davlatlarida ta'lim-tarbiya ishlarining yo'lga qo'yilishi, maktablarda amalga oshirilgan muvaffaqiyatlarni o'rganish orqali biz mustaqil O'zbekistonda milliy ta'lim tizimlarini yangidan tashkil qilishda boy manbaalarga ega bo'lamiz. Zotan, hozirgi zamon ta'limida davlat va jamiyat talabi va manfaatlari aks etib turishi kerak.

Bugungi ta'lim tizimlarimizda, chet ellarda o'quv-tarbiya ishlarining yo'lga qo'yilishiga e'tibor va qiziqishning tez sur'atlar bilan o'sib borayotganligidan dalolatdir. Xalq ta'limi muassasalarida chet el ta'lim tizimi tajribasini o'rganish bilan shug'ullanuvchi muassasalar ham tashkil topmoqda. Chet el ta'limi tizimlaridan bizning mutaxassislarni voqif qilishda BMTning O'zbekistondagi vakolatxonasi, elchixonalar AQSHning Tinchlik korpusi mutaxassislari, YUNESKO va YUNISEFning vakolatxonalari va boshqa ko'plab tashkilotlar yaqindan yordam bermoqdalar.

Bugungi kunda butun dunyo ta'lim muhitini rivojlantirish jarayonini me'yoriy-huquqiy jihatdan qo'llab-quvvatlash va koordinatsiya qilish YUNESKO tashkiloti tomonidan bajarilmoqda. Bu tashkilot barcha mamlakatlar uchun global va

huquqiy xarakterdagi xalqaro-huquqiy aktlarni ishlab chiqmoqda. YUNESKOning xalqaro-huquqiy aktlari zamonaviy ta'limni globallashtirib, tarbiya muammolarini insoniy sivilizatsiyaning dastlabki darajasidan tinchlik, demokratiya, insoniylik, diniy bag'rikenglik, inson huquqlarini hurmatlash, boshqa xalqlarning tarixiy-madaniy an'ana va qadriyatlarini hurmat qilish, atrof-muhitni asrash.

YUNESKOning me'yoriy-ijodiy faoliyati quyidagilarga yo'naltirilgan:

- fan, madaniyat, ta'lim sohasida xalqlar o'rtasidagi hamkorlik uchun sharoitlarni yaratish;
- qonunchilik va inson huquqlarini hurmat qilishni ta'minlash;
- ta'lim sohasida xalqaro integratsiya uchun huquqiy asoslarini tayyorlash jarayoniga ko'plab mamlakatlarni jalb qilish;
- dunyo ta'lim holatini tadqiq qilish, rivojlanish va integratsiyaning eng samarali yo'llarini tashxislash;
- qabul qilingan konvensiya va tavsiyanomalarni targ'ib qilish;
- ta'lim holati to'g'risidagi yillik hisobotlarni to'plash va tizimlashtirish.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda ta'limni tabaqalashtirish, informatizatsiyalash, gumanizatsiyalash eng dolzarb masalaga aylangan.

O'quv jarayonini tabaqalashtirib olib borish bo'yicha AQSHda juda ko'p tadqiqotlar olib borilmoqda. AQSH tizimidagi bunday ibratli jihatlarni Vatanimiz ta'lim tizimlarida qo'llash yosh, mustaqil Respublikada o'quv-tarbiya ishlarini isloh qilish jarayonini tezlashtiradi.

Rivojlangan davlatlar ta'lim tizimi. Rivojlangan davlatlardan biri Yaponiya ta'limining shakllanishi 1867–1868

yillarda boshlangan. Yaponiya o'z oldiga ikki vazifani: 1-boyish, 2-G'arb texnologiyasini Yaponiya ishlab chiqarishiga kiritish masalasini qo'yadi va bu ishni amalga oshirish uchun birinchi galda ta'lim tizimini tubdan o'zgartirish kerakligi aytiladi.

1872-yili «Ta'lim haqida Qonun» qabul qilindi. Bunda yapon ta'limi G'arb ta'limi bilan uyg'unlashtiriladi.

1908-yil Yaponiyada boshlang'ich ta'lim majburiy 6 yillikka aylantirildi.

1893-yili kasb yo'nalishidagi dastlabki kollej paydo bo'ldi.

1946-yili qabul qilingan Konstitutsiya fuqarolarning ta'lim sohasidagi huquq va burchlarini belgilab berdi. Unda barcha bolalar bepul umumiy ta'lim olishlari shart ekanligi belgilab qo'yilgan.

Hozirgi zamon yapon ta'lim tizimlarining tarkibi quyidagicha: bog'chalar, boshlang'ich maktab, kichik o'rta maktab, yuqori o'rta maktab, oliy ta'lim tizimlariga kiruvchi o'quv yurtlari. Bolalar yosh xususiyatlariga qarab 3, 2, 1 yillik ta'lim kurslariga jalb qilinadi. Yaponiyada maktabgacha ta'lim muassasalarining 59,9% xususiy, 40,8% munisipal, 0,3% davlatnikidir.

Majburiy ta'lim. Ta'limning pog'onasi 6 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan bolalarni o'z ichiga oladi. 6 yillik boshlang'ich ta'lim va 3 yillik kichik o'rta maktab, 9 yillik majburiy ta'limni tashkil etadi va u bepuldir, tekin darsliklar bilan ta'minlangan. Muhtoj oilalarning bolalari bepul nonushta, o'quv qurollari, tibbiy xizmat bilan ta'minlanadi. Zarur bo'lgan taqdirda ularning oilalariga moddiy yordam ko'rsatiladi. Shu qatorda xususiy maktablar ham mavjud.

Yuqori bosqich o'rta maktab 10, 11, 12-sinflarni o'z ichiga oladi, bunday maktablarning kunduzgi, sirtqi va kechki bo'limlari mavjud. O'quvchilarning 95% kunduzgi maktablarda o'qiydilar.

Yaponiyada o'quv yili 240 kun (AQSH 180). O'quv yili 1-apreldan boshlanib martda tugaydi. Yozgi tatil iyun oyining oxirida boshlanib, avgustda tugaydi. Darslar 7 soatdan o'tiladi.

Dorilfununlarga katta o'rta maktabni yoki 12 yillik oddiy maktabni tugatgan o'quvchilar qabul qilinadi. U yerda 460 ta universitet bo'lib, 95 tasi davlat tasarrufida, 34 tasi munisipal, 331 tasi xususiy, 1-toifadagi universitetlarda har bir o'qituvchiga 8 nafar, 2-toifali universitetlarda esa 20 tadan talaba to'g'ri keladi. Universitetlarga qabul qilish ikki bosqichga bo'linadi: 1-bosqichi turar joyda o'tkaziladi: buning uchun yapon, eski yapon tili, matematika, fizika, kimyo, jamiyatshunoslik, tarix bo'yicha test sinovlaridan o'tadilar.

Bu sinovlardan o'tgan o'quvchilar universitetlarga yo'llanma oladilar va yana sinovdan o'tadilar. Xususiy universitetlarga esa to'g'ridan-to'g'ri test topshiriladi. Bir qator xususiy universitetlar o'zining uzluksiz shaxobchasiga esa (bog'chadan boshlab hamma bosqichlarni qamrab oladi). Universitetdan talabalarni haydab yuborish mumkin emas. Lekin o'qish muddatini cho'zish mumkin (4 yillik o'qish 5-6 yilgacha cho'zilib ketishi mumkin).

Kollejlar:

1-kichik kollej;

2-texnik kollej

3-maxsus kollejlarga bo'linadi.

Uni bitirgan talabalar bakalavr diplomini oladi va universitetning 3 yoki 4 kurslariga qabul qilinadi.

Yaponiyada ta'lim-tarbiyaga yondashuvda «Oila faktori» bilan bir vaqtda pedagogik texnologiyalarga munosabat pragmatizmga asoslangan o'ziga xos bir tartibdadir.

Yaponiyada milliy mafkura tarbiyasi ham o'ziga xosdir. Sharqning eng ilg'or mamlakatlaridan biri Yaponiyada fuqaroni,

yoshlarni tarbiyalashning eng samarali va ta'sirchan usulidan foydalaniladi. Bunday tarbiyaning asosiy maskani sifatida maktab tanlangan. Chunki maktabda bola bilim olishdan tashqari shaxs sifatida ham shakllanadi. Kunchiqar mamlakatda fuqaro tarbiyasi «axloqiy tarbiya» tizimi doirasida amalga oshiriladi.

Rasmiy hujjatlarda «axloqiy tarbiya» tizimi quyidagicha nomlanadi:

- 1) «xarakterni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim»;
- 2) «davlat uchun maqbul axloqiy sifatlarni tarbiyalashga qaratilgan faoliyat»;
- 3) «fuqarolik axloqi asoslarini tarbiyalash».

Aslida, bu tizim millatni tarbiyalash tizimi vazifasini o'taydi. Undan qudratli g'oyaviy ta'sir vositasi sifatida ham foydalaniladi. Ko'pchilik olimlarning fikricha, aynan «axloqiy tarbiya» tizimi Yaponiya mamlakati iqtisodiy ravnaqining g'oyaviy asosini tashkil etadi. Chunki bu tizim ishlab chiqarishda ma'naviy salohiyatdan unumli foydalanishga yo'naltirilgan. Shu boisdan ham ingliz faylasufi Tomas Gobbs (1588-1679) «Davlatning qandayligi haqida xulosa chiqarish uchun ,avvalo, odamlarning axloqi, qiziqishlari va fe'l-atvorini o'rganish joizdir» degan edi.

Ikkinchi jahon urushidan xaroba bo'lib chiqqan Yaponiya mamlakatining 30-40 yilda ishlab chiqarish hajmi bo'yicha dunyoda ikkinchi o'ringa chiqib olgani ko'pchilikning hayratini uyg'otadi. «Kichik bir orolning bunday qisqa vaqtda hunarmandchilik ustaxonalaridan avtomatlashgan sanoatgacha bo'lgan yo'lni bosib o'tganligini qanday tushuntirish mumkin?». Mazkur savolga yaponlar quyidagicha javob beradilar: «Salohiyat insonlarda yashirin». Yaponiya menejmentining oltin qoidasiga ko'ra, insondan qimmatroq boylik yo'q. Yapon kishisida quyidagi qadriyat va sifatlar qaror toptiriladi: mehnatsevarlik, intizomlilik va jamoaviylik yapon milliy xarakteriga xos xususiyatlar

sanaladi. Biroq davlat bu bilan qanoatlanmay, o'z fuqarolarida ushbu sifatlarni mustahkamlash va kuchaytirish vazifasini maorifga yuklaydi. Natijada, maktablarda guruhiiy birdamlikni tarbiyalashga alohida e'tibor qaratiladi. Bunda jamoaning yutug'i ham, mag'lubiyati ham guruhning har bir a'zosiga bog'liq ekanligi haqidagi g'oya singdiriladi, o'z rolini aniq bilish va shunga yarasha mas'uliyatni his qilish talab etiladi. Bunday tarbiya ko'rgan fuqaro jamoa muammolarini o'zining shaxsiy muammolari sifatida qabul qiladi.

Olimlarning fikricha, aynan shunday guruhiiy birdamlik (yaponchada «aydagarasyugi») tufayli mamlakat misli ko'rilmagan iqtisodiy yutuqlarga erishdi. Mehnat yapon kishisi uchun axloqiy qadriyat sanaladi. Uning qadriyat darajasiga ko'tarilishida «axloqiy tarbiya» tizimining roli beqiyos.

Gap shundaki, yapon kishisiga maktabdayoq quyidagi g'oyalar singdiriladi:

1) «Faqat tirishqoqlik va mehnat bilan muvaffaqiyatga erishish mumkin»,

2) «O'z ustingda tinimsiz ishla, shunda birovdan kam bo'lmaysan».

Bu kabi g'oyalar ta'sirida ulg'aygan yapon kishisi o'zining barcha harakatlarini quyidagi mantiqqa bo'ysundiradi: «Bor imkoniyatlaringni ishga sol!» Shunday qilib, davlat o'z fuqarolarida tirishqoqlik va hafsala, qunt hamda g'ayratni maqsadli ravishda qaror toptiradi. Intizomdan jamiyat manfaatlarida foydalanish borasida esa yaponlar boshqalarga o'rnak bo'la oladi. «Axloqiy tarbiya» natijasida Yaponiyada fuqarolar mehnat intizomining buzilishini shunchaki salbiy illat deb hisoblamay, balki uni Vatanga xiyonat deb qabul qiladilar.

Yaponiyada fuqaro tarbiyasi zamon ehtiyojlari va jamiyat manfaatlariga moslashtirib boriladi. Aynan shu tufayli yapon

fuqarolari jamiyat taraqqiyotini harakatlantiruvchi qudratli kuch deb biladilar. Ko'rinib turibdiki, millat kelajagini o'ylaydigan hech bir davlat fuqaro tarbiyasi masalasini e'tiborsiz qoldira olmaydi.

Yaponiya ta'lim-tarbiya tizimi bo'yicha quyidagi fikr-mulohazalarni keltirish mumkin:

- milliy an'analaridan (kattalarga hurmat, kichiklarga izzat; juda nozik istihola, vazmin ruhiy barqarorlik, shirin so'z bilan o'z maqsadiga qat'iy intilish, chiroyli niqoblangan o'tkir mulohazalar bilan ish yuritish va h.k.) kelib chiqilgan holda ulardagi ta'lim-tarbiya masalalarida oila omili hali ham ustuvor ekanligini kuzatish mumkin bo'ladi;

- ulardagi ta'lim-tarbiya bo'yicha talablari qattiqqligining ayrim tarixiy jihatlari (samuraylarning «Busido» kodeksidan kelib chiqadigan achchiq bo'lsada to'g'ri gapirish, qiyinchiliklarga sabr qilish, doimiy izlanishda bo'lish va h.k.) hali ham davom etayotganligi kuzatiladi;

- yapon ta'lim-tarbiya tizimida an'anaviy asoslarning zamonamizning ilg'or texnologiyalari bilan uyg'unlashib ketganligini qayd etish mumkin bo'ladiki, bu ayniqsa informatsion – kommunikatsiya texnik vositalarining nafaqat keng qo'llanilishi, balki ularning yangidan-yangi turlari yaratilishida yaqqol ko'zga tashlanadi;

- ta'lim-tarbiya sohasining yirik konsernlar ehtiyojlaridan kelib chiqib, uning tarqoq natijaga yo'naltirilgan «tor ijod maydonchasida» korporativ tus olayotganligini (masalan «Toyota» avtokonsernining o'z ta'lim tizimi tayyorgarligidagi bosh shiori «AQSH ning bir mashinasida beshta kamchilik bo'lsa, Toyotaning beshta mashinasida bitta kamchilik bo'lishi kerak», - degan talab diqqatni o'ziga tortadigan holdir) qayd etish mumkin bo'ladi;

- juda yuqori moddiy-texnika bazasiga ega yapon ta'lim-tarbiya tizimida o'quvchi va o'qituvchi munosabatining «ustoz-

shogird» usulidan «teng hamkorlik» usuliga o'tib borayotganligi kuzatiladi va bu o'quvchi ta'lim tizimining bevosita ijod bilan mashg'ul faol obyektiga aylanishiga olib keladi.

Koreyaning zamonaviy ta'lim tizimi rasman Yaponiya mustamlakasidan 1945-yildan ozod bo'lgan. Ammo kengroq qaraydigan bo'lsak, koreyslarda ta'lim tizimi 1894-yilgi islohotlardan keyin yuzaga kelgan, deyish mumkin. 1881-yili Koreyadagi Choson hukumati mamlakat xavfsizligini kuchaytirish maqsadida maxsus armiya tuzadi va g'arbliklar harbiy san'atdan dars bera boshladilar. Bu o'z navbatida chet tili va boshqa fanlar ta'limini yuzaga kelishini ta'minladi. Garchi 1882-yili maxsus qo'shin uchun darslar to'xtab qolgan bo'lsa-da, bir qancha amaliy fanlar darsi davom etaverdi. Bu davrda asta-sekinlik bilan Gvangxevon, Bejexakdan, Ixvaxakdan kabi shaxsiy ta'lim muassasalari ham vujudga kela boshladi va keyinchalik universitetlar uchun asos bo'lib xizmat qildi. 1894-yili shaxsiy bilim maskanlari birlashtirilib, mamlakat ta'lim tizimini boshqaruvchi institut tashkil etildi. Shu bilan birga 1895-yildan boshlang'ich maktablar va maktab uchun kadrlar tayyorlaydigan pedagogika maktablari tuzildi.

Bundan tashqari bir qancha xususiy maktablar ochilib, 1900-yilda ular faoliyatini tartibga solib turadigan «Xususiy maktablar to'g'risidagi qonun» qabul qilindi. 1910-yili Koreya va Yaponiya o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq Koreya Yaponiyaning rasman mustamlakasiga aylantirildi. Natijada bu mamlakat ta'lim tizimiga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Yapon mustamlakachilari Koreyaning ta'lim tizimini keskin o'gartirish yo'lidan bordi va xususiy maktablar faoliyati cheklab qo'yildi. Bu davrda 1911-yil 23-avgustda qabul qilingan «1-Choson ta'lim buyrug'i» amal qildi. Unga ko'ra, koreys va yapon fuqarolarining farqli ta'lim siyosati olib borildi. Ya'ni mahalliy xalq faqat 4 yil mobaynida boshlang'ich ta'lim olar, o'rta va oliy ta'lim berilmas

edi. Ammo 1919-yili boshlangan norozilik harakatlari oqibatida Yaponiya hukumati biroz yon berishga majbur bo'ldi va buyruqqa o'zgartirish kiritib, boshlang'ich ta'lim 4 yildan 6 yilga o'zaytirildi.

1922-yil 4-fevralda «2-Choson ta'lim buyrug'i» qabul qilindi. Bu buyruqqa ko'ra, ta'lim muddatlari o'zaytirildi. Ya'ni oddiy maktablarda ta'lim 6 yil, ayollar maktablarida esa 5 yil etib belgilandi. Shuningdek, asta-sekinlik bilan universitetlar ham paydo bo'la boshladi. Jumladan, 1924-yili Kyongson davlat universiteti ochildi. Xitoy-Yaponiya urushi boshlanishi munosabati bilan mustamlaka Koreyada nazorat yanada kuchaytirildi. Oddiy maktablar va boshlang'ich maktablar, yuqori va o'rta maktablar birlashtirildi. Koreys tili fanlari kamaytirilib, imperiya xalq demokratiyasi fani kiritildi.

1943-yil 3-avgustda «Choson ta'lim buyrug'i» imzolandi va yapon mustamlakachiligining ta'lim sohasidagi zo'ravonligi kuchaydi. Jumladan, o'rta va yuqori maktablarda ta'lim 4 yilgacha kamaytirilib, koreys tili fan dasturidan olib tashlandi. Uning o'rniga yapon tili darslari kiritildi. Koreyani yoppasiga savodsizga aylantirish siyosati natijasi o'laroq, 1944-yilgi Koreya Umumiy Arxiv qo'mitasi ma'lumotlariga qaraganda o'sha paytda Koreyaning savodxonlik darajasi bor-yo'g'i 13,8%ni tashkil etgan. 1945-yili Ikkinchi Jahon urushi bilan birga Koreyadagi Yaponiya mustamlakachiligi ham tugadi. Endilikda Koreyada tabiiyki boshqa sohalar qatori ta'lim tizimini o'zgartirish vazifasi turardi.

Eng avvalo «Ta'limni rivojlantirish qo'mitasi» tashkil etildi va qo'mita oldiga darsliklar yaratish majburiyati qo'yildi. Ta'lim tizimi tadqiq etilishi davom ettirilib, axloq, etika, texnikaga oid fanlar kiritildi. 1963-yillardan boshlab esa ta'lim tizimida tabiiy va ijtimoiy fanlarga e'tibor kuchaydi. 1981-yili Prezident Chon Du

Xvan mamlakatda shaxsiy ta'lim berish va xususiy ta'lim maskanlari faoliyatini qonunan taqiqlab qo'ydi. Lekin maktabda mustaqil shug'ullanish uchun imkoniyatlar yaratib berdi.

1992-yilga kelib esa boshlang'ich maktablar faoliyati yanada rivojlanishi uchun hukumat tomonidan bir qancha imtiyozlar yaratildi. Zamonaviy Koreya ta'lim tizimida boshlang'ich maktablarning roli muhim. Koreyada boshlang'ich ta'lim uchun o'quv yilida 1-martga qadar 6 yoshdan yuqori bo'lgan bolalar qabul qilinadi. Lekin 5 yoshli bolalar ham o'qishga kirishga huquqli bo'lib, buning uchun maktab mas'ul shaxsining ruxsatnomasini olishi lozim bo'ladi. O'quv yili esa 1-mart Koreya respublikasida davlat bayrami munosabati bilan 2-martdan boshlanadi. 6 yil davom etadigan boshlang'ich ta'lim majburiy etib belgilangan.

Boshlang'ich ta'limda 1 yil ikki semestrda bo'lingan holda olib boriladi. Boshlang'ich ta'limdan keyingi «zinapoya» vazifasini o'rta ta'lim bajaradi. O'rta ta'lim Koreya respublikasida 3 yil davom etadi.

O'rta ta'lim ham majburiy bo'lib, bir o'quv yili 1-martdan keyingi yil mart oyiga qadar davom etadi. Darslar 45 daqiqadan etib belgilangan bo'lib, bir yilda 1222 soatni tashkil etadi. O'rta ta'lim maktablarida davlat tili, axloq, ijtimoiy fan, matematika, jismoniy tarbiya, musiqa, san'at, chet tili kabi 10 ga yaqin fanlar o'qitiladi. Shuningdek, o'rta maktabda o'quvchi uchun tanlov fanlar mavjud. Bular qatoriga axborot, chet tili (ko'pincha nemis, fransuz, ispan, xitoy, yapon, rus, arab tillari) kabilarni kiritish mumkin. O'rta maktab tugatilgach yuqori maktablarda ta'lim davom ettiriladi.

Yuqori maktablar bir necha turlarga bo'linadi: davlat yuqori maktablari (Koreya Ta'lim va Texnika fanlari vazirligi, Madaniyat, Jismoniy tarbiya va sayyohlik vazirligi boshqaradi),

umumiy yuqori maktablar (har bir viloyatdagi yuqori tashkilotlar tomonidan boshqariladi), xususiy yuqori maktablar. Shuningdek, yuqori maktablar o'qitish fanlariga ko'ra ham bir qancha turlarga bo'linadi: umumiy maktablar, ixtisoslashtirilgan maktablar (qishloq xo'jaligi, sanoat, dengiz xo'jaligi, axborot), maxsus maktablar (litsey shaklidagi maktab), texnika maktablari, chet tili maktabi, jismoniy tarbiya maktabi, san'at maktablari.

Koreya Respublikasida Ta'lim vazirligi maxsus tashkil etgan yuqori maktablar ham bor. Bular asosan qishloq xo'jaligi, baliqchilik, sanoat, xalqaro tillarga ixtisoslashgan bo'ladi. Janubiy Koreyada ta'lim haqidagi Qonun 1948-yilda qabul qilingan.

Ta'lim tizimiga asos qilib an'anaviy g'arb modeli olingan:

6 yil — quyi maktab,

3 yil — o'rta, yana

3 yil — oliy maktab;

so'ngra to'rt yillik kollej va bakalavr unvoni beriladi;

tanlangan fan yana 2 yil chuqur o'rganilgandan so'ng magistr unvonini olish mumkin.

Fan doktori bo'lish uchun yana 3 yil vaqt sarflash lozim.

Mamlakatda oliy o'quv yurtlarining ishlari yaxshi yo'lga qo'yilgan. Koreyada 104 ta oliy o'quv yurti bor, ularning 80 foizi xususiydir. Hozir mamlakatda oliy o'quv yurtlarida o'qishga qiziqish juda kuchayib ketgan. Har yili maktablarni bitiruvchilarning 40 foizi o'qishga kiradi. Talabalar soni bo'yicha Koreya dunyoda birinchi o'rinda turadi. Lekin maktabgacha ta'lim muassasalari ishida muammolar bor. Talab ehtiyojni qondira olmayapti. Shuning uchun 1982-yilda maktabgacha tarbiya haqida qonun qabul qilindi. Bu yerda tarbiyaga bolalar bog'chasida asos solinishini yaxshi tushunishadi. Shu tufayli bu tarmoq keyingi yillarda 60 foizga kengaydi. Bunda diniy tashkilotlarning hissasi kattadir. Boshlang'ich maktab masalasiga

kelganda (bu maktabga olti yoshlilar kelishadi) sinflarning tig'izligini kuzatish mumkin. Har sinfda 50 nafargacha bola o'qiydi. Dars yuklamalari ham ko'proq. Lekin o'yinlar dam olish o'quv dasturiga kiritilgan. Shuning uchun dam olishga imkoniyat bor. Boshlang'ich maktabda dars 40 daqiqa davom etadi.

O'rta maktabda esa darslar 45 daqiqa. Oliy maktabda darsning davomiyligi 50 daqiqaga teng. Bu yerda ikki muhim jihatga to'xtalib o'tish zarur. Oliy maktabga, albatta, kirish imtihonlari topshirib kiriladi, o'qishlar pullik. Boshlang'ich maktabda 9 ta fan o'qitiladi. Koreys tilini o'rganishga alohida e'tibor beriladi. Bundan tashqari arifmetika, ayrim ijtimoiy fanlar ham o'qitiladi. O'rta maktabda fanlar yana 4 taga ko'paytirilgan. 7-sinfdan boshlab chet tillar o'rgatiladi. Mamlakatda ingliz tiliga e'tibor kuchli. Ko'pchilik bu tilda bimalol gaplasha oladi. Chet tillarni o'qitishga haftasiga 4–5 soat ajratilgan. Koreyslar yana bir tilni — klassik xitoy tilini majburiy ravishda o'rganadilar. 8-sinfdan boshlab Xitoy tarixi o'rganiladi. Hunar maktablari Koreyada 600 tani tashkil etadi. Bu maktablarning 45 foizi bo'lajak mulkdorlarni tayyorlaydi, 23 foizida texnik kasb egalari yetishib chiqadi. Qolgan maktablarda dengizchilik, qishloq xo'jalik ixtisoslari o'zlashtiriladi. Shunisi diqqatga sazovorki, bu maktablarga korxonalar otaliq qiladilar.

Ta'lim haqidagi qonun talablaridan biri shudir. Koreyada ham alohida iqtidorli bolalarga e'tibor kuchli. So'nggi yillarda 5 ta sport, 6 ta ilmiy maktab ochilgan. Jismoniy tarbiyaning rivojlanishiga Seul olimpiadasi katta ta'sir ko'rsatgan. Koreyada nogironlarga ko'rsatilayotgan g'amxo'rlikni har qadamda kuzatish mumkin.

Aytaylik, bu yerda aravachalar yordamida harakatlanuvchilar uchun yer osti liftlari mavjud, maxsus jihozlangan past qilib qurilgan telefon-avtomatlardan nogironlar

bemalol foydalanadilar, rivojlanishdan orqada qolgan bolalar uchun maxsus maktablar mavjud. Bu maktablarning aksariyati xususiy yoki diniy tashkilotlarning xayriya mablag'lari hisobiga qurilgan. Davlat maktablarida din o'qitilmaydi. Lekin 3-sinfdan boshlab «Odobnoma» kabi maxsus fan joriy etiladi. Bu fan 12-sinfgacha o'qitilib, haftasiga 2 soat vaqt ajratilgan. Bu fan o'z ichiga dinni ham qabul qiladi. U qotib qolgan bir narsa sifatida emas, qadriyat sifatida o'qitiladi. Bu butun tarbiya tizimi natijasidir. Ehromlarga borish, tarixiy yodgorliklar bilan tanishish, ma'naviy tarixni o'rganish maktab fanining majburiy davomi hisoblanadi. Maktablar uchun o'qituvchi kadrlar tayyorlash masalasiga ham katta e'tibor beriladi. Koreyadagi barcha talabalarning 6,5 foizi bo'lajak pedagoglardir. Mamlakatda 11 ta o'qituvchilar kollejlari mavjud. Har bir provinsiya o'z kollejiga ega. Boshlang'ich sinflar o'qituvchisi bo'lish uchun 2 yil o'qish kerak. Fan o'qituvchisi birmuncha ko'proq o'qiydi.

Janubiy Koreyada ta'limning obro'si naqadar kattalagini quyidagi misoldan ham ko'rsak bo'ladi: Soliqlar tizimida ta'limiy soliq joriy qilingan: ishlab chiqaruvchilar foydaning ma'lum foizini maorifga yuboradilar. Davlat budjetining 24 foizi ta'limga sarflanadi. Mamlakat prezidenti (u xalq ta'limi Davlat kengashini boshqaradi) shaxsan provinsiyalar ta'lim boshqarmalari (bizdagi xalq ta'limi boshqarmalari kabi) boshliqlarini tayinlaydi. Bu ham ushbu mamlakatda maorifga qanchalar zo'r ahamiyat berilishini ko'rsatib turibdi.

Janubiy Koreya ilg'or pedagogik tizimi asoslari ham Yaponiya pedagogik tizimidagi kabi o'ziga xos xususiyatlarga egadir:

– Janubiy Koreya ta'lim-tarbiya tizimidagi asosiy ustuvor jihat bu bizning xalqimizga xos bo'lgan bolajonlik va uning

tarbiyasiga nisbatan o'ta jiddiy yondashish, ya'ni «bola aziz, tarbiyasi esa undan aziz» tamoyili bo'yicha yonda shuvidir;

- Janubiy Koreya umumkoreys yaxlit madaniyatining ajralmas bir qismi bo'lib, u koreys ma'naviy-ma'rifat mentalitetida albatta milliy tamaddun to'laqlonliligini taqozo etadi;

- Janubiy Koreya ta'lim-tarbiya tizimida xitoy, yapon, manjur, mug'ul jihatlarining tarixiy qo'shilib ketishi natijasida o'ziga xos bir multimadaniyat tizimi yuzaga kelganki, u barcha davrlarda bir xil yashovchanlik immunitetini hosil qilgan;

- Janubiy Koreya ta'lim-tarbiya an'analarida davlat ta'sirining hal qiluvchi kuchga ega ekanligi har qanday yangi texnologiya bo'yicha ishlarning davlat kuzatish doirasida ko'plab quvvatlanishida o'z aksini topadi;

- Janubiy Koreya ta'lim tizimida avlodlar almashinuvi natijasida yangi texnologiyalarning yanada turlicha ko'rinish olishi jarayoni uning ilg'or dinamik xarakteridan dalolat beradi;

- Janubiy Koreya ilmiy tadqiqot sohasida (ayniqsa SAMSUNG va DAYVO kompaniyalari faoliyatida) rivojlangan davlatlar AQSH va Yaponiyada bo'lgani dek «Silikon», «Kremen» vodiylari kabi markazlarning vujudga kelganligi hozirda bu yerdagi ta'lim-tarbiya tizimiga juda katta samarali ta'sir ko'rsatmoqda.

Xitoyda ta'lim tizimi miloddan avvalgi X-XI asrlarda Daosizm, Konfusiychilik va Buddaviylik dinlari ta'siri ostida yuzaga kela boshlagan. Unga oid ayrim ma'lumotlar tarqoq holda bo'lsada, Qadimgi Xitoy qonunchiligiga oid to'plamlarda uchraydi. Xitoy ta'lim tizimi qadimgi va boy tajriba an'nalarga ega tizimdir. Bu yerda ta'lim tizimining shakllanishi bevosita davlat ma'muriy – boshqaruv tizimining qurilishi bilan bog'liqdir.

Qadimda Xitoy imperatorining asosiy uchta maslahatchilari (uchta gunn) «buyuk murabbiy», «buyuk ustoz» va «buyuk

homiylar» deb atalgandir. Ular davlatda ta'lim-tarbiya me'yorlari (li) ni nazorat qilib borganlar. Bunda «yoshlarning kattalarga buysinishi» g'oyasi (syao) asosiy o'rin egallagan. Keyinchalik, ya'ni o'rta asrlarda bu sohaga oid ma'lumotlar» Chjao xonadonidagi yetim» (Xasr) «Aslzoda o'spirinning xatosi» (XIII asr) kabi mashhur asarlarda uchrab turadi.

Xitoyning XIX asr oxiridan XX asrning 60-yillarigacha bo'lgan davr ma'naviy va ma'rifiy hayotiga oid ma'lumotlar esa Van Menning mashhur «Metamorfozalar» asarida uchraydi. Xitoyda Mao Sze Dunning «Madaniy inqilobi» natijasida yuzaga kelgan ta'lim tizimining «qora davri» (1966–1976-yillar)da bu yerda ma'naviy-ma'rifiy sohalarda og'ir oqibatli holatlarga olib keldi. 1980–1990-yillar davomida Xitoyda 309 amalga oshirilgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar natijasida ta'lim-tarbiya sohasida yangi zamonaviy tizim shakllantirildi. Hozirgi Xitoy ta'lim-tarbiya tizimi bir qancha o'ziga xos jihatlarga ega ilg'or milliy tizimlardan hisoblanadi. Xitoyda bolalar boshlang'ich maktabga 6-7yoshdan borib, bu yerda 5-6 yil dastlabki ta'lim oladilar, mamlakat bolalarining (boshlang'ich maktab yoshidagi) 95% boshlang'ich maktablarga boradilar.

Boshlang'ich sinflarda bolalarga xitoy tili, geografiya, tarix, matematika, musiqa, tabiatshunoslik tasviriy san'at jismoniy tarbiya va siyosiy ta'lim o'rgatiladi. Boshlang'ich maktabni tamomlagach, bolalar o'rta maktabga borishlari mumkin. Quyi o'rta maktabda ta'lim 3 yil, yuqori o'rta maktabda esa 2 yoki 3 yil davom etadi. O'rta maktabda boshlang'ich sinflardagi ko'pchilik fanlar, ya'ni biologiya, kimyo, fizika, huquqshunoslik ingliz va boshqa xorijiy tillar o'qitiladi. Professional va texnik o'rta maktablarda esa qishloq xo'jaligi asoslari, industrial texnologiya va boshqa ixtisoslikka oid fanlar o'qitiladi.

Xitoylik bolalarning 2/3 qismi o'rta maktabda ta'lim ola boshlaydi, ammo ularning hammasi ham o'qishni yakuniga

yetkazmaydi. Oliy o'quv yurtlariga kirish uchun yoshlar maxsus imtihonlardan o'tishlari kerak. Imtihonlardan o'tgan yoshlar talabalar qatoriga qabul qilinadi. Universitetlarda o'qitiladigan asosiy fanlar: iqtisod, xorijiy tillar, matematika, tibbiy va gumanitar fanlar imtihonlardan o'tgan yoshlarning bir qismi texnik kollejlarda qabul qilinadi. Har bir kollej o'z ixtisosligiga ega bo'lib, qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi, tibbiyot, tog'-kon yoki o'qituvchilik yo'nalishlarda mutaxassis tayyorlaydi. Ko'pchilik maktablar tegishli soha vazirligi (masalan, tibbiyot yo'nalishidagi texnik kollejlarda tibbiyot vazirligi) tomonidan boshqariladi. Xitoyda jami 1000 ga yaqin oliy ta'lim muassasalari mavjud. (universitet va kollejlarda). Ulardan 1, 700 000 (1 million 700 ming) talaba tahsil olmoqda. Oliy ta'lim olishni istagan yoshlar soni tobora ortib bormoqda. Ammo fakultetlar va imkoniyatlar yetishmasligi bois yoshlarning oz qismigina oliy ta'lim jarayoniga jalb etilmoqda. Kirish imtihonlaridan o'ta olmagan yoshlar «ishchi universitetlar» deb atalmish qisqa muddatli kurslarda ta'lim olishlari mumkin.

O'rta maktabni tashlab ketgan yoshlar erkin vaqt o'rgatiladigan maxsus maktablarda yoki televizion kurslar orqali ta'lim olishni davom ettirishlari mumkin. Xitoyda hozirda 2020-yilgacha mo'ljallangan ta'lim tizimi islohotlari amalga oshirilmoqda. Uning bosh maqsadi ta'lim-tarbiya sohasida butunlay yangi o'zgacha bir zamonaviy ilg'or asosli samarali tizimni yaratishdan iboratdir.

Hozirgi Xitoy ta'lim-tarbiya tizimining zamini hisoblangan psixo-didaktik asoslar esa quyidagi jihatlarda namoyon bo'ladi: Xitoy ta'lim-tarbiya tizimiga xos bo'lgan xususiyatlar quyidagi jihatlarda kuzatiladi:

– millat mentalitetida ta'lim-tarbiya va shu sohada mehnat qilayotganlarga nisbatan chuqur hurmat-ehtirom

munosabatining uzoq asrlar davomida keng ko'lamda saqlanib kelayotganligi;

- an'ana sifatida davom etib kelayotgan va qat'iy nazorat mahoratli buyuk ustozlar hurmati oldidagi ta'zim yoshlarning ta'lim-tarbiya talablariga chin dildan ixlos bilan bo'ysunish va uni to'la-to'kis bajarishga harakat qilishida kuzatiladi;

- yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalarning keng ko'lamdada qabul qilinishi va ularni tezkor tarzda bevosita amaliyotga joriy etish jarayonining kuchli tarzda borayotganligi;

- keng xalq ommasi orasida ilm olishga intilishning kuchliligi mavjud ta'lim muassasalarining jamiyatda yuzaga kelayotgan ehtiyojlarni qondirishga o'zlik qilib qolayotganligida ko'zga tashlanadi.

Maktabgacha tarbiya tizimi **Germaniya** ta'lim tizimida ham muhim bosqich hisoblanadi. Uning 100 yildan ortiq tarixi bor. Bolalar bog'chalari ta'limning quyi bosqichi hisoblansada, lekin u davlat tizimi tarkibiga kirmaydi. Bog'chalarni mablag' bilan ta'minlash turli jamoat tashkilotlari, xayriya birlashmalari, korxonalar, xususiy shaxslar, diniy muassasalar zimmasidadir. Ota-onalar bolalar bog'chalariga o'z farzandlarini tarbiyalayotganliklari uchun ancha miqdorda pul to'laydilar. 3 yoshdan 6 yoshgacha bolalarning 80% bog'chalarga qatnaydi. Germaniyada odatda bolalar bog'chada tushgacha tarbiyalanadilar. Kuning yarmida esa uyda, oilada bo'ladilar. Germaniyada kuni uzaytirilgan bog'chalar ham bor.

Majburiy ta'lim 6 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bolalarga tegishli, ya'ni bu jarayon 12 yil davom etadi. Bundan 9 yillik (ba'zi joylarda 10 yil) maktabda to'la haftalik o'qishda o'qiydi. O'qish davlat maktablarida tekin. Xususiy maktablar ozroq. O'qish 6 yoshdan boshlanib, 4 yil davom etadi (faqat Berlinda 6 yil). Boshlang'ich maktabdan so'ng o'quvchilar yo'nalish bosqichidagi

maktabga o'tadilar. Bu yerda 5-6-sinf bosqichidagi yo'nalish maktablarda maxsus dastur asosida o'qiydilar. Keyin navbatdagi maktab tipiga ko'chadilar: bular — asosiy, maxsus maktab, real bilim yurtlari. Deyarli 30% bola asosiy maktabga o'tadi. 9 yoki 10 yillik o'qish tugatilgandan keyin kasbiy tayyorgarlikka o'tiladi. Maxsus maktablarda nuqsonga ega bo'lgan bolalar o'qiydi. Real bilim yurtlari asosiy maktab va yuqori bosqich maktabi o'rtasida turadi. Qoidaga ko'ra bu yerda o'qish 6 yil davom etadi (5-10-sinfgacha) va to'la o'rta ma'lumot berish bilan tugallanadi. Bilim yurtini tugatganlar o'rta maxsus o'quv yurtiga yoki yuqori bosqichdagi hunar-texnika maktabiga kirib o'qish huquqiga ega bo'ladi.

Germaniyada gimnaziya ham mavjud. Ular 5-13-sinflarni o'z ichiga oladi. 11-13-sinflar oliy o'quv yurtlariga tayyorlash vazifasini ham bajaradi. Gimnaziya bitirganlik haqidagi yetuklik attestati oliy o'quv yurtida o'qish imkonini beradi. Germaniya ta'lim tizimida hunar ta'limi muhim ahamiyatga ega, chunki yuqori malakali ishchilarga bo'lgan talab kuchlidir. To'liqsiz o'rta maktabni bitiruvchilarning esa 20% hunar ta'limi tizimida bilim olishni davom ettiradilar. Aksariyat hollarda o'qish muddati 3–3,5 yilni tashkil etadi. O'qish uch bosqichdan iborat bo'lib, birinchi yili asosiy hunar ta'limi beriladi. Bunga o'qitilayotgan kasbga taalluqli maxsus fanlardan nazariy asoslar berilib, yirik korxonalarda amaliy mashg'ulotlar o'tkaziladi. Ikkinchi yil davomida maxsus hunar ta'limi beriladi. O'quvchining birinchi yilda ikkinchi yilga o'tishi sinov imtihonlari o'tkazilib o'qishni davom ettiruvchi yoshlar tanlab olinadi. Uchinchi yil davomida maxsus hunar ta'limi yanada chuqurlashtirilib boriladi. Bitiruv imtihonlari maxsus komissiya tomonidan qabul qilinadi. Komissiya a'zolari korxonalarining yetakchi mutaxassislari, federal yerlardagi sanoat palatasi, hunarmandchilik palatasi vakillaridan tashkil topadi.

Hunar maktablarining diplomlari oliy o'quv yurtlariga kirish uchun huquq bermaydi. Buning uchun 1 yillik tayyorlov kurslarini tugatish talab etiladi. O'qishga qabul qilish imtihonsiz maktab ta'limi to'g'risidagi hujjatga asosan oshiriladi. Oliy maktab o'z-o'zini boshqarish huquqiga ega. Oliy o'quv yurtini shtatdagi rektor yoki bir necha yilga saylangan Prezident boshqaradi. O'z-o'zini boshqarishda vazifalari aniq taqsimlab berilgan bir necha guruhlar bosqichma bosqich ishtiroki prinsipiga amal qilinadi. Uning tarkibiga professor-o'qituvchilar, o'quvchilar, ilmiy xodimlar va boshqa xodimlar kiradi. Talabalar o'qishi erkin tashkil etilgan. Ko'p sonli o'quv bosqichlari bilan birga o'quv rejalari taklif etiladi. O'qishga haq to'lanmaydi. Agar talaba yoki ularning ota-onalari oziq-ovqat harajatlarini ko'tara olmasa, o'qish uchun moliyaviy yordam ko'rsatish to'g'risidagi federal qonunga ko'ra ular moliya yordamida oladilar. Bu yordamning yarmi stipendiyaga qo'shib berilsa, ikkinchi yarimi qarz tariqasida beriladi. Mamlakatda ta'limning isloh qilish masalasi ko'pdan buyon muhokama qilinmoqda, bunda o'quv jarayonini qisqartirish taklif qilinmoqda.

Hozir universitetlarda talabalar 7 yil o'qiydi. Ular o'qishga kirganlariga qadar korxonalarda bir necha yil ishlashlari yoki bundesverda xizmat qilishni hisobga olsak, talabalar haqiqiy mehnat faoliyatlarini ancha kech boshlayotganligini tushunamiz. Germaniyada Xalq universitetlari mavjud bo'lib, ular partiya va dindan tashqari muassasa. Ularning ko'pchiligi kechki bo'lib, faqat 1989-yilda universitetlarda 400000 kurslar tashkil etilgan va bu kurslarda, 5,5 mln. tinglovchi malaka oshirgan.

Davlat malaka oshirganlarni rag'batlantiradi va bu uchun har yili 5,5 mln. marka mablag' ajratadi. Malaka oshirish kurslarida o'qish davrida tinglovchilarga mablag' bilan moliyaviy yordam beradilar. Oliy o'quv yurtlarida tadqiqot bilan

shug'ullanish ularning qadimiy an'analaridan biri. O'tgan asr boshlarida Vilgelm fon Gumboldt pruss universitetlarini isloh qildi, o'shandan beri «Tadqiqot va o'qitish birligi» ularning hayotiy prinsiplariga aylanib qolgan. Oliy o'quv yurtlari tadqiqotlarining asosiy yo'nalishi-fundamental amaliy tadqiqot bo'lib, ularga boshqa ilmiy-tekshirish institutlari, sanoat laboratoriyalari yaqindan yordam beradi.

Germaniya ta'limi o'ziga xos yo'nalishga, juda murakkab tizimga ega. Shu bilan bir qatorda hozirda Germaniyada ta'lim tizimini isloh etish yo'lida yangi izlanishlar olib borilmoqda.

Xalqaro grantlar va ta'lim dasturlari. Butun dunyo ta'lim tizimidagi muammolarni hal etishda yirik xalqaro loyihalar va dasturlar muhim rol o'ynamoqda. Ushbu loyiha va dasturlarda turli ta'lim tizimidagi o'quv muassasalari va pedagoglarining ishtirok etishlari bu sohadagi ishlarni jonlantirilishiga asos bo'lmoqda.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim va ilmiy tadqiqot sohasida keng ko'lamli islohotlar olib borilmoqda. O'quv rejalarining takomillashuvi, ilmiy darajalar berishning bir bosqichli tizimiga o'tish, ta'lim jarayonining axborot ta'minoti va boshqa jihatlar oliy ta'lim muassasalarida Tempus va Erasmus+ dasturlari bo'yicha amalga oshirilayotgan loyihalarda ma'lum darajada o'z aksini topmoqda.

Tempus – bu G'arbiy Bolqon mintaqasi, Sharqiy Yevropa va Markaziy Osiyo, Shimoliy Afrika va Yaqin Sharqdagi hamkor davlatlarda oliy ta'limni isloh etishga qaratilgan va asosan, universitetlararo hamkorlik loyihalari orqali ko'maklashuvchi Yevropa Ittifoqi tomonidan moliyalashtiriladigan dasturdir. O'zbekistonda Tempus dasturi 1994-yilda o'z ish faoliyatini boshlagan bo'lib, hozirgi kunga qadar 80 dan ziyod xalqaro hamkorlik loyihalari amalga oshirib kelinmoqda. O'tgan davr

mobaynida mazkur loyihalarni moliyalashtirish uchun Yevropa Komissiyasi tomonidan jami 34 million yevrodan ziyod mablag' ajratilgan.

Erasmus+ – bu Yevropa Ittifoqining ta'lim, kasbiy ta'lim, yoshlar va sportni rivojlantirishga qaratilgan hamda 2014-2020-yillar uchun mo'ljallangan yangi dastur. Yangi dastur yuqorida ko'rsatilgan sohalar bo'yicha Yevropa Ittifoqining xalqaro hamkorlik dasturlarining eng muvaffaqiyatli dasturlarini, ya'ni Tempus va Erasmus Mundus dasturlarini o'z ichiga qamrab oldi. Hozirgi kunga qadar, ular O'zbekiston oliy ta'limini islohotlashtirish bo'yicha Yevropa Ittifoqining asosiy vositalaridan hisoblanadi.

O'zbekiston OTMlari, o'qituvchilari va talabalar Erasmus+ dasturining quyidagi 3 ta yo'nalishlar bo'yicha ishtirok etish imkoniyatiga ega:

Xalqaro kredit mobilligi (International Credit Mobility) – Yevropaning bir yoki bir nechta universitetlari bilan almashinuv dasturi, Oliy ta'lim salohiyatini oshirish loyihalari (Capacity Building in Higher Education), Qo'shma magistrlik dasturlari (Joint Master Degree programme) hamda Jan Mone (Jean Monnet) dasturi.

Oliy ta'lim salohiyatini oshirish (SVNE) yo'nalishining 2015-yildagi 1-tanlovi doirasida O'zbekiston OTMlari ishtirokida 12 ta loyiha faoliyat boshlagan bo'lib, ulardan 10 tasi qo'shma va 2 tasi strukturaviy loyihalardir: MIND, ECCEM, CACTLE, ACADEMICA, MEDIPHYS, ModeHED, ECAP, TechReh, IQAT, FSAMP, IMEP, NURSLIN. Erasmus+: Xalqaro kredit mobilligi loyihalari Erasmus+ dasturining «Xalqaro kredit mobilligi/ International Credit Mobility» (ICM) yo'nalishi – talabalar va oliy ta'lim muassasalarining akademik va administrativ xodimlari uchun 33 ta Dastur davlatlarlarda ta'lim va professional tajriba

olish imkoniyatlarini beradi. Bu nafaqat mobillik ishtirokchilari uchun, balki OTMlari uchun ham birdek foydali hamkorlikdir.

Amalga oshiriladigan mobilliklar davomida OTMlardagi o'quv dasturlarini solishtirish va yangilash hamda o'qitish va boshqaruv usullarini yaxshilash imkoniyatlari yuzaga keladi. Oddiygina universitetlararo imzolangan shartnoma asosida talabalarni o'qishga yuborish va chet ellik talabalarni qabul qilish kelgusida xorijiy diplomlarni dastlab universitetlar o'rtasida, keyinchalik esa mehnat bozorida tan olinishiga zamin yaratadi.

Test topshiriqlari:

1. Jahon mamlakatlari ta'lim tizimi qanday xususiyatlarga ega?

a) Barcha mamlakatlarda yagona standart va tizim asosida tashkil etilgan

b) Milliy an'analar, siyosiy, iqtisodiy va madaniy omillarga qarab xilma-xil struktura va metodlarga ega

c) Faqat diniy asosda shakllangan

d) Faqat texnologik innovatsiyalar orqali rivojlangan

2. Iqtisodiy rivojlangan davlatlar ta'lim tizimining asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?

a) Faqat an'anaviy ta'lim usullariga tayanishi

b) Yangi texnologiyalar, innovatsion metodlar va malakali kadr tayyorlashga e'tibor qaratishi

c) Ta'limga sarmoyaning yo'qligi

d) Faqat davlat nazorati ostida bo'lishi

3. Qaysi ta'lim modeli o'quvchilarning kreativ va mustaqil fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan, interaktiv metodlar va raqamli texnologiyalardan faol foydalanadi?

a) Traditsion model

- b) Innovatsion model
- c) Klassik model
- d) Rasmiy model

4. XXI asr ta'lim tizimida kuzatilayotgan asosiy global tendensiyalar qaysilar?

- a) Faoliyatsizlik va an'anaviy uslublarni saqlash
- b) Raqamli transformatsiya, interaktiv ta'lim metodlari, global hamkorlik va xalqaro o'quv dasturlarining kengayishi
- c) Faqat hududiy farqlarni kuchaytirish
- d) Faqat individual yondashuvni rad etish

5. Xalqaro loyihalar va ta'lim dasturlari ta'lim tizimiga qanday hissalar qo'shadi?

- a) Faqat milliy darsliklarga moslashtirishni ta'minlaydi
- b) Global bilim almashinuvi, innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi
- c) Faqat iqtisodiy foyda olishga yo'naltirilgan
- d) Faqat hududiy cheklovlarni kuchaytirishga

Nazorat uchun savollar:

1. Yaponiya ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlarini izohlang.
2. Janubiy Koreya ta'lim tizimida oliy ta'limning roli qanday?
3. Xitoyning taraqqiy etishida ta'lim tizimining o'rnini izohlang.
4. Germaniya ta'lim tizimida real maktablarning ahamiyati nimada?

ASOSIY PEDAGOGIK TUSHUNCHALAR LUG'ATI

Akademik litsey – o'quvchilarning imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ularning jadal intellektual rivojlanishi chuqur, sohalashtirilgan, tabaqalashtirilgan, kasbga yo'naltirilgan ta'lim olishlarini ta'minlash maqsadida davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'rta maxsus ta'lim beruvchi, yuridik maqomga ega ta'lim muassasasi.

Akademiya - kadrlar tayyorlash va bilimlarning keng sohalari bo'yicha oliy va oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim dasturlarini amalga oshirishga imkon beruvchi, yuridik maqomga ega ta'lim muassasasi.

Amaliy ishlar metodi – o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini shakllantiruvchi usul.

Anomaliya (yunoncha "anomal") – me'yordan, umumiy qonuniyatlardan chetlanish, noto'g'ri rivojlanish.

Anomal bolalarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish – korreksion pedagogikaning asosiy tushunchasi bo'lib, nuqsonning darajasi va tuzilishiga mos keladigan metod hamda vositalar yordamida anomal bolalarni faol ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlash, ularda fuqarolik sifatlarini shakllantirish.

Axloq (lotincha "moralis" xulq-atvor) – ijtimoiy munosabatlar hamda shaxs xatti-harakatini tartibga soluvchi, muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo'lgan xulq-atvor qoidalari, mezonlari yig'indisi.

Axloqiy ong – shaxsga axloqiy me'yorlar va xulq-atvor qoidalari to'g'risidagi nazariy bilimlarni berish asosida hosil qilinuvchi ong shakli.

Axloqiy tarbiya – muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo'lgan tartib, odob, o'zaro munosabat, muloqot va xulq-atvor qoidalari, mezonlarini o'quvchilar ongiga

singdirish asosida ularda axloqiy ong, axloqiy faoliyat ko'nikmalari va axloqiy madaniyatni shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Aqliy tarbiya – shaxsga tabiat va jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi bilimlarni berish, uning aqliy (bilish) qobiliyati, tafakkuri va dunyoqarashini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Baynalminallik (“inter” orasida, o'rtasida, aro, “natio” xalq) – o'zga millat va elatlarning haq-huquqlari, erki, urf-odatlari, an'analari, turmush tarzi, tili hamda vijdon erkinligini hurmat qilish, ularning manfaatlariga ziyon yetkazmaslikni ifoda etuvchi shaxsga xos ma'naviy-axloqiy fazilat.

Bakalavriat – mutaxassisliklar yo'nalishi bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, ta'lim olish muddati kamida to'rt yil davom etadigan tayanch oliy ta'lim.

Bashoratlash – bo'lajak darsni tashkil etilishining turli varianlarini baholash va ulardan qabul qilingan mezonlarga muvofiq eng ma'qulini tanlab olish.

Baho – ta'lim oluvchilarga ularning ta'lim olishi, bilimlarni o'zlashtirishga nisbatan ijodiy yondashishini rag'batlantirish maqsadida ta'sir ko'rsatish vositasi.

Bilim– shaxsning ongida tushunchalar, sxemalar, ma'lum obrazlar ko'rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma'lumotlar majmui.

Bilim olish – borliqni idrok etish, o'rganish, mashq qilish va muayyan tajriba asosida xulq-atvor hamda faoliyat ko'nikma, malakalarining mustahkamlanib, mavjud bilimlarning takomillashib, boyib borish jarayoni.

Bilish – obyektiv borliqning inson ongida aks etish shakli; ilmiy bilimlarni o'zlashtirish jarayoni.

Boshlang'ich ta'lim– o'quvchilarga murakkab bo'lmagan ilmiy bilimlarni berish asosida ularda o'qish, yozish va hisoblashga oid dastlabki bilim, ko'nikma hamda malakalarni shakllantirish asosida ularda shaxsiy gigiyena va sog'lom turmush tarzi elementlarini hosil qilish bosqichi.

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi – boshlang'ich sinflar o'quvchilarini tarbiyalash, ularga ta'lim berish, ularning o'ziga xos psixologik hamda fiziologik xususiyatlarini tadqiq etish, shuningdek, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga yetkazish masalalarini o'rganadi.

Vatanparvarlik (lotincha “patriotes” vatandosh, “patris” vatan, yurt) – shaxsning o'zi mansub bo'lgan millat, tug'ilib o'sgan vatani tarixidan g'ururlanishi, buguni to'g'risida qayg'urishi hamda uning porloq istiqboliga bo'lgan ishonchini ifoda etuvchi yuksak insoniy fazilat.

Verbal – bilim (ma'lumot, axborot)larni so'z yordamida (og'zaki) etkazib berish, ifoda etish.

Gnoseologiya (yunonchadan “gnosis” bilim, ong, o'rganish) – bilish, ilmiy bilimlarning shakllanishi, xususiyatlari, qonuniyatlari, uslublari, ilmiy tafakkur shakllari, shuningdek, insonga xos bo'lgan borliqni anglash qobiliyati haqidagi nazariya, ta'limot.

Davlat ramzlari – muayyan millat, elatning etnopsixologik xususiyatlari, qarashlari, orzu-umidlari, intilishlari va maqsadi, hududiy, ijtimoiy-g'oyaviy birlik mohiyatini anglatishga xizmat qiluvchi tasviriy belgilar majmui.

Davlat ta'lim standarti – 1) ta'lim olish shaklidan qat'iy nazar bitiruvchilar erishishlari zarur bo'lgan ta'lim darajasini belgilovchi asosiy hujjat; 2) o'quv fani bo'yicha ta'limning yakuniy natijalarini belgilovchi asosiy hujjat; 3) ta'lim dasturlari mazmunining minimumi, o'quvchilar tomonidan bajariladigan

o'quv ishlarining maksimal hajmi, shuningdek, bitiruvchilarning tayyorgarlik darajalariga qo'yiluvchi talablar.

Dars – bevosita o'qituvchi rahbarligida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim jarayonining asosiy shakli.

Darslik – muayyan fan bo'yicha ta'lim maqsadi, o'quv dasturi va didaktik talablarga muvofiq belgilangan ilmiy bilimlar to'g'risidagi ma'lumotlarni beruvchi manba.

Didaktika (ta'lim nazariyasi) – (yunoncha “didaktikos” o'rgatuvchi, “didasko” o'rganuvchi) – ta'limning nazariy jihatlarini (ta'lim jarayonining mohiyati, tamoyillari, qonuniyatlari, o'qituvchi va o'quvchi faoliyati mazmuni, ta'lim maqsadi, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta'lim jarayonini takomillashtirish yo'llari va hokazo muammolari)ni o'rganuvchi fan.

Didaktika tamoyillari (lotinchadan “principium” har qanday nazariyaning asosiy, boshlang'ich, dastlabki holati) – ta'limni tashkil etishga qo'yilgan me'yoriy talablarni ifodalovchi, shuningdek, ta'lim jarayonining asosiy maqsadi va qonuniyatlariga muvofiq uning dastlabki holatini belgilovchi qarashlari.

Didaktik tashxis maqsadi – o'quv jarayonining samaradorligini aniqlash, baholash va tahlil qilish.

Didaktik tizim(yunoncha “systema” yaxlit, qismlarda tashkil topgan, birlashtirish) – ma'lum mezonlari asosida ta'lim jarayonining yaxlit holatini belgilash, ajratib ko'rsatish.

Didaktik o'yin – o'rganilayotgan obyekt, hodisa va jarayonlarni modellashtirish asosida o'quvchining bilishga bo'lgan qiziqishi va faollik darajasini rag'batlantiruvchi o'quv faoliyati turi.

Dunyoqarash – tabiat, jamiyat, tafakkur hamda shaxs faoliyati mazmunining rivojlanib borishini belgilab beruvchi dialektik qarashlar va e'tiqodlar tizimi.

Jazolash – tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga salbiy baho berish usuli.

Jamoa (lotincha “kollektivus” – yig’ilma, omma, birgalikdagi majlis, birlashma, guruh) – bir necha a’zo (kishi)lardan iborat bo’lib, ijtimoiy ahamiyatga ega umumiy maqsad asosida tashkil topgan guruh.

Jamoa an’analari – jamoa a’zolari tomonidan birdek qo’llab-quvvatlanuvchi barqarorlashgan odat.

Jamoaning norasmiy tuzilmasi – jamoa a’zolari o’rtasidagi shaxslararo ma’naviy-psixologik munosabatlarning umumiy tizimi, shuningdek, jamoada mikroguruhni tashkil qiluvchi ayrim shaxslar o’rtasidagi tanlash munosabatlarining mazmuni.

Jamoaning rasmiy tuzilishi – turli ko’rinishdagi jamoa faoliyatini yo’lga qo’yishning tashkiliy jihatlari.

Jinsiy tarbiya – o’zida shaxsni jinsiy jihatdan chiniqtirish, ularni tozalik va ozodalikka o’rgatish, o’z sog’ligi uchun g’amxo’rlik qilish va mas’uliyatli bo’lishni ta’minlashga qaratilgan pedagogik faoliyat mazmuni.

Jismoniy tarbiya – o’quvchilarda jismoniy va irodaviy sifatlarni shakllantirish, ularni aqliy va jismoniy jihatdan mehnat hamda Vatan mudofaasiga tayyorlashga yo’naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiya tizimining muhim tarkibiy qismi.

Joriy nazorat – ta’lim jarayonida o’quvchilar tomonidan o’quv dasturida belgilangan muayyan mavzularni o’zlashtirilish bo’yicha bilim, ko’nikma va malakalari darajasini aniqlash, baholash shakli.

Idrok – aniq maqsadga yo’naltirilgan anglash jarayoni.

Ijtimoiy adaptatsiya (yunoncha “adapto” moslashish) – anomal bolalar individual yoki guruhli xulqlarining ijtimoiy qadriyatlar va xulq-atvor qoidalari tizimiga mos kelishi.

Ijtimoiylashuv – ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etishi asosida shaxsning hayot va ishlab chiqarish jarayoniga moslashuvi.

Ijtimoiy ongni shakllantiruvchi metodlar – o‘quvchilarda ma’naviy-axloqiy sifatlar, e’tiqod hamda dunyoqarashni shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg‘usi va irodasiga ta’sir ko‘rsatish usullari.

Ijtimoiy pedagogika – ijtimoiy munosabatlar jarayonida pedagogik g‘oyalarning tutgan o‘rni va roli, shaxsni kasbiy va ijtimoiy faoliyatga yo‘naltirish muammolarini o‘rganadi.

Ijtimoiy reabilitatsiya (yunoncha “rehabilitas” layoqat, qobiliyatni tiklash) – anomal bolaning psixofiziologik imkoniyatlariga tayangan holda uning ijtimoiy munosabatlar jarayonida ishtirok etishi uchun zarur sharoit yaratish, ijtimoiy faoliyat va mehnatga jalb etish.

Izohlash (tarbiya metodi sifatida) – tarbiyalanuvchiga hissiy-og‘zaki ta’sir etish usuli.

Ilmiy dunyoqarash – uzluksiz, izchil ravishda mavjud fanlar asoslarini puxta o‘zlashtirib borish, ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etish natijasida barqarorlashgan dunyoqarash shakli.

Ilmiy tafakkur – inson aqliy faoliyatining yuksak shakli sanalib, ijtimoiy voqea-hodisalar, jarayonlarga nisbatan ilmiy yondashuv.

Ilmiy qarash (yunoncha “idea” g‘oya, tasavvur, tushunchalar yig‘indisi) – muayyan hodisa, jarayonning mohiyatini yorituvchi, ilmiy jihatdan asoslangan fikr, g‘oya.

Individ (lotincha “individuum” bo‘linmas, yagona, alohida) – xatti-harakatlarini shartli refleks yordamidagina tashkil eta oluvchi biologik mavjudot.

Individuallik – shaxsning o‘ziga xos xususiyatlari.

Institut – bilimlarning bitta sohasi doirasida aniq yo‘nalishlar bo‘yicha oliy va qoidaga ko‘ra oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim dasturlarini amalga oshiruvchi, yuridik maqomga ega ta’lim muassasasi.

Iqtisodiy tarbiya – o‘quvchilarga iqtisodiy bilimlarni berish, ularda iqtisodiy faoliyat (oilalar byudjetini shakllantirish, xo‘jalikni yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko‘paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to‘g‘ri tashkil etish va hokazolar)ni tashkil etish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat pedagogik jarayon.

Iqtisodiy ta‘lim – o‘quvchilarga xo‘jalik yuritish tizimi (oilalar byudjetini shakllantirish, xo‘jalikni yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko‘paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to‘g‘ri tashkil etish va hokazolar) to‘g‘risidagi nazariy bilimlarni berishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon.

Yosh xususiyatlari – muayyan bir yosh davriga xos bo‘lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlar.

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash - mutaxassislarning kasb bilimlari va ko‘nikmalarini yangilash hamda chuqurlashtirish maqsadida tashkil etiluvchi ta‘lim bosqichi.

“Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” – “Ta‘lim to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining qoidalariga muvofiq, milliy tajribaning tahlili hamda ta‘lim tizimidagi jahon miqyosidagi yutuqlar asosida tayyorlangan hamda yuksak umumiy va kasb-hunar madaniyatiga, ijodiy va ijtimoiy faollikka, ijtimoiy-siyosiy hayotda mustaqil ravishda mo‘ljalni to‘g‘ri o‘l bilish mahoratiga ega bo‘lgan, istiqbolli vazifalarini ilgari surish va hal etishga qodir kadrlarning yangi avlodini shakllantirish mazmunini belgilab beruvchi yuridik hujjat.

Kadrlar tayyorlash milliy modeli – shaxs, davlat va jamiyat, uzluksiz ta‘lim, fan va ishlab chiqarish kabi tarkibiy qismlarning o‘zaro hamkorligi, ular o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik asosida “yuksak ma‘naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlarni tayyorlash Milliy tizimi” mohiyatini aks ettiruvchi andoza, loyiha.

Shaxs– kadrlar tayyorlash tizimining bosh subyekti va obyekti, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi va ularni amalga oshiruvchi.

Davlat va jamiyat – ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimi faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishni amalga oshiruvchi kadrlarni tayyorlash va ularni qabul qilib olishning kafillari.

Uzluksiz ta'lim – malakali, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning asosi bo'lib, ta'limning barcha turlarini, davlat ta'lim standartlarini, kadrlar tayyorlash tizimining tuzilmasi va uning faoliyat ko'rsatish muhitini o'z ichiga oladi.

Fan– yuqori malakali mutaxassislar tayyorlovchi va ulardan foydalanuvchi, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini ishlab chiqaruvchi.

Ishlab chiqarish – kadrlarga bo'lgan ehtiyojni, shuningdek, ularning tayyorgalik sifati va saviyasiga nisbatan qo'yiladigan talablarni belgilaydigan asosiy buyurtmachi, kadrlar tayyorlash tizimini moliyaviy va moddiy-texnikaviy jihatdan ta'minlash jarayonining faol ishtirokchisi.

Kasb-hunar kolleji – o'quvchilarning kasb-hunarga moyilligi, bilim va ko'nikmalarini chuqur rivojlantiruvchi, tanlab olingan kasb-hunar bo'yicha bir yoki bir necha ixtisosni egallash imkonini yaratish maqsadida tegishli davlat ta'lim standartlari doirasida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini beruvchi, yuridik maqomga ega ta'lim muassasasi.

Kategoriya – fanning mohiyatini ochib beruvchi eng muhim, asosiy tushuncha.

Kompensatsiya (yunoncha “ompensatio” o'rnini to'ldirish, tenglashtirish) – oliy nerv faoliyatining zahira imkoniyatlariga tayangan holda organizmning buzilgan yoki rivojlanmagan funksiyalarining o'rnini to'ldirish yoki qayta qurish.

Korreksiya (yunoncha “correctio” tuzatish) – pedagogik uslub va tadbirlardan iborat maxsus tizimi yordamida anomal

bolalarning psixik va jismoniy rivojlanishidagi kamchiliklarini qisman yoki to'liq tuzatish.

Korreksion (maxsus) pedagogika (defektologiya, yunoncha “defectus” nuqson, kamchilik, “logos” fan, ta’limot) – rivojlanishda jismoniy yoki psixik kamchilikka ega, maxsus, individual tarbiyalash va o’qitish metodlariga asoslangan, salomatlik imkoniyatlari cheklangan bolaning individualligi hamda shaxsini rivojlantirish jarayonini boshqarish mohiyati, qonuniyatlarini o’rganuvchi fan.

Korreksion-pedagogik faoliyat – yaxlit ta’lim jarayonini qamrab oluvchi hamda murakkab psixofiziologik va ijtimoiy-pedagogik chora-tadbirlarning amalga oshirilishini nazarda tutuvchi pedagogik tizim.

Korreksion-tarbiyaviy ishlar – shaxsning anomal rivojlanishi xususiyatlariga ko’ra umumiy pedagogik ta’sir ko’rsatish chora-tadbirlari tizimi.

Ko’nikma – olingan bilimlarga asoslanib qo’yilgan vazifalar va shartlarga binoan bajariladigan harakatlar yig’indisi.

Ko’rgazmali metodlar – predmet, hodisa yoki jarayonlar mohiyatini tabiiy holatda namoyish qilish, ularning maketlarini ko’rsatishda qo’llaniluvchi usullar.

Litsey (kollejd) ma’ruza – o’quv materialini o’quvchilarning idrok etish faoliyatlarini faollashtirish uslublari bilan birgalikda davomli og’zaki bayon etish (80-90 minut), berilayotgan materialning sxematik modelini tuzish (asosiy fikrni tezis yoki loyiha ko’rinishida yozib olish) va boshqalar.

Loyihalashtirish (rejalashtirish) – o’quvchilarning o’quv faoliyatini boshqarish dasturini yaratish.

Logopediya(yunoncha “logos” so’z, nazariya, ta’limot, “paideia” tarbiyalash) – nutqiy nuqsonlarni o’rganish, ular kelib chiqishining oldini olish va ularni qisman yoki to’liq tuzatish masalalarini o’rganuvchi fan; korreksion pedagogika (defektologiya)ning muhim sohasi.

Magistratura – aniq mutaxassislik bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, bakalavriyat negizida ta'lim muaddati kamida ikki yil davom etadigan oliy ta'lim.

Madaniyat (lotincha "cultura" yaratish, rivojlanish, parvarish qilish, ishlov berish) – ijtimoiy taraqqiyot davomida insonlarning faoliyati tufayli qo'lga kiritilib, ularning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi moddiy va ma'naviy boyliklar tizimi.

Mazmun(ta'lim (bilim olish) mazmuni)– ta'lim jarayonida shaxs tomonidan o'zlashtirilishi zarur bo'lgan ilmiy bilim, amaliy ko'nikma, malaka, fikrlash hamda faoliyat usullari tizimi.

Maktabgacha ta'lim – bolaning sog'lom, har tomonlamma kamol topib shakllanishini ta'minlovchi, unda o'qishga intilish hissini uyg'otuvchi, uni muntazam ta'lim olishga tayyorlovchi hamda bola olti-yetti yoshga yetguncha davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalari va oilalarda amalga oshiriluvchi ta'lim bosqichi.

Maktabgacha ta'lim pedagogikasi – maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni tarbiyalash, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga etkazish masalalarini o'rganadi.

Maktabdan tashqari ta'lim – madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport va boshqa yo'nalishlarda yo'lga qo'yiluvchi, bolalar hamda o'smirlarning ta'limga bo'lgan, yakka tartibdagi, ortib boruvchi talab-ehtiyojlarini qondirish, ularning bo'sh vaqti va dam olishini tashkil etish maqsadida tashkil etiladigan ta'lim bosqichi.

Malaka–ongli xatti-harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismi.

Materialni og'zaki bayon qilish metodlari – o'quv materiali mohiyatini og'zaki (hikoya, tushuntirish, maktab ma'ruzasi kabi hakllarda) yoritishda qo'llaniluvchi usullar.

Mafkura (arabcha “mafkura” naqtai nazar va e’tiqodlar tizimi, majmui) – jamiyatlardagi muayyan siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qarashlar, shuningdek, ma’naviy-axloqiy yuksaklash, ma’rifiy-tarbiyaviy ishlarning rivojini ta’minlovchi, ularning maqsad va yo’nalishlarini aniqlashda etakchi o’rin tutuvchi g’oyalar tizimi.

Mashq va o’rgatish (faoliyatda mashqlantirish) metodlari – muayyan mashq yordamida bolalar faoliyatini oqilona, maqsadga muvofiq va har tomonlama puxta tashkil qilish, ularni axloq me’yorlari va xulq-atvor qoidalarini bajarishga odatlantirish usullari.

Ma’lumot– ta’lim-tarbiya natijasida o’zlashtirilgan va tizimlashtirilgan bilim, hosil qilingan ko’nikma va malakalar hamda tarkib topgan dunyoqarash majmui.

Ma’naviyat (arabcha “ma’naviyat” ma’nolar majmui) – mohiyatiga ko’ra ijtimoiy taraqqiyotga ijobiy ta’sir o’tkazuvchi falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvur, tushuncha va g’oyalar majmui.

Ma’rifat – shaxs ongiga ilmiy bilim, axloq qoidalari hamda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy me’yorlarni singdirish, ta’lim-tarbiyani takomillashtirish, milliy meros va umuminsoniy qadriyatlarni o’rganish, ularni targ’ib etish maqsadida amalga oshiriladigan tadbirlar tizimi.

Ma’ruza – yirik hajmdagi o’quv materialini og’zaki bayon qilish shakli.

Menejment – mavjud minimal imkoniyatlardan maksimal natijalarga erishish uchun shaxs (xodim) yoki guruhga ta’sir o’tkazish asosida ularning faoliyatini tashkil etish tamoyillari, shakllari, metodlari va usullari.

Metod (yunoncha “usul, maqsadga erishish yo’li”) – 1) tabiiy va ijtimoiy hodisalarni tadqiq qilish, bilish usuli; 2) pedagogik faoliyatni tashkil qilish usuli

Metodika (fan sifatida) – xususiy fanlarni o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadi.

Mehnat tarbiyasi – shaxsga mehnatning mohiyatini chuqur anglatish, ularda mehnatga ongli munosabat, shuningdek, muayyan ijtimoiy-foydali harakat yoki kasbiy ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat jarayoni; ijtimoiy tarbiyaning tarkibiy qismi.

Munozara (tarbiya metodi sifatida) – tarbiyalanuvchilarga hissiy-og‘zaki ta‘sir ko‘rsatish asosida ularda ma‘naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan bahs-munozara usuli.

Nazorat (ta‘lim jarayonida) – ta‘lim oluvchining bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini aniqlash, o‘lchash va baholash jarayoni.

Nafosat didi – shaxsning buyum yoki hodisaga nisbatan munosabat bildirish turi, obyektiv nafosat o‘lchovi.

Nafosat madaniyati – go‘zallikni his etish, undan zavqlanish, mavjud go‘zalliklarni asrash va boyitish yo‘lida o‘zlashtirilgan bilim hamda amalga oshiriladigan nafosat faoliyatini tashkil etish darajasining sifat ko‘rsatkichi.

Nafosat ongi – go‘zallik, go‘zallikni his etish, uning mohiyatini anglash, nafosat his-tuyg‘usi, nafosat didi kabi tushunchalarning ongda aks etishi.

Nafosat tarbiyasi (estetik tarbiya, lotincha “estezio” go‘zallikni his qilaman) – o‘quvchilarni voqelik, tabiat, ijtimoiy va mehnat munosabatlari va turmush go‘zalliklarini anglash, idrok etish va to‘g‘ri tushunishga o‘rgatish, ularning badiiy didini o‘stirish, ularda go‘zallikka muhabbat uyg‘otish, ular tomonidan go‘zallikni yaratish qobiliyatlarini tarbiyalashga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Oila – kishilarning nikoh yoki qon-qarindoshlik rishtalari, umumiy turmush tarzi, axloqiy mas‘uliyat hamda o‘zaro yordamga asoslanuvchi kichik guruhi.

Oilaviy munosabatlar – ota-onalar (yoki bolaning kamoloti uchun mas’ul bo’lgan shaxslar) hamda farzandlar o’rtasida turli yo’nalishlarda tashkil etiluvchi munosabatlar.

Oila tarbiyasi – ota-onalar (yoki bola kamoloti uchun mas’ul shaxslar) tomonidan tashkil etiluvchi hamda farzandlarni har tomonlama etuk, sog’lom etib tarbiyalashga yo’naltirilgan pedagogik jarayon.

Oligofreniya (yunoncha “olygos” kam, “phren” aql) – bu natal (tug’ilish payti) yoki postnatal (hayotiy rivojlanishning erta bosqichi) davrlarda markaziy nerv tizimining zararlanishi natijasida yuzaga keladigan aqliy yoki psixik rivojlanmaslik.

Oliy ta’lim – o’rta maxsus, kasb-hunar ta’limi negiziga asoslanib, ikki bosqich (bakalavriyat hamda magistratura)da tashkil etiladigan hamda mutaxassisliklar yo’nalishlari bo’yicha xalq xo’jaligining turli sohalariga oliy ma’lumotli mutaxassislarni tayyorlab beruvchi ta’lim bosqichi.

Oliy o’quv yurtidan keyingi ta’lim – jamiyatning oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarga bo’lgan ehtiyojlarini qondirish, shaxsning ijodiy ta’lim – kasb-hunar manfaatlarini qanoatlantirishga qaratilib, oliy o’quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot muassasalarida aspirantura, doktoranturada ta’lim olish, shuningdek, mustaqil tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etish asosida amalga oshiriladigan ta’lim bosqichi.

Oraliq nazorat – o’quvchilar tomonidan o’quv materialining muayyan bob yoki bo’limlari bo’yicha o’zlashtirilgan bilim, ko’nikma va malakalari darajasini aniqlash, baholash shakli.

Pedagogika (yunoncha “paidagogike”, “paidagogos”bola etaklayman) – ijtimoiy tarbiyaning umumiy qonuniyatlari, muayyan jamiyatda yagona ijtimoiy maqsadga muvofiq yosh avlodni tarbiyalash hamda unga ta’lim berishning mohiyati va muammolarini o’rganadigan fan.

Pedagogika tarixi – ta’lim va tarbiyaning yuzaga kelishi, taraqqiy etishi, muayyan tarixiy davrlarda etakchi o’rin egallagan pedagogik fikrlar taraqqiyoti masalalarini o’rganadi.

Pedagogik ilmiy-tadqiqot metodlari – shaxsni tarbiyalash, unga muayyan yo’nalishlarda chuqur, puxta ilmiy bilimlarni berish tamoyillari, obyektiv va subyektiv omillarini aniqlovchi pedagogik jarayonning ichki mohiyati, aloqa va qonuniyatlarini maxsus tekshirish va bilish usullari.

Pedagogik mahorat – bo’lajak o’qituvchilarning kasbiy mahoratlarini oshirish, takomillashtirish muammolarini o’rganadi.

Pedagogik paradigma (yunoncha “paradeigma” misol, namuna) – pedagogika fani rivojining ma’lum bosqichida ta’limiy va tarbiyaviy muammolarni hal etish namunasi (modeli, standarti) sifatida ilmiy pedagogik hamjamiyat tomonidan e’tirof etilgan nazariy hamda metodologik ko’rsatmalar to’plami; ta’limning konseptual modeli.

Pedagogik talab – turli xatti-harakatlarni bajarish hamda faoliyatda ishtirok etish jarayonida o’quvchi tomonidan amal qilinishi zarur bo’lgan ijtimoiy xulq-atvor me’yorlari.

Pedagogik texnologiya – ta’lim va tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo’llash, texnologik yondashuv asosida ta’lim va tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish muammolarini o’rganadi.

Pedagog kadrlar tarkibi – o’qituvchi, metodist, tarbiyachi, psixolog, defektolog, logoped, sport instruktori, musiqa, badiiy ijodiyot, radiotexnika, sport va boshqa yo’nalishlarda faoliyat ko’rsatuvchi to’garaklarning rahbarlaridan iborat mutaxassislar.

Pedagogik mahorat – ta’lim-tarbiya jarayoniga ongli, ijodiy yondahuv, metodik bilimlarni samarali qo’llay olish qobiliyati, yuksak pedagogik tafakkur.

Pedagogik talab – turli harakatlarni bajarish, muayyan faoliyat jarayonida ishtirok etishda o’quvchi amal qilishi zarur

bo'lgan ijtimoiy xulq-atvor me'yorlarini ifodalovchi vazifa; tarbiyaning eng muhim usuli.

Rag'batlantirish– tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga ijobiy baho berish asosida unga ishonch bildirish, ko'ngilini ko'tarish va uni qo'llab-quvvatlash usuli.

Rivojlanish – shaxsning fiziologik va intellektual o'sishida namoyon bo'ladigan miqdor va sifat o'zgarishlar mohiyatini ifoda etuvchi murakkab jarayon.

Reyting (baholash, tartibga keltirish, klassifikatsiyalash) – muayyan hodisani oldindan belgilangan shkala bo'yicha baholash.

Sinf – yoshi va bilimi jihatidan bir xil bo'lgan, ma'lum o'quvchilar guruhi.

Surdopedagogika(yunoncha “surdus” kar) – eshitish qobiliyati buzilgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash jarayonini o'rganuvchi fan; korreksion (maxsus) pedagogikaning yana bir muhim sohasi.

Suhbat – savol va javob shaklidagi dialogik ta'lim metodi.

Tamoyil (yunoncha “principium”) – biror-bir nazariyaning asosi, negizi, asosiy boshlang'ich qoidasi; boshqaruvchi g'oya, faoliyatning asosiy qoidasi; umumlashtirilgan talab.

Tarbiya – muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida shaxsni har tomonlama o'stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni.

Tarbiya jarayoni – o'qituvchi va o'quvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan samarali hamkorlik jarayoni.

Tarbiya mazmuni – shaxsning shakllanishiga qo'yiluvchi ijtimoiy talablar mohiyati.

Tarbiya metodi (yunoncha “metodos” yo'l) – tarbiya maqsadiga erishish yo'li; tarbiyalanuvchilarning ongi, irodasi, tuyg'ulari va xulqiga ta'sir etish usullari.

Tarbiya nazariyasi – pedagogikaning muhim tarkibiy qismi; tarbiyaviy jarayon mazmuni, shakl, metod, vosita va usullari hamda uni tashkil etish muammolarini o'rganadi.

Tafakkur – ijtimoiy voqea-hodisalarning ongda to'laonli aks etishi, inson aqliy faoliyatining yuksak shakli.

Tashhis – didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilash.

Ta'lim – o'quvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularda amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish, ularning bilish qobiliyatlarini o'stirish va dunyoqarashlarini tarbiyalashga yo'naltirilgan jarayon.

Ta'lim va tarbiya mazmuni – shaxsning aqliy va jismoniy qobiliyatini har tomonlama rivojlantirish, dunyoqarashi, odobi, xulqi, ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlik darajasini shakllantirish jarayonining mohiyati.

Ta'lim vositalari – ta'lim samaradorligini ta'minlovchi obyektiv (darslik, o'quv qo'llanmalari, o'quv qurollari, xarita, diagramma, plakat, rasm, chizma, dioprojektor, magnitafon, videomagnitafon, uskuna, televizor, radio, kompyuter va boshqalar) va subyektiv (o'qituvchining nutqi, namunasi, muayyan shaxs hayoti va faoliyatiga oid misollar va hokazolar) omillar.

Ta'lim jarayoni – o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Ta'lim menejeri – ta'lim muassasasi faoliyatini zamonaviy menejment qonuniyatlariga muvofiq boshqaruvchi mutaxassis.

Ta'lim metodlari – ta'lim jarayonida qo'llanilib, uning samarasini ta'minlovchi usullar majmui.

Ta'lim muassasi Ustavi – ta'lim muassasasiga rahbarlik mohiyatini yorituvchi hamda uning faoliyatini boshqarish tizimini aniqlovchi hujjat.

Ta'lim konsepsiyalari (lotinchadan “conceptio” tizim) – ta'lim-tarbiya mazmuni, istiqbolini yorituvchi yaxlit qarashlar tizimi; uzluksiz ta'lim tizimining turli bosqichlarida ta'lim muassasalari faoliyati yo'nalishi, maqsad va vazifalarini belgilashning alohida usuli.

Ta'lim mazmuni – davlat ta'lim standartlari asosida belgilab berilgan hamda ma'lum sharoitda muayyan fanlar bo'yicha o'zlashtirilishi nazarda tutilgan ilmiy bilimlar mohiyati.

Ta'lim maqsadi (o'qish, bilim olish maqsadi) – ta'limning aniq yo'nalishini belgilab beruvchi etakchi g'oya.

Ta'lim natijasi (ta'lim mahsuli)– ta'lim yakunining mohiyatini qayd etuvchi tushuncha; o'quv jarayonining oqibati; belgilangan maqsadni amalga oshirish darajasi.

Ta'limni boshqarish – ta'lim muassasalarining faoliyatini yo'lga qo'yish, boshqarish, nazorat qilish hamda istiqbollarini belgilash masalalarini o'rganadi.

Ta'limning sinf-dars tizimi – dars shaklida muayyan o'quvchilar guruhi bilan o'quv rejasiga muvofiq tuzilgan aniq jadval bo'yicha olib boriladigan ta'lim jarayoni.

Ta'lim tizimi – davlat siyosatining asosiy tamoyillari asosida yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish yo'lida faoliyat yurituvchi barcha turdagi ta'lim muassasalari majmui.

Ta'lim Shakli – ta'lim jarayonining tashkiliy tuzilmasi.

Tizim (mustaqil tushuncha sifatida) – o'zaro bog'langan ko'plab elementlar (tarkibiy qismlar) o'rtasidagi mustahkam birlik va o'zaro yaxlitlik.

Tiflopedagogika (yunoncha “typhlos” ko'r) – ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish muammolarini o'rganuvchi fan; korreksion pedagogika (defektologiya)ning muhim sohasi.

Test – aniq maqsad asosida muayyan holat darajasini sifat va miqdoriy ko'rsatkichlarda belgilashga imkon beruvchi sinov vositasi.

Topshiriq – o‘quvchilarda mehnat, ijtimoiy xulq va hayotiy tajriba ko‘nikmalarini shakllantirish maqsadida qo‘llaniladigan usul.

Tushuntirish – o‘quv materiali mazmunini isbot, tahlil, umumlashtirish, taqqoslash asosida bayon qilish.

To‘garak – o‘quvchilarning qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida sinfdan yoki maktabdan tashqari sharoitda uyushtiriluvchi qo‘shimcha ta‘lim shakli.

Umumiy pedagogika – maktab yoshidagi bolalarni tarbiyalash va ularga ta‘lim berish masalalarini o‘rganadi.

Umumiy o‘rta ta‘lim – o‘quvchilarning fan asoslari bo‘yicha muntazam bilim olishlarini, ularda bilim o‘zlashtirish ehtiyojini, asosiy o‘quv-ilmiy va umummadaniy bilimlarni, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma‘naviy-axloqiy fazilatlarni, mehnat ko‘nikmalarini, ijodiy fikrlash va atrof-muhitga ongli munosabatda bo‘lishni va kasb tanlash ko‘nikmalarini shakllantirish bosqichi.

Universitet – kadrlar tayyorlash va bilimlarning keng sohalari bo‘yicha oliy va oliy o‘quv yurtidan keyingi ta‘lim dasturlarini amalga oshiruvchi, yuridik maqomga ega ta‘lim muassasasi.

Usul – muayyan o‘quv materialini o‘zlashtirishda qo‘llanilayotgan asosiy ta‘lim metodi bilan birga ikkinchi bir ta‘lim metodining ayrim elementlaridan foydalanish.

Faoliyat – shaxs tomonidan tabiiy va ijtimoiy maqsadga muvofiq tashkil etiluvchi kundalik, ijtimoiy yoki kasbiy harakatlarning muayyan shakli, ko‘rinishi.

Fuqaro – fuqaroligi huquqiy jihatdan e‘tirof etilgan hamda muayyan jamiyat (davlat) a‘zosi bo‘lgan shaxs.

Fuqarolik – huquqiy va axloqiy me‘yorlarga ongli rioya etish, ma‘lum huquqlardan foydalanish hamda burchlarni

bajarishga mas'ullik bilan yondashuv, mehnat jarayoni va jamoadagi faollik, ma'naviy yetuklik asosida muayyan davlatga mansublik.

Fuqarolik tarbiyasi – fuqarolik tushunchasining mohiyatini anglatish orqali o'quvchilarda yuksak darajadagi fuqarolik madaniyatini shakllantirish, ularni xalq, Vatan, jamiyat uchun fidoiy fuqarolar etib tarbiyalashdan iborat.

Shaxs – psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo'lgan jamiyat a'zosi.

Shaxsni ijtimoiylashtirish – uni jamiyat tomonidan tan olingan xulq-atvor me'yorlari, bilim hamda qadriyatlar tizimini o'zlashtirishdan iborat ijtimoiy hayotga jalb etish jarayoni.

Shkalalash – aniq jarayonlarni raqamlar tizimi yordamida modellaShtirish.

Ekologik madaniyat – o'quvchining ijtimoiy talablarga muvofiq tabiat va atrof-muhit muhofazasini tashkil etish qobiliyati.

Ekologik ong – tabiat va atrof-muhitning mavjud holati, ularni muhofaza etish borasidagi tushunchalarning ongdagi ifodasi.

Ekologik madaniyat – o'quvchining ijtimoiy talablarga muvofiq tabiat va atrof-muhit muhofazasini tashkil etish qobiliyati.

Ekologik tarbiya – o'quvchilarga dastlabki ekologik bilimlarni berish, ularning mavjud ekologik bilimlarini boyitish, ularda tabiat va atrof-muhit muhofazasini tashkil etish ko'nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan pedagogik jarayon.

Ekologik ta'lim – o'quvchiga aniq maqsadga muvofiq, izchil, tizimli va uzluksiz ravishda nazariy ekologik bilimlarni berishga yo'naltirilgan ta'limiy jarayon.

Ekologik faoliyat – ekologik bilimlarga tayanilgan holda tabiat va atrof-muhit muhofazasini ta'minlash borasida amalga oshirilayotgan xatti-harakatlar majmui.

Estetik tarbiya – o'quvchilarni tabiat, ijtimoiy va mehnat munosabatlari, turmush go'zalligini idrok etish, to'g'ri tushunishga o'rgatish, ularning badiiy didini o'stirish, ularda go'zallikka muhabbat uyg'otish va hayotiga go'zallik olib kirish qobiliyatini tarbiyalash jarayoni; ijtimoiy tarbiyaning tarkibiy qismi.

E'tiqod – dunyoqarash negizida aks etuvchi ijtimoiy-falsafiy, huquqiy, ma'naviy-axloqiy, estetik iqtisodiy, hamda ekologik bilimlarning takomillashgan ko'rinishi; muayyan g'oyaga cheksiz ishonch.

Yakuniy nazorat – ta'lim oluvchilarning chorak yoki yarim yillik uchun belgilangan o'quv materiallari bo'yicha o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalari darajasini aniqlash, baholash shakli.

O'z-o'zini baholash – mavjud fazilatlari, xatti-harakati, xulq-atvorini tahlil qilish asosida o'z shaxsiga baho berishga yo'naltirilgan faoliyat usuli.

O'z-o'zini tarbiyalash metodlari – o'quvchilarning o'zini o'zi idora qilishlari, turli o'quvchilar organlari faoliyatida faol ishtirok etishlarini ta'minlash, ularning ijtimoiy mavqelarini oshirish maqsadida qo'llaniluvchi usullar.

O'z-o'zini tahlil (nazorat) qilish – o'z shaxsi, mavjud fazilatlari, xatti-harakati, xulq-atvorini tahlil qilish, mavjud sifatlarni boyitish yoki salbiy odatlarni bartaraf etishga qaratilgan faoliyat usuli.

O'z-o'zini qayta tarbiyalash – shaxsning o'zidagi salbiy odatlar, xarakteridagi zararli sifatlarni yo'qotish, ularni bartaraf etishga qaratilgan ichki faoliyati jarayoni.

O'zlashtirish – ta'lim jarayonida ustuvor o'rin tutuvchi ijtimoiy talablarga muvofiq shaxs tomonidan muayyan xatti-harakat va xulq usullarining egallanishi.

O'rgatish– tarbiyalanuvchilar ijtimoiy xulq-atvor ko'nikmalari, odatlarini shakllantirish maqsadida rejali va izchil tashkil qilinadigan turli harakatlar, amaliy ishlar.

O'qituvchi (pedagog) – pedagogik, psixologik va mutaxassislik yo'nalishlari bo'yicha maxsus ma'lumot, kasbiy tayyorgarlik va ma'naviy-axloqiy sifatlarga ega hamda ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatuvchi shaxs.

O'qish – ma'lum usullar yordamida tashkil etilgan bilimlarni o'rganish jarayoni; o'quvchilar tomonidan o'quv faoliyati usullarini egallab olishga yo'naltirilgan faoliyat.

O'quv dasturi – muayyan o'quv fani bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalar mazmuni, umumiy vaqtning mavzularni o'rganilishi bo'yicha taqsimlanishi, mavzularning ketma-ketligini belgilash hamda ularning o'rganilish darajasini yorituvchi me'yoriy hujjat.

O'quv rejasi – ta'lim muassasida o'qitiladigan o'quv fanlarining tartibi, ularning o'quv yili bo'yicha taqsimlanishi, har bir o'quv faniga ajratiladigan haftalik va yillik o'quv soatlari, shuningdek, o'quv yili tuzilishini belgilovchi me'yoriy hujjat.

O'quv fani – ta'lim muassasalarida o'quvchilarning yosh, idrok etish imkoniyatlariga muvofiq ularga muayyan fan sohasi bo'yicha umumiy yoki mutaxassislik bilimlarini berish, ko'nikma va malakalarni shakllantirishni ta'minlovchi manba.

O'quvchilar jamoasi – ijtimoiy-foydali ahamiyat kasb etuvchi umumiy maqsad va birgalikdagi faoliyatga asosan jipslashgan o'quvchilar birlashmasi, guruhi.

O'quvchilarning o'z-o'zini boshqarishi – o'quvchilarning jamoa faoliyatini uyushtirish va boshqarishdagi faol ishtiroklari.

O'quv qo'llanmasi – 1) ma'lum o'quv fanlari bo'yicha metodik materiallar, tushuntirishlar, tavsiyalarni yorituvchi hamda o'qituvchi yoki o'quvchilar uchun mo'ljallangan manba; 2) muayyan fan bo'yicha tayyorlangan hamda metodik jihatidan o'quv-tarbiyaviy jarayonda bevosita foydalanish imkonini beruvchi qo'shimcha o'quv materiallari.

Harbiy vatanparvarlik tarbiyasi – yoshlarni vatan himoyasi hamda harbiy mudofaaga tayyorlash, ularda favqulotda holatlarda harbiy mudofaani tashkil etish ko'nikma va malakalarini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Hikoya – o'qituvchi tomonidan mavzuga oid dalil, hodisa va voqealarning yaxlit yoki qismlarga bo'lib, tasviriy vositalar yordamida obrazli tasvirlash yo'li bilan ixcham, qisqa va izchil bayon qilinishi.

Hisobga olish – ta'limning muayyan davrida o'quvchilar va o'qituvchi faoliyatini umumlashtirish, xulosalash.

Huquqiy madaniyat – shaxs tomonidan huquqiy bilimlarning o'zlashtirilishi hamda huquqiy faoliyatni tashkil etish darajasining sifat ko'rsatkichi.

Huquqiy ong – muayyan jamiyatning moddiy hayot tarzi bilan belgilanadigan tasavvur, idrok, tafakkur va e'tiqodlar tizimi bo'lib, ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida murakkab tuzilishga ega.

Huquqiy tarbiya – shaxs tomonidan o'zlashtirilgan nazariy-huquqiy bilimlar negizida huquqiy faoliyatni tashkil etish ko'nikma va malakalarini hosil qilish, unda ijobiy huquqiy sifatlarni qaror toptirish va huquqiy madaniyatni shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Huquqiy ta'lim – o'quvchilarga huquqiy me'yorlar, qonunlar hamda ijtimoiy-huquqiy munosabatlar mohiyati to'g'risidagi tizimlangan bilimlarni berish, ularda huquqiy bilimlarni

egallashga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirish, huquqiy ongni shakllantirish jarayoni.

Huquqiy faoliyat – huquqiy me'yorlar, qonunlar talablariga nisbatan ongli yondashish, ularga qat'iy va og'ishmay amal qilish, qonunlarni hurmat qilish, ularni shaxs erkini himoya qilish kafolati sifatida e'tirof etish, huquqiy munosabatlar jarayonidagi faol ishtirokni tashkil etishga yo'naltirilgan amaliy xatti-harakatlar majmui.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni. - T., 2020.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. "O'zbekiston", 2017.
3. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi – inson manfaatlarini ta'minlash taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. "O'zbekiston", 2017.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Oliy ta'limning davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida» 2001-yil 16-avgustdagi 343-son qaroriga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqidgi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 10-yanvardagi 3-son qarori. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2015 y., 2-son, 21-modda
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-2909-sonli «Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori, Toshkent sh., 2017 yil 20 aprel
6. Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risidagi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-son qarori. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 14-son, 230-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 25.10.2018 y., 09/18/858/2095-son
7. "Авесто". Тарихий-адабий ёдгорлик. А. Маҳкам таржимаси –Т.: Шарқ нашриёти-матбаа концерни. 2001.17 – б.
8. Alex Moore. Teaching and Learning: Pedagogy, Curriculum and Culture. USA, 2012 Routledge.
9. Azizxo'jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – T.: Fan, 2006.
10. Boratov M. Abu Ali ibn Sino –buyuk mutafakkirlar –T.: Fan, 1980.
11. Hasanboev J. va boshqalar. Pedagogika. – T.: Fan, 2006.

12.Hasanboev J., To'raqulov X., Haydarov M., Hasanboeva O., Usmanov N.. Pedagogika fanidan izohli lug'at. T.: "Fan va texnologiya", 2009, 464-bet

13.Hasanboeva O., Djamilova N. Pedagogik fanlarni o'qitish metodikasi. - T.: 2008.

14.Hasanboyeva O, Hasanboyev J, Hamidov N. Pedagogika tarixi. -T.: G'G'ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi, 2004, 312 b.

15.Ibragimov X.I., Abdullayeva Sh.A. Pedagogika nazariyasi. - T.: "Fan va texnologiyalar" nashriyoti, 2008.

16.Komenskiy Ya.A. Buyuk didaktika. -T.: O'qituvchi, 1975, 238 b.

17.Mavlonova R., To'raeva O., Xoliqberdieva K. Pedagogika. – T.: O'qituvchi, 2001.

18.Mirsolieva M., Pedagogika kolleji o'quvchilarining kasbiy tayyorgarligini shakllantirish metodikasi – T.: Fan va texnologiyalar, 2011.

19.Movlonova R., To'rayeva O., Xoliqberdiyev K. Pedagogika –T.: O'qituvchi, 2001, 510 b.

20.Musurmonova O., Baubekova G. O'zbek xalq pedagogikasi. – T., 2000.

21.Nishonova S. Komil inson tarbiyasi. -T.: Istiqlol, 2003.

22. Nishonova S., Imomova M., Xasanov R..Pedagogika tarixi. Darslik T.: O'qituvchi 1996-yil

23.O'zbek pedagogikasi antologiyasi -T.: O'qituvchi, 1995, 459 b.

24.Ochilov M. Muallim – qalb me'mori: saylanma. -T.: O'qituvchi, 2000, 432 b.

25.Ochilov M., Ochilov N. Oliy maktab pedagogikasi (darslik) -T. "Aloqachi", 2008.

26.Pedagogika (ekspres ma'lumotnoma) / Abdullayeva Sh., Axatova D., Sobirov B., Sayitov S. -T.: Fan, 2004, 264 b.

27.Pedagogika (Pedagogika nazariyasi va tarixi): o'qituvchilar tayyorlash va pedagogika fani bakalavriat yo'nalishi uchun darslik

(M.X Taxtaxodjayeva, S. Nishonova, J. Xasanboyev, va boshqalar)
–Toshkent, 2010

28.Pedagogika /A.K.Munavvarov tahriri ostida –T.: O‘qituvchi, 1996.

29.Pedagogika. B.P.Esipov tahriri ostida: –T.: O‘qituvchi, 1969, 463 b.

30.Pedagogika fanidan izohli lug‘at / Tuzuvchilar J.Hasanboev va boshq. – Toshkent: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2009. – 671 b.

31.Qurbonov Sh. Kadrlar tayyorlash milliy modeli: ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirish. //Ma’rifat. 2001. 20-iyun.

32.Quronov M., Qurboniyozova Z. Ijtimoiy pedagogika. T, «Universitet», 1994, 42-b.

33.Quronov M. Maktab ma’naviyati va milliy tarbiya. –T.: Fan, 1995.

34.Rajabov S. Pedagogika fani taraqqiyotining ba’zi masalalari. –T.: O‘qituvchi, 1977, 171 b.

35.Rajaboyev S. Xalq maorifi va pedagogika fanining buyuk allomalari –T.: O‘qituvchi, 1990.

36.Roziqov O., Og‘ayev S., Adizov B. Didaktika. – Toshkent: Fan, 1997, 255 b.

37.Roziqov O.R., Adizov B.R., Najmiddinova G.N. Umumiy didaktika. –T.:2012

38.Savin N.V. Pedagogika. –T.: O‘qituvchi, 1975, 306 b.

39.Sayidahmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. –T., 2003, 68 b.

40.Takanayev N.X., Husanxo‘jayev I.N. Pedagogika. –T.: «O‘qituvchi», 1966, 414 b.

41.Tolipov O‘, M. Usmonboyeva. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. –T.: Fan, 2005, 205 b.

42.Tursunov I., Nishonaliyev U. Pedagogika kursi. –T.: O‘qituvchi, 1997, 230 b.

43.Ходжаев Б.Х.. Чориев А., Салиева З.Т. Педагогик тадқиқотлар методологияси. Дарслик. - Т.: ИҚТИСОДИЁТ ДУНЁСИ, 2018.

- 44.Yo'ldoshev J. Hayot va tafakkur sayyorasi –T.: Fan, 1991.
- 45.Yo'ldoshev O'. Didaktik prinsiplar tizimida tarixiylik –T.: Fan 2005, 70 b.
- 46.Yo'ldoshev O'. Pedagogika – T.: Fan va texnologiya 2016, 202 b.
- 47.Yo'ldoshev O'. Pedagogika sxema va jadvallarda –T.: Fan va texnologiya 2015, 172 b.
- 48.Yo'ldoshev O'. Ta'lim nazariyasi asoslari. –T.: Fan, 2006, 77 b.
- 49.Ziyomuxammedov B. Pedagogika. – T.: Turon-Iqbol, 2006.
- 50.Вяткин А.Т. Дидактика. –М.: Просвещение, 1979.
- 51.Герчунский Б.С. Образовательно-педагогическая прогнозика. –М.: Филинтанаука, 2003, 762 с.
- 52.Гребенюк О.С., Гребенюк Т.Б. Теория обучения. –М.: Владос пресс, 2003 б 384 с.
- 53.Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. –М.: Педагогика, 1996, 240 с.
- 54.Данилов М.А., Скаткин М.Н. Дидактика средней школы. –М.: Просвещение, 1975, 301 с.
- 55.Данилов М.А., Эсипов Б.П. Дидактика. –М.: АПН, 1957б 515 с.
- 56.Дидактика современной школы: Пособие для учителей /под. ред. В.А.Оничука –Киев, 1987.
- 57.Дяченко В.К. Коллективные организасии просесса обучения. –М.: Педагогика, 1986, 120 с.
- 58.Дяченко В.К. Новая Дидактика –М., 2001.
- 59.Загвязинский В.К. Педагогическое творчество учителя. –М., 1987.
- 60.Занков Л.В. Избранные педагогические труды. –М.: Педагогика, 1990, 418 с.
- 61.Казанский Н.Г., Назарова Т.С. Дидактика (нач.кл.) –М.: Просвещение, 1978, 224 с.
- 62.Куписевич СХ. Основы общей дидактики /Пер. с нем.. –М.: 1986, 368 с.

- 63.Линда А.С., Жилсов П.А. Педагогика. –М.: Высшая школа, 1973, 392 с.
- 64.Лихачев Б. Т. Педагогика. - М.: Юрайт, 2003.
- 65.Лихачёв Б.Т. Эдинство принсипов учебно-воспитательного просесса в школе. //Народное образование, 1981, №8, 76-78 с.
- 66.Логвинов И.И. Дидактика. – М: Н... обучения, 2003, 224 с.
- 67.Mavlonova R. va boshkalar. Umumiy pedagogika //darslik. - Т.: 2016 у. -538 b.
- 68.Матрос Д.Х. и др. Управление качеством образования – М., 2001, 128 с.
- 69.Махмутов М.Н. Проблемное обучение. –М.; 1975.
- 70.Нуриддинов Н.Г. Педагогические идеи Абу Райхона Берунии. –Т.: Фан, 1989.
- 71.Окон В. Введение в общую дидактику. –М: Высшая школа, 1990, 382 с.
- 72.Онищук В.А. Урок в современной школе. –М.: Просвещение, 1986, 160 с.
- 73.Педагогика. – /под. ред. Пидкасистого П.И. Пед.общество России, Москва, 2002, 608 с.
- 74.Подласый И. П. Педагогика. В 2-х кн. - М.: ВЛАДОС, 2003.
- 75.Радугин А. Педагогика –М.: Сентр, 2002, 269 .
- 76.Реан А.Н. Бордовская Н.В., Розум С.Н. Психология и педагогика СПб, 2000.
- 77.Селевко Т.К. Совримений образователни технология - М ; “Народний образавани“ , 1998
- 78.Селиванов В.С. Основы общей педагогики: теории и методики. – М.: Академия, 2000.
- 79.Ситаров В.А. Дидактика. –М.: Академия, 2002, 368 .
- 80.Скаткин М.Н. Дидактика средней школы. –М.: Просвещение, 1982, 368
- 81.Сластенин В.А., Исаев И. Ф., Жиянов Е. Н. Общая педагогика. В 2-х кн. – М.: ВЛАДОС, 2003.

82.Современная дидактика: Теория-практика /под.пед. И.Я.Лернера и И.К.Журовлева –М., 1994. 319 .

83.Современные методы Б.Л.Фарбермана. – Т., 2001, 193 с. преподавания в вузе. Под. ред.

84.Сорокин Н.А. Дидактика. –М.: Просвещение, 1974, 222 .

85.Столяренко А.М. Психология и педагогика: Учеб.пособие для вузов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. - 423 с.

86.Столяренко Л.Д. Общая педагогика. – Ростов-на-Дону, Феникс,

87.Столяренко Л.Д. Педагогика –Ростов -на Дону, 2000, 448 с.

88.Тиллаев Х.Х. Общпедагогические и дидактические идеи учёны энциклопедистов Ближнего и Средного Востока эпохи средневековья. –Т.: Фан, 1989, 145 с.

89.Умарова М. Теория и история педагогики. Учебное пособие. - Т.:“Издательско-полиграфический дом имени Чулпана”, 2018 г.. 348 б.

90.Харламов И.Ф. Педагогика: учеб. пос. 2- изд Высшая школа, 1990, 194-195-ст

91.Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik.-Toshkent, “Sano standart”, 2017 y.434 b.

92.Хуторской А.В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения –МГУ, 2003, 415 .

93.Харламов И.Ф. Педагогика – М.: Высшая школа, 1990, 575 с.

94.Хасанбоев Ж., Тўраыулов Х., Хайдаров М., Хасанбоева О., Н.Усманов. Педагогика фанидан изохли луғат. Т.: “Фан ва технология”, 2009, 464-бет.

KREDIT-MODUL TIZIMIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIMINI TASHKIL ETISHNING MAQSAD VA VAZIFALARI:

Talabalarning mustaqil ta'limni tashkil etishdan asosiy maqsad fan (modul) bo'yicha o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash, boyitish, amaliy ko'nikma va malakalarni takomillashtirish, axborot bilan ishlash, o'z-o'zini rivojlantirish, kognitiv, kreativ, hamkorlikda ishlash kompetensiyalarini tarkib toptirishdan iboratdir.

Talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etish quyidagi **vazifalarni** muvaffaqiyatli hal etishga xizmat qilishi lozim:

- talabalarda o'z-o'zini rivojlantirish, mustaqil bilim olish va innovatsion faoliyatni shakllantirishga imkon beruvchi kompetensiyalarni egallash maqsadi bilan bog'liqlikda mustaqil o'quv faoliyatini amalga oshirish;

- bilim, ko'nikma va malakalarni mustaqil egallash, muammoni shakllantira olish va uni hal etishning maqbul yo'llarini izlab topishga qobiliyatli kreativ shaxsni tarbiyalash;

- talabalarda o'quv dasturini o'zlashtirishga doir motivatsiyani hosil qilish;

- ta'lim oluvchilarda bilim olishga doir mas'uliyatni oshirish;

- talabalarda umummadaniy va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga imkon berish;

- ta'lim oluvchilarda mustaqil bilim olish, o'z-o'zini boshqarish va o'z-o'zini rivojlantirishga qobiliyatlikni shakllantirish uchun sharoit yaratish.

Mustaqil ta'lim topshiriqlarini bajarish jarayonida talabalar quyidagi ko'nikma va mahoratlarni egallab olishlari zarur:

a) ***ma'ruza, seminar va amaliy mashg'ulotlarda mustaqil faoliyat ko'nikmalari:*** asosiy qoida va xulosalarni qisqa, chizma shaklida va ketma-ket yozib borish, o'quv vazifalari va masalalarini hal etish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni topish, bilish, tushunish, tanqidiy baholay olish va yetkazib berish, hamda belgilar va ramzlar yordamida uni yozma shaklda, hisobot shakliga keltira bilish; qo'yilgan talablarga muvofiq o'z matnini tuza olish. Bu esa talabaning Insert, Toifali sharh qurish kabi ta'lim uslub va vositalarini amalga oshirishga faol ishtirok etishiga, ma'lumotlarni tizimlashtirish va tizimdan chiqarish, tahlillash va qiyoslashga, o'rganilayotgan tushunchalar (voqealar, hodisalar, mavzular va boshqalar) o'rtasidagi aloqalar va o'zaro aloqalarga, «Klaster», «Toifali jadval», «Konseptual xarita», SWOT, «T-jadval», «Venn diagrammasi», «Piramida», «Baliq skeleti» kabi grafikli organayzerlardan foydalangan holda muammoni hal etishni rejalashtirishga tayyor ekanligidan va asoslangan «Esse» va o'quv loyihasi bajarilishi to'g'risida hisobot yoza olishiga dalolat beradi;

b) ***taqdimot ko'nikmalari:*** chiqish vaqtida, shu hisobda o'quv topshirig'i bajarilishi natijalari bo'yicha, talaba o'qituvchi va boshqa talabalar bilan o'zini ishonchli tuta oladi va har xil vositalardan foydalanish ko'nikmasini egallaydi;

c) ***kommunikativ ko'nikmalar:*** o'qituvchi va talabalar o'rtasida o'quv munosabatlarini yarata olish xususiyati, o'z nuqtai nazarini himoya qila olish va murosaga kelish, dialogga qo'shilish, mohiyati bo'yicha savol berish, asoslangan javoblarni berish, qoidaga rioya qilgan holda bahslashish, muzokaralar va davra suhbatlarida qatnashish ko'nikmasini egallaydi;

d) ***hamkorlikdagi ishlar ko'nikmalari:*** guruh bilan harakat qilishga tayyor bo'lish – o'quv topshirig'ini bajarish bo'yicha qo'shma faoliyatni jamoali rejalashtirish, umumiy

masalalarni echishda hamkorlik qilish, ishbilarmon sherikchilik va o'zaro aloqada bo'lish;

e) ***muammoli holatlarni tahlil qilish ko'nikmalari***, o'quv vazifasini echish, g'oyalarni generatsiya qilish va qarorlarni qabul qilishning nostandart usullarini topish, bu o'z navbatida talabaning muammoli ma'ruza, tahlilda va o'quv holatlarini (Keys stadi) hal etish faol ishtirokini ta'minlaydi.

f) ***ma'lumotlarni qidirish, yig'ish, ishlov berish va saqlash uchun zamonaviy kompyuter va axborot texnologiyalardan foydalana olishning amaliy ko'nikmalari***: mustaqil ish natijalarini bezash bo'yicha o'quv topshiriqlarini bajarish (nutqlar, referatlar, o'quv loyihalari va boshqalar).

Mustaqil ta'limning asosiy metodi adabiyotlar ustida individual ishlashdir. Bu metod axborotlar oqimida eng muhim axborotni topish, unga to'g'ri baho berish, ushbu axborotdan o'zining kasbiy faoliyatida foydalanish malakasini shakllantiradi. Qo'lga kiritilgan axborotlar asosida mustaqil mashq qilish metodlaridan foydalanish amaliy faoliyatida zarur bo'ladigan sifat ko'rsatkichlarini ta'minlaydi.

Mustaqil ta'limning muhim metodlaridan biri talabalarning o'zaro muloqotidir. Mustaqil ta'limning maqsadi talabalarning ijodiy izlanishiga, o'z ustida ishlashga, har tomonlama tadqiqot yuritishning mohiyatini anglashga tortishdir.

TMIni tashkil etishda talabaning akademik o'zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olgan holda quyidagi shakllaridan foydalanish mumkin:

- fanning ayrim mavzularini o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish, o'quv manbalar bilan ishlash;

- amaliy, seminar va laboratoriya mashg'ulotlariga tayyorlanib kelish;

- ma'lum mavzu bo'yicha referat tayyorlash;

- kurs ishi (loyihalari)ni bajarish;
- bitiruv malakaviy ishi va magistrlik dissertatsiyasi uchun materiallar to'plash;
- hisob-kitob va grafik ishlarni bajarish;
- maket, model, va badiiy asarlar ustida ishlash;
- amaliyotdagi mavjud muammoning yechimini topish, test, munozarali savollar va topshiriqlar tayyorlash;
- ilmiy maqola, tezislar va ma'ruza tayyorlash;
- amaliy mazmundagi nostandart masalalarni yechish va ijodiy ishlash;
- uy vazifalarini bajarish va boshqalar.

“BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASI” FANIDAN TALABALAR TOMONIDAN BAJARADIGAN MUSTAQIL ISHNING TASHKILY SHAKLLARI

Mustaqil ta'limni amalga oshirishga doir professor- o'qituvchining vazifalari va talabalarning majburiyatlari

Talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etishda **professor-o'qituvchi** tomonidan quyidagi vazifalar amalga oshirilishi lozim:

- fan (modul) bo'yicha ishchi dastur (Sillabus)da o'quv rejasida ko'zda tutilgan kredit(soat)ga muvofiq mustaqil o'qib-o'rganish uchun mavzular va mustaqil ish topshiriqlarini aniq aks ettirish;
- ishchi dastur(Sillabus)da mustaqil o'qib-o'rganish uchun tavsiya etilgan mavzularni o'zlashtirish va mustaqil ish topshiriqlarini bajarishga doir metodik ko'rsatmalar, mustaqil ish topshiriqlarini baholash mezonlari va muddati, maslahat olish uchun kontakt soatlarini ko'rsatib qo'yishi shart;

– fan (modul) bo'yicha talabalarning kichik guruhlardagi hamkorlikdagi faoliyatini tashkil etish hamda komandada ishlash natijalari bo'yicha so'rovlar o'tkazish. Mazkur jihat talabalarning hamkorlikdagi ishlari natijalarini baholashda hisobga olinishi tavsiya etiladi;

– kurs ishi mavzulari bankini tuzishda mustaqil ta'lim mazmunini ham aks ettirishi lozim;

– oraliq va yakuniy nazorat savollarini tuzishda mustaqil ta'lim uchun tavsiya etilgan mavzularni ham nazarda tutish zarur;

– mustaqil ish topshiriqlarining bajarilishini elektron tizim (platforma) orqali nazorat qilib borishi, tekshirishi va baholashi, natijalarni o'z vaqtida talabalarga yetkazishi zarur. Kichik guruhlarda hamkorlikda bajarilgan mustaqil ishlar taqdimotini o'tkazishi, kongruentlik ("hozir va shu yerda") tamoyiliga rioya qilgan holda, talabalarning yutuq va kamchiliklarini aniqlashtirishi va natijalarini e'lon qilishi maqsadga muvofiq.

"Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi" fanidan talabalar mustaqil ishini tashkil qilishda fanning xususiyatlarini, har bir talabani akademik o'zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olib quyidagi vazifalarni bajaradi:

– boshlang'ich ta'lim tizimini tubdan takomillashtirishga oid O'zbekiston Respublikasi Qonunlari, Prezident farmonlari va Qarorlari, huquqiy-me'yoriy hujjatlarni o'rganish;

– ayrim nazariy mavzularni o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish;

– ma'ruza va seminar mashg'ulotlarida o'tilgan mavzularni to'ldirish maqsadida qo'shimcha adabiyotlardan konspekt qilish;

– o'quv dasturida ko'rsatilgan mustaqil o'zlashtiriladigan mavzular, ularga ajratilgan soatlarni va adabiyotlarni o'rganish;

– seminar va amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish;

– mustaqil ta'lim uchun ajratilgan mavzular bo'yicha belgilangan hajmda va tartibda turli metod, usullar, jadvallar asosida tayyorlash;

– mustaqil ta'lim bo'yicha tayyorlangan mustaqil ishni munozara - dialog usulida himoya qilish malakasini shakllantirish;

– mustaqil ta'lim bo'yicha belgilangan topshiriqni bajarish jarayonida ma'ruza va seminar mashg'ulotlari davrida olgan bilim va ko'nikmalarni umumlashtirib, ularni amalda qo'llay olish;

– muayyan masalani ijodiy hal etish ko'nikmalarini hosil qilish;

– fandan olgan nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish;

– ixtisoslik fanlari bo'yicha amaliyotdagi muammolar yechimini topishga qaratilgan topshiriqlarni bajarish.

– fan (modul) lar bo'yicha mustaqil o'qib-o'rganish uchun tavsiya etilgan mavzularni to'liq o'zlashtirishi va mustaqil ish topshiriqlarini belgilangan muddatlarda sifatli tarzda taqdim etishi;

– mustaqil ish topshiriqlarini bajarishda plagiat (ko'chirmakashlik)ga yo'l qo'ymaslik;

– mustaqil ish topshiriqlarini bajarishga kreativ yondashish, mustaqil, tanqidiy va innovatsion fikrlash, axborotlar bilan ishlash kompetentligiga ega bo'lish, o'z-o'zini rivojlantirishga intilish talab etiladi;

– kichik guruhlarda hamkorlikdagi mustaqil ish topshiriqlarini bajarishda jamoaning umumiy maqsadiga mos harakat qilish, o'ziga yuklatilgan vazifalarni o'z vaqtida bajarish, komandada ishlay olish kompetensiyasini o'zlashtirishi zarur.

KREDIT-MODUL TIZIMIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIMINI TASHKIL ETISHNING ASOSIY SHAKLLARI

Ma'lumki o'qitishning asosiy shakllari – ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya ishlari, maslahat darsi auditoriyada o'tkaziladi. Ularni tashkil etish mavzuni murakkabligi darajasiga, beriladigan axborot miqdoriga ko'ra avvaldan rejalashtiriladi, o'quv soatlariga ajratiladi.

Kredit-modul tizimida talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etishda muayyan fan (kurs)ning xususiyatlarini, shuningdek, har bir talabaning akademik o'zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalaniladi:

1. Keys (muammoli vaziyatlar tahlili);
2. Adabiyotlar (manbaalar) ustida ishlash;
3. O'quv loyihasi;
4. O'quv portfoliosi;
5. Esse;
6. Glossariy (atamalar izohi);
7. Tayanch konspekt tuzish (chizma tasviriy modellar, intellekt kart, freym, mantiqiy graf va boshqalar yaratish);
8. Mini tadqiqotlar o'tkazish;
9. Ijodiy topshiriqlar;
10. Darslarning metodik ishlanmalarini tayyorlash;
11. Vedeorolik yaratish;
12. Tezis va maqolalar tayyorlash.

O'qitiladigan fanning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, mustaqil ta'limni tashkil etishda boshqa shakllardan ham foydalanish mumkin. Talabalarga qaysi turdagi topshiriqlar berilishi kafedra tomonidan belgilanadi. Topshiriqlar puxta o'ylab ishlab chiqilgan va ma'lum maqsadga yo'naltirilgan bo'lib,

talabalarning auditoriya mashg'ulotlarida olgan bilimlarini mustahkamlash, chuqurlashtirish, kengaytirish va to'ldirishga xizmat qilishi kerak.

TALABALARNING MUSTAQIL ISHLARINI BAHOLASHNING UMUMIY MEZONLARI

Talabalar mustaqil ta'limini baholash mezonlari tegishli kafedralar tomonidan fan (modul) lar xususiyatini inobatga olgan holda ishlab chiqiladi va fakultet ilmiy kengashida tasdiqlanadi.

Har bir fan (modul) bo'yicha mustaqil ish topshiriqlarini baholash mezonlari talabalarga semestrning boshida taqdim qilinadi.

Talabalarning fan (modul) bo'yicha mustaqil ish topshiriqlarini baholash berilgan muddatga muvofiq amalga oshiriladi.

Mustaqil ishga qo'yiladigan ball umumiy ballning 20 (yigirma) foizidan kam bo'lmasligi lozim.

Talaba (lar) ning fan (modul) bo'yicha mustaqil ta'lim natijalari elektron platforma va guruh jurnaliga butun sonlar bilan qayd qilinadi.

Fanlar kesimida talabalarning mustaqil ishlari bo'yicha o'zlashtirish muntazam ravishda talabalar guruhlarida, kafedra yig'ilishlarida hamda har o'quv yilida kamida ikki marta fakultet Ilmiy Kengashida muhokama etib boriladi.

Talaba tomonidan bajarilgan mustaqil ish topshiriqlari maksimal 1 ball bilan baholanadi.

Baholash mezonlari:

0.9-1 ball uchun talaba tomonidan bajarilgan mustaqil ish topshiriqlari bo'yicha bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim: taqdim etilgan mustaqil ish topshiriqlarni aniq

tushunganligi, topshiriqda mavjud muammolarni aniq ifodalay olishi, tasavvur qila olishi, tahlil qila olishi, muammoni yechish usulini taklif eta olishi, muammoni yechish usulini asoslagani, ijodiy fikrlay olishi, mavzu yuzasidan mustaqil mushohada yurita olishi, alternativ variant taklif eta olishi, mustaqil ish topshiriqni o'z vaqtida bajargani va platformaga joylagani.

0.7-0.8 ball uchun talaba tomonidan bajarilgan mustaqil ish topshiriqlari bo'yicha bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim: taqdim etilgan mustaqil ish topshiriqlarni aniq tushunganligi, topshiriqda mavjud muammolarni qisman ifodalay olishi, tasavvur qila olishi, qisman tahlil qila olishi, muammoni yechish usulini qisman asoslay olishi, mustaqil ish topshiriqni o'z vaqtida bajargani va platformaga joylagani.

0.6 ball uchun talaba tomonidan bajarilgan mustaqil ish topshiriqlari bo'yicha bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim: taqdim etilgan mustaqil ish topshiriqlarni qisman tushunganligi, topshiriqda mavjud muammolarni qisman ifodalay olishi, tasavvur qila olishi, qisman tahlil qila olishi, mustaqil ish topshiriqni o'z vaqtida bajargani va platformaga joylagani.

0-0.5 ball uchun talaba tomonidan bajarilgan mustaqil ish topshiriqlari bo'yicha bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim: taqdim etilgan mustaqil ish topshiriqlarni qisman tushunganligi, topshiriqda mavjud muammolarni qisman ifodalay olishi, qisman tahlil qila olishi, mustaqil ish topshiriqni o'z vaqtida bajargani va platformaga joylagani.

“Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi” fanidan talabalar mustaqil ishini tashkil qilishda fanning xususiyatlarini, har bir talabani akademik o'zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olib quyidagi shakllardan foydalaniladi:

– Ta'lim tizimini tubdan takomillashtirishga oid O'zbekiston Respublikasi Qonunlari, Prezident farmonlari va Qarorlari, huquqiy-me'yoriy hujjatlarni o'rganish;

- ayrim nazariy mavzularni o‘quv adabiyotlari yordamida mustaqil o‘zlashtirish;
- ma’ruza va seminar mashg‘ulotlarida o‘tilgan mavzularni to‘ldirish maqsadida qo‘shimcha adabiyotlardan konspekt qilish;
- ishchi o‘quv dasturida ko‘rsatilgan mustaqil o‘zlashtiriladigan mavzular, ularga ajratilgan soatlarni va adabiyotlarni o‘rganish;
- seminar va amaliy mashg‘ulotlarga tayyorgarlik ko‘rish;
- mustaqil ta’lim uchun ajratilgan mavzular bo‘yicha belgilangan hajmda va tartibda turli metod, usullar, jadvallar asosida tayyorlash;
- mustaqil ta’lim bo‘yicha tayyorlangan mustaqil ishni munozara - dialog usulida himoya qilish malakasini shakllantirish;
- mustaqil ta’lim bo‘yicha belgilangan topshiriqni bajarish jarayonida ma’ruza va seminar mashg‘ulotlari davrida olgan bilim va ko‘nikmalarni umumlashtirib, ularni amalda qo‘llay olish;
- muayyan masalani ijodiy hal etish ko‘nikmalarini hosil qilish;
- fandan olgan nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llay olish;
- ixtisoslik fanlari bo‘yicha amaliyotdagi muammolar yechimini topishga qaratilgan topshiriqlarni bajarish.

“BOSHLANG‘ICH TA’LIM PEDAGOGIKASI” FANIDAN MUSTAQIL ISH TOPSHIRIQLARINI BAJARISHNING AXBOROT TA’MINOTI

“Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi” fanidan talabalar bajariladigan mustaqil ish topshiriqlari ma’ruza, amaliy va seminar mashg‘ulotlarini olib boruvchi o‘qituvchilar tomonidan ishlab chiqilgan va kafedrada yig‘ilishida muhokama qilinib

tasdiqlangan mavzulardan olinadi va uni bajarish bo'yicha tegishli ko'rsatma hamda tavsiyalar beriladi.

Mustaqil ishni bajarish uchun axborot manbasi sifatida darslik va o'quv qo'llanmalar, metodik qo'llanma va ko'rsatmalar, ma'ruzalar matni, fanga oid ma'lumotlar to'plami va banki, ilmiy va ommaviy davriy nashrlar, internet tarmog'idagi tegishli ma'lumotlar, berilgan mavzu bo'yicha avval bajarilgan ishlar banki va boshqalar xizmat qiladi.

Kafedra mudiri va fakultet dekani taqdimnomasi asosida institut rahbariyati talabalarga mustaqil ishlarni bajarish uchun zaruriy axborot manbasi va vositalarini belgilaydi, talabalarga turli kutubxonalar, korxona va tashkilotlardan mustaqil ishni bajarish uchun kerakli ma'lumotlarni to'plash so'rovnomalari va shartnomalarni rasmiylashtirib beradi.

Talabalar tomonidan mustaqil ishlarni o'z vaqtida va sifatli bajarish uchun kompyuter texnikasi, internet tarmog'idan, axborot-resurs markazidan foydalanish uchun shart-sharoit yaratib beriladi.

“BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASI” FANIDAN MUSTAQIL ISH TOPSHIRIQLARINI BAJARISHNI NAZORAT QILISH VA BAHOLASH

Talabalar tomonidan bajariladigan mustaqil ishga rahbarlik qilish kafedrada tuziladigan va fakultet dekani tomonidan tasdiqlanadigan konsultatsiyalar jadvali asosida amalga oshiriladi.

Talaba mustaqil ishini nazorat qilish o'quv mashg'ulotlarini bevosita olib boruvchi o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi.

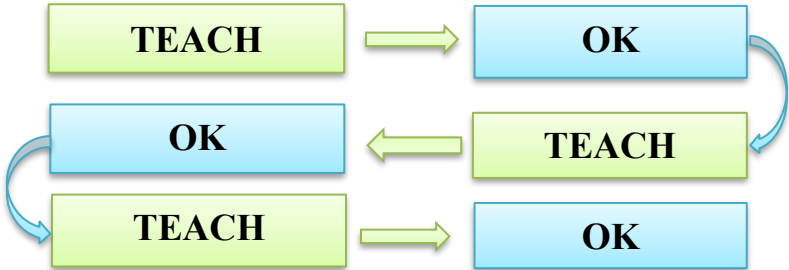
Ma'ruza va seminar mashg'ulotlarini olib boruvchi o'qituvchilar tegishli mashg'ulotlar doirasida talabalar mustaqil ishga rahbarlikni amalga oshiradilar.

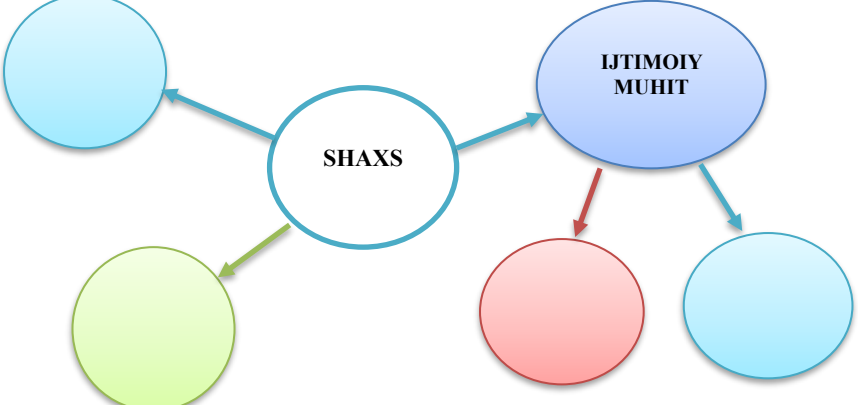
MUSTAQIL TA'LIM MAVZULARI VA SHAKLLARI

(8-kredit, 2 semestr uchun)

No	Mustaqil ta'lim mavzusi va topshiriqlari	MUSTAQIL TA'LIM MAVZULARI VA MAZMUNI	Topshirish vaqti	
1.	Mavzu:	Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining tadqiqot metodlari	1-hafta	
	Topshiriq:	1. Mavzu bo'yicha adabiyotlar tahlilini keltirish (5 ta adabiyot misolida). 2. "Konseptual jadval" metodi asosida fanning metodologik, ilmiy-tadqiqot metodlarini o'zaro qiyosiy sharhlash		
		T/R	Tushuncha	Tasnif
		1	Ta'lim	
		2	DTS	
		3	Malaka talab	
Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.			
Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro'ziyeva D.I., Tolipov O'.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019. 4. Mutalipova M.J., Xodjayev B.X. Qiyosiy pedagogika. Darslik. – T.: TDPU, 2015.			

2.	Mavzu:	Boshlangʻich sinf oʻquvchisi rivojlanishining asosiy qonuniyatlari		2-haftasi
	Topshiriq:	1. “SWOT” texnologiyasi asosida oʻquvchi shaxsini shakllantirishda taʼlim-tarbiya jarayonlarini tashkil etishning oʻziga xos jihatlarini tahlil qilish.		
		S	Kuchli tomonlari	
		W	Zaif tomonlari	
		O	Imkoniyatlari	
		T	Toʻsiqlar	

		2. “Teach+ok” texnologiyasi asosida juftliklarda ishlash uchun blits savollar tayyorlash. 1. Shaxsga ta’sir etuvchi omillarni tasniflash. 2. Rivojlanish qonuniyatlarining pedagogik va psixologik xususiyatlari. 3. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi rivojlanishining anatomic, fiziologik, pedagogik va psixologik jihatlari.
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.

	Mavzu:	Boshlang‘ich ta’limda ta’lim nazariyasi	3-haftasi
3.	Topshiriq:	1. “Klaster” metodi yordamida boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi fanining asosiy kategoriyalarini tizimlashtirish va ma’nosi jihatidan turkumlash. 2. Mavzuga doir glossariylar bankini tayyorlash va “Qora quti” metodi asosida ulardan foydalanish.	

	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.

4.	Mavzu:	Ta’limni tashkil etish shakllari va turlari		4-haftasi
	Topshiriq:	1. Ta’limni tashkil etish shakllari va turlarini “Ikki yoqlama kundalik” metodi asosida tahlil etish, ularni ta’lim jarayoni qo‘llash shart-sharoitlarini belgilash.		
		2. “SWOT” texnologiyasi asosida ta’limni tashkil etish shakllarining o‘ziga xos xususiyatlarini izohlash.		
		S	Kuchli tomonlari	
		W	Zaif tomonlari	
O		Imkoniyatlari		
	T	To‘siqlar		
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.		
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017.		
		2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018.		
		3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.		

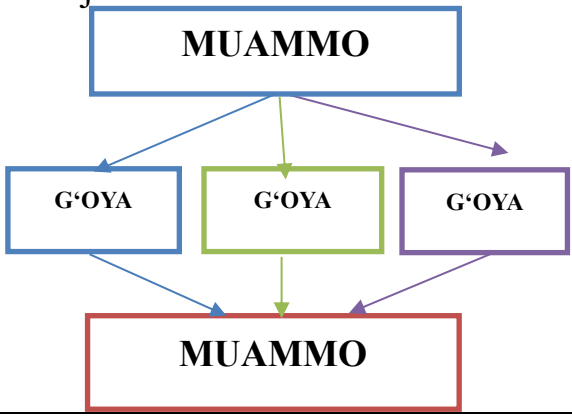
5.	Mavzu:	Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini tashxiz etish	5-haftasi
	Topshiriq:	Mavzu yuzasidan “KROSSVORD” tayyorlash (kamida 10 ta savoldan iborat); O‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini tashxis etishni grafik organayzerlar asosida tasniflash va ta’lim mazmuniga moslashtirish.	

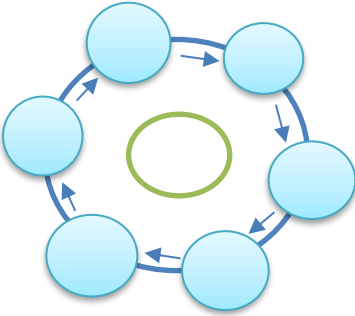
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.

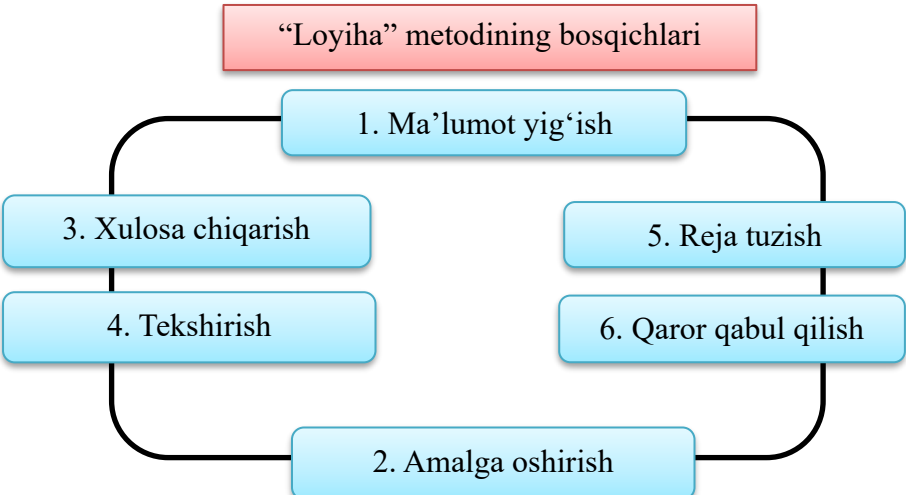
6.	Mavzu:	Boshlang‘ich ta’limda tarbiya nazariyasi	6-haftasi
	Topshiriq:	Power Point dasturida mavzuga doir taqdimot tayyorlash (kamida 10 ta sahifadan iborat); Mavzu yuzasidan multimedia vositalari: grafika, audio, video, animatsiya, matn, tasvir va jadvallar tayyorlash.	
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.	
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.	

7.	Mavzu:	STEAM ta’lim	7-haftasi
	Topshiriq:	“Aqliy hujum” – (brain storming) metodi asosida mavzu oldiga qo‘yilgan maqsadga erishishda amalga oshiriladi. Mavzuni takrorlash yoki bir mavzuni keying mavzu bilan bog‘lash maqsad qilib qo‘yilganda yangi mavzuga o‘tish qismida amalga oshiriladi. “Yangi fikriy hujum” metodi asosida guruh tomonidan berilgan o‘qituvchi va boshqa guruhlar a’zolari tomonidan muhokama qilinadi va unga baho beriladi.	
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.	

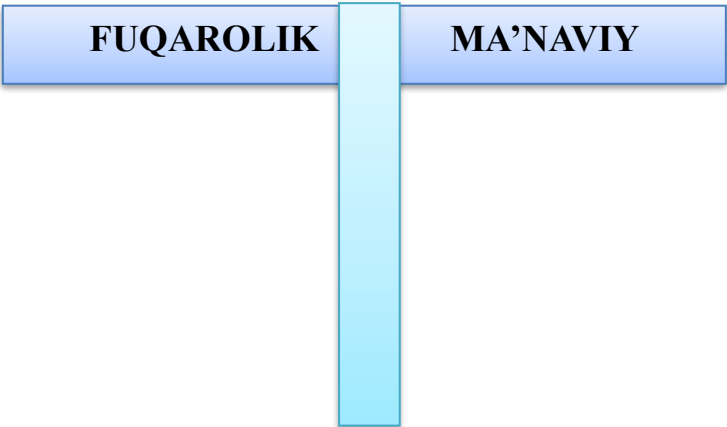
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.

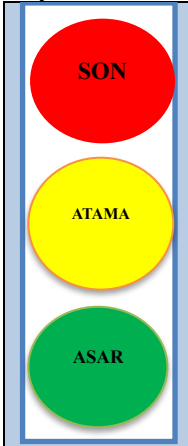
	Mavzu:	Xalqaro baholash dasturlari	8-haftasi
8.	Topshiriq:	“6x6x6” metodi yordamida bir vaqtning o‘zida 36 nafar o‘quvchi-talabani faoliyatiga jalb etish orqali ma’lum topshiriq yoki masalani hal etish, shuningdek, guruhlarining har bir a’zosi imkoniyatlarini aniqlash. “Qarorlar shajarasi” metodi asosida mavzuni tahlil qilish. <pre> graph TD A[MUAMMO] --> B[G'OYA] A --> C[G'OYA] A --> D[G'OYA] B --> E[MUAMMO] C --> E D --> E </pre>	
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.	
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.	

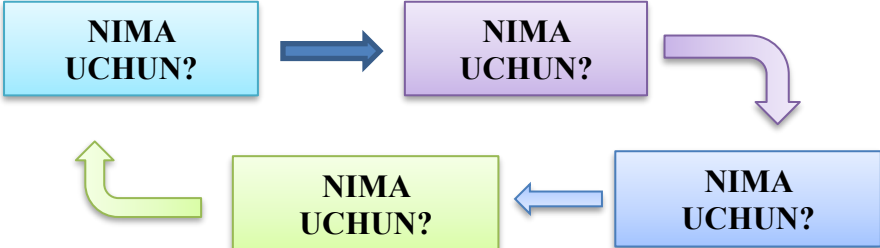
9.	Mavzu:	O'quvchilar jamoasi – yagona pedagogik jarayonning asosiy shakli	9-hafta
	Topshiriq:	“Davra suhbat” metodi yordamida jamoada ishlash jarayonini loyihalashtirish: Belgilar: 1-ta'lim oluvchilar 2-aylana stol “Konseptual jadval” metodik asosida jamoani tashkil etish bosqichlari va har bir bosqichda o'qituvchi va o'quvchilar tomonidan amalga oshiriladigan ishlar.	
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.	
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjaye B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjaye B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro'ziyeva D.I., Tolipov O'.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.	

10	Mavzu:	Tarbiyaning umumiy metodlari	10-hafta
	Topshiriq:	“Loyiha metodi” yordamida tarbiyaning umumiy metodlari, tarbiyaning shakllanishi va uning bosqichlarini belgilash: 	

		“Konseptual jadval” metodik asosida tarbiya berish usullari va ularni qo‘llash shart-sharoitlarini belgilash.
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.

	Mavzu:	Fuqarolik tarbiyasi. O‘quvchilarning yuksak ma’naviy-axloqiy tarbiyasi.	11-hafta
11	Topshiriq:	“T-sxema” metodi yordamida fuqarolik tarbiyasi va ma’naviy-axloqiy tarbiyani tasniflash: 	
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.	
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.	

12	Mavzu:	O‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish				12-hafta
	Topshiriq:	“Svetafor” texnologiyasi asosida mavzuni o‘rganish: bunda ilmiy dunyoqarash to‘g‘risida ma’lumot yig‘ish kerak bo‘ladi. Qizil – son va raqam qatnashgan ma’lumot, sariq – termin qatnashgan yangi ma’lumot, yashil – olim asarlari haqida ma’lumot.				
			Ilmiy dunyoqarash	Ma’naviy dunyoqarash	Badiiy dunyoqarash	Umumiy xulosalash
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.				
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.				

13	Mavzu:	O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimi	13-hafta
	Topshiriq:	“Story gap filling” metodi yordamida O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimining uslubiy asoslarining pedagogik jihatlarini o'rganish. “Nima uchun?” metodi yordamida kichik guruhlarda ishlash uchun keyslar tuzish va “nima uchun?” texnikasi asosida mantiqiy ketma-ketlik hosil qilish: 	

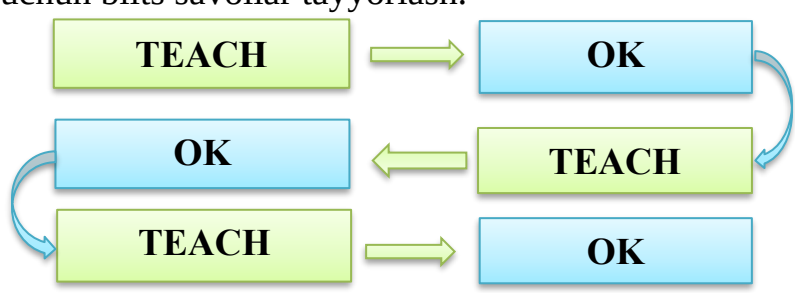
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.

14	Mavzu:	Ta’lim muassasasi menejmenti				14-hafta
	Topshiriq:	“Grafik-organayzer” jadvallar asosida turli mamlakatlarda ta’lim muassasasi menejment tizimini o‘rganish:				
		T/R	Mamlakatlar:	Ta’lim bosqichlari;	Ta’lim shakllari:	Hamkorlik aloqalari:
		1	AQSH			
		2	Germaniya			
		3	Singapur			
		4	Finlandiya			
		5	Koreya			
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.				
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.				

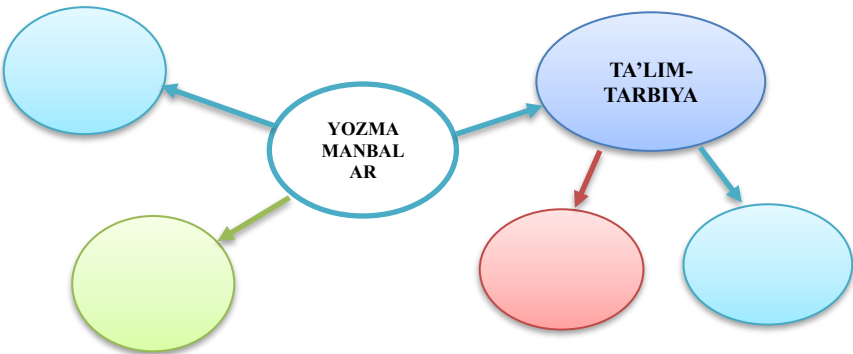
(4-semestr uchun)

№	Mustaqil ta’lim toshiriqlari	MUSTAQIL TA’LIM MAVZULARI VA MAZMUNI	Topshirish vaqti
1.	Mavzu:	Eng qadimgi yozma manbalarda ta’lim-tarbiyaga oid fikrlar	1-hafta
	Topshiriq:	3. Mavzu bo‘yicha adabiyotlar tahlilini keltirish (5 ta adabiyot misolida).	

		4. “Konseptual jadval” metodikasi asosida Eng qadimgi yozma manbalarda ta’lim-tarbiyaga oid fikrlarni o‘zaro qiyosiy sharhlash <table border="1"> <thead> <tr> <th>T/R</th><th>Tushuncha</th><th>Tasnif</th></tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1</td><td>O‘rxun Enasoy</td><td></td></tr> <tr> <td>2</td><td>Avesto</td><td></td></tr> <tr> <td>3</td><td>Bitiktoshlar</td><td></td></tr> <tr> <td>4</td><td>Fikrlar taraqqiyoti</td><td></td></tr> </tbody> </table>	T/R	Tushuncha	Tasnif	1	O‘rxun Enasoy		2	Avesto		3	Bitiktoshlar		4	Fikrlar taraqqiyoti	
T/R	Tushuncha	Tasnif															
1	O‘rxun Enasoy																
2	Avesto																
3	Bitiktoshlar																
4	Fikrlar taraqqiyoti																
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.															
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.															

2.	Mavzu:	Imom Al-Buxoriyning pedagogik gʻoyalari	2-hafta							
	Topshiriq:	“SWOT” texnologiyasi asosida Imom al-Buxoriy asarlari ustida ishlash va kichik guruhlar uchun topshiriqlar ishlab chiqish. Al-Jome as-Sahih asari misolida. Asarning bugungi kunda yoshlarni taʼlim-tarbiyalashdagi oʻrni va ahamiyati. Hadislar tarbiya berish vositasi sifatida. <table><tr><td>S</td><td>Kuchli tomonlari</td></tr><tr><td>W</td><td>Zaif tomonlari</td></tr><tr><td>O</td><td>Imkoniyatlari</td></tr><tr><td>T</td><td>Toʻsiqlar</td></tr></table> “Teach+ok” texnologiyasi asosida juftliklarda ishlash uchun blits savollar tayyorlash. <pre>graph LR; T1[TEACH] --> O1[OK]; O1 --> T2[TEACH]; T2 --> O2[OK]; O2 --> T3[TEACH]; T3 --> O3[OK];</pre>		S	Kuchli tomonlari	W	Zaif tomonlari	O	Imkoniyatlari	T
S	Kuchli tomonlari									
W	Zaif tomonlari									
O	Imkoniyatlari									
T	Toʻsiqlar									

	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.

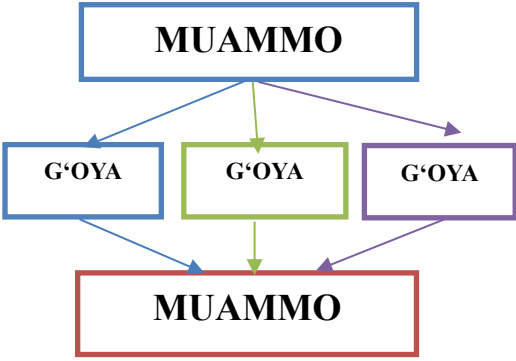
3.	Mavzu:	Eng qadimgi yozma manbalarda ta’lim-tarbiyaga oid fikrlar	3-hafta
	Topshiriq:	“Klaster” metodi yordamida Eng qadimgi yozma manbalarda ta’lim-tarbiyaga oid fikrlarining pedagogik shartlarining o‘zaro tarmog‘ini tuzish va o‘xshashliklarini asoslash. Mavzuga doir glossariylar bankini tayyorlash va “Qora quti” metodi asosida ulardan foydalanish.	
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.	
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.	

4.	Mavzu:	Amir Temur o'g'itlarinng tarbiyaviy ahamiyati	4-hafta								
	Topshiriq:	Amir Temur o'g'itlarining tarbiyaviy ahamiyati, pedagogik-psixologik xususiyatlari, tarbiya jarayonini tashkil etishda "Temur tuzuklari" asarining tarbiyaviy ahamiyatini "Ikki yoqlama kundalik" metodi asosida tahlil etish. "SWOT" texnologiyasi asosida A.Temurning tarbiyaga oid metodlarining o'ziga xos xususiyatlarini izohlash. <table><tr><td>S</td><td>Kuchli tomonlari</td></tr><tr><td>W</td><td>Zaif tomonlari</td></tr><tr><td>O</td><td>Imkoniyatlari</td></tr><tr><td>T</td><td>To'siqlar</td></tr></table>		S	Kuchli tomonlari	W	Zaif tomonlari	O	Imkoniyatlari	T	To'siqlar
	S	Kuchli tomonlari									
	W	Zaif tomonlari									
	O	Imkoniyatlari									
T	To'siqlar										
Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.										
Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1.Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2.Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3.Ro'ziyeva D.I., Tolipov O'.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.										

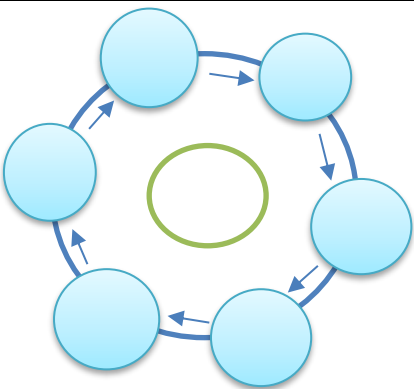
5.	Mavzu:	XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movarounnahrda boshlang'ich maktablarda tarbiya	5-hafta
	Topshiriq:	Mavzu yuzasidan "KROSSVORD" tayyorlash (kamida 10 ta savoldan iborat); XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movarounnahrda pedagogik g'oyalarni grafik organayzerlar asosida tasniflash va ta'lim mazmuniga moslashtirish.	
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.	
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro'ziyeva D.I., Tolipov O'.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.	

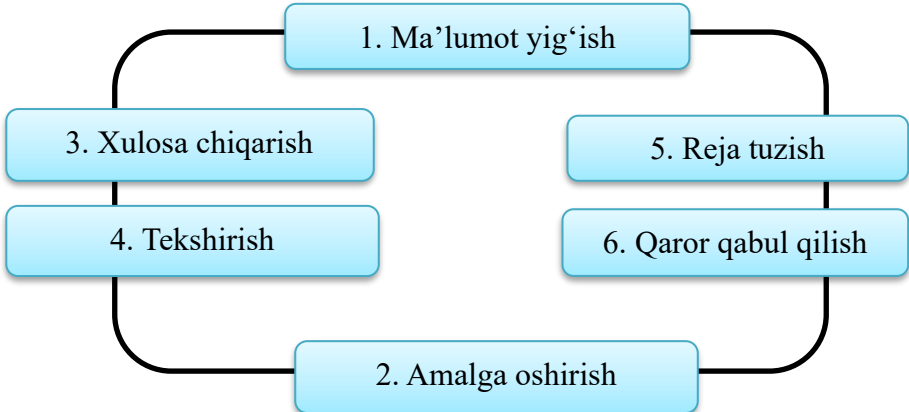
6.	Mavzu:	Mirzo Ulug‘bek pedagogik g‘oyalari	6-hafta
	Topshiriq:	Power Point dasturida Mirzo Ulug‘bekning pedagogik g‘oyalari ga doir taqdimot tayyorlash (kamida 10 ta sahifadan iborat); Mavzu yuzasidan multimedia vositalari: grafika, audio, video, animatsiya, matn, tasvir va jadvallar tayyorlash.	
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.	
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.	

7.	Mavzu:	Alisher Navoiy va Zahiriddin Boburning ta’limiy-axloqiy qarashlari	7-hafta
	Topshiriq:	“Aqliy hujum” – (brain storming) metodi asosida mavzu oldiga qo‘yilgan maqsadga erishishda amalga oshiriladi. Mavzuni takrorlash yoki bir mavzuni keying mavzu bilan bog‘lash maqsad qilib qo‘yilganda yangi mavzuga o‘tish qismida amalga oshiriladi. “Yangi fikriy hujum” metodi asosida allomalarning pedagogik g‘oyalari muhokama qilinadi va unga baho beriladi.	
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.	
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.	

8.	Mavzu:	XVII asrdan XX asrning birinchi yarmigacha boshlang'ich sinflarda ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar rivoji	8-hafta
	Topshiriq:	“6x6x6” metodi yordamida bir vaqtning o'zida 36 nafar o'quvchi-talabani faoliyatiga jalb etish orqali Jahonning rivojlangan davlatlarida ta'lim tizimiga oid topshiriq yoki masalani hal etish, shuningdek, guruhlarining har bir a'zosi imkoniyatlarini aniqlash. “Qarorlar shajarasi” metodi asosida mavzuni tahlil qilish. <pre> graph TD A[MUAMMO] --> B[G'OYA] A --> C[G'OYA] A --> D[G'OYA] B --> E[MUAMMO] C --> E D --> E </pre>	
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.	
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro'ziyeva D.I., Tolipov O.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.	

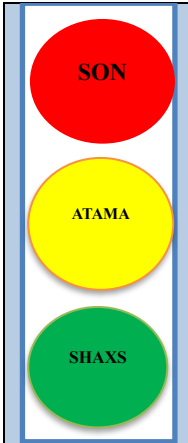
9.	Mavzu:	Jadid ma'rifatparlari: Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulhamid Cho'lpon, Abdurauf Fitrat va boshlarning yangi usul maktabga oid pedagogik qarashlari	9-hafta
	Topshiriq:	“Davra suhbat” metodi yordamida jadidchilarning ta'lim tizimini jamoada ishlash asosida o'rganish: Jadidlar tomonidan yozilgan asarlar va ularning pedagogik tahlili. Jadidlarning bosh g'oyasi va uni amalga oshirishdagi sa'y-harakatlari.	

		 Belgilar: 1-ta'lim oluvchilar 2-aylana stol “Konseptual jadval” metodik asosida har bir jadid ma’rifatparlarining asarlari va unda yoritilgan ta’limiy-axloqiy g’oyalarning bugungi kundagi ahamiyatini ochib berish.
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.

10	Mavzu:	Abdulla Avloniyning “Turkiy Guliston yoxud axloq” asarida ta’limiy-axloqiy masalalar	10-hafta
	Topshiriq:	“Loyiha metodi” yordamida A.Avloniyning “Turkiy Guliston yoxud axloq” asari asosida tarbiya jarayonini loyihalashtirish: “Loyiha” metodining bosqichlari <pre> graph TD 1[1. Ma'lumot yig'ish] --> 2[2. Amalga oshirish] 2 --> 6[6. Qaror qabul qilish] 6 --> 5[5. Reja tuzish] 5 --> 1 3[3. Xulosa chiqarish] --> 4[4. Tekshirish] </pre>	

		“Konseptual jadval” metodik asosida asarning o‘quvchi shaxsini shaxllantirish usullari va ularni qo‘llash shart-sharoitlarini belgilash.
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.

11	Mavzu:	Hozirgi davrda jahon boshlang‘ich ta’limi tizimi va uni rivojlanish tarixi	11-hafta
	Topshiriq:	“T-sxema” metodi yordamida rivojlangan mamlakatlarning boshlang‘ich ta’lim tizimining rivojlanish tarixi va bugungi kundagi amalga oshirilayotgan ta’lim dasturlarining qiyosiy tahlilini keltirish. The diagram consists of two light blue rectangular boxes. The left box is labeled 'OLDINGI DAVR' and the right box is labeled 'HOZIRGI DAVR'. A vertical light blue arrow points downwards from the bottom of the 'OLDINGI DAVR' box to the bottom of the 'HOZIRGI DAVR' box, indicating a progression or transition between the two periods.	
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.	
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.	

12	Mavzu:	XXI asrda ta’lim tizimidagi global tendensiyalar			12-hafta	
	Topshiriq:	“Svetafor” texnologiyasi asosida mavzuni o’rganish: bunda jahon mamlakatlari ta’lim tizimi to’g’risida ma’lumot yig’ish kerak bo’ladi. Qizil – son va raqam qatnashgan ma’lumot, sariq – termin qatnashgan yangi ma’lumot, yashil – olim asarlari haqida ma’lumot.				
			Finlandiya	Singapur	Yaponiya	AQSH
	Topshiriq mazmuni va bajarish tartibi:	Elektron manbalar, adabiyotlar va internet resurslari asosida (ziyonet.uz, edu.uz, kitobxon.uz va universitet kutubxonasi bazasidagi adabiyotlar) bajarish.				
	Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:	1. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik – T.: SANO-STANDART, 2017. 2. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – T.: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018. 3. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.				

MUNDARIJA

SO'ZBOSHI	3
I MODUL. BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASI NAZARIYASI	
1-mavzu. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fani, uning predmeti, metodologiyasi, ilmiy-tadqiqot metodlari	5
2-mavzu. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi fanining tadqiqot metodlari	21
3-mavzu. Boshlang'ich sinf o'quvchisi rivojlanishining asosiy qonuniyatlari	42
II MODUL. BOSHLANG'ICH TA'LIMDA DIDAKTIKA	
4-mavzu. Boshlang'ich ta'limda ta'lim nazariyasi	63
5-mavzu. Ta'lim metodlari haqida umumiy tushuncha	107
6-mavzu. Ta'limni tashkil etish shakllari va turlari	123
7-mavzu. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tashxis etish	142
III. MODUL. BOSHLANG'ICH TA'LIMDA TARBIYA	
8-mavzu. Boshlang'ich ta'limda tarbiya nazariyasi	156
9-mavzu. Boshlang'ich ta'limda tarbiya turlari	192
10-mavzu. Tarbiyaning umumiy metodlari	208
11-mavzu. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar jamoasini shakllantirish bosqichlari	226
12-mavzu. Ta'lim muassasasi menejmenti	236
IV MODUL. BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASI TARIXI FAN SIFATIDA	
13-mavzu. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasida eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlarning rivojlanishi	254
14-mavzu. VII asrdan IX asrning birinchi yarmigacha O'rta osiyodagi maktablarda tarbiya va pedagogik fikrlar	272
15-mavzu. Sharq uyg'onish davrida boshlang'ich ta'limga oid pedagogik fikrlarning rivojlanishi	302
16-mavzu. Sharq pedagogik ta'limotida ta'limiy-axloqiy qarashlar	320
17-mavzu. XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movarounnahrda boshlang'ich maktablarda tarbiya	340

18-mavzu. XVII asrdan XX asrning birinchi yarmigacha boshlang'ich sinflarda ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar rivoji	370
19-mavzu. Hozirgi davrda jahon mamlakatlari boshlang'ich ta'lim tizimi tarixi va pedagogika fani rivoji	393
ASOSIY PEDAGOGIK TUSHUNCHALAR LUG'ATI	416
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	439
ILOVA	445

ОГЛАВЛЕНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	3
I МОДУЛЬ. ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ	
1-тема. Наука педагогика начального образования, ее предмет, методология и методы исследования	5
2-тема. Методы исследования педагогики начального образования	21
3-тема. Основные закономерности развития школьника начального класса	42
II МОДУЛЬ. ДИДАКТИКА В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ	
4-тема. Педагогическая теория в начальном образовании	63
5-тема. Общее представление о методах обучения	107
6-тема. Формы и типы организации обучения	123
7-тема. Оценка знаний, умений и навыков учащихся в начальном образовании	142
III МОДУЛЬ. ВОСПИТАНИЕ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ	
8-тема. Теория воспитания в начальном образовании	156
9-тема. Виды воспитания в начальном образовании	192
10-тема. Общие методы воспитания	208
11-тема. Этапы формирования коллектива учащихся начальных классов	226
12-тема. Менеджмент образовательного учреждения	236
IV МОДУЛЬ. ИСТОРИЯ ПЕДАГОГИКИ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК НАУКИ	
13-тема. Развитие учебно-воспитательных и педагогических идей в педагогике начального образования с древнейших времен до VII в.	254
14-тема. Воспитательные и педагогические идеи Средней Азии в первой половины VII — IX в.	272
15-тема. Развитие педагогических идей начального образования в эпоху Восточного возрождения.	302
16-тема. Образовательно-этические взгляды в педагогических учениях Востока	320

17-тема.	Воспитание в начальных школах Мовераннахра во второй половине XIV века и в XVI веке	340
18-тема.	Развитие учебно-педагогической идеи в начальных классах с XVII века до первой половины XX века	370
19-тема.	История системы начального образования стран мира и развитие науки педагогики в современный период	393
	СЛОВАРЬ ОСНОВНЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ	416
	СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУР	439
	ПРИЛОЖЕНИЕ	445

TABLE OF CONTENTS

FOREWORD	3
MODULE I. THEORY OF PRIMARY EDUCATION PEDAGOGY	
Topic 1. The science of primary education pedagogy: subject, methodology, and research methods	5
Topic 2. Research methods in the science of primary education pedagogy	21
Topic 3. Fundamental laws of primary school pupils' development	42
MODULE II. DIDACTICS IN PRIMARY EDUCATION	
Topic 4. Theory of teaching in primary education	63
Topic 5. General concepts of teaching methods	107
Topic 6. Forms and types of organizing teaching	123
Topic 7. Diagnosing pupils' knowledge, skills, and competencies in primary education	142
MODULE III. EDUCATIONAL UPBRINGING IN PRIMARY EDUCATION	
Topic 8. Theory of educational upbringing in primary education	156
Topic 9. Types of upbringing in primary education	192
Topic 10. General methods of upbringing	208
Topic 11. Stages of forming a student collective in primary classes	226
Topic 12. Management of educational institutions	236
MODULE IV. HISTORY OF PRIMARY EDUCATION PEDAGOGY AS A SCIENCE	
Topic 13. Development of educational and pedagogical thought from ancient times to the 7th century	254
Topic 14. Pedagogical thought and upbringing in central Asian madrasahs from the 7th to the mid-9th century	272
Topic 15. Development of pedagogical thought on primary education during the eastern renaissance	302
Topic 16. Moral and educational perspectives in eastern pedagogical thought	320
Topic 17. Upbringing in primary schools of Mawarannahr during the late 14th to 16th centuries	340

Topic 18.	Development of pedagogical thought and primary education from the 17th to the first half of the 20th century	370
Topic 19.	The history of primary education systems and pedagogical science in the modern world	393
	GLOSSARY OF KEY PEDAGOGICAL TERMS	416
	LIST OF REFERENCES	439
	APPLICATION	445

D.A. Abdusamiyev

BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASI

*60110400 – Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalari uchun
darslik*

Texnik muharrir:
Dizayner:

Umarov Sh.T.
Muhammad Rizo

«MASHRAB» nashriyoti,
160108 Namangan shahri, Navoiy ko'chasi, 36-uy.

Bosishga 22.04.2025-yilda ruxsat etildi. Bichimi: 60x84 ¹/₁₆.
“Cambria” garniturasida raqamli bosma usulda oq qog'ozga bosildi.
Hajmi 30 bosma taboq. Adadi 10 nusxa.

Namangan shahar Hamroh ko'chasi, 71^A-uy.
“Yashin sanoat” bosmaxonasida chop etildi.